

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ORTA ÇAĞ'DA TİCARET

EDİTÖR: TOLGAHAN KARAIMAMOĞLU

ORTA
ÇAĞ'DA
TİCARET

S

SELENCE

ORTA ÇAĞ'DA TİCARET

Editör

Tolgahan Karaimamoğlu

İstanbul, 2022

SELENGE YAYINLARI

No: 235 | Tarih Serisi: 179 | Ekim 2022, 1. Baskı

KİTAP KOORDİNATÖRÜ

Erkan Göksu

EDİTÖR

Tolgahan Karaimamoğlu

YAYIMA HAZIRLAYAN

Murat Çaylı

SON OKUMA

İnayet Bebek

KAPAK GÖRSELİ

Simon Bening'in "Yahuda otuz gümüş sikkeyi alırken" tablosu

KAPAK TASARIMI

Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ

Hilal Yazlık

BASKI-CİLT

Repar Dijital Matbaası

ISBN

978-625-7459-85-3

SERTİFİKA NO.

40675

*Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.*

*Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr*

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayınevinin izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Editörün Ön Sözü 9

Erkan Göksu

Türklerin İslâmiyet'i Kabul Sürecinin Destekleyici,
Kolaylaştırıcı ve Hızlandırıcı Bir Unsuru Olarak Ekonomik ve
Ticari Faaliyetler 11

Diñçer Koç

İdil Bulgarlarında Ticaret 39

Ahmet N. Özdal

Türk Hâkimiyetinin Anadolu'ya Kazandırdığı Ekonomik İvme
(XII-XIV. Yüzyıllar) 67

Kürşat Yıldırım - Elvin Yıldırım

Yeşim Taşı Üzerine Birkaç Not 115

Murat Serdar - Sedat Sayın

Karahitay İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik Hayat 127

Neslihan Durak

Delhi Türk Sultanlığı'nda Ekonomi ve Ticaret 141

Mustafa Uyar - Çeviren: Ahmet Korkmaz

Orta Çağ'da Çin ve Orta Doğu Arasındaki Ticarete Moğol
Himayesi 163

İbrahim Güneş

Artuklular Devrinde Ticaret (1102-1409) 171

Kerim Kartal

Kız Tarafından Bir Çarşaf, Bir Vazo, Bir Dua Kitabı ve
Üç Havlu: Geç Bizans Dönemi (1261-1453) Konstantinopolis
Patrikhane Mahkemesi Tutanaklarında Çeyiz ve
Ekonomisi 187

Fatma Akkuş Yiğit

Memlûk-Bizans İlişkilerinde Diplomasi ve Ticaret 209

Abdullah Mesut Ağır - Ahmet Özturhan

Memlûkların Siyasi ve Ticari Anlaşmalarıyla İlgili Bazı Kaynak
ve Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme 245

Ahmet Korkmaz

Celayırlılar Döneminde Yakın Doğu'da Ticari Vaziyet
(1340-1411) 279

İbrahim Duman

Hatt'ın Konumunun Belirsizliği ve Orta Çağ'da Hattî
Mızraklarının Ticareti 293

İlhan Zengin

Orta Çağ'da Afrika Köle Ticareti 311

*Türk tarihine hizmetleriyle ayrı bir yere
sahip olan Ahsen Batur Bey'in aziz hatırasına...*

Editörün Ön Sözü

*Yirmi yaşında, Basmıl İduk Kut soyumdan olan
kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim.*

(Bilge Kağan Yazıtı)

Ticaret tarihi, insanlar arasındaki ilk münasebetlerle başlar. Orta Doğu, Çin ve Hindistan gibi kadim uygarlık havzaları, insanlık tarihi boyunca ticaretin ana merkezleriydi. Bu bölgeler arasındaki canlı ticari bağlantılar malların, teknolojinin, dilin, kültürün, inancın ve nihayetinde medeniyetin taşınmasını sağlamıştır. Dolayısıyla önemli ticaret yolları sadece ticaretin başat unsuru malların değil, aynı zamanda insanlığın maddi ve manevi birikimlerinin taşınması bakımından da kritik rol oynamıştır.

Her büyük imparatorluk ticaret sayesinde zenginleşmiştir. Tarih boyunca her büyük devlet kendi ticaret merkezlerini ve sistemlerini tesis etmeye büyük önem atfetmiştir. Ancak savaşlar, iklim değişiklikleri, hastalıklar ve yeni yolların keşfi bu merkezlerin değişmesine ve bazı uygarlıkların sönmesine sebep olmuştur.

Orta Çağ'la birlikte uluslararası ticaretin dinamikleri de yeni bir hâl aldı. Orta Doğu'da İslâmiyet'le birlikte güçlü devletlerin ortaya çıkması, Uzak Doğu'da artan nüfusun üretim hacmini değiştirmesi, Doğu ile Batı arasındaki ticaret hattını giderek büyüt müştür. İpek ve Baharat Yolu bu ticaret hattının ana güzergâhlarını teşkil ediyordu. İstanbul, Orta Çağ ticaretinin bir antreposu durumundaydı. Akdeniz Havzası'ysa bu ticaretin ana merkez üssüydü. Çin, Hindistan, Mısır ve Bizans arasında karadan ve

denizden yürütülen ticaret, Orta Çağ dünyasının ekonomisini şekillendirdi. IX. yüzyıla gelindiğinde uluslararası ticaretin resmi daha da netleşmişti. Bizans İmparatorluğu, İslâm ve Avrupa devletleri (özellikle İtalyan kent devletleri) arasında ticareti yapılan mallar arasında altın, gümüş, değerli taşlar, köleler, baharatlar, ipekler, parfümler, mücevherler, hayvan derileri, deri mamulleri ve lüks tekstil ürünleri başta gelmektedir. X. yüzyılla birlikte Akdeniz'deki uluslararası ticaret altın çağını yaşadı. Müslüman coğrafyacıların eserlerindeki Avrupa limanlarına dair malumat ve Güney İtalya'nın bazı bölgelerinde bulunan çok sayıda İslâmî sikke, bu durumu açığa çıkartmaktadır.

Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle Orta Çağ dünyası derinden etkilendi. Bu yeni süreçte Türkler, önemli ticaret yolları üzerinde hâkimiyet tesis ederek ticari hayat üzerinde etkili bir konuma yükseldiler. Geniş bir coğrafyada hâkimiyet ve güvenlik tesis eden Türklerin Anadolu'ya sağladıkları ekonomik ivme, uluslararası ticaret için yeni bir sürecin kapısını araladı. XIII. yüzyıla gelindiğindeyse Çin ve Orta Doğu arasındaki ticaret neredeyse tamamen Moğolların kontrolündeydi. Dolayısıyla Orta Çağ ticaretine genel perspektiften bakıldığında, İpek ve Baharat Yolu üzerinden ana-ara merkezler aracılığıyla Çin'den Avrupa'ya kadar uzandığı görülmektedir.

İlgili dönemi çalışan birçok değerli akademisyenin birlikte kaleme aldığı *Orta Çağ'da Ticaret* başlıklı bu çalışmada; bölgeler, ülkeler ve diplomatik ilişkiler üzerinden ticarete geniş bir yelpazeden bakılmaktadır. Aynı zamanda Orta Çağ dünyasında çeyiz, mızrak, yeşim taşı ve köle ticareti gibi çok çeşitli sektörler üzerinden dönemin sosyoekonomik ve kültürel yapısına ışık tutulmaktadır. Büyük devletlerinin ticareti nasıl ve hangi amaçlarla yaptıkları bu kitabın büyük resmini oluşturmaktadır.

Tolgahan Karaimamoğlu

Mersin, 2022

TÜRKLERİN İSLÂMİYET'İ KABUL SÜRECİNİN DESTEKLEYİCİ, KOLAYLAŞTIRICI VE HIZLANDIRICI BİR UNSURLU OLARAK EKONOMİK VE TİCARİ FAALİYETLER

Erkan Göksu*

Giriş

İnsanlar dinî inançlarını, düşüncelerini, alışkanlıklarını değiştirebilirler. Ancak bir dinî inancı, düşünceyi ya da bunların şekillendirdiği alışkanlıkları terk ederek yeni bir din veya inancı kabul etmek kısa sürede ve kolayca olup biten bir hadise değildir. Aylar, yıllar, hatta toplum ve millet hayatı düşünüldüğünde yüzyıllar süren uzun ve karmaşık bir süreçtir. Nitekim dünya tarihinde, ortaya çıktığı andan itibaren hemen kabul gören ve çok hızlı bir şekilde geniş coğrafyalara ve kitlelere yayılan bir din veya inançtan bahsedilemez. Bugün 15-20 milyon inananı bulunan Yahudiliğin, 2 milyardan fazla mensubu olan Hristiyanlığın, 1 milyar civarında inananı olan Hinduizm'in, 500 milyon civarında mensubu bulunan Budizm'in ya da 1.6 milyar inananı sahip İslâmîyet'in doğuş yıllarıyla günümüze kadar geçen süre zarfındaki gelişim süreçleri düşünüldüğünde mesele daha iyi anlaşılır.

Bu durum, din değiştirme olgusu ve sürecinin bizatihi kendi tabiatıyla ilgilidir. Zira din değiştirme sürecini etkileyen, hatta belirleyen birçok siyasi, sosyal, psikolojik, kültürel ve hatta eko-

* Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat-Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, erkan.goksu@deu.edu.tr. Orcid: 0000-0003-3263-0050

nomik sebep veya faktör söz konusudur. Diğer bir ifadeyle din değiştirme, bireye ve topluma ait çeşitli özelliklerin şekillendiği çok yönlü, çok bileşenli ve çok değişkenli özel bir durumdur. Bu bakımdan din değiştirmenin, her ne kadar ilk bakışta sadece teolojik bir “hâl değiştirme” olduğu düşünülse de merkezinde bireyin bulunduğu ancak sosyal ve kültürel bir ortamda ve bir dizi faktörün etkisiyle meydana gelen son derece karmaşık bir değişim sürecini kapsadığı unutulmamalıdır.

Türklerin Müslüman Araplarla, dolayısıyla İslâmiyet’le karşılaşmaları VII. yüzyılın ortalarında başlar. Bununla birlikte Türkler arasında kitleler hâlinde İslâmlaşma, X. ve XI. yüzyıllara, hatta bazı Türk topluluklarında çok daha sonraki yüzyıllara kadar uzanır. Bu bakımdan Türklerin İslâmiyet’i kabulü, süreç içerisinde ya da süreç dâhilinde meydana gelen bir din değiştirme olup bütün din değiştirme hadiselerinde olduğu gibi, kendisine özgü şartlar çerçevesinde gelişen olay ve olaylar dizisinin bir neticesidir. Din, birey ve çevre-kültür üçgeninde yaşanan bu olaylar dizisinin, din değiştirmenin olgusal bütünlüğü içerisinde anlam kazanan kritik anları ve kırılma noktaları vardır. Bunlar aynı zamanda din değiştirme sürecinin aşamalarını ifade eder.

Türklerin uzun yıllar, hatta yüzyıllar süren din değiştirme sürecinin aşamalarını tespit etmek oldukça güçtür. Sürecin gelişimi bakımından kritik eşikler ya da kırılma anları olarak nitelendireceğimiz bu aşamaları tespit ederek genel Türk kitlesinin İslâmlaşması içerisindeki yerini konumlandırmak da zordur. Bununla beraber Türklerin İslâmiyet’i kabul sürecinin temel aşamalarını ya da kırılma anlarını, en genel hatlarıyla; 1- Süreç öncesi durum (ortam ya da bağlam), 2- Zamanlama, 3- Karşılaşma: İlk temaslar, 4- Tanışma: Etki-tepki, 5- Tanıma: İletişim ve etkileşim, 6- Benimseme ve kabul olarak değerlendirmek mümkündür.

Herhangi bir din değiştirme hadisesinde olduğu gibi Türklerin İslâmiyet’i kabul süreci için geçerli olan temel unsurlardan biri de söz konusu aşamaların seyri üzerinde belirleyici etkilerde bulunan çeşitli siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlerdir. Bu faktörler bazen din değiştirme sürecini zorlaştırıcı, geciktirici hatta engelleyici bir mahiyet arz edeceği gibi bazen de destekleyici, kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı etkide bulunabilir.

Biz bu çalışmamızda din değiştirmenin olgusal bütünlüğü içerisinde hemen her din değiştirme hadisesinde gözlemlendiği gibi Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecinde de kendisini gösteren destekleyici, kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı etkenlerden biri olan ekonomik ve ticari faktörler üzerinde duracağız.

Din Değiştirme Sürecinin Arka Planı

Daha önce de belirttiğimiz üzere bir din değiştirme sürecinde farklı birey ve topluluklar süreci zorlaştırıcı ve geciktirici faktörlerle karşılaşabilecekleri gibi destekleyici, kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı faktörlerle de karşılaşabilirler. Bunların bir kısmı, yeni dini sunanlar ve sunum şekillerinden kaynaklanırken bir kısmı da doğrudan doğruya birey veya toplumun siyasi, psiko-sosyal, kültürel ve ekonomik durumuyla ilgilidir.

Bu durum Türkler için de geçerlidir. Abbâsîler dönemine kadar Emevîler ve Arap fütuhatının menfi karakteri sebebiyle birtakım zorlaştırıcı ve geciktirici faktörlerle karşı karşıya kalan Türkler, Abbâsîlerin oluşturduğu yeni düzenle birlikte barış, huzur ve güven içerisinde İslâmiyet'i tanımaya ve yavaş yavaş benimsemeye başlamışlardır. Artık tek tek değil, gruplar hâlinde İslâmiyet'i kabul etmeye, üstelik herhangi bir savaş, mücadele ya da baskı söz konusu olmadığından, bunu herhangi bir korku veya zorlama neticesinde değil, kendi istekleriyle yapmışlardır. Zira bu aşamada artık din değiştirme için "yeterli" ya da "geçerli sebepler" oluşmaya başlamış, birey ve toplumu din değiştirme kararına götüren son adımlar olan "destekleyici ve hızlandırıcı faktörler" devreye girmiştir.

Bu faktörler, din değiştirme olgusunun psiko-sosyal temelleri üzerine yapılan çalışmalarda ortaya çıkan ve birbiriyle ilişkili olarak geliştiği görülen iki yaklaşımla, "mahrumiyet" ve "sosyal ağ" teorileri kapsamında değerlendirilebilir. Bunlardan "Mahrumiyet Teorisi"ne göre birey ya da toplum; sosyal, psikolojik veya fiziksel bakımdan bir şeylerden mahrum olduklarını düşünür veya hissederler. Bu durumda ideolojik olarak bir grubun, dinin veya mezhebin mesajını almaya hazır değildirler. Tam bu noktada "sosyal ağ teorisi" devreye girer. Bu teoriye göre bir grubun mevcut üyeleriyle potansiyel kişiler arasında kurulan her türlü bağ ve iletişim, din değiştirme süreci üzerinde büyük role sa-

hiptir. Herhangi bir konuda mahrumiyet hissi veya düşüncesi içinde olan birey veya toplum, yeni dinî grupla kurduğu temas, bağ veya iletişim neticesinde, mahrumiyet hissini giderecek yeni bir alternatif inanca kavuşabilir, yeni dinî grup içinde yeni bir toplumsallaşma süreci yaşayabilir.

Diğer yandan aslında herhangi bir mahrumiyet hissi veya düşüncesi yaşamayan birey ve toplumlar da yeni dinî grupla kurdukları temas, yani sosyal ağ neticesinde “eski” dinî inançları, sosyal, psikolojik veya fiziksel durumlarıyla “yeni” din ve dinî grubun sosyal, psikolojik veya fiziki durumları arasında bir karşılaştırmaya gidebilir ve bir mahrumiyet hissine kapılabilir. Bu durumda mahrumiyet hissi veya düşüncesinin, ister yeni din ve dinî grupla temas öncesinde isterse sonrasında ortaya çıkmış olsun, din değiştirmeyi destekleyici ve hızlandırıcı faktörlerin kaynağını teşkil ettiği söylenebilir. Ancak neticede “eski” ile “yeni” arasında bir karşılaştırma yapılabilmesi ve asıl önemli si “eski” yerine “yeni”nin tercih edilebilmesi için bir sosyal ağ kurulmalıdır.

Mahrumiyet hissi ve sosyal ağın, din değiştirme sürecini destekleyici ve hızlandırıcı etkisinin görülebilmesi, birey ve toplumun, sosyal ağın sağladığı ilişkiler içerisinde, mahrumiyet hissini ortadan kaldıracak imkânları bulmasına bağlıdır. Diğer bir ifadeyle birey veya toplumun içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, siyasi, askerî, ahlaki veya ruhsal mahrumiyet, temas ettiği yeni din ve dinî grup tarafından giderilebilir ya da giderilebilmesi için imkân ve şartlar sunulursa din değiştirme sürecinde destekleyici ve hızlandırıcı rol oynayabilir.

Türklerin İslâmiyet’i kabul sürecinin bütünü içinde görülen bireysel ve toplumsal farklılıklar düşünüldüğünde, söz konusu destekleyici ve hızlandırıcı faktörlerin, farklı birey ve topluluklarda kimler veya hangi kanallar aracılığıyla, hangi olay veya gelişmeler bağlamında devreye girdiği, mahrumiyet ve sosyal ağ bileşiminin ne şekilde din değiştirme kararına etki ettiği meselesi bir tek kanal, olay, gelişme ve faktöre indirgenemeyecek kadar kompleks, çok boyutlu ve karmaşıktır. Mevâlî olarak İslâm âlemine giren Türkler için büyük ölçüde askerî, siyasi ve biraz da ekonomik temelli faktörler üzerinden bir izah mümkün olsa da genel kitle için, bir din değiştirme sürecinin olgusal çerçevesi içinde yer alan bütün bireysel, toplumsal, çevresel ve

kültürel unsurlara rastlanabilir. Bunlar arasında ekonomik faktörler ve ticari ilişkilerden dinî telkin ve iknaya; siyasi, itikadî fırkaların çalışmalarından ve tasavvuf erbabının faaliyetlerine; birlikte yaşama tecrübesinden evlenme ve evlat edinmeye ve tabii ki yeni dini gerçek manada özümseyerek “ihtida” etmekten yeni dinin üstünlüğü ve bu dine geçişle elde edilecek menfaat düşüncesine kadar akla gelebilecek birçok faktörden söz etmek mümkündür. Ancak herhangi bir faktörün, bütün birey ve kitleler için aynı derecede etkili olduğu düşünülemeyeceği gibi, aynı birey ve kitlelerde birden fazla faktörün etkisinin olabileceği unutulmamalıdır.

Bazı Türk Ülkelerinde İslâmiyet’in Hâkim Din Hâline Gelmesi

Daha önce de belirttiğimiz üzere Emevîler dönemindeki “kötü tanışma” evresinin ardından Abbâsîler tarafından oluşturulan “yeni düzen”, sadece Türklerin zihnine yerleşmiş olumsuz Arap imajını değil, Emevîler aracılığıyla tanıdıkları yeni dine yani İslâmiyet’e bakışlarını da etkilemişti. Zira oluşan barış ortamı, ilişkilerin boyutunu da değiştirmiş, önceleri Arap ordularının kılıçlarının ucunda gördükleri İslâm’ı, artık ılımlı idarecilerin, barışçı yöneticilerin ve müttefik kuvvetlerin şahsında tanımaya başlamışlardı.

Bu süreçte yaşanan bir gelişme de Emevîler döneminde savaş sahası durumundaki şehirlerin, savaş hâlinin sona ermesiyle Müslümanlarla Türklerin ticari, sosyal, kültürel vb. alanlarda temas hâlinde bulunup ortak yaşam sürdürecekleri yerlere dönüşmüş olmasıydı. Bu şehirlerde siyasi ve askerî üstünlüğe ilave olarak ticari, sosyal ve kültürel alanlarda da Müslümanların hâkimiyeti söz konusuydu. Her tarafta Müslüman tüccarlara, âlim, vaiz ve sufilere rastlanıyor, belli başlı kültür ve ticaret merkezlerinde mescitler, camiler, ribatlar, hankahlar gibi İslâm müesseseleri yükseliyordu. Böylece Horasan’dan sonra Maverâünnehir’de ve diğer bazı Türk ülkelerinde İslâmiyet hâkim din hâline gelmişti. Bu durum bölge halkını bir şekilde etkiliyor ve onları ister istemez İslâmiyet’le temas etmeye mecbur bırakıyor ve tek tek veya gruplar hâlinde İslâmiyet’i kabul edenlerin sayısı artıyordu.

Bu artışın sebebi, herhangi bir savaş, mücadele ya da baskı değil, İslâmiyet'in hâkim din olmasıyla ortaya çıkan çevresel faktörlerdi. Abbâsîlerin oluşturduğu yeni düzeni benimseyen ve yeni düzende yer alarak bir parçası olan Türklerin bu yeni, alternatif ve hâkim dine ilgisiz kalmaları beklenemezdi. Bu durumda yeni düzende ve hâkim dinin çevrelediği siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam, Müslümanlarla Türkler arasındaki etkileşimi din değiştirme sürecinin psiko-sosyal gelişimi içerisinde destekleyici unsurlar olan çevresel faktörleri devreyi soktu.

Bu süreçte İslâmiyet'in hâkim din hâline gelmesinin, cebrî olmasa da Türkler üzerinde belirli bir sosyal baskı oluşturduğu muhakkaktı. Zira Türkler, ilişki içerisinde oldukları Müslümanların inanç sistemlerine ve hayat tarzlarına, hatta ibadet vakitlerine ve şekillerine göre dizayn edilen bir sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın içinde yaşamak ve buna uyum sağlamak durumunda kalmışlardı. Ancak şu veya bu şekilde yeni düzene uyum sağlamaları, yeni hâkim dine karşı ilgilerini de arttırmıştı. Bu dinî inançla ritüel ve ilişki düzeyinde kurdukları etkileşim, zamanla beraber yaşamının ve yeni düzenin bir parçası olmanın verdiği hissiyatla aidiyet duygusuna dönüşüyor ve bu aidiyet duygusu yeterli güce ulaştığında da dinî kimlik kazanıyordu.

Ekonomik Faktörler

Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci içerisinde destekleyici, hızlandırıcı ya da kolaylaştırıcı unsurlardan biri de şüphesiz ekonomik faktörlerdi. Bu faktörler, din değiştirmenin psiko-sosyal cephesini açıklamaya matuf görüşler içerisinde, geçerli ya da yeterli sebepler oluştuktan sonra bireyi din değiştirmeye iten "ekonomik mahrumiyet" olarak da ifade edilebilirdi. Zira Emevîler döneminde yaşanan askerî harekât, bölge halkını sadece siyasi ve askerî bakımdan zor bir duruma düşürmekle kalmamış, ekonomik olarak da büyük sıkıntıya sokmuştu. Üst üste yaşanan savaşların beraberinde getirdiği sıkıntılar yanında Gayrimüslim tebaaya koyulan vergiler, bölgeye yerleşen ya da yerleştirilen Müslüman Arapların tarım ve ticari hayatta ön plana çıkarak ekonomik kaynakları kontrol altına alması gibi sebepler, yerli ahaliyi ekonomik bakımdan son derece sarsmıştı. Bu durum, bazı Emevî idarecilerini, İslâmiyet'e karşı ilgisini gösteren bölge

halkına kazanç kapılarını açma şeklinde ifade edilebilecek bazı politikalara yöneltti. Mesela Kuteybe'nin, Cuma namazlarına gelenlere belirli bir ücret ödemesi, bölge halkından bazı toplulukları orduya alarak ganimete ortak etmesi, yine Ömer b. Abdülaziz döneminde Müslüman olanlardan alınan verginin kaldırılması gibi icraatlar, bu politikalara birer örnekti.

Şüphesiz bu yaklaşımlar, bölge halkı üzerinde etkili oldu. Ancak Emevîler döneminde sık görülmeyen ekonomik iyileştirme temelli bu ılımlı yaklaşım karşısında İslâmiyet'i kabul edenlerin sayısı, sürecin seyri üzerinde büyük ve belirleyici bir etkide bulunacak seviyeye varmadı. Zira ne Emevîler bu politikaları uzun süre devam ettirdiler, ne de genel Türk kitlesi, Emevîlerin bu politikalarına çok fazla iltifat ettiler. Mesela Kuteybe'nin halkı mescide getirmek için başvurduğu para dağıtma fikri, fakir ve ihtiyaç sahibi Buharalıları için cazip olsa da şehrin zengin tüccar sınıfının hiç de dikkatini çekmemişti.

Emevî harekâtıyla ekonomik mahrumiyet yaşayan Türk kitlelerinin bu durumu, Abbâsîlerin oluşturduğu yeni düzenle değişmeye başladı. Onlar ilk olarak Emevîlerin mevâlî politikasının ekonomik yönünü oluşturan vergi meselesini ele aldılar. Gayrimüslimlerden alınan vergi gelirin azalmasından endişe eden Emevî idarecilerinin, bölgede İslâmiyet'in yayılmasına zımnen de olsa engel oldukları, hatta İslâmiyet'i kabul edenlerden dahi haraç ve cizye almaya devam ettikleri malumdu. Bazı Emevî idarecileri bu duruma son vermek istemişlerse de başarılı olamamışlar, kısa süreli iyileştirmelerin ardından tekrar eski düzene dönmüştü. Bu yüzden Abbâsîlerin diğer hukuki ve idari düzenlemeler yanında mevâlîden alınan cizyeyi kaldırması, büyük bir değişim niteliğindedir.

Bu ekonomik rahatlama, Abbâsîlerin Gayrimüslim tebaası durumundaki bölge halkının İslâmiyet'e karşı direncini hafifleten etkenlerden biri oldu. Diğer bir ifadeyle Abbâsîler, temas hâlinde bulundukları birey veya toplulukların vergi meselesinde yaşadıkları "ekonomik mahrumiyeti" giderecek ya da ortadan kaldıracak imkânı sunmak suretiyle onların İslâmiyet'i kabul sürecinde son adımı atmalarına sebep olacak destekleyici ve hızlandırıcı bir faktörü harekete geçirmiş oldular. Nitekim Türkler ve diğer bölge halkı arasında, İslâmiyet'e karşı gerçek anlamda ilgisi olsun olmasın, bazı birey ve topluluklar, sadece cizye yü-

künden kurtulmak için İslâmiyet'i kabul ettiler. Böylece onlar, bir yandan artık sadece Müslümanlardan alınan vergileri ödemeye başlayarak ekonomik yüklerini hafifletmiş, diğer yandan Abbâsîlerin Müslüman tebaası hâline gelerek yeni dinî gruba girmiş oluyorlardı.

Abbâsîlerin, İslâmiyet'le temas hâlinde bulunan birey ve toplumların "ekonomik mahrumiyetini" gidermeye yönelik bir diğer uygulaması, devlet kadrolarında başta mevâlî olmak üzere bölge halkına da yer vermeleriydi. Bu uygulama her ne kadar Abbâsîler için siyasi, idari ve askerî amaçlara matuf olsa da hem mevâlî hem de diğer bölge halkı için önemli bir gelir kaynağıydı. Zira devlet hizmetine giren mevâlîye, hizmetleri karşılığında maaş, ıkta veya birtakım tevcihler şeklinde ödemeler yapıyordu. Yani Abbâsîler, devlet kadrolarında mevâlîye yer vermekle sadece kendi ihtiyaçlarını temin etmemiş, mevâlîye de önemli bir gelir kapısı açmışlardı. Bu şekilde, emri altında bulunan birliklerle sisteme dâhil olan Türk beyleri, kısa sürede üst rütbelere ulaşıyor, gelirleri ve ekonomik seviyeleri de artıyordu. Neticede bu durum, diğer beylere ve bölge halkına örnek teşkil ediyordu. Alt kademelerde bulunanlara ödenen maaş ve ücretler bile, onları belirli bir ekonomik seviyeye ulaştırmaya yeterliydi. Doğrudan devlet kadrolarında istihdam edilenler yanında bir de belirli zaman, durum ve şartlarda orduya alınan ücretli askerlerle gönüllüler vardı. Bunlardan ücretli askerlere, vazifelerine göre belirli bir ücret ödenirken, gönüllüler de ganimetten pay alıyorlardı ki bütün bunlar, uzun süren savaşlardan sonra ekonomik bakımdan zor bir dönem ya da ekonomik mahrumiyet yaşayan bölge halkının, Abbâsîler idaresiyle birlikte İslâmiyet'e yönelmelerini sağlayan destekleyici ve hızlandırıcı unsurlardan biriydi.

Devlet kadrolarında görev alarak ya da Müslüman ordularına katılarak maaş, ıkta ve birtakım tevcih ya da ücretlere kavuşan veya ganimetten pay alan Türk kitleleri arasında yerleşik ve şehirliler olduğu gibi, aslında İslâmiyet'e karşı en mesafeli duran göçebe veya konargöçer kitleler de vardı. Bununla beraber özellikle göçebe Türklerin, en azından ilk dönemlerde doğrudan doğruya İslâmiyet'e olmasa bile Müslümanlara yönelmelerini "kolaylaştıran" etkenlerden birinin, ganimet meselesi olduğu söylenebilirdi. Bu konuda göçebe veya yarı göçebe Türkler için ekonomik bir faaliyet anlamına gelen "yağma" ile

“gazve” arasındaki benzerliğin etkisi büyük olmuştı. Şöyle ki göçebe kavimler, esas itibarıyla bütün geçimlerini hayvancılıktan sağlayan ve hayatları besledikleri hayvan sürülerine bağlı toplumlardı. En büyük meseleleri, bu sürüleri besleyebilmek, onları otlatacak yaylak ve kışlakları, otlak ve meraları bulmaktı. Hayvanları göçebelerin her şeyiydi. Otun hiç veya yeterli ölçüde bulunmadığı kuraklık yıllarında yahut hayvanlar arasında salgın hastalıkların çıktığı zamanlarda durumları kötüleşir, hayatı bir tehlikeyle karşı karşıya kalırlardı. Bu durumda geçimleri büsbütün imkânsızlaştığından komşu kabilelere, kavimlere özellikle tarım yapıp ambarlarını erzakla doldurmuş yerleşik kavimlere yağma seferleri düzenlerlerdi. Onlar için yaşam kavgasının zorunlu bir sonucu olan bu durum, bu hayat tarzı içinde ne suç, ne de ahlâkî bir kusurdu.

Türkler arasında göçebe ve konargöçer kitlelerde görülen bu hayat tarzı, İslâm öncesi Arap toplumunda da mevcuttu. Arap kabileleri arasında süregelen “yağma” yani “gazve” faaliyetleri o kadar önemliydi ki İslâm öncesi Arap toplumunun bazı temel özellikleri, bu faaliyetler etrafında gelişen hadiselerden mülhemdi. Şüphesiz İslâmiyet, birçok konuda olduğu gibi yağma ve savaş konularına da bir düzenleme getirip amacı, kapsamı ve sınırları Kur’an ve hadislerle çizilen bir “gaza” ve “cihad” mefhumu ortaya koymuş ve İslâm fetihlerinde bu amacın güdülmesi emredilmişti. Bu çerçevede ganimet meselesinin de meşru ve makul sınırları belirlenmiş, ele geçirilmesi ve paylaşımı konusunda adil esaslar getirilmişti.

Ancak bu teorik çerçeveye, uygulama sahasında her zaman riayet edildiği söylenemezdi. Diğer bir ifadeyle İslâm, savaş konusunda her türlü haksızlık ve zulmü ortadan kaldıracak temel kurallar belirlemiş olsa da Müslümanların hepsi bu kurala uygun hareket etmiyordu. Bu noktada sorun, bizatihi İslâmiyet’le ilgili değil, tamamen Müslüman birey ve toplumların İslâmiyet’in bu konuda getirdiği sınırları aşmalarıyla ilgiliydi. Bu bakımdan İslâm tarihinde, daha önce de belirttiğimiz üzere “fetih” veya “cihad” ismi verilse de aslında her iki mefhumu da çok uzak diyebileceğimiz, hatta fiiliyatta tam tersi olan, sadece ganimet alma amacına matuf “yağma” hareketleri kaçınılmaz olmuştur.

Emevîler döneminde Horasan, Maverâünnehir ve diğer Türk ülkelerinde yürütülen, görünüşte fetih, aslıdaysa ganimet

amaçlı askerî harekâtın, ekonomik açıdan büyük gelir getirmesi, belki de bu politikanın uzun süre devam etmesinin temel sebebiydi. Zira ne şekilde elde edilirse edilsin ganimetin beşte biri beytûlmala giriyor, geri kalan beşte dördlük kısım muharipler arasında paylaştırılıyordu. Buna karşılık bu seferlerin düzenlendiği ülkelerde sadece askerî ve siyasi bakımdan değil, ekonomik olarak da bir sarsıntı yaşanıyor; bölge halkı, birçok yerde çok ciddi rakamlara can kaybının yanında gelir daralmasıyla da karşı karşıya kalıyordu. İşte bu noktada, Müslüman ordularında elde edilen ganimetin, ordu efradı arasında paylaştırılması, Müslüman Araplar için ekonomik bakımdan son derece cazip olduğu gibi bu çekici şartlar, ordu dışındaki fetih bölgesindeki yerli ahali için de oldukça cazipti. İslâm ordularına katılan ya da İslâmiyet'i kabul edenler hem mal ve mülklerini koruyabilirler hem de daha önce zaman zaman başvurdıkları bir geçim kaynağı olarak beliren "yağma" geleneğini "gaza" adı altında sürdürdürebilir ve ele geçirilecek ganimetten kazanç elde edebilirlerdi.

Şüphesiz bu durum, din değiştirme gibi bir hadisenin bile sadece ve sadece ekonomik sebeplere bağlayan bazı araştırmacıların ileri sürdüğü şekilde Türklerin İslâmiyet'i kabulünün yegâne sebebi olmadığı gibi, sürecin tamamında ve bütün Türk topluluklarında geçerli bir faktör olarak değerlendirilemez. Ancak Emevî orduları karşısında düzenli ve sistemli bir şekilde örgütlenememiş, devlet nizamına dâhil olmamış, dolayısıyla son derece büyük bir sarsıntı içerisinde bulunan Türk kitlelerinde, yaşadıkları mağlûbiyet ve ekonomik mahrumiyete karşı gelişen bir refleks olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi böyle bir mağlûbiyet ve mahrumiyet hissi yaşamayan Su-lu Kağan, Halife Hişam'ın elçisi karşısındaki tavrıyla bu refleksi göstermezken, Kuteybe'nin Buhara ve çevresinde oluşturduğu hâkim askerî ve siyasi yapı karşısında mağlûp ve mahrum kalan Buharalılar, onun ordusuna katılmayı tercih etmişlerdir.

Görüldüğü üzere ekonomik faktörler, çeşitli boyutlarıyla Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecinin destekleyici, hızlandırıcı ya da kolaylaştırıcı unsurları arasındadır. Ancak bu faktörü, bazı örneklerden hareketle sürecin bütün evrelerinde ve bütün Türk topluluklarına yaymak suretiyle Türklerin sadece ekonomik sebeplerle İslâmiyet'i kabul ettikleri ya da etmek zorunda kaldıkları şeklinde bir genellemeye götürmek, makul bir izah olamaz.

Diğer yandan Türklerin İslâmiyet'i kabûlünde hiçbir şekilde ekonomik mahrumiyet, kaygı veya amacın söz konusu olmadığını iddia etmek de isabetli bir yaklaşım değildir. Dolayısıyla burada üzerinde durduğumuz ekonomik faktörleri, daha önce de sık sık belirttiğimiz üzere, din değiştirme sürecinin karmaşık yapısı içerisinde yer alan sayısız unsurdan biri olarak değerlendirmek ve meseleye olması gerekenden ne fazla ne de az anlam yüklemek gerekir.

Ticaret Faktörü

Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci içerisinde destekleyici, hızlandırıcı ya da kolaylaştırıcı faktörler arasında üzerinde en fazla durulan hususlardan biri de ticaretti. Sadece Horasan ve Maveraünnehir değil, Hazar ve İtil boylarına kadar uzanan o günkü Türk dünyası, çok geniş ve hareketli bir ekonomik ağa sahipti. Şüphesiz bu geniş ağ, sadece Türkleri değil, çok farklı coğrafyalardan değişik etnik ve dinî grupları da kapsıyordu. Üstelik bu ticari faaliyetler, sadece ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda çok geniş bir sosyal ve kültürel ağ durumundaydı. Bu durumda farklı coğrafyalar, toplumlar, kültürler ve dinler arasında iletişim imkânlarının günümüze kıyasla son derece sınırlı olduğu bu dönemde ticari faaliyetlerin bir araya getirdiği insanlar arasında her bakımdan ciddi bir iletişim ve etkileşim yaşanması kaçınılmazdı.

Bu süreçte en önemli rol şüphesiz tüccarlarındı. Yerine göre Çin'den Hazar'a, Basra'dan Kaşgar'a, Şam'dan Bağdat'a, Buha-ra'dan Mısır'a kervan götüren tüccarlar, gittikleri yerlerde sadece türlü emtiayı götürmüyor, kültür ve medeniyetleri de taşıyorlardı. Bu etki, özellikle önemli ticaret merkezlerinde, yılın belirli tarihlerinde toplanan ve günlerce, bazen haftalar hatta aylarca süren pazar ve panayırlarda en üst seviyeye çıkardı. Burada tüccarın uzak diyarlardan getirdiği ticari emtiası tezgâhlarda yerini alırken, dilinden kıyafetine, yeme içme geleneklerinden ibadet şekillerine kadar temsil ettiği kültür, medeniyet ve din de bizatihi şahsında sergilenir, az veya çok alıcı bulurdu.

Aslında Türklerle Araplar arasındaki ticari ilişkiler İslâmiyet'ten önceye dayanmaktaydı. İslâmiyet'in doğuşundan sonra fetih hareketlerinin genişleyerek Mısır, Suriye ve İran gibi

önemli bölgelerin İslâm devletlerinin eline geçmesiyle, başta İpek Yolu olmak üzere birçok ticari güzergâh Müslümanların kontrolüne girdi. Böylece hem Orta Asya ve Türkistan'ın hem de batıda kalan Hazar ve İtil bölgesi gibi Türk yurtlarının, İslâm ülkeleriyle arasında ticari ve ekonomik bir bağlantı da kurulmuş oldu. Bu süreçte Türk bölgelerinde ticari faaliyet gösteren Müslüman tüccarların, temas ettikleri Türkler üzerinde İslâmiyet'i tanıma konusunda etkileri olduğu gibi Mecusi, Budist ve Maniheizt olup da İslâm ülkelerinde yaptıkları ticari faaliyetler sırasında İslâmiyet'le tanışıp Müslüman olanlar da vardı. Mesela Satuk Buğra Han Menkıbesi'nde gördüğümüz Sâ mânî Meliki Ebu Nasr Mansur, kâfirler arasında hak dini yaymak için ticaret yapmaya karar vermişti.

Mecusi, Budist ve Maniheizt olup da İslâm ülkerinde yaptıkları ticari faaliyetler sırasında İslâmiyet'le tanışıp Müslüman olan tüccarlar arasında en dikkat çekenleri Buhara ve Semerkant bölgesindeki Soğdlulardı. Mesela son derece önemli bir ticaret şehri olan ve halkının önemli bir kısmı ticaretle uğraşan Buhara'da, Erzakyan isimli tüccar vardı. O hem kara hem de deniz yoluyla ticaret yapmakta ve dünyanın dört bir yanına kervan götürmekteydi. Çin'e, oradan deniz yoluyla Basra ve Kûfe'ye yaptığı bir ticari sefer sırasında, rivayete göre Hz. Ali'yle görüşmüş ve onun irşadıyla Müslüman olmuştu.

İslâm ülkeleriyle Türk ülkeleri arasındaki ticaretin en yaygın olduğu bölge Maverâünnehir'di. Müslüman tüccarlar burada Emevîler döneminde de ticaret yapmalarına rağmen Emevîlerin oluşturduğu olumsuz imajın da etkisiyle bölgede İslâmiyet'in yayılması konusunda etkileri sınırlı kalmıştı. Ancak uzun süren mücadelelerin savaş alanı hâline getirdiği Maverâünnehir topraklarının Abbâsîler döneminden itibaren barışa kavuşmasının ardından ticaretle birlikte Müslüman tüccarların bölge halkı üzerindeki etkisi de arttı. Belh, Merv, Buhara, Semerkant ve Kaşgar gibi Türk şehirlerinde ticaret kolonileri kuran Müslüman tüccarlar, Çin ve Hindistan ticaretine büyük önem veriyorlardı. Bu durum, İslâm ülkeleriyle Çin ve Hint arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunan Türk ülkelerini de bu ağın içerisine sokuyordu. Çin ve Hindistan'dan gelen malların dağıtım noktası hâline gelen Maverâünnehir şehirleri arasında özellikle Beykent, Buhara ve Semerkant'ın önemli bir yeri vardı. Bu şehirlerin halkı

arasında da çok sayıda tüccar bulunuyordu ve bunlarla Müslüman tüccarlar arasında ilişkiler artıyor, hatta bir çeşit şirket diyebileceğimiz ortaklıklar kuruluyordu. Çin'den Hazar'a, Basra'dan Kaşgar'a, Şam'dan Bağdat'a, Buhara'dan Mısır'a uzanan bu geniş ve zengin ticaret ağı, bu ağa dâhil olan şehir ve ülke halkı arasında sadece ekonomik ilişkileri değil, sosyokültürel ve dinî etkileşimi de beraberinde getiriyordu.

Bu ticaret ağına sadece şehirli Türkler değil, göçebe veya kornagöçer Türk toplulukları da dâhildi. Zira onların şehre özgü mamulata ihtiyaç duydukları kadar, şehirli de başta hayvan ürünleri olmak üzere göçerlerin ürettiği mamulata ihtiyaç duyuyorlardı. Bu durum, bir yandan yerleşik muhitlerden uzak bulunan ve dolayısıyla İslâmiyet'le ya da İslâm medeniyetinin çeşitli unsurlarıyla pek fazla temas etmeyen göçerleri, İslâm medeniyetinin hâkim olduğu şehirlere çekerken, diğer yandan da Müslüman tüccarları göçer obalarına sevk ediyordu. Bu temas, yerleşik muhitlerde olduğu kadar hızlı ve etkili olmasa da göçer Türk kitleleri üzerinde de İslâmiyet'in tanınmasına imkân sağlıyordu.

Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecinde Maverâünnehir ve Türkistan bölgesi dışında ticaretin etkili olduğu diğer Türk toplulukları Hazarlar ve İtil Bulgarları'ydı. Ticaret konusunda son derece gelişmiş iki Türk topluluğu olan Hazarlar ve Bulgarlar, İslâmiyet'i büyük ölçüde ülkelerine gelen ticaret kervanlarında bulunan Müslüman tüccarlar, âlim, vaiz ve sufiler aracılığıyla tanımışlardı. Bunlardan özellikle İtil Bulgarlarının, Hazarlar ve diğer birçok Türk topluluğu gibi Emevî ve Abbâsîlerle çok sınırlı olan siyasi ve askerî temasa rağmen İslâmiyet'le ilgilenmeleri ve X. yüzyıl başlarından itibaren bu dini benimsemelerinde, Samanoğulları'yla kurdukları ticari ilişkilerin büyük etkisi vardı. İtil Bulgar topraklarında bulunan çok sayıda Arap ve Sâ mânî para kalıntıları bunun deliliydi. Öyle ki İtil Bulgar ülkesinin X. yüzyılda Samanoğullarının paralarıyla dolduğu söylenebilirdi. İtil Bulgarları hakkında bilgi veren Arap-İslâm coğrafyacıları da Bulgarların İslâmiyet'i kabulünde Müslüman tüccarların rolüne işaret ediyorlardı. Aynı durum Hazarlar için de geçerliydi. Hazar ülkesinde İslâmiyet'in yayılması da Müslüman Araplarla Hazarlar arasında yaşanan savaşların durmasından sonra ve büyük ölçüde ticari faaliyetler neticesinde gerçekleşmişti.

Başta Maverâünnehir olmak üzere Hazar, İtil ve diğer Türk ülkelerinde kurulmuş Müslüman ticaret kolonileri de İslâmiyet'in bölge halkı tarafından tanınmasında büyük rol oynuyordu. Zira bazı Müslüman tüccarlar ya da kervanlarla bölgeye gelen din adamları ve sufiler, bu kolonileri tebliğ ve irşat faaliyetleri için bir üs gibi kullanıyor, hatta bir kısmı oraya yerleşiyordu. Ayrıca Türklerle Müslümanlar arasında oluşan ticari ilişkilerin bir neticesi olarak iş ortaklığı da başlamıştı. Müslüman tüccarlar, Türk ülkelerinde yürüttükleri ticari faaliyetler arttıkça, her yere her zaman gidememeye, bu yüzden de o bölgelerdeki işlerini yürütmek üzere yerli iş ortaklarına ihtiyaç duymaya başlamışlardı. Böylece Türk ülkelerinin önemli ticaret merkezlerinde çok sayıda şirket ya da iş ortaklığı kuruldu. Bu ortaklıklar, görünürde sadece ticari bir iş birliği olsa da karşılıklı güven duygusu ve iş birliğinin gelişmesini ve buna bağlı olarak da sosyal, kültürel ve dinî etkileşimi beraberinde getirmişti. Bütün bu ticari faaliyetlerin İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasına katkıda bulunan diğer bir yönü de bölgeye gelerek tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunan âlim ve sufilerin, ticaret yollarını takip etmesi ve tüccar kabilelerine karışarak bölgeye gelmeleri idi.

Cami, Mescit ve Ribatların Oynadıkları Roller

Gerçekten de Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecinde yeni din hakkında bilgi edinme, tanıma ve yeni dine yönelme yollarından biri de yeni fethedilen bölgelerde kurulan cami, mescit ve ribat gibi İslâm müesseselerinin ve Müslüman âlim, vaiz ve sufilerin Türk ülkelerinde yürüttükleri tebliğ ve irşat faaliyetleriydi. Bunun yanında Müslüman yöneticilerin, mahalli bey ve hükümdarlara gönderdikleri İslâm'a davet mektupları, elçiler de bir çeşit tebliğ ve irşat faaliyetiydi. Din değiştirme çalışmaları içinde "dinî telkin ve ikna" şeklinde ifade edilen bu faaliyetler, aslında "fetih" kavramının esas unsuruydu. Ancak Emevîlerin Türk yurtlarına yönelik genel politikası esas itibarıyla gerçek mana da bir fetih politikası olmadığından, bu dönemde tebliğ ve irşat faaliyetine yönelik fazla çalışma yapılmamıştı. Mesela ilk defa 674'te Ubeydullah b. Ziyad tarafından ele geçirilen Buhara'daki ilk mescit, tam otuz sekiz sene sonra 712'de Kuteybe tarafından yaptırıldı. Yine aynı şekilde bölge halkının İslâmiyet'i tanınması

ve benimsemesi için ilk faaliyetleri başlatan da Kuteybe'ydi. Her ne kadar Kuteybe'nin metotları tartışılabilirse de tebliğ ve irşat kapsamında değerlendirilebilecek bu icraatların, bölgenin ele geçirilmesinden çok sonra başlaması, Emevîlerin "fetih" politikalarında tebliğ ve irşada ne kadar az yer verdiklerini göstermesi bakımından dikkat çekiciydi.

Kuteybe'nin bu gecikmiş ve tartışmalı icraatı bile, daha önce de belirttiğimiz gibi bölge halkının İslâmiyet'e yaklaşımında sürecin seyrini şekillendirecek kadar olmasa da cüzi bir etki oluşturmuştu. Bu etki, zaman içinde daha da arttı. Özellikle Buhara ve Semerkant gibi Emevî hâkimiyetinin kuvvetli olduğu şehirlerde oluşturulan cami ve mescitler, Müslümanların ibadet ihtiyaçlarını karşıladığı gibi İslâm'ı öğrenmek isteyen bölge halkı için de bir tebliğ merkezi hâline geldi. Özellikle başlangıçta savunma amaçlı kurulan ancak zaman içinde sadece gazilerin değil, bölgede faaliyet gösteren Müslüman tüccarların, âlim, zahit ve sufilerin meskeni hâline gelen ribatlar, dinî telkin ve ikna konusunda büyük önem kazandılar.

İslâm'ın bazı yurtlarında hâkim din hâline gelmesiyle başlayan kurumsallaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan bu müesseselerde yürütülen dinî telkin ve ikna faaliyetlerinin, savaş ve mücadelenin kıyasıyla sürdüğü Emevîler döneminde bölge halkı üzerinde ciddi bir etkide bulunması doğal olarak pek mümkün değildi. Esasen Emevîlerin fetih politikasında da bölge halkını dinî telkin ve ikna yoluyla İslâmiyet'e bağlamak gibi bir usulleri yoktu. Ancak bu genel politikayı benimsemeyen bazı Emevî yöneticileri, diğer konularda olduğu gibi tebliğ ve irşat konusunda da ferdî girişimlerde bulundular. Mesela Kuteybe'nin ordusunda yer alan Muhammed b. Vasi, Kadı Yahya b. Yamur ve Dahhak b. Mühâzim gibi âlimler, askerî harekâtın yanında mescitlerin yapılması ve İslâmiyet'in halka tebliği için çaba sarf etmişlerdi. Aynı şekilde Ömer b. Abdülaziz de Maverâünnehir ve diğer bölgelerdeki askerî harekâtı durdurması, vergi meselesinde mevâlî lehine düzenlemeler yapmasına paralel olarak, fetih bölgelerinde halkı İslâmiyet hakkında bilgilendirmek üzere din adamlarını teşvik etti. Vaktiyle Kuteybe'nin ordusunda yer alıp bölgede tebliğ ve irşat faaliyeti gösteren Dahhak b. Müzâhim, Ömer b. Abdülaziz döneminde de Merv, Semerkant ve özellikle Buhara'da ders vermişti. Özellikle çocuklara Kur'ân öğretmekle meşgul

olduğu söylenen Dahhak'ın, üç bin erkek ve yedi yüz kız çocuğuna aralarında merkeple dolaşarak ders verdiği söyleniyordu. Yine Eşres b. Abdullah, başta Semerkant ve Buhara olmak üzere bölgenin yerel yöneticileri ve halkını İslâmiyet'e davet için Ebu Sayda gibi âlimleri görevlendirmişti. Ancak onun bu politikası kısa sürede değişerek bölge halkına uygulanan zulüm ve baskı devam etti. Eşres'ten sonra özellikle Esed b. Abdullah ve Nasr b. Seyyar döneminde de bazı âlim ve din adamlarının halka tebliğ ve irşat faaliyetleri için teşviki söz konusu olsa da bunlar çok sınırlı bir kitle üzerinde etkili olabildi.

Emevîler döneminde dinî telkin ve ikna çabası olarak nitelendirilebilecek bir konu da Emevî halifeleri ve onlara bağlı Horasan valilerinin bölge ve şehir hâkimlerine gönderdikleri İslâm'a davet mektupları ile elçilerdi. Bu konuda da ilk örneği Ömer b. Abdülaziz teşkil etmişti. O, yerel hükümdarlara davet mektupları gönderen ilk Emevî olup kaynakların ifadesine göre bu mektupları alan bazı bölge ve şehir hâkimleri İslâmiyet'i kabul etmişlerdi. Bunun dışında Halife Hişam b. Abdülmelik ve bazı Horasan valilerinin de yerel hükümdarlara gönderdikleri davet mektupları ve elçiler de vardı. Ancak bu mektup ve elçilik heyetleri, İslâmiyet'i tebliğ ve irşat görünümünde olsa da aslında dinî telkin ve iknadan ziyade, Emevî siyasi hâkimiyetini kabul için yapılan birer tekliften öteye gidememişti.

Görüldüğü üzere savaş ve mücadelenin, karşılıklı korku ve güvensizliğin hâkim olduğu Emevîler döneminde görülen sınırlı dinî telkin ve ikna çalışmaları, yani tebliğ ve irşat faaliyetleri hiçbir zaman, geniş kitleleri İslâmiyet'i tanımaya ve benimsemeye itecek bir seviyeye ulaşmadı. Bu çalışmaların, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasına ciddi oranda etkisi, genel anlamda barış ortamının tesis edildiği Abbâsîler döneminde oldu. Bu dönemde gerek yeni din hakkında bilgi edinme, tanıma ve yeni dine yönelme yollarından biri olarak dikkat çeken İslâmî kurumların, gerekse bölgede faaliyet gösteren Müslüman âlim, vaiz ve sufilerin Türk ülkelerinde yürüttükleri tebliğ ve irşat faaliyetlerinin, Abbâsî idarecilerinin mahalli bey ve hükümdarlara gönderdikleri İslâm'a davet mektupları ve elçilik heyetlerinin sayısında büyük bir artış yaşandı. VIII. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan bu artış, IX. ve X. yüzyılda, özellikle Maverâünnehir'deki Samanoğulları hâkimiyetiyle en üst seviyeye ulaştı.

Abbâsîler döneminden itibaren başlayan bu süreçte çeşitli Türk yurtlarında tebliğ ve irşat faaliyetleri yürüten âlimler arasında sadece İslâm coğrafyasının farklı bölgelerden gelenler değil, Türk kökenli ya da Türk muhitlerinde yetişmiş âlimler büyük yer tutuyordu. Sadece tebliğ ve irşat faaliyetleriyle değil, ürettikleri bilim ve felsefeyle İslâm düşünce tarihine damgasını vuran bu Türk kökenli ya da Türk muhitlerinde yetişen âlimler arasında Farabi (ö.950) ve İbn Sina (ö.1037) gibi filozofların, Ebu Hanife (ö.767) ve İmam Matüridi (ö.944) gibi fıkıh ve kelamcılarının mevcut olması, Türk yurtlarının tamamında olmasa bile başta Maverâünnehir şehirleri olmak üzere merkezî bölgelerde ve yerleşik muhitlerdeki Türkler arasında İslâmiyet'i kabul sürecinin geldiği noktayı göstermekteydi.

Sufiler, Siyasi ve İtikadi Fırkalar

Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci içerisinde destekleyici, hızlandırıcı ya da kolaylaştırıcı faktörlerden biri de İslâmiyet'in tasavvuf yorumunu benimseyen sufilerin Türk ülkelerindeki faaliyetleriydi. "İslâm mistizmi" olarak da nitelendirilen tasavvuf, İslâm'ın dogmatik, şekilci, akılcı veya rasyonalist yorumlarına karşı ahlak açısından temizliği, gönüllerin doğrudan Tanrı'yla birleşmesini hedefleyen bir İslâm yorumuydu. İslâm dünyasının siyasi, itikadi, felsefi ve fıkhi konularda ayrışmalar yaşadığı, Müslümanların birbirlerine karşı amansız bir mücadele içerisinde bulunduğu VIII. yüzyılda, bütün bu ayrışma ve mücadelelere karşı bir tavır şeklinde ortaya çıkmıştı. İlk önce dünya nimetlerini hakir görerek züht ve takva merkezli münzevi bir hayatı tercih eden ilk mutasavvıfların ya da sufilerin yaşam tarzlarında kendisini gösteren tasavvuf, zaman içinde bireysel bir tavır olmanın ötesine geçerek sistemli bir İslâm yorumu ya da düşüncesi hâlinde kurumsallaştı.

VIII. yüzyılın ortalarında Irak ve Suriye'de ortaya çıktığı kabul edilen tasavvuf, kısa zaman içinde Horasan ve İslâm âleminin birçok bölgesine yayıldığı gibi yeni fetih sahalarında da kendine yer buldu. Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci içinde önce Horasan ve Maverâünnehir'de ardından da Türkistan coğrafyasında görülen sufi dervişler, herhangi bir yönlendirme olmadan, siyasi veya ekonomik bir menfaat gözetmeden sadece İslâmî gayelerle

Türklerin İslâmiyet'i tanımaları, bu dinle ilgili bilgi edinmeleri ve benimsemelerinde büyük oynadılar. Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci içerisinde ilk defa VIII. ve IX. yüzyılda görülmeye başlayan sufi dervişler, Mustafa Kara'nın, ruhunu Süfyan-ı Sevrî'nin "Türkistan'da ezan okumak, Mekke'de namaz kılmaktan daha faziletlidir," sözünden aldığını söylediği bir gönül seferliği hâlinde Horasan, Maverâünnehir ve ardından da Türkistan coğrafyasında faaliyet göstermeye başladılar. Onlar, insanlara siyasi, mezhebî ayrımların, fikhî ve amelî çerçevelerin ötesinde aşk ve iman merkezli bir İslâm anlayışı sunuyorlardı.

Herat, Nişabur ve Merv'de yoğunlaşan bu sufi dervişler, X. yüzyıldan itibaren Buhara, Semerkant ve Fergana'da da görülmeye başladı. Bu dönemlerde Horasan, Maverâünnehir ve Türkistan'da faaliyet gösteren bu ilk sufilerden bazıları İshak Baba, İbrahim Ethem (ö.778?), Abdullah b. Mübarek (ö.797) ve Şakik-i Belhi (ö.810) ve Hallac-ı Mansur'du (ö.922). Bunların dışında da farklı tasavvuf ekollerine mensup çok sayıda sufi, Horasan, Maverâünnehir ve Türkistan bölgesinde faaliyet gösterdi.

Bu sufi dervişlerin tebliğ ve irşat merkezleri ribatlardı. Terim olarak "sınır boylarında ve stratejik mevkillerde askerî amaçlı müstahkem yapılar" anlamına gelen ribatlar, zamanla sadece bu askerî özelliklerinin yanında kendini İslâmiyet'in yayılmasına adanmış sufi dervişlerin meskeni hâline gelmişti. Türk ülkelerinde ilk olarak VIII. yüzyılda görülmeye başlayan ribatlar, IX. ve X. yüzyıllarda başta Merv, Buhara ve Semerkant olmak üzere Horasan ve Maverâünnehir'in birçok şehrinde görülmeye başladı. Öyle ki bazı kaynaklara göre Maverâünnehir'de 10 binden fazla ribat vardı. Bunların 1.000'den fazlası Beykend sınırları içindeydi. Yine İsficab'daki ribat sayısı 1.700'dü. Bu sayılar abartılı olarak düşünülse bile, ribatların ve bu ribatlarda yürütülen tebliğ ve irşat faaliyetlerinin yoğunluğunu göstermesi bakımından dikkat çekiciydi.

Zamanla Türk kökenli ya da Türk muhitinde yetişmiş olmaları hasebiyle Türk kültür ve medeniyetinin temsilcisi durumunda olan büyük mutasavvıflar yetişti. Meşhur sufi Ebû Said Ebül Hayr'ın pek ziyade hürmet ettiği Muhammed Maşuk Tûsî ile Emir Ali Ubu Türk'tü. Şehirli Türkler yanında göçer Türkmen boyları arasında da yetişmeye başlayan "baba", "ata" lakaplı sufiler, eski ozan ve kamlardan nakledilen inançları bir kudsiyet

halesi içinde boylar arasında yaymaya başladılar. Garip kıyafetleri, ağızlarında dolaşan kerametleri, meczubane yaşayışlarıyla eski kamların hatırasını İslâmî bir şekil altında yaşatan bu babalar, göçer Türkmenlere (Oğuzlar) anlayacakları bir dil ve üslupla İslâmiyet'in eski, kavmî ananelerine benzeyen din algısını basit ve avami bir şekilde telkin ediyorlardı.

Bölge halkından büyük bir ilgi ve karşılık gören bu tasavvufi İslâm anlayışı, zamanla Horasan ve Maverâünnehir'de kökleşerek bütün Türkistan coğrafyasına yayıldı. Öyle ki daha IX. yüzyıldan itibaren Horasan ve Maverâünnehir'de kendine özgü bir karakterle belirmeye başlayan "Türk Müslümanlığı"nın en belirgin özelliklerinden biri, sufi ya da tasavvufi İslâm anlayışının etkisiydi. Bu sufiler, temel iman esaslarını, kelam ve felsefenin karmaşık ifadelerine, kelam-akait ve fıkıh-muamelat tartışmalarının ayrıntılarına girmeden halka nasıl anlatılabileceğinin, vicdanlara nasıl hitap edilebileceğinin en başarılı örnekleriydi. Dolayısıyla bilhassa göçer Türkmenler üzerinde İslâmiyet'i tanıma ve benimseme konusunda büyük etkileri oldu.

Türkçe düşünen, Türkçe söyleyen bu sufilerin öncülüğünde oluşan Türkistan tasavvuf ekolü, XI. ve XII. yüzyıllara gelindiğinde Türk ülkelerinin hemen her yerine yayıldı ve Türklerin büyük kitleler hâlinde İslâmiyet'e yönelmelerini sağlayan en önemli etkenlerden biri hâline geldi. Bu ekolün en önemli temsilcisi, hatta kurucusu Hoca Ahmet Yesevî'ydi. Pir-i Türkistan, Hace-i Türkistan, Hazret-i Sultan, Sultanu'l-Evliya, Evliyalar Serveri gibi unvanlarla anılan Hoca Ahmet Yesevi, tarihî kişiliğinden ziyade menkıbevi şahsiyeti, fikirleri ve kurduğu Yesevilik tarikatıyla Türk milletinin manevi hayatında ve Türk düşünce tarihinde derin izler bırakmıştı.

Hoca Ahmet Yesevî'nin yetiştiği ve daha sonra da eserlerini verdiği kültür ve medeniyet muhiti, önceleri Hun ve Göktürk daha sonraları da Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Devletlerinin hâkimiyeti altında bulunan Maverâünnehir bölgesiydi. Farabi, İmam Matüridi ve İbn Sina gibi büyük filozof ve âlimlerin yetiştiği bu kültür havzasında Buhara, Semerkant ve Taşkent gibi önemli ilim, sanat ve ticaret merkezleri bulunmaktaydı. İşte Ahmet Yesevi de bu zengin kültür ve medeniyet havzasında yetişti. Dolayısıyla Ahmet Yesevî'nin düşünce yapısı ve eserleri bu kültür havzasının tarihî ve kültürel zemini ile manevi ve psiko-sos-

yal değerlerinden beslendi. Şartları ve imkânları değerlendirerek yoğun bir irşat ve hizmet dönemi yaşadı. Böylece Sirderya ve Taşkent çevresinde, hatta daha kuzeydeki bozkırlarda tanındı. Etrafında Buhara, Semerkant ve bazı Horasan şehirlerinde olduğu gibi İran dil ve edebiyatına vâkıf, o âdetlerle ülfet etmiş danişmentler değil, İslâmiyet'e yeni fakat çok kuvvetli rabitalarla bağlanmış, saf, sade Türkler toplanmıştı. Bu yüzden Arap ilmini ve Acem edebiyatını iyi bildiği hâlde müritlerine, dervişlere ve çevresinde toplanıp sohbetine katılanlara anlayabilecekleri bir dille hitap etmeyi tercih etti. Bunu yaparken de Allah'ın varlığı ve birliğine, İslâm dininin özüne ters düşmeyen eski Türk geleneklerini dışlamadı. Onların dinle yoğrulan kültürüne renk katabacak şekilde mana ve değer kazanmasını temin etti.

Şekilde millî, özde ve ideolojide İslâmî kimliği ve düşüncesiyle ortaya çıkan Ahmet Yesevi, o günün tarihi ve coğrafyası içinde kime efendi, kime kul olacağını bilmeyen şaşkın ve mustarip halk kitlesinin yol göstericisi ve önderi olma özelliğini kazanmıştı. Onun bu metodu, Türklerin büyük bir zorluk çekmeden Müslüman olmalarını temin ettiği gibi kimliklerini kaybetmelerini de engelledi. Tasavvuf ruhunu, dinî ilimlerle mezcederek her iki kaynağın oluşturduğu engin bilgi ve irfan birikimiyle özellikle konar-göçer Türk kitlelerine ulaşmayı başardı. Öyle ki onun *Divan-ı Hikmet*'i, sadece dil bakımından değil, her yönüyle Türkçe bir eser olup göçer Türk topluluklarına fikhî ve itikadî hususları basit ve sade bir dille anlatılması sebebiyle bütün Türkistan coğrafyasında en fazla okunan kitaplardan biri oldu. Diğer bir ifadeyle İslâmiyet'i, tasavvuf ve millî kültür, yani Türk düşüncesi perspektifinden bir bütün olarak sundu. Öyle ki onun 'Hikmet'leri, temel iman esaslarını kelim ve felsefenin karmaşık ifadelerine, kelim-akait ve fıkıh-muamelat tartışmalarının ayrıntılarına girmeden halka nasıl anlatılabileceğinin, vicdanlara nasıl hitap edilebileceğinin en başarılı örnekleriydi.

Netice itibarıyla Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecinde sufi dervişlerin rolü büyük oldu. Başlangıçta sivil bir nitelik taşıyan sufi hareketi, Türkler tarafından büyük ilgi ve saygı gördü. Bu ilgi ve saygı, ilk Müslüman Türk devletlerinin kurulmasında sonra Müslüman Türk hükümdarları tarafından da devam ettirildi. Sufi dervişlerin "devlet" tarafından desteklenmeye başlaması, hareketi daha güçlü ve etkili hâle getirdi. Çeşitli tasavvuf

ekolleri çevresinde örgütlenen sufiler, tekke, zaviye ve dergâhlar kurmaya başladılar. Bunların bir kısmı bir yandan Müslüman olmayan bölgelerdeki gaza ve cihat faaliyetlerinin manevi destekçisi oldukları gibi diğer yandan da yeni fethedilen bölgelerin Gayrimüslim halkına İslâmiyet'i tebliğ ve irşat faaliyetlerini sürdürdüler. Böylece Türklerin İslâmiyet'i kabul süreçlerini şekillendiren önemli unsurlardan biri oldular.

Bunun yanında yine Emevîler veya Abbâsîler döneminde yürütülen siyasi, dinî, itikadi ya da mezhebî politikaları benimsemedikleri için merkezden uzaklaşmak zorunda kalarak Horasan ve Maverâünnehir'e gidip bu bölgelerde faaliyet yürüten dailer, âlim ve din adamları da mevcuttu. Bunlar arasında Emevîlerin son dönemlerinde Emevî karşıtı propaganda yürüten dailer, Ehlibeyt mensupları, Şîa, Mürcie ve Kerrâmiyye gibi siyasi ve itikadi fırkalara mensup olanlar dikkat çekmekteydi. Bunlar bölgede İslâmiyet'in yayılmasına katkıda bulundukları gibi onlar sayesinde İslâm'la tanışan Türklerin, temsil ettikleri dinî, itikadi ve hatta siyasi görüşlerle tanışmalarına ve etkilenmelerine de sebep olmuşlardı. Söz gelimi "Türk Müslümanlığı"nın günümüze kadar temel vasıflarından biri olarak ön plana çıkan Hz. Ali ve Ehlibeyt sevgisinin kaynağını buna bağlamak mümkündür.

Sonuç

Türklerin, birtakım zorlaştırmacı ve geciktirici faktörlere rağmen zaman içerisinde bir şekilde devreye giren destekleyici, kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı faktörlerin etkisiyle yeni dinî grupla sağlıklı bir iletişim ve etkileşimde bulunduklarını ve ortaya çıkan birlikte yaşam tecrübesinin de yardımıyla İslâmiyet'i alternatif bir din olarak görmeye başladıkları söylenebilir. Artık onlar Müslümanların ibadetlerini, ritüellerini ve yeni dinin inanç sistemini öğrenmeye başlıyorlar; siyasi, idari ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak bölgeye yerleşen Müslüman idaresinin, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan bir parçası hâline geliyorlardı. Bu aşamada artık yeni dinin, din değiştiren toplumun hayat tarzına, kültür ve yaşayışına uyumu ve uygunluğu önem kazanıyordu. Bu uyum, her ne kadar doğrudan doğruya din değiştirmenin sebebi olmasa da yeni dine geçişi kolaylaştırıcı faktörlerden biriydi.

Daha önce de belirtildiği üzere Türklerin “millî dini” Göktanrı inancı olmakla birlikte muhtelif Türk şubeleri farklı din ve inançlara sahiplerdi. Osman Turan’ın yabancı dinler dediği Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlere geçenler, genellikle başta Maverâünnehir olmak üzere belirli bölgelerde yerleşik hayat süren veya ana Türk kitlesinden uzaklaşıp Çin gibi güçlü kültür ve medeniyet sahalarına yaklaşan gruplardı. Özellikle Seyhun (Sirderya) Havzası’nda ve bu nehrin ötesinde Issık Göl’ün doğu kıyılarına kadar uzanan sahada göçebe veya yarı göçebe olarak yaşayan Türk kitleleriye Göktanrı inancını sürdürüyordu. Zira Türklerin geleneksel dini, oldukça basit bir felsefesi olan ancak Türk hayat tarzı ve kültürüyle özdeşleşmiş bir yapıya sahipti. Yabancı dinleri kabul eden Türklerin bir kısmıysa geleneksel Türk hayat tarzına uygun olmayan bu yeni dinlerini kendi hayat tarzlarına uydurmuş ve bu sayede kültürel varlıklarını devam ettirmişlerdi. Bunlar yeni dinlerini ya çok yüzeysel bir şekilde ya Türk hayat ve düşünce tarzına uygun kendilerine özgü biçimde yaşıyorlar ya da kısa zaman içinde terk ederek başka bir din ve inancı benimsiyorlardı. Terk etmeyenler veya kendi geleneksel kültürüne uyduramayanlarsa ana kültür kalıbından uzaklaşıyor, dâhil oldukları yeni kültür ve medeniyet çevresinde eriyip kendi kültürel varlıklarını kaybediyorlardı. Esasen yabancı dinlerin geniş Türk kitleleri üzerinde etkili olamayışının sebebi de buydu.

Türkler, özellikle Abbâsîler döneminde hâkim olan barış ve huzur ortamında İslâmiyet’i öğrenmeye ve kendi istekleriyle kabul etmeye başladıklarında, bu dinin geleneksel Türk inanç sistemiyle uyum içerisinde olduğu bazı özellikler gördüler. Söz gelimi Süryani Mihael’e göre Türklerin Araplarla ortak hareketinin temel sebebi, “Türklerin, Araplar gibi tek bir Allah’a inanmalarıydı.” Yine İslâmiyet’te mevcut olan ahiret inancı, ruhun ölmezliği düşüncesi, cennet, cehennem, kurban ve cihat kavramları gibi birçok husus, Göktanrı inancına sahip Türklerin yabancı oldukları şeyler değildi.

Bunun dışında Türklerde mevcut bazı toplumsal norm ve ahlak kaideleri de İslâmiyet’le benzerdi. Mesela İbn Fadlân’ın Türk topluluklarında şiddetli cezalara konu olan büyük suçlar olarak gözlemlediği zina, haksız yere adam öldürme, hırsızlık ve oğlan-cılık gibi fiiller, İslâmiyet’te de büyük günahlar arasındaydı ki

bütün bunlar, en azından bazı Türk topluluklarının İslâmiyet'e karşı ısınmalarında ve bu dini kabul etmeleri konusunda kolaylaştırıcı bir etkiye bulunmuştu. Hatta bazı Türk topluluklarının İslâmiyet'le aynı dönemde karşılaştıkları Budizm, Maniheizm, Mecusilik, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer "yabancı" dinlere nazaran İslâmiyet'e daha çok yönelmelerinde, diğer bütün etkenlere ilave olarak, Türk inançları ve hayat tarzıyla İslâmiyet arasındaki bu uyum ve benzerliğin etkili olduğu söylenebilirdi.

Bununla beraber, bu uyum ve benzerliğin her iki inanç sistemini aynılık derecesine getirecek bir mahiyette olmadığı şüphesizdir. Üstelik farklı bölgelerde farklı dinlere ve inançlara sahip bütün Türk kitlelerinde aynı uyum ve benzerlikleri görmek mümkün değildi. Hatta dikkatle incelendiğinde, eski Türk inançlarıyla İslâmiyet arasında benzerlik ve uyum kadar farklılıklar da mevcuttu. Dolayısıyla sadece bu benzerlikleri göz önünde bulundurarak İslâmiyet'in bütün Türkler arasında çok kısa zamanda yayılmasını sağladığını söylemek mümkün değildir. O hâlde Türkleri diğer yabancı dinlere değil de İslâmiyet'e yönlendiren temel unsur neydi?

Bu sorunun cevabı siyasi, askerî, sosyal ve ekonomik sebepler olduğu kadar, Türk düşünce ve yaşam şeklinin, diğer yabancı dinlere kıyasla İslâmiyet içerisinde daha fazla yer ve hayat hakkı bulmuş olmasıydı. Yani Türkler, din ve inanç konusunda olmasa bile, düşünce ve yaşam şekli bakımından diğer yabancı dinlerden çok İslâmiyet'te kendilerini buldular. İslâmiyet'le ilk temasları ve kötü tanışma evresinde pek fark edilmeyen bu durum, zaman içinde gelişen hadiselerde kendisini gösterdi. İşte Türkleri İslâmiyet'e yönelten belirleyici unsurlardan birini, diğer faktörler kadar bu dinle kendi düşünce ve yaşam biçimleri arasında gördükleri uyum ve uygunluktu.

Dinî değil ama düşünce ve yaşam şeklinde beliren bu uyum ve uygunluk, Emevîlerin ve İslâm'ın Arap temsilinin etkisiyle ilk başlarda ön plana çıkmadı. Emevî politikalarından son derece rahatsız olan Türkler, onların temsil ettikleri dinin bu özelliğini görecektir durumda değillerdi. Bu yüzden Yâkût el-Hamevî'nin de verdiği bilgiye göre Emevî Halifesi Hişam bin Abdülmelik'in Türgiş Kağanı Su-lu'ya gönderdiği İslâm'a davet mektubu ve elçi, hiçbir olumlu katkıda bulunmamıştı. İslâm'ın Emevî temsilisiyle karşı karşıya olan Su-lu Han, İslâmiyet hakkında sorular

sorup bilgi aldığı elçiye, 100 bin kişiyi bulan ordusunu göstermiş ve Türk yaşam tarzıyla İslâm arasındaki uyumsuzluğa işaret ederek “Bu gördüğünüz silahlı süvariler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı, ne de bir terzi vardır. Şimdi bunlar Müslüman olup da İslâm dininin şartlarını yerine getirmeye kalkıştırlarsa, ne yiyip içecekler?” demişti. Hâlbuki değil Türklerin, hiçbir toplumun İslâmiyet’i kabul etmeleri durumunda ekonomik bir sıkıntı yaşaması söz konusu değildi. Su-lu Han’ın burada İslâmiyet’i kabul etmemek için bir bahane uydurduğu düşünülse bile, bu bahaneyi Türk yaşam tarzıyla İslâm arasındaki uyumsuzluğa bağlaması, İslâmiyet hakkında bu tür bir endişeye sahip olduğunun bir göstergesiydi.

Bu durum, İslâm’ın Emevî temsilinin ortadan kalkması ve Abbâsîlerle birlikte farklı kültür ve toplumları içine alan, sosyal, kültürel ve ekonomik rahatlatma sağlayan bir İslâm yönetim anlayışının gelişmesiyle son buldu. Bu süreçte Emevîlerin son dönemlerinde başlayan gelişimini Abbâsîlerle sürdüren Şuûbiyye hareketinin de rolü olmuştu. İslâmiyet’in, dolayısıyla İslâm Devleti’nin sadece Arapları değil, farklı millet ve kültürleri de kuşatan bir üst yapı olduğuna işaret ederek âdetla “Biz de varız,” diye haykıran Şuûbiyye düşüncesi, İslâmiyet’in Emevî-Arap temsilini reddederek, farklı millî ve kültürel kimliklerin de İslâm, dolayısıyla da İslâm Devleti içerisindeki yerini almasını hedeflemişti. Bu düşüncenin siyasi yansıması olarak ortaya çıkan Abbâsîler döneminde farklı milletler ve kültürleri ayırtıran, ötekileştiren ve bu suretle İslâmiyet’le aralarına mesafe koyan politikalar terk edilerek İslâmiyet’in evrensel boyutu ön plana çıktı. İşte bu durum, şüphesiz diğer siyasi, askerî, sosyal ve ekonomik faktörlerin de etkisiyle Türklerin, İslâmiyet ile Türk düşüncesi ve yaşam tarzı arasında gördükleri uçurumu ortadan kaldırdı.

Abbâsî devlet kadrolarına giren veya bir vesileyle sosyal ve ekonomik hayatta Müslümanlarla ilişkide bulunmaya başlayan Türkler tarafından bizzat tecrübe edilen bu durum, zamanla gelişti. Hatta zamanla siyasi, sosyal ve ekonomik iletişim ve etkileşimin gelişmesine paralel olarak dinî ve kültürel sahada da Türk Müslümanlığı diyebileceğimiz bir akım oluştu. İhsan Fazlıoğlu’nun ifadesiyle, Türkler İslâmlaştıkça İslâm da Türkleşti. Böylece İslâmiyet içerisinde yer ve hayat hakkı bulan Türk düşüncesi, İslâm’ın Türk yorumu diyebileceğimiz bir akıma dönüştü. Bu

akım, VIII. ve XII. yüzyıllarda yetişen Türk kökenli ya da Türk muhitinde yetişmek suretiyle Türk düşüncesi ve yaşam tarzını benimseyen din âlimleri, vaiz ve sufiler aracılığıyla bütün Türkler için, İslâmiyet ile Türk düşüncesi ve yaşam tarzı arasındaki uyum ve uygunluğun boyutunu açık ve güçlü bir şekilde hissettirdi. Farabi ve İbn Sina'yla felsefe cephesi, Ebu Hanife ve İmam Matüridi'yle fıkıh-kelam cephesi ve Hoca Ahmet Yesevi'yle de tasavvuf cephesi belirginleşen İslâmiyet'in Türk yorumu, Müslüman Türklerin İslâm'ı içselleştirmelerini sağladığı gibi, henüz İslâmiyet'i kabul etmeyen Türklerin de bu dine karşı ilgilerini arttırdı. Düşünce ve yaşam şekillerinin İslâmiyet'le özdeşleşmiş hâlini yani uyum ve uygunluğunu gören Türkler için artık bu din, tek alternatif dindi. Buna bir de İslâmiyet'i kabul edenlerin yaşadığı olumlu tecrübeler eklenince, Türklerin İslâmiyet'i kabul süreci her geçen gün daha da hızlandı ve artık sürecin son aşaması olarak muhtelif Türk topluluklarının kitleler hâlinde İslâmiyet'i kabul ettikleri görülmeye başladı.

Kaynakça

- Akpınar, Turgut, *Türk Tarihinde İslamiyet*, İletişim Yay., İstanbul 1993.
- Althusser, Louis, *Devlet ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yay., İstanbul 2006.
- Athamına, Khalü, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", (Çev. Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), s. 203-226.
- Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s.317-323.
- Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî", *DİA*, XIV, s.427-428.
- Aydın, Erdoğan, *Nasıl Müslüman Olduk*, Literatür Yay., İstanbul 2019.
- Barthold, V.V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kazım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, Ankara 2006.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yay., Ankara 1990.
- Ebü Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1396.
- ed- Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tiwâl*, (Tahkik Abdülmümin Amir), Kahire 1960.
- el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Câhiz, *Hila fet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), Ankara 1967.
- el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut ts.
- el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leyden 1967.
- el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, Paris 1916.
- el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar), (Çev. ve Notlar D. Ahsen Batur), İstanbul 2011.
- en-Narşahî (Ebü Ca'fer Muhammed en-Narşahî), *Târih-i Buhârâ*, Türkçe Terc. ve Notlar: Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2013.
- Erşahin, Seyfeddin, *Kırgızlar ve İslamiyet, Göçebe bir Türk Boyunun İslamlaşma Tarihi Üzerine bir Deneme*, Ankara 1999.
- Esin, Emel, "Sûlîler İslâm ile Karşılaşan ilk Türkler", *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII, İstanbul 1979, s.3-4.
- es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, I-IV, (Tahkik. Abdullah Ömer el-Barudî), Beyrut 1988.
- et-Taberî, *Tarih el-Rûsul ve'l-Mülûk*, I-V, tat. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1979.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Türk Felsefe-Bilim Tarihine Önsöz", Ed. Ahmet Yaşar Ocak, *Anadolu Selçukluları Ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, (içinde), (Sosyal ve Siyasal Hayat), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.413-427.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *DİVÂN İlmî Araştırmalar*, X/18, (2005/1), s. 1-57.
- Frye, Richard N. -Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, X/37, (1946), s. 97-131.
- Frye, Richard N., *Orta Çağ'ın Başarısı Buhârâ*, (Çev. Hasan Kurt), Ankara (ty).
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002.

- Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yay., Ankara 1994.
- Gibb, H. A. R., *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923.
- Göksu, Erkan, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, 2011, s.261-283.
- Göksu, Erkan, "Buhârâ'da Ezân Sesleri", *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi*, 13-14 Mayıs 2011, s.452-461.
- Göksu, Erkan, "Din Değiştirme Mefhumu Çerçevesinde Türklerin İslamiyet'i Kabul Sürecine Yeni Bir Bakış Denemesi", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (15-17 Eylül 2014), (II. Cilt-I. Kısım), Ankara 2018, s.167-187.
- Göksu, Erkan, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", Ed. İhsan Çapçioğlu-Hayati Beşirli, *Türk Kültürü El Kitabı*, (içinde), İstanbul 2015, s.545-582.
- Göksu, Erkan, *Kutadgu Bilige Göre Türk Hükümdarlık Sanatı*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri 1999.
- Halife bin Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, (Türkçe terc. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara 2005.
- Hökelekli, Hayati-Celal Çayır, "Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/1 (2006), s. 23-46.
- İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l-Fütûh*, (Tahkîk. Ali Şîrî), I-VII, Beyrut 1411/1991.
- İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I, Türkçe terc., Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1990.
- İbn Haldûn, *Târîhu İbni Haldûn*, [el-Mektebetü'l-Şâmile], III.
- İbn Havkal, *Suretü'l-'Arz*, Beyrut 1992.
- İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (M. J. de Goeje), Leiden 1967.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Türkçe terc. Mehmet Keskin), VIII, İstanbul 1995.
- İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, II, (Ed. H. F. Amedroz-Barrister Atlaw), Kahire t.y.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, Türkçe terc. Ahmet Ağırakça, III, İstanbul 1989.
- İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2000.
- İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976.
- İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.
- Jean-Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Türkçe terc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.
- Karatay, Osman, *Türklerin İslam'ı Kabulü*, Ankara 2018.
- Kayıklık, Hasan, "Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2), s.5-23.
- Kim, Heon Choul, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı*, İstanbul 2003.
- Kirman, M. Ali, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bakış", *Dinî Araştırmalar*, 6(18), s.75-88.
- Kirman, M. Ali, "Küresel Bir Olgu Olarak Din Değiştirme ve Aile Kurumuna Etkisi", *Dinî Araştırmalar*, 6 (17), s.269-280.
- Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Bellekten*, LI/201, (1987), s.1139-1152.
- Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, TDAV Yay., İstanbul 1998.
- Koca, Salim, "Türkler ve İslamiyet", *Erdem*, VIII/22, s.263-286.
- Köprülü, M. Fuad, "Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufi İslam Tarikatları Üzerindeki Etkisi", (Haz: Ferhat Tamir), *Bilig*, 1, (Bahar 1996), s.1-8.
- Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1981.

- Köse, Ali, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", Ed. Ömer Faruk Harman, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (içinde), İstanbul 2005, s.407-427.
- Köse, Ali, *Neden İslam'ı Seçiyorlar-Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul 1997.
- Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *DTCFD*, VI/5, (1948), s.385-430.
- Kurt, Hasan, "Maveraünnehr'in İslamlaşması", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s.279-289.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1998.
- Kutlu, Sönmez, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Otto Yay., Ankara 2018.
- Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.
- Lofland, John-Norman Skonovd, "Conversion Motifs", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20(4) 1981, s.373-385.
- Lofland, John-Rodney Stark, "Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective", *American Sociological Review*, 30 (1965), s.862-875.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi-Heon Choul Kim, "Korelilerin Din Değiştirme Motifleri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2001), s.175-191.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama", *AİBÜ SBE Dergisi*, Semih Tezcan'a Armağan, 13 (13), s.251-260.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, İstanbul 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İstanbul 1999.
- Özaydın, Abdulkadir, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s.239-262.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehr", *DİA*, 28, s.177-180.
- Radloff, W., *Türklük ve Şamanlık*, (Türkçe terc. Ahmet Temir), İstanbul 2008.
- Rambo, Lewis, *Understanding Religious Conversion*, New Haven 1993.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
- Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, 10(37), 1946, s.97-131.
- Sarı, Volkan, *Türklerin İslamiyet'i Kabulünün Sosyolojik Analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2005.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara 1967.
- Şeker, Mehmet Fatih, *Türk Dini Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Dergâh Yay., İstanbul 2016.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.
- Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, I, TTK Yay., Ankara 2003.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1971.
- Turan, Osman, "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD*, IV/4 (1946), s.457-485.
- Ullman, Chana, "Cognitive and Emotional Antecedents of Religious Conversion", *JPRS*, 43 (1), (1982) s.183-192.
- Usta, Aydın, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni, Sâ mânîler Devleti (874-1005)*, İstanbul 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân* (M. J. de Goeje), Leiden 1892.
- Ya'kûbî, *Tarih*, (M. Th. Houtsma), Leiden 1883.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, Beyrut 1397/1977.
- Yazıcı, Nesim, "İtil (Volga) Bulgar Hanlığında İslamiyet", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s.394-408.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 2000.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ - Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi*, Yediveren Kitap, Konya 2001.
- Zavalsız, Y. Sinan, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyal Kodları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 2012, s.185-200.

İDİL BULGARLARINDA TİCARET

Dinçer Koç*

Giriş

Doğu Avrupa ile İslâm âlemi ve Türkistan arasında kavşak bölgesinde hâkimiyet sağlayan İdil Bulgarları vatanlarına yerleştikleri andan itibaren bu bölgede işleyen canlı ticari faaliyetlere katılmışlardır. İdil Bulgarları üç yüz yılı aşkın bir süre Hazarlar, Harezm, Yakın Doğu, Bizans, eski Rus, Avrupa ülkeleri, İskandinavya ve Kama yanı bölgeleriyle ticari münasebetler kurmuşlardır. Bu ülke ve bölgelerin yanı sıra İdil Bulgar Devleti'nin ticari-zanaat merkezlerinden, Ural Dağları üzerinden Batı Sibiryaya ve İrtiş yanına yol gitmekteydi. Zira bu bölgelerde Bulgar zanaat-kârlarının üretimi gümüş kaplar, süs eşyaları ile tüccarlar aracılığıyla getirilmiş başka materyaller de bulunmuştur.¹ Bu durum İdil Bulgar ticari faaliyetlerinin yoğunluğunu ve genişliğini ortaya koymaktadır. Onların ticari faaliyetleri hakkında ünlü Rus tarihçisi N. M. Karamzin şöyle yazıyordu:

İdil Bulgarları çok eskiden beri İdil ve Kama Nehirleri kenarlarında yaşamaktaydılar. Zaman geçtikçe medeni ve tüccar bir halk oldular.

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat-Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, dincerkoc@istanbul.edu.tr Orcid: 0000-0003-1261-2197

1 A. Borisenko, Yuliy Hudyakov, "Znaçenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie. Materialy Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s.251-255.

Gemilerin gidip geldiği nehirlerden, Kuzey Rusya'dan, Hazar Denizi üzerinden İran ve diğer Asya ülkelerine giden yollardan haberdardılar.²

Ticaret sayesinde devlet hazinesine büyük gelir sağlanıyordu. Ülkeye getirilen mallar çok çeşitliydi. İthal edilen malların bir kısmı iç talebi karşılamak için kullanılıyor, bir kısmı da diğer bölgelerde satılmak için götürülüyordu. Ticaret organize ve amaca yönelik olarak icra ediliyordu. Merkezî pazarlar kuruluyordu. Bu pazarlar genellikle nehirlerin su yolu üzerinde organize ediliyordu. İdil kenarındaki Aga-Bazar (Agapazar) buna iyi bir örnekti. Ticari yollar üzerinde kervansaraylar inşa ediliyordu.³

Tarım, hayvancılık ve zanaat dallarının gelişmesindeki başarılar Bulgar toplumunun da gelişmesini sağladı. Bu durum ticaretin büyümesine yardımcı oldu. İdil Bulgar Devleti'nin Doğu Avrupa'da elverişli bir coğrafi konumda İdil ve Kama'nın bulunduğu iki büyük ana su yolu ve batı ile doğunun birleştiği kavşak noktasında bulunması onun Doğu Avrupa tarihindeki önemini belirledi.⁴ İdil Bulgar Devleti birkaç yüzyıl boyunca Doğu ve Kuzey Avrupa, Türkistan, Arabistan, İran, Kafkas devletleri arasındaki ticari bağlantıların merkezi oldu. Kafkasya'dan, Harezm'den, uzak Fars ilinden ticaret gemileri İdil Nehri boyunca gelip gittiler.⁵

X. yüzyılın başlarında İdil Bulgar Devleti'nde şehirlerin oluşmasına muvazi olarak iş kollarının gelişmesi neticesinde zanaat ürünleri de ihraç edilmeye başladı. Bu ürünlerin önemli bir kısmı komşu bölge ve ülkelere rahat ve ucuz olan nehir yolları aracılığıyla ihraç ediliyordu. X. yüzyılda Kama ve İdil'in sol kenarında yani ülkenin merkezî kısmında ticari yerleşimler oluşmaya başladı. Şu anda bu türden on adet arkeolojik kalıntı yeri ortaya çıkarıldı. Bunların hepsi Kama ve İdil'in kolları olan Mayna, Utka, Bezdna, Ah-tay, Kurnalka, Şentala nehirlerinin kenarlarında yer almaktadır.⁶

2 N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1989, s.146.

3 G. M. Davletsin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura. Domongolskiy Period X – Naçalo XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s.9.

4 R. M. Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX – Naçala XIII Vekov*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1995, s.30.

5 R. M. Veliyev, C. A. Muhammetşin, *-Büyük Bulgar-Bulgar Tatar Uygarlığının Anıtı*, Çev. Fazıl Ağış, Türksoy Yayınları, Ankara, 2000, s.24.

6 Evgeniy Kazakov, "Rannie Torgovo-Remeslennye Poseleniya na Volge i Kame", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materiali Mejduna-*

IX. ve X. yüzyıllarda İran ve Arap sikkeleri İdil Bulgar toprakları üzerinden Rus, Baltık ve Kuzey Avrupa topraklarına yayılmıştır. Orta İdil'den güneye doğru Don ve Dnyeper'de gömütlere rastlanılmaktadır. Gömütlerin yataklık zamanı IX. yüzyıl ortalarıyla XI. yüzyılın başı arası dönemdir. Gömütlerin İdil Bulgar topraklarında biçimlendirildiği aşikârdır. Zira içlerinde Bulgar basımı paralar bulunmaktadır. Arkeologlarca Bulgar paralarının mevcut olduğu çok sayıda buluntu yeri tespit edilmiştir. Bunlardan 9'u İdil Bulgar topraklarında, 21'i kuzeybatı Rus topraklarında, 4'ü Kiev Rus bölgesinde, 14'ü Baltık yanı ve İskandinavya'da, 1'er tane de Danimarka, Almanya ve Polonya'da ortaya çıkarılmıştır. Sadece Gotland Adası'nda İdil Bulgar paralarının yer aldığı 16 gömüt tespit edilmiştir.⁷ Bu veriler hiç kuşkusuz İdil Bulgarlarının uluslararası ticaretteki etkin rolünü gözler önüne sermektedir.

Yazılı ve arkeolojik kaynaklar İdil Bulgarlarının ihracat ve ithalat örneklerini göstermektedir. Bu dönemde mal muamele aracı olarak paranın yerine kürk hayvanı derilerinin kullanıldığı da bilinmektedir. İbn Rusteh bu hususta şöyle demektedir:

(Bulgarların) Mallarının ekserisi sansar kürküdür. Kendilerinin altın ve gümüş paraları yoktur. Paraları sansar derisinden ibarettir. Aralarında bir sansar derisi iki buçuk dirhem yerine geçer. Yuvarlak ak dirhemler Müslüman bölgelerinden gelir ve Bulgarlar dirhemi onlardan satın alırlar.⁸

X. ve XI. yüzyıllarda değişim ve arabuluculuk, panayırlar, şehir pazarları şeklinde ticari hayat meydana geliyordu. Bu dönemde her ne kadar gümüşe rağbet artsa da bu madenin İdil Bulgar ülkesi sınırları dâhilinde bulunmayışı para basımını engelliyordu. Buna rağmen ticari münasebetlerinde gümüş külçe-

rodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s.117.

7 Djamil Muhametşin, "İstiçnikovedçeskaya Baza İzuçeniya Denejnogo Ob-raşçeniya Povoljya v VI-XI vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Raz-vitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s.104.

8 Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-Alâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leyden, 1892, s.142.

leri de kullanıyorlardı.⁹ Kâşgarlı Mahmud'un belirttiğine göre Suvar oymağı "eğin" adı verilen eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bir bezle alışveriş etmekteydi.¹⁰

Büyük Bulgar şehirlerine ve fuar (panayır) yerlerine pek çok ülkeden tüccarlar gelmekteydi. Bulgar'dan Kiev, Bizans sınırları, Baltık Denizi ve Kuzey Avrupa'ya yol başlıyordu.¹¹ İdil Bulgar Devleti, Doğu Avrupa'nın ana yolu olan İdil Nehri sayesinde ticaret merkezi hâline dönüşmüştü. Bu konuda İbn Rusteh şöyle yazmaktadır:

Hazarlar onlarla (Bulgarlarla) alışveriş yaparlar. Ruslar da ticaret için bunlara gelirler. Bahsi geçen nehrin (İtil Nehri) iki tarafında yaşayan bütün kavimler samur, kakım, sincap vb. ticari mallarla onlara gelirler.¹²

İdil Bulgarlarında ticaretin yüksek derecede gelişmişliğine İbn Fadlân da şahitlik etmektedir: "Onların (İdil Bulgarları) çok tüccarları vardır..."¹³ İdil Bulgarlarında dış ticaret yalnızca Rus ve Doğulu tüccarların kısa süreli işleriyle sınırlı değildi. Panayır alanlarında ticari yerleşimler kurulduğunu belirtmek gerekir. İbn Fadlân şöyle yazıyordu: "Ben mallarıyla gelen ve İdil Nehri'nde yerleşen Ruslar gördüm."¹⁴ Panayır ve mal-pa-ra değişim yerleri İdil üzerinde kurulmuşlardı. Buralardan İdil Bulgar ülkesinin içlerine mallar sevk ediliyordu.¹⁵ İbn Fadlân şöyle yazmaktadır: "...Bu nehirde (İdil) pazar yeri bulunmaktadır. Her an işlek olmaktadır. Orada çok sayıda değerli eşyalar satılmaktadır."¹⁶

9 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.37-38.

10 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Haz. Besim Atalay, C.I, TDK Yayınları, Ankara, 1939, s.78.

11 B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Bulgari, Madyardı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavıane*, T. II., İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1967, s.102.

12 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, s.141.

13 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatelstvo Harkovskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Harkov, 1956, s.138.

14 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Önsöz ve Tercüme: Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s.70.

15 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.32.

16 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.62.

Panayırlar devlet tarafından müsaade edilen ticaretin devamlı yapıldığı yerlerdi. Panayırlarda devlet tarafından belirlenen ölçü birimleri, ödeme araçları ve tespit edilen vergilerin ödenmesi gibi zorunlu kurallar uygulanmaktaydı.¹⁷ İdil ve Kama üzerinde şehirlere yakın bölgelerde kurulan panayırlarda yerleşimler oluşturulmuş, bu sayede Müslüman ve Rus tüccarlar kolaylıkla buralara gelmişlerdi. Bu tüccarlar panayır süresince buralarda kalıyorlardı. Bu panayırlar geleneksel yerlerinde kuruluyor ve sezonluk olarak devam ediyorlardı. X. yüzyılın ilk çeyreğinde şehirlerde de ticari-zanaat yerleşimleri meydana geliyor ve iç-dış ticaret aynı anda yürüyordu.

İç Ticaret

İdil Bulgarlarının iç ticareti genellikle şehirler ve köyler arasında yapılmakta olan gündelik öneme sahip yerel bir alışverişti. Yerel ticarete zanaat ürünleri, kuyumculuk işleri, emek aletleri ile tarım ürünleri satılıyordu. Bu ticaret Bulgar şehirlerinde pazar ve panayırlarda yapılıyordu. Şehirlerle köyler arasındaki alışveriş bölgesel ticaret şekillerinden bir diğerydi. İdil Bulgarlarının uzak şehir ve köyleri arasında ticari bağlantıları vardı. Bu bağlantılar neticesinde çeşitli iç ve dış ticaret malları geliyordu.¹⁸

Bulgarların iç ticaretinin en önemli ürünleri arasında Bulgar çömlekçilerinin yaptıkları kendine özgü stilleri olan kapkacaklar bulunmaktaydı. Bulgar çömlekleri şehirlerde ve köylerde büyük rağbet gören gündelik yaşamın başlıca gereksinimlerindendi. Diğer bir iç ticaret ürünü ise Bulgar demircileri tarafından hazırlanan çeşitli mallardı. Özellikle demirci ustaları tarafından yapılan tarım, hayvancılık, avcılık ve silah aletleri iç piyasada yoğun talep görüyordu. Demirciler ürünlerini köylere ve çiftliklere satıyorlardı. Bunlar arasındaki alışveriş doğal bir şekilde meydana geliyordu. Demirciler köylülere sattıkları malları karşılığında onlardan buğday, et, balık gibi ürünler alıyorlardı. İdil Bulgar kuyumcularının sipariş üzerine hazırladıkları mücevher ve süs eşyaları bir diğer iç tüketim grubunu teşkil ediyordu. Baş-

17 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.39.

18 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.39-41.

ka bir iç ticarete gereksinim duyulan ürün ise deri işleriydi. Deri ayakkabı, gocuk, kolçak, kemer, şapka gibi Bulgar dericileri tarafından hazırlanan ürünler şehir ve köylerde gerekli ihtiyaçlar olarak ilgi çekiyordu. Bulgar çiftçileri tarafından yetiştirilen gıda ürünleri ve hayvancılık ürünleri temel ihtiyaç maddeleri olarak iç piyasada rağbet görüyordu.¹⁹

Kuzey Halklarıyla Yapılan Ticaret

İlmî literatürde Orta Çağ'da İpek Yolu'nun büyük kıtalar arası ticaretinin meridional kollarından biri olarak Baltık-İdil güzergâhının ehemmiyeti çok defa vurgulanmıştır.²⁰ Bu çerçevede İdil Bulgarlarının kuzey komşuları Visu, Aru ve Yura kabileleriyle yoğun ticari münasebetleri vardı. İbn Fadlân'a göre Bulgar tüccarları üç aylık yol uzaklığındaki kuzey komşuları Visu halkının yaşadığı bölgeye giderek oradan samur ve siyah tilki getiriyorlardı.²¹ İbn Havkal'ın değerli kürklerine vurgu yaptığı kuzey halklarını "Yecüc ve Mecüc" olarak adlandırması ilginçtir:

...Bu kürklerin büyük kısmı ve en harikulade olanları Rus ülkesinde bulunmaktadır, yüksek kalitede olan bazıları onlara (Ruslar) komşuları olan Yecüc ve Mecüc ülkesinden gelmektedir. Bunları Bulgar'da satmaktadırlar.²²

Mervezî İdil Bulgarlarının kuzey halklarıyla ticari münasebetleriyle ilgili olarak şöyle diyordu:

Yura halkı vahşidir, sık ormanlar içerisinde yaşamaktadırlar, insanlarla ilişkileri yoktur, onların kötülüklerinden korkarlar... Bulgarlar onlara giderler, elbise, tuz ve benzeri başka malları onlara götürürler... Yura

19 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX –Naçala XIII Vekov*, s.43-45.

20 A. Borisenko, Yuliy Hudyakov, "Znaçenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie. Materialy Mejdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s.251.

21 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.61.

22 Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu Bölgeler, Derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, Notlarıyla Yay. Haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.120; İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s.342.

halkı işaretler aracılığıyla ticaret yaparlar... (Bulgarlar) muhteşem samur ve diğer hayvanların kürklerini onlardan getirirler, ne de olsa onlar bu vahşi hayvanları avlarlar, onların etleriyle karınlarını doyururlar ve postlarını giyinirler.²³

İdil Bulgarlarının kuzey halklarıyla işaretlerle sessiz bir şekilde yaptıkları ticaretle ilgili olarak Gırnâti'nin haberi çok daha detaylıdır:

(Bulgar'da) halkı haraç ödeyen Visu dedikleri bir ülke bulunur, onlarla Bulgar arasında bir aylık yol vardır. Aru²⁴ olarak adlandırdıkları başka bir ülke daha vardır, orada kunduz, kakım ve mükemmel sincapları avlarlar. Orada yazın gündüzler yirmi iki saattir. Onlardan fevkalade iyi kunduz postları gelir.

...Visu'nun ardında Mraka Denizi'nde Yura adıyla bilinen ülke vardır... Tüccarlar diyorlar ki Mraka onlardan uzak değildir... Her bir tüccar yanında getirdiği malını ayrı olarak koyar ve üzerine işaret yapar, sonra da oradan ayrılır; bundan bir süre sonra geri döndüğünde kendi ülkesinde lazım olan malları bulur. Her şahıs kendi malının yanında o mallardan bazısını bulur; eğer razıysa onu alır, eğer değilse kendi mallarını toplar ve öbürlerini yerinde bırakır, böylece alışveriş olmaz. Kimse bu malları kimden aldığını bilmez... İnsanlar İslâm ülkelerinden Zencan, Abhar, Tebriz ve İsfahan'da yapılan kılıçları onlara getirirler... Yura ahalisi savaşmaz, onların sürme ve yük hayvanları

-
- 23 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky Professor of Persian in the University of London, The Royal Asiatic Society, London, 1942, s.34.
- 24 Aru halkı ve bölgesi tarih literatüründe Çepetsk Arkeolojik Kültürü'yle (IX-XIV. yüzyıllar) özdeşleştirilmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Bulgar üretimi eşyalar çıkarılmıştır. Çok sayıda Sâsânî, Emevî, Abbâsî, Tahîrî, Sâmânî ve hatta Batı Avrupa dinarları ve sikkeleri bulunmuştur. Bu sikkeler buraya İdil Bulgarları aracılığıyla getirilmiştir. Arular bu sikkeleri para değil, ziynet eşyası olarak kullanmaktaydılar. Kalıntılar arasında sikkeler dışında Bulgarlar aracılığıyla Çepetsk bölgesine getirilen Bizans kapları, Orta Asya, Mısır ve Suriye'den gelen gerdanlıklar; Bizans ipekleri de mevcuttur. X. yüzyılda Çepetsk Kültürü topraklarında İdil Bulgar kuyumcuları tarafından üretilen süs tohumları, gümüş küpeler, kolyeler vb. oldukça rağbet görmüştür. Çepetsk kültürü bölgesinde yaygın olarak rastlanan kalıntılar arasında İdil Bulgar çömlek kalıntılarını da belirtmek gerekir. Tüm bunlar IX. yüzyıldan başlayarak İdil Bulgarları ile Çepetsk kültürünü meydana getiren nüfusun kitlesel ticari münasebetlerini ortaya koymaktadır, Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX –Naçala XIII Vekov*, s.49-51.

yoktur, sadece çok miktarda bal ve etini de yedikleri samurların bulunduğu muazzam ağaçları ve ormanları vardır. Tüccarlar onlara bu kılıçları, inek ve koç kemikleri götürürler bunun karşılığında onlardan samur kürkü alırlar ki bundan muazzam kâr elde ederler... İslâm ülkelerinden Bulgar'a getirdikleri bu kılıçlardan büyük kâr sağladılar. Sonra Bulgarlar onları kunduzla değiştikleri Visu'ya götürür, daha sonra Visu sakinleri de onları Yura'ya taşırlar..."²⁵

Gırnâtî'nin karşılıklı ticari münasebetleri ortaya koyan bu ifadelerinden aynı zamanda kuzey halklarının tâbi oldukları İdil Bulgarlarına haraç ödedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca onun Yura halkıyla yapılan sessiz ticaret hakkındaki ifadeleri ilgi çekicidir. Bu hususta Orta Çağ müellifi Zekeriya Kazvinî neredeyse Gırnâtî'nin verdiği bilgilerin aynısını tekrar etmektedir:

Bulgar halkı kendi mallarını ticaret yapmak için oraya (Visu) götürür; herkes malını belirli bir yere koyar, üzerine işaret yaparak orada bırakır. Sonra [aynı yere] geri döner, [malının] yanında kendi ülkesinde lazım olan bazı malları bulur ve eğer anlaşılmaya razıysa onları alır ve kendi malını bırakır. Eğer razı değilse [kendi malının] yanına koyulanları bırakarak kendi malını alır; tüccar satın alanı, satın alan da tüccarı görmez..."²⁶

İbn Battuta kuzey halklarıyla yapılan sessiz ticarete malların adını daha açık bir şekilde ifade etmektedir:

... Herkes getirdiği eşya ve malı oraya bırakır ve her zamanki menzillerine geri döner. Ertesi gün tekrar oraya geldiklerinde bıraktıklarının alındığını, onların yerlerinde samur, sincap ve kakum kürklerinin bulunduğunu görürler. Eşya bırakan kişi oradaki kürkleri yeterli görürse alışveriş tamamlanmış demektir. Kendi malına karşılık bunları az bulursa her şeyi olduğu gibi oraya bırakır. Meçhul alıcılar ya kürklerin sayısını arttırmaya yahut tamamen kaldırıp en başta aldıkları eşyayı geri bırakırlar oraya! Alışveriş hep böyle cereyan eder."²⁷

25 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskova, 1971, s.31-34.

26 *Zakariya Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie*, Erster Teil. Die Wunder der Schöpfung. Aus den Handschriften der Bibliotheken zu Berlin, Gotha, Dresden und Hamburg, hrsg. Von F. Wüstenfeld, Göttingen, 1849, s.416, 418.

27 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.481-482.

İdil Bulgarlarının Visu bölgesine ihraç ettikleri mallar arasında burada ziynet olarak kullanılan çok sayıda Fars dirhemleri, Bizans, Abbâsî ve Sâ mânî sikkeleri ile gümüşten yapılmış kaplar sayılabilir.²⁸ Gırnâtî'nin verdiği bilgilere göre İdil Bulgarlarının Visu ülkesine ihraç ettikleri en rağbet gören ürün kılıçtı. İdil Bulgar tüccarları Samur kürkü ve köleler karşılığında İslâm ülkelerinden satın aldıkları kılıçları bu bölgeye ihraç ediyorlardı.²⁹ İbn Battuta'ya göre kakum kürkü Hindistan'da bin dinar, İslâm ülkelerinde ise iki yüz elli altın ediyordu. Samurun değeri ise dört yüz dinar civarındaydı.³⁰ Bulgarların kuzey bölgelerine ihraç ettiği bu mallara elbise, kumaş, süs eşyaları; yiyecek erzakları, çömlek ve metal kaplar da dâhildi.³¹ Kama'nın yukarı taraflarında bugünkü Perm bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılarda İdil Bulgarlarına ait çok sayıda eşya bulunmuştur. Bu bölgede Visu ülkesi yer alıyordu ki İdil Bulgarlarının burada ticari koloniler kurduklarını kanıtlayan arkeolojik veriler oldukça fazladır.³²

İdil Bulgar tüccarları kuzey bölgelerine yol güzergâhı buzlarla kaplı olduğu için köpeklerin çektiği küçük arabalarla seyahat ediyorlardı. Mallarını da bu arabalarla taşıyorlardı.³³

İdil Bulgarları doğu ile kuzey bölgeleri arasında yapılan ticarete arabulucu vaziyetteydiler. Büyük çıkar sağladıklarından dolayı bu konumlarını tamamen hâkimiyetlerinde tutmaya çaba gösteriyorlardı. Bundan dolayı hiçbir şekilde Doğulu tüccarların kuzey bölgelerine girmesine müsaade etmiyorlardı.³⁴ Bu hususta

28 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemı IX –Naçala XIII Vekov*, s.51-52.

29 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s.33-34.

30 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s.482.

31 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan, 2001, s.241.

32 F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.:Territoriya, Arheologičeskie Pamyatniki, Naseleniye" *Oçerki po Arheologii Tatarstana*, İzdatelstvo Şkola, Kazan, 2001, s.141.

33 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *on China, the Turks and India*, p.34; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s.481; Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope Bulgari, Madyari, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, II, s.65-66.

34 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgari*, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskva, 1951, s.43.

Arap müellifi Ömerî şöyle diyordu: “Tâcirler Bulgar şehrinden ötesine gitmezler ve yönlerini Culman’a çevirirler. Culman tâcirleri ise Yugra’ya giderler.”³⁵ Aslında İdil Bulgarları kuzey insanların vahşilikleriyle ilgili türlü masallar uydurarak onları korkutuyorlardı.³⁶ Orta Çağ algılayışına göre kuzeydeki halkların toprakları dünyanın öbür ucundaki kendine özgü bir kralıktı. Orada çeşitli harikulade olaylar meydana geliyordu, mitsel varlıklar orada yaşıyorlardı. İdil Bulgar İlteberi Almış tarafından tarif edilen ‘dev’ kuzeyden geliyordu.³⁷ Yüksek ağaçtaki ‘büyük kuş’ da orada yaşıyordu.³⁸ Kuzey topraklarıyla ilgili olarak benzer telakkiler eski Ruslarda da vardı. Başkurtlar ve Türkistan ahalisi efsanevî Kafdağı’nın kuzeyde bir yerde olduğuna inanıyorlardı. Tüm bu rivayetleri Bulgarların haberleri olarak da değerlendirebiliriz. Zira XII. yüzyıla kadar kuzey halklarıyla yaptıkları ticareti tamamen tekellerine almışlar ve ne Doğulu ne de Rus tüccarlarının oraya girmelerine müsaade etmemişlerdi. Onlar bu amaçla kuzey topraklarına giden yabancıların başına gelen çok sayıda belalarla ilgili fantastik hikâyeler ve aynı şekilde kuzeyli insanların daha güneydeki topraklara getirebilecekleri olumsuzluklarla alakalı hayali rivayetler uydurmuşlardı.³⁹ Kuzey halklarıyla yaptıkları ticarete başkaları müdahil olmasın diye onların kendilerinden başka halklarla temas etmelerini arzulamıyorlardı. Gırnâtî Bulgar ülkesine Yura ve Visu insanların girmesinin yasak olmasıyla ilgili olarak şaşkınlıkla şöyle yazıyordu: “...Bu bölgeye onlardan biri girdiğinde yaz ortası olsa dahi hava soğur, kış gibi olur. Ekinler bozulur... Bu sebeple

* Kama

35 Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s.127.

36 P. Golubovskiy, *Bolgarı i Hazarı, Vostoçnie Sosedi Rusi Pri Vladimir Sv. (İstoriiko-Etnograficeskiy Oçerk)*, Kiev, 1888, s.18-19.

37 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s.138; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.62-63.

38 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s.32; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî: *Gırnâtî Seyahatnâmesi*, Çev. ve Yay. Haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s.192.

39 G. M. Davletsin, “o Geograficeskiy Znaniyah Voljskiy Bulgar Domongolskogo Perioda”, *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s.99.

onların Bulgar ülkesine girmesine müsaade edilmez.”⁴⁰ Görüldüğü üzere yazılı kaynaklar X. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar İdil Bulgarlarının kuzey halklarıyla sürekli ve sıkı bir ticari münasebet içerisinde bulunduklarını ve arabulucu konumlarını kimseye kaptırmak istemediklerini belgelemektedir.

İdil Bulgarları Yura, Aru ve Visu bölgelerine süs eşyaları, küpe, çok boncuklu gümüş kolye, yüzük, bilezik, av tasvirli plakalar gibi muhteşem Bulgar kuyumculuk işlerini, çok sayıda Bulgar tipi keramikle (seramikle) yapılmış çömlekleri ve kapkacakları, Bulgar demircilerinin ürettikleri demir ve bronz kilitleri, anahtarları, orak ve benzeri tarım araçlarını satmışlardır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda materyal bunu desteklemektedir.⁴¹

Kuzeydoğuda Fin-Ugorlarla meskün olan Ön Ural bölgesinde Bulgarların geniş bir şekilde yayılmış olduklarına Fin-Perm halklarının dillerine girmiş çok sayıda Bulgar Türkçesi öğeleri ve bölgede bulunan birçok Bulgar üretimi kalıntılar şahitlik etmektedir. Bu durum Permyaklar ve Udmurtların folklorunda gözlemlenmekte ve bu halkların Bulgarlara belli bir derecede bağımlı olduklarını ortaya koymaktadır.⁴² İdil Bulgarlarının ticari münasebete girdiği Ön Ural bölgesinde Orta Çağ’a ait arkeolojik kalıntılar arasında yaklaşık 250 tanesinin İdil Bulgar zanaatkârlarının ürünleri olduğu tespit edilmiştir. Bu ürünler arasında Komi-Permyak topraklarında karşılaşılan Bulgar keramik kapkacak kalıntıları dikkat çekicidir.⁴³ Bu kalıntılar, İdil Bulgarlarının bölgeyle olan ticari münasebetlerinin somut delillerini teşkil etmektedirler. Ön Ural bölgesinde ortaya çıkarılan çok sayıda kuyumculuk işleri ve mücevher kalıntıları (küpe, kolye, boyun yelesi, salkım küpeler, av tasvirli şerit ve hasır bilezikler,

40 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s.34.

41 *Valeyev, Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.53-54.

42 A. M. Belavin ve N. B. Krilasova, “Voljskaya Bulgariya i Finno-Ugorskie Plemena Prikamya: Etnokulturnie Kontakti (po Materialam Rojdestvenskogo Arheologičeskogo Kompleksa)”, *URJUMKA, Nauçnyj Jurnal Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo İnstituta*, No:1, (1995), s.5.

43 A. M. Belavin, *Kamskiy Torgoviy Put: Srednevekovoe Priuralie v Ego Ekonomičeskih i Etnokulturnih Soyazah*, İzdatelstvo Perm Gos. Ped. Universiteta, Perm, 2000, s.45-60.

değerli taşlı yüzükler, gerdanlıklar, kemer tokaları; kemikten ve bakırdan taraklar, aynalar), savaş aletleri kalıntıları (demir ok uçları, kemik kaplamalı yaylar, mızraklar, kılıçlar, savaşçı bal-taları), gündelik yaşam gereçleri (bakır ve gümüş kaplar, kilit ve anahtarlar, çömlekler), dinî obje olarak muskalar, ticari obje olarak demir ve bronz ağırlıklar, Sâ mânî dirhemleri ve Bulgar paralarına ait gömütler, tarım aleti olarak pulluk bıçakları gibi pek çok İdil Bulgar eşyası İdil Bulgarlarının yerli Fin-Ugor halk-ları arasında sürekli yaşadıklarına ve bu insanlarla yoğun ticari münasebet teşkil ettiklerine delalet etmektedir.⁴⁴

Karşılıklı ticari münasebetleri İdil Bulgarlarının merkezî topraklarında ve kuzeydoğu bölgesinde bol miktarda bulunan Perm kökenli bronzdan eşyalar ve keramik kapkacaklar ortaya koymaktadır.⁴⁵ Ayrıca Kama yanında ortaya çıkarılan eski Roj-destvensk arkeolojik kalıntıları arasında çok sayıda Bulgar kö-kenli eşyanın ve hatta kompleksteki mezarlıkta Müslüman kab-rinin bulunması ilgi çekicidir. Bu durum Bulgarların Kama yanı ile yalnızca ticaret yapmadıklarını aynı zamanda da bölgede ya-şadıklarını düşündürmektedir.⁴⁶ Bulgarların bu bölgede yoğun çıkarlarından ötürü ticari merkezler kurdukları arkeolojik veri-lerden anlaşılmaktadır. Sonraları Ön Ural'da Bulgar ve Fin-Ugor sınırlarında şehir tipi birer yerleşim hâline dönüşecek olan bu ticari merkezler (ör. Avakol, Sibir, İbr, Çulman) her iki halka da önemli kazanç sağlamaktaydı.⁴⁷

İdil Bulgarları, kuzeybatılarında yaşayan Mari ve Mordva ka-bileleriyle de sıkı ticari münasebetler tesis ederek onlara zanaat ürünlerini satıyorlardı. Arkeolojik kazılarda elde edilen çok sa-

44 Belavin, *Kamskiy Torgovny Put: Srednevekovoe Priuralie v Ego Ekonomičeskih i Etnokulturnih Svyazah*, s.71-132.

45 T. A. Hlebnikova, *Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bolgarii. k Voprosu ob Etno-kulturnom Sostave Naseleniya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1984, s.223-225.

46 Belavin ve Krilasova, "Voljskaya Bolgariya i Finno-Ugorskie Plemena Pri-kamya: Etnokulturnie Kontaktı (po Materialam Rojdestvenskogo Arheo-logičeskogo Kompleksa)", s.5-15.

47 Andrey Belavin, "Torgovie Faktorii Voljskih Bolgar i Puti Vozniknoveni-ya Gorodov v Povolje i Preduralye v Srednie Veka", *Srednevekovaya Ka-zan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferent-sii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s.122-126.

yıda Bulgar kuyumculuk yapımı üç boncuklu kolyeler, büküm-
lü bilezikler ve balta gibi tarım aletleri bu ticari münasebetlerin
yoğunluğunu destekler niteliktedir.⁴⁸ İdil Bulgarlarının kuzey-
batısında yer alan Mari kabileleri “Çeremis” adıyla kaynaklarda
zikredilmektedir. İdil Bulgarlarının bu kabilelerle olan ticari mün-
asebetlerine arkeolojik veriler ışığında bakılacak olursa, onların
yaşadığı bölgelerde çok sayıda Sâ mânî ve Bulgar basımı made-
ni paraların bulunması (bu paraların delik olması bunların para
yerine değil de küpe gibi süs eşyası olarak kullanıldığını göster-
mektedir) karşılıklı sıkı ticari münasebetleri belgelemekte ve X.
yüzyıldan sonra zanaatın gelişmesiyle birlikte ticari ilişkilerin
sürekli bir karakter kazandığını göstermektedir. Böylece İdil Bul-
garları bu bölgede ticari merkezler kurarak faaliyetlerini yoğun-
laştırmışlardı.⁴⁹ Mari kabilelerine ait putperest mezarlıkları tama-
mıyla İdil Bulgar zanaatkârlarının ürettikleri eşyalarla doludur.⁵⁰
XI. yüzyıl sonlarından itibaren Vladimir-Suzdal ve Novgorod
Knezliklerinin güçlenmesiyle İdil Bulgarlarının Mari kabilele-
riyle olan ticari münasebetleri nispeten zayıflamaya başlamıştır.
Kuzeydoğu Rusları ve İdil Bulgarları bu bölgede etki alanlarını
genişletmek için birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir.⁵¹

Yukarıda ifade ettiğimiz tüm bu veriler ışığında İdil Bulgarla-
rının kuzey bölgesi ve halklarıyla sıkı ticari münasebet içerisinde
bulunduklarını, bu bölgedeki kabilelerle yapılan ticareti yönlen-
dirmek ve kontrol altında tutmak için ticari merkezler kurduk-
larını ve oldukça kârlı bu ticarete başka kimseyi ortak etmemek
için yoğun çaba sarf ettiklerini düşünmek mümkündür.

İdil Bulgar-Burtas Ticari Münasebetleri

Orta Çağ müelliflerinin verdikleri malumatlara göre İdil Bul-
garlarının ana topraklarının güneybatısında yer alan Burtaslarla
olan ticari münasebetlerinde başlıca rolü yüz dinar ve daha üze-

48 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.57.

49 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.55-56.

50 E. P. Kazakov, *Bulgarskoe Selo X-XIII Vekov Nizoviy Kamı, Tatknigoizdat, Kazan, 1991*, s.154.

51 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.57.

rinde değer bulan sansar ve kızıl tilki kürkü oynuyordu. Bunların dışında İdil Bulgarları Burtaslardan ağaç sansarı, samur ve sincap kürkleri ile bal ithal etmekteydi.⁵² Bu hususta Mesudî şöyle yazmaktadır:

Ülkelerinden “burtasiye” adı verilen kızıl ve kara tilki derisi getirilir. Bunlardan yapılan kürkün bir tanesinin değeri yüz dinar ve daha fazla fiyata satılmaktadır. Bu fiyat kara tilki derisinden yapılanlar içindir. Kızıl olanların fiyatı daha düşüktür. Siyah olanını Arap ve Acem hükümdarları giyer ve hava atarlar. Çünkü siyah tilki kürkü onlar nezdinde samur, fennek ve benzeri hayvan kürklerinden daha değerlidir. Hükümdarlar bu kürkten kalpak, kaftan ve çatma yaptırırlar. Üzerine kara burtasiye şerit çekilmemiş çatma ve kaftanı olmayan bir hükümdar düşünülemez.⁵³

M. R. Poleskih Penzensk bölgesinde yer alan XI. yüzyıla ait çok sayıda arkeolojik kalıntıların Bulgarlaşmış Burtaslara ait olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁴ Bu bölgede elde edilen arkeolojik kazılarda çok sayıda Bulgar tipi keramik örneklerine, süs ve ziynet eşyaları ile demircilik ürünlerine, Bulgar ve Suvar’da basılan çok sayıda İdil Bulgar paralarına rastlanılmıştır. İdil Bulgarları aracılığıyla Burtas bölgesine doğunun kumaşları ve kapkacakları getiriliyordu. İdil Bulgarları Burtaslarla olan ticareti organize etmek için bu bölgede ticari merkezler oluşturmuşlardı.⁵⁵

Dış Ticaret

İdil Bulgar Devleti uluslararası ticarete aktif rol oynamıştır. Orta Çağ İslâm âleminin en kuzey sınırındaki Müslüman ülkesi olarak özellikle doğuyla sıkı münasebetler kurmuştur. İdil ve Kama’nın geniş akımları üzerinde Kuzeydoğu Rus, Hazar Kağanlığı, Saksın, Kırım ve Kafkasya’ya ticari gemiler gidip gelmekteydi. İdil Bulgar Devleti’nin sınırlarından geçen ve onun

52 Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope Bulgari, Madyari, Narodi Severa, Peçenegi, Rusi, Slavyane*, s.42-45.

53 Mesudî, *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.73.

54 M. R. Poleskih, “o Kulture i Nekotoryh Remeslah Obulgarizovannih Burtas”, *iz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, Izdatelstvo KFN SSSR, Kazan, 1981, s.56.

55 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX –Naçala XIII Vekov.*, s. 58-60.

koruması altında bulunan ticari kervanlar çok iyi bilinen ana kara yolu üzerinden geçmekteydiler. Bizans malı kumaşlar vb. ürünler Bulgarlara yabancı değildi. Ticari kervanlar Harezm ve Horasan bölgelerine sürekli olarak gidip gelmekteydi.⁵⁶

İbn Fadlân Hindistan'dan gelip Bulgar'da yaşayan tüccarlar-
dan bahsetmektedir.⁵⁷ İbn Havkal Harezmlielerin sıklıkla Bul-
gar'a geldiklerini anlatmaktadır.⁵⁸ Rus arkeoloğu A. P. Smirnov
arkeolojik kazılar neticesinde Bulgar'da Ermeni kolonisi bulun-
duğunu tespit etmiştir.⁵⁹ Araplardan kaçan Ermeniler 852 yılın-
da yardım isteğiyle Hazarlara ve İdil Bulgarlarına müracaat et-
mişlerdi.⁶⁰ Gırnâti Aşağı İdil boyunda bulunan Saksın şehrinde
Bulgar ticaret merkezinin bulunduğunu belirtmiştir.⁶¹ Tüm bu
verilerden İdil Bulgarlarıyla diğer halklar arasında yoğun mü-
nasebetlerin bulunduğu ve bunun temel dayanağının ticaret ol-
duğu anlaşılmaktadır.

İdil Bulgar-Rus Ticari Münasebetleri

IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyılın başlarında Rus tüccarları, si-
lahlı kervanlarıyla Bizans, Kafkasya ve Türkistan'la ticaret ya-
pıyorlardı. Harezm, Bağdat ve İstanbul gibi önemli merkezler
onları tanıyorlardı. Rus ticaret gemileri Karadeniz, Baltık ve
Hazar Denizi'nde gidip geliyorlardı. Ruslardan altın ve demir
işleri, silahlar, kürk, balmumu ve köleler ithal ediliyordu. Rus-
lar ise özellikle ipek kumaşlara meraklıydılar.⁶² İdil Bulgarları
ise özellikle doğudan gelen malların satışı için Rus bölgeleriyle

-
- 56 V. V. Grigoryev, *Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Statey po İstorii, Etnog-
rafii i Geografii, Napisannih v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevim Orientalistom*,
S.Petersburg, 1876, s.100.
- 57 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.60.
- 58 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.342.
- 59 A. P. Smirnov, "Armyanskaya Koloniya Goroda Bolgara", *Trudi Kuybişevs-
koy Arheologičeskoj Ekspeditsii*, T.II, Material i İssledovaniya po Arheologii
SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR,
Moskva-Leningrad, 1958, s.330-359.
- 60 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX –Naçala
XIII Vekov* s.41.
- 61 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-
1153 gg.)*, s.27.
- 62 İ. A. Zaïçkin, İ. N. Poçkayev, *Russkaya İstoriya Populyarny Oçerk IX – Sere-
dina XVIII v.*, İzdatelstvo Misl, Moskva, 1992, s. 26.

ilgilenmekteydiler.⁶³ Rus tarihçi A. P. Novoseltsev'in yorumuna göre:

Hazar Denizi'nin batı sahili boyunca İdil'in ağzına doğru daha sonra da bu nehrin yukarılarına kadar giden bir yol bulunmaktaydı. Bu yol, yaklaşık bugünkü Volgograd bölgesinde ikiye ayrılıyordu: Biri İdil'den yukarı doğru devam ediyordu, diğeri ise Don Nehri'ne doğru gidiyordu. Her iki yolun kontrolü VIII. yüzyıldan X. yüzyılın ilk yarısına kadar Hazarların elinde bulunuyordu. Tüccarlar, İdil'den yukarı doğru Bulgar ülkesine ulaşıyorlardı. Orada henüz IX. yüzyılda ticari faaliyetler mevcuttu. Rus ve Müslüman tüccarlar orada karşılaşıyorlardı.⁶⁴

IX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Doğu ve Kuzey Avrupa'ya Doğu sikkelerinin girmediği tespit edilmiştir. Kriz Hazar blokajıyla açıklanabilir. Ancak X. yüzyılın başından itibaren İdil Bulgarlarıyla temas sağlanması neticesinde onların pazarları aracılığıyla Sâ mânî dirhemleri Avrupa'ya tekrar bol bol girmeye başlamıştır.⁶⁵ Muhtemelen Ruslar, Hazarların kuzeyindeki Bulgarlarla anlaşarak onların blokajını ortadan kaldırmışlardır. Ruslar kürk ve köle gibi en kıymet gören mallarını Bulgar pazarlarına getiriyorlar, karşılığında da Arap veya bunlara çok benzeyen Bulgar madeni paralarını alıp götürüyorlardı.⁶⁶ Nitekim Rus tarihçi B. D. Grekov, İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticari münasebetleri iki nokta üzerinde değerlendirmektedir: 1) Avrupa'nın kuzeyindeki gümrük vergisini elde etme mücadelesi 2) Doğudaki İslâm ülkeleriyle ticaret.⁶⁷

En iyi ve en değerli samur, tilki, sansar vb. hayvan kürkleri İdil Bulgarları ve Ruslar tarafından elde ediliyordu. X. yüzyılın ilk yarısına kadar Orta Asya'ya giden ticari yolun yukarı akımı

63 B. D. Grekov, *İzbrannie Trudi*, T. II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959, s.528.

64 A. P. Novoseltsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1990, s.114.

65 V. Y. Petruhin, "Hazariya, Rus i Slavyane: Stanovlenie Gorodskoy Seti i Kontrol nad Mejdunarodnymi Kommunikatsiyami", *Mejdunarodnie Otnoşeniya v Basseyne Çernogo Morya v Skifo-Antiçnoe i Hazarskoe Vremya, Sbornik Statey po Materialam XII Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Media-Polis, Rostov-Na-Donu, 2009, s.212.

66 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.70.

67 Grekov, *İzbrannie Trudi*, s.532.

Rusların, orta akımı İdil Bulgarlarının, aşağı kesimleri ise Hazarların kontrolündeydi. Knez Svyatoslav'ın 965 yılındaki zaferlerinden sonra Hazar kenarından Kuzey Kafkasya'ya giden yolun kontrolü de Rusların eline geçmişti.⁶⁸ Rusların Peçenekler ve Kıpçaklarla yaptıkları çatışmaların altında yatan gerçek de bu ticari yolun kontrolü üzerineydi hiç kuşkusuz. Bu ticari yol üzerinde hâkim olma mücadelesi, İdil Bulgar-Rus münasebetlerine de tesir etmekteydi.

Bu münasebetlerle ilgili Orta Çağ kaynaklarında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. *Hudûd el-Âlem*'de Rus yerleşimi Salaba'dan hoş bir kent olarak söz edilmekte ve buranın tüccarlarının barışın hâkim olduğu dönemlerde ticaret (bâ bâzurgânî âyand) için Bulgar bölgelerine gittikleri ifade edilmektedir.⁶⁹ Henüz X. yüzyılın başında İdil'in Bulgar sahilllerinde (İdil ve Kama'nın aşağı kesimleri) İskandinav ve Slav tüccarların ticaret kolonileri oluşmaya başlamıştı. Bununla ilgili olarak İbn Fadlân İdil Bulgar ülkesinde Rus tüccarlarının bulunduğunu haber vermektedir.⁷⁰ Mesudî de aynı şekilde Burgur (Bulgar) hükümdarının şehrine gelip giden Rus tacirlerinden bahsetmektedir.⁷¹ Ruslar kendi mallarının ve doğudan getirilen malların satış pazarı olarak İdil Bulgarlarıyla ilgilenmekteydiler. Ruslar da İdil Bulgarlarını oldukça ilgilendiriyorlardı. Bulgar şehrinde Rus kolonisinin varlığı bu önemi ortaya koymaktadır. Bulgar şehirlerinde bulunan aziz tasvirlerinin, taştan yapılmış haçların ve çeşitli günlük yaşam eşyalarının Rus kolonisinin varlığını kanıtlamaktadır. Rus haçları ve ikonları İdil Bulgarlarınca satın alınamayacağına göre bunlar Bulgar şehrinde yaşayan Hristiyan Ruslara ait olarak kabul edilmektedir.⁷² Biler şehrinde yürütülen arkeolojik kazılardan elde edilen materyaller başkentte Rus tüccarlarının, zanaatkârlarının ve papazlarının varlığını desteklemektedir.⁷³ İdil Bulgarları Rya-

68 Aynı yer.

69 *Hudûd al-Âlam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, Translated and explained by V. Minorsky, with the preface by V. V. Barthold, London, 1937, p.159.

70 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.67.

71 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s.73.

72 M. D. Poluboyarınova, *Rus i Voljskaya Bulgariya v X - XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1989, s.47.

73 *Voljskaya Bulgariya i Rus*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s.15-16, 97-112.

zan, Suzdal, Vladimir ve diğer Rus şehirlerinde ticari koloniler kurmuşlardı. Arkeolojik materyaller Rus topraklarında Bulgar üretim mallarının oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.⁷⁴

İbn Havkal'ın *Sûrat el-Arz* kitabında bal, balmumu, kürk-yün ve kunduz kürkü gibi ticari eşyaların Hazar ülkesine Rus ve Bulgarlar tarafından getirildiğini, kunduz derisinin çoğunlukla Rus ülkesinde bulunduğunu ve Rusların bunları Bulgar'da sattıklarına dair rivayeti ilgi çekicidir.⁷⁵ Rusların İdil Bulgarlarına hangi malları sattıklarına dair İbn Rusteh şöyle yazıyordu:

Hazarlar onlarla (Bulgarlarla) alışveriş yaparlar. Ruslar da ticaret için bunlara gelirler. Bahsi geçen nehrin (İtil) iki tarafında yaşayan bütün kavimler samur, kakım, sincap vb. ticari mallarla onlara gelirler.⁷⁶

İbn Rusteh'in çağdaşı Belhî de İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticari münasebete değinerek şu haberi vermektedir:

Rus ve Bulgar topraklarından getirilen bal, balmumu gibi mallar Hazarya'dan ihraç edilmektedir. (Hazar ülkesinden) Çeşitli ülkelere ihraç edilen kunduz derileri Bulgar, Rus Kuyaba ülkelerinde akan nehirler dışında hiçbir yerde bulunmaz.⁷⁷

İdil Bulgarlarının Ruslara sattıkları malları iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci gruba İdil Bulgarlarının kendilerinin ürettikleri tarım ve zanaat ürünleri ile hammaddeler, ikinci gruba ise doğudan gelerek İdil Bulgarları aracılığıyla Ruslara satılan mallar girmektedir.⁷⁸

İdil Bulgar topraklarının tek ve bağımsız bir devlet hâline dönüşmesi ülkenin ekonomisini de güçlendirmişti. İdil Bulgarlarının siyasi münasebetleri genişlemiş ve uluslararası alandaki otoritesi artmıştı. Bulgarlar aynı zamanda kendi itibarlarını yükseltmek için de yakın ve uzak komşularına cömert hediye-

74 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX –Naçala XIII Vekov*, s.41.

75 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.341-342.

76 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, s.141.

77 D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madýarah, Slavýanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta*, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal, Perevel i Obyasnıl D. A. Hvolson, S. Petersburg, 1869, s.169.

78 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX –Naçala XIII Vekov*, s.71.

lerde bulunabiliyorlardı. 1006 yılında İdil Bulgarları Kiev Knezi Vladimir'e elçilerini gönderdiklerinde yapılan İdil Bulgar-Rus ticari anlaşması esnasında da böyle olmuştur: "Bulgarlar elçilerini hediyelerle Kiev Knezi Vladimir'e gönderdiler. Vladimir memnuniyetle onların İdil ve Oka'da korkusuzca ticaret yapmalarına müsaade etti."⁷⁹

İdil Bulgarlarında tarımın gelişmesiyle birlikte tarım ürünlerinin ticareti de artmıştır. Tverskaya Kroniği 1024 yılında Rus ülkesinde meydana gelen açlık esnasında insanların Bulgarlara giderek onlardan buğday ve yemek aldıklarını ve bu şekilde hayatta kaldıklarını yazmaktadır.⁸⁰ İdil Bulgarları yalnızca açlık yıllarında değil normal zamanlarda da tahıl ticareti yapmaktaydılar. V. N. Tatişçev'in 1183 yılı rivayetinde İdil Bulgarlarının ticari malları arasında tahıl da sayılmaktadır. Tahıl dışında hayvancılığın gelişmesine muvazi olarak İdil Bulgarlarının önemli sayıda koyuna sahip oldukları ve bunları Ruslar da dâhil pek çok bölgeye sattıkları bilinmektedir.⁸¹

Zanaatın gelişmesiyle birlikte İdil Bulgarlarının Ruslara yaptıkları zanaat ürünü ihracatı da artmıştır. Bulgar dericileri ayakkabı, ceket ve diğer deri ürünlerini iyi bir şekilde işleyerek hazırlıyorlar ve ihraç ediyorlardı. Orta Asya'da olduğu gibi Rusya'da da en iyi deri ve ayakkabılar "Bulgarî" olarak adlandırılıyordu. "Tulup"⁸² kelimesi de Rusçaya Bulgar-Tatarcadan geçmiştir.

İdil Bulgarlarının ürettiği çömlekler Ruslar tarafından oldukça rağbet görmekteydi. Vladimir, Suzdal, Gorohovets, Ryazan, Pronsk, Pereyaslavl, Ryazanskiy, Murom, Yaropolç Zalesskiy, Beloozero, Moskova, Zvenigorod ve diğer Rus şehirlerinde İdil Bulgar çömlek keramik kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında arkeolojik materyallere dayanarak İdil Bulgarlarının Ruslara kilit, tarım aletleri, silah çeşitleri, süs eşyaları, kemikten

79 R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Misl Srednevekovya (XIII – Sredina XVI vv.)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1993, s.59.

80 Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s.496.

81 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX – Naçala XIII Vekov*, s.71-72.

82 Muhtemelen Türkçeden Rusçaya geçmiş olan "Tulup" kelimesi şu an da Rusçada gocuk anlamına gelmektedir, V. G. Şerbinin, *Bolşoy Russko-Turetskiy Slovar*, İzdatelstvo Russkiy Yazık, Moskva, 1998, s.607.

el işi ufak eşyalar, taş gibi inşaat malzemeleri, kapkacak, pamuk kumaşı, ipek kumaşı, baharat, meyve, ziynet eşyaları, cam eşyaları vb. ürünleri sattıkları söylenebilir.⁸³

Rusların İdil Bulgarlarına sattıkları ürünler ise şunlardı: Kunduz, samur, kakım, kutup tilkisi, ağaç sansarı, tilki, tavşan ve sincap derileri ile köle, cariyeye, bal, mum, ham keten, keten ürünleri, bronz ayna, oymalı kemik, döküm, kuyumculuk ve keramik zanaatı ürünleri.⁸⁴

İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticari münasebetler XII. yüzyılda çok daha gelişti. Rus kroniklerinin bildirdiğine göre 1120 yılına kadar İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticari münasebetlerin kötüleşmesine dair bir işaret yoktur. Rus kronikleri 1120 yılında Yuriy Dolgorukiy'in kardeşiyle Bulgarlar üzerine sefer yaptığını haber vermektedirler. Kronikler 1220 yılına kadar karşılıklı seferler hakkında bilgi vermektedirler.⁸⁵ Fakat bu dönemde de ticaret devam etmiştir. Kuzeydoğu Rus şehirleri Ryazan, Suzdal, Vladimir, Murom ve Novgorod'da Bulgar tüccarları, zanaatkârları ve ustaları yaşamıştır. Onları buralarda yaşamaya çağırmışlar, yerleşip kalmaları için borç para vermişler ve ücret tayin etmişlerdir.⁸⁶ Rus saray tarihçisi V. N. Tatişçev, 1183 yılında İdil Bulgarlarının Ruslarla durmadan ticarete devam ettiklerini ve İdil ile Oka üzerindeki Rus şehirlerinde mallarını sattıklarını belirtmektedir. 1183 yılında Ryazan ve Murom drujinaları Bulgar tüccarlarını yağmalamışlardır. Bulgarlar Rus Knezi Vsevolod'u eşkıyaların önünü alması hususunda uyarılmışlar fakat Knez Vsevolod buna engel olmayınca sefere çıkarak Ryazan ve Murom'u alıp büyük bir yıkıma uğratmışlardır.⁸⁷ XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ticari menfaatler çerçevesinde devam eden birtakım çatışmalardan sonra V. N. Tatişçev 1229

83 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX –Naçala XIII Vekov*, s.72-73.

84 B. A. Ribakov, "Torgovlya i Torgovie Puti", *İstoriya i Kultura Drevney Rusi*, T.I, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1948, s.319-326.

85 R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1984, s.87-91.

86 A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995, s.7.

87 Vasilii Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 2, İzdatelstvo AST, Moskva, 2003, s.399-400; S. M. Şpilevskiy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan, 1877, s.130.

yılında Ruslarla İdil Bulgarları arasında barış anlaşması imzalandığını yazmaktadır: “O zamanlar Bulgar hanı kıtlık içindeki Ruslara gıda yardımı yapmak için elçiler gönderdi. Knez Yuriy Vsevolodoviç onları sevinçle karşıladı ve onlara şehirlerinde ticaret yapmaları için yetki verdi...”⁸⁸

İdil Bulgarları ile Türk-İslâm Âlemi Arasındaki Ticari Münasebetler

X. yüzyılda Bulgar Devleti’nin oldukça gelişmiş bir ekonomik yapıya ulaştığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde İdil Bulgar ülkesi doğuyla münasebetlerin merkezi konumundaydı. Bulgarlar doğu ülkelerine giden kervan yolunun güvenliğini sağlamayı başarabilmişti. Bu sayede ticaret daha da gelişmişti. Arkeolojik ve yazılı bütün kaynaklar Bulgar şehrinin transit ticaretin merkezi konumunda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buraya doğudan, Bizans’tan, kuzeyden, batıdan ve Ruslardan mallar âdeta akıyordu. Fakat Bulgarların esas ticaretleri doğuylandı. Hiç kuşkusuz Bulgar İlteberi Almış’ın düşmanlarına karşı yaptığı mücadeleye destek olan Arap halifeliği, onun şahsında ticari acente niteliğini kazanmıştı. Arap tüccarları ise bu ülke sınırları dâhilinde geniş faaliyet imkânı elde ediyorlardı.⁸⁹

Kama’nın İdil’e döküldüğü noktada henüz Bulgar şehri kurulmadan önce bu bölge bir alışveriş noktası olarak ön plana çıkmıştı ki bunu, orada çıkarılan çok sayıda eski eşyalar ispatlamaktadır. Daha sonraları burası âdeta bir ticaret fuarı hâlini aldı. Çeşitli bölgelerden tüccarlar buraya gelip gidiyorlardı. İbn Havkal şöyle diyordu: “Bulgar... küçük bir şehirdir. Burası meşhur bir yer olup etrafındaki ülkelerin iskelesiydi.”⁹⁰ Bulgar topraklarında bulunan arkeolojik materyaller güney, doğu ve batıdan gelen etkiyi gözler önüne sermektedir. Özellikle ithal edilen eşyalar ve Bulgarlar tarafından süslenmiş el işi örnekler de Harizm’in tesiri hissedilmektedir.⁹¹

88 Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, s.537.

89 Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s.40.

90 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2001, s.165.

91 Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s.41.

X. ve XI. yüzyıl müellifleri İdil Bulgarları ile İslâm âleminin ticari münasebetlerini aktarmaktadırlar. İbn Rusteh, doğuyla yani Türk-İslâm âlemiyle İdil Bulgarları arasındaki sıkı ticari münasebetlerden bahsetmektedir.⁹² Müslüman gemilerinin sürekli olarak ticari amaçlarla İdil Bulgar Devleti'ne geldikleri bilinmektedir. İdil Bulgarları bundan büyük gelir elde etmekteydiler. Mesudî, İdil Bulgar ülkesinden Horasan'ın Harezm civarına sürekli olarak gidip-gelen ticari kervanlardan ve İdil'de Kama'nın ağzından daha yukarı kısımlara gidip-gelen Hazar ve Bulgar ticaret gemilerinden bahsetmektedir.⁹³ İdil Bulgarlarının Türkistan'a ihraç ettikleri malların en detaylı listesini X. yüzyıl sonları yazarı Mukaddesî vermektedir:

Harezm'den samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki derisi; koza, desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külâh, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kemer, kehribar, kaymak, bal, fıstık, şahin, kılıç, zırh, bambu, Slav köle, koyun ve sığır ihraç edilir. Bunların hepsi Bulgar ülkesinden ihraç edilen mallardır.⁹⁴

Gırnâtî, İdil Bulgarlarının çok kaliteli kürklerini, Harezm'de tarak vb. eşyaların yapımı için satılan hayvan dişlerini ihraç ettiklerini yazmaktadır.⁹⁵ İbnü'l Esir, Bulgarların kürk ticaretinden bahsederek doğu ülkelerine kara tilki, sincap, kunduz vs. derisi ihraç ettiklerini yazmıştır.⁹⁶ Bu hayvan kürkleri ayrıca Horasan ve Maverâünnehir bölgesine de ihraç edilerek Büyük Selçuklu Devleti'ne yollanıyordu.⁹⁷ Ünlü Selçuklu tarihçimiz O. Turan, Türkiye Selçuklularının da İdil Bulgar ülkesinden ithalat yaptığını belirtmiştir. Bu ithalatın ana maddesi kürklerdi.⁹⁸ Zira Ana-

92 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, s.141-142.

93 Mesudî, *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, s.72-73.

94 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s.334.

95 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s.31.

96 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta*, s.188.

97 S. G. Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2006, s.238.

98 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 8. Bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s.365.

dolu şehirlerinde kurulan uluslararası pazarlarda satılan ana mallar arasında kunduz ve samur kürkü bulunmaktaydı.⁹⁹

İbn Havkal, bir kısım Harezmli tüccarın Bulgar ülkesine ve Slav bölgelerine giderek kürk aldıklarını belirtmektedir.¹⁰⁰ İbn Fadlân ve Mervezî, Harezm'den Bulgar ülkesine giden kervan yolunu çok iyi bir şekilde tarif etmektedirler.¹⁰¹ Bulgar bölgesi kuzey ürünleri için âdeta bir toplama yeri olduğundan Arap tüccarların buraya akın akın gelmesine vesile oluyordu. Onlar özellikle doğuda bir tutku hâlini alan kürk için geliyorlardı. Bulgar'dan öteye gitmiyorlardı. Çünkü burada bütün kuzey ürünlerini bulabilmekteydiler.¹⁰² İdil Bulgar ihracatında en saygın rolü hayvan kürkleri oynamaktaydı. Bu kürkler doğuda çok rağbet gördükleri için oldukça değerliydi. Mesudî'nin rivayetine göre Bulgar ve Burtas topraklarından ihraç edilen siyah ve kıvıltı derileri oldukça değerliydi. Özellikle siyah olanların tanesi bazen yüz dinardan daha fazla tutmaktaydı. Arap ve İran hükümdarları bu siyah derileri sansar ve samur derilerinden daha yüksek saymaktaydılar.¹⁰³ Mesudî başka bir yerde bu derilerin Derbent, Berdaa ve Horasan'ın çeşitli bölgeleri ile Frank ve İspanya memleketlerine, oradan da Kuzey Afrika'ya ihraç edildiğini yazmaktadır.¹⁰⁴

İdil Bulgarlarının diğer bir ihraç unsurunu köleler oluştuyordu. XI. ve XIII. yüzyıllarda Bulgar şehri köle ticaretinin merkezlerindendi. Ruslar buraya köle getiriyorlardı. Buradan da Derbent, Harezm, Bağdat gibi merkezlere köleler gönderiliyordu.¹⁰⁵ İbn Rusteh Ruslardan bahsederken bu konuda şöyle rivayet etmektedir:

Rusların Hâkan-ı Rus adı verilen hükümdarları vardır. Onlar Saklebler üzerine saldırılar düzenlerler. Gemilerle onların memleketlerine yürür-

99 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s.367.

100 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.342.

101 B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope. Gorgan i Povolje v IX – X vv.*, T.I, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1962, s.53.

102 Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s.68-69.

103 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s.73.

104 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta*, s.163-164.

105 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX – Naçala XIII Vekov*, s.63.

ler. Karaya çıkarlar ve halkı esir alırlar. Elde ettikleri bu esirleri Hazarlara ve Bulgarlara getirip satarlar.¹⁰⁶

İbn Fadlân da Rusların para kazanmak için Bulgarlara köleler getirdiklerini belirtmiştir.¹⁰⁷ İdil Bulgarları Ruslardan satın aldıkları bu kölelerin büyük çoğunluğunu Türkistan'a ve İslâm ülkelerine ihraç ediyorlardı.¹⁰⁸ İdil Bulgarlarının kendileri de köle olabiliyorlardı. Bunlar bazen Arap ülkelerinde ünlü askerler olarak ön plana çıkabiliyorlardı. X. yüzyıl sonu müelliflerinden Ebu Ali Mansur, Fâtımî Devleti'nde Mısırlı komutan ve amiralleri sayarken onlar arasında "As-Saklab" kabilelerinden insanların adlarını ayırmaktadır: Sabir, Mesud, Mansur, Maysur, Busra, Faraç... Ayrıca bunların Bulgar kökenli olduklarını belirtmektedir.¹⁰⁹

İdil Bulgarları doğuya sattıkları mallar karşılığında onlardan para alıyorlardı. İbn Rusteh bu konuda şöyle yazmaktaydı: "Yuvarlak ak dirhemler İslâm bölgelerinden gelir veya Bulgarlar dirhemi onlardan satın alırlar."¹¹⁰ İdil Bulgar topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda kûfî paralar, Emevî, Abbâsî dirhemleri ile Maverâünnehir'deki Nişabur, Merv, Semerkant, Buhara gibi şehirlerde basılmış 875-999 yıllarına ait Sâ mânî paraları bulunmuştur. Ayrıca X. yüzyılın ortalarına ait Büveyhoğulları paraları da keşfedilmiştir. Bu buluntular, İdil Bulgarları ile İslâm dünyası arasındaki sıkı ticari bağları belgelendirmektedirler.

İdil Bulgarlarına doğudan gelen malların önemli bir kısmını da Bizans, İran, Harezm, Ermenistan, Kilikya'dan gelen altın, gümüş ve bronz maden eşyalarıyla değerli taşlar oluşturmuyordu. İran'dan Yemen akik taşı, çok daha güneydeki ülkelerinden Madagaskar necef taşı, Maverâünnehir'den Soğd kristali ve Orta Asya firuze taşı, Harezm'den akik taşı, Hindistan'dan necef taşı ve Badahşan'dan (Kuzey Afganistan) lazurit ithal ediliyordu.¹¹¹ Belhî, Hazar ülkesine gelen malların Rus, Kuyaba (Kiev) ve Bulgar'dan getirildiğini; Hazarlar ve onlarla komşu olan halkların

106 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, s.145.

107 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.67.

108 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgari*, s. 42.

109 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX – Naçala XIII Vekov* s.63.

110 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, s.142.

111 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX – Naçala XIII Vekov*, s.63-65.

kıyafetlerinin ceket ve gömlek olduğunu belirterek kendilerinin elbise için materyal üretmediklerini, bunu Cürcan, Taberistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Bizans'tan aldıklarını yazmaktadır.¹¹² Burada Bulgar ve Hazarlara kumaş ithal edildiği açıkça haber verilmektedir. İbn Fadlân, Ermeni halılarıyla döşenmiş ve tahtı Bizans simli kumaşıyla örtülü han çadırından bahsetmektedir.¹¹³

Maveraünnehir'deki şehirlerden İdil Bulgar ülkesine Kagit adını alan yazı kâğıdı geliyordu. Kâğıt üretiminin başlıca merkezi Semerkant'tı. Yâkût'un haberine göre en iyileri Semerkant ve Çin kâğıtlarıydı.¹¹⁴ Yazı ve mektup kâğıtları İdil Bulgarlarına Semerkant'tan ithal edilmekteydi.¹¹⁵

İdil Bulgarlarının ithal ettiği diğer bir mal grubunu ise silahlar oluşturmaktaydı. Gırnâtî'nin ifadesi de benzer şekildedir: "Demir kılıçlar Bulgar'a İslâm ülkelerinden gelir, bundan gelir elde ederler."¹¹⁶ İran ve Türkistan'ın çeşitli şehirlerinden Bulgar ülkesine keramik gelmekteydi. Keramik eşyalarıyla baharatlar, salçalar ve yemek çeşitleri getiriliyordu. İdil Bulgarları ile Mısır arasında ticari münasebetler olduğunu XIII. yüzyıl Bulgar şair Kul Ali'nin "Kıssa-i Yusuf" adlı eserinden bilmekteyiz. Bu eserden Mısırlı tüccarların İdil Bulgar ülkesine geldiklerini; ipek, köle, cariyeler, kürk ve hayvan gibi o dönemin ticari hayatının önemli değerleri üzerinden alışveriş yaptıklarını anlamaktayız.¹¹⁷

112 Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Rus-sah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta*, s. 169.

113 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s.59.

114 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.66.

115 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s.116.

116 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s.106.

117 Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemi IX –Naçala XIII Vekov*, s.66-67.

Kaynakça

- Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul 2006.
- Amirhanov, R. M., *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mysl Srednevekovaya (XIII – Seredina XVI vv.)*, Tatknigoizdat, Kazan 1993.
- Belavin, A. M. ve Krilasova, N. B., “Voljskaya Bulgariya i Finno-Ugorskie Plemena Prikamya: Etnokulturnie Kontakti (po Materialam Rojdestvenskogo Arheologičeskogo Kompleksa)”, *URJUMKA, Naučnyy Jurnal Čelyabinskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo İnstituta*, no:1, 1995.
- Belavin, A. M., *Kamskiy Torgoviy Put: Srednevekovoe Priural'e v Ego Ekonomičeskikh i Etnokulturnih Svyazah*, İzdatelstvo Perm Gos. Ped. Universiteta, Perm 2000.
- Belavin, A., “Torgovie Faktorii Voljskih Bolgar i Puti Vozniknoveniya Gorodov v Povolje i Preduralye v Srednie Veka”, *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo “Master-Layn”, Kazan 2000.
- Borisenko, A ve Hudyakov, Y., “Značenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.”, *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo “Master-Layn”, Kazan 2000, s.251-255.
- Borisenko, A. ve Hudyakov, Y., “Značenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.”, *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo “Master-Layn”, Kazan 2000.
- Davletšin, G. M., “o Geografičeskikh Znaniyah Voljskih Bulgar Domongolskogo Perioda”, *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan 1981.
- Davletšin, G. M., *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura. Domongolskiy Period X – Naçalo XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan 1990.
- Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-Alâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, Leyden 1892.
- Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2000.
- Fahrutdinov, R. G., *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1984.
- Golubovskiy, P., *Bolgarı i Hazarı, Vostoçnie Sosedı Rusi Pri Vladimir Sv. (İstoriko-Etnografičeskij Oçerk)*, Kiev 1888.
- Grekov, B. D., *İzbrannie Trudi, T. II*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1959.

- Grigoryev, V. V., *Rossiya i Aziya. Sbornik issledovaniy i Statey po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannih v Raznoe Vremya* V.V. Grigoryevim Orientalistom, S.Peterburg 1876.
- Halikow, A. H., *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, İstanbul 1995.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal, 2. Bs., Ankara 2000.
- Hlebnikova, T. A., *Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bolgarii. k Voprosu ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1984.
- Hudūd al-Ālam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., Translated and explained by V. Minorsky, with the preface by V. V. Barthold, London 1937.
- Huzin, F. Ş., "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.:Territoriya, Arheologičeskie Pamyatniki, Naseleniye", *Oçerki po Arheologii Tatarstana*, İzdatelstvo Şkola, Kazan 2001.
- Huzin, F. Ş., *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan 2001.
- Hvolson, D. A., *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta*, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Perviy Raz İzdal, Perevel i Obyasnıl D. A. Hvolson, S. Peterburg 1869.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Önsöz ve Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.
- İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.
- Karamzin, N. M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1989.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Haz. Besim Atalay, C.I, Ankara 1939.
- Kazakov, E. P., *Bulgarskoe Selo X-XIII Vekov Nizoviy Kamı*, Tatknigoizdat, Kazan 1991.
- Kazakov, E., "Rannie Torgovo-Remeslennie Poseleniya na Volge i Kame", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan 2000.
- Kovalevskiy, A. P., *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatelstvo Harkovskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Harkov 1956.
- Mesudî, Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- Muhametsin, D., "İstiçnikovedçeskaya Baza İzüçeniya Denejnogo Obraşçeniya Povoljya v VI-XI vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan 2000.
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsım)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu Bölgeler, Derleyen ve Türkçeye Çev. Yusuf Ziya Yörükân, Notlarıyla Yay. Haz. Mehmet Şeker vd., İstanbul 2004.
- Novoseltsev, A. P., *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1990.
- Petruhin, V. Y., "Hazariya, Rus i Slavyane: Stanovlenie Gorodskoy Seti i Kontrol nad Mejdunarodnimi Kommunikatsiyami", *Mejdunarodnie Otnoşeniya v Basseyne Çernogo Morya v Skifo-Antiçnoe i Hazarskoe Vremya, Sbornik Statey po Materialam XII Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Media-Polis, Rostov-Na-Donu 2009.

- Polesskih, M. R., "o Kulture i Nekotoryh Remeslah Obulgarizovannih Burtas", iz *İstoriı Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan 1981.
- Poluboyarinova, M. D., *Rus i Voljskaya Bulgariya v X - XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1989.
- Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskva 1971.
- Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s.32; Ebû Hâmid Muhammed el-Girnâtî: *Girnâtî Seyahatnâmesi*, Çev. ve Yay. Haz. Fatih Sabuncu, İstanbul 2011.
- Rıbakov, B. A., "Torgovlya i Torgovie Puti", *İstoriya i Kultura Drevney Rusi*, T.I, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1948.
- Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky Professor of Persian in the University of London, The Royal Asiatic Society, London 1942.
- Smirnov, A. P., "Armyanskaya Koloniya Goroda Bolgara", *Trudi Kuybişevskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii*, T.II, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1958.
- Smirnov, A. P., *Voljskie Bulgari*, Trudi GİM, Vıp. XIX, Moskva 1951.
- Şçerbinin, V. G., *Bolşoy Russko-Turetskiy Slovar*, İzdatelstvo Russkiy Yazık, Moskva 1998.
- Şeşen, R., *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs. Ankara 2001.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2014.
- Tatişçev, V., *İstoriya Rossiyskaya*, T. 2, İzdatelstvo AST, Moskva, 2003, s.399-400; S. M. Şpilevskiy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan 1877.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 8. Bs., İstanbul 1999.
- Uydu Yücel, M., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.
- Valeyev, R. M., *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemy IX - Naçala XIII Vekov*, İzdatelstvo Fest, Kazan 1995.
- Veliyev, R. M. ve Muhammetşin, C. A., *Büyük Bulgar-Bulgar Tatar Uygarlığının Anıtı*, Çev. Fazıl Ağış, Ankara 2000..
- Voljskaya Bulgariya i Rus*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan 1986.
- Zahoder, B. N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope Bulgari, Madyardı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II., İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskva 1967.
- Zahoder, B. N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope. Gorgan i Povolje v IX - X vv.*, T.I, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1962.
- Zaiçkin, İ. A. ve Poçkayev, İ. N., *Russkaya İstoriya Populyarnıy Oçerk IX - Seredina XVIII v.*, İzdatelstvo Misl, Moskva 1992.
- Zakariya Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's *Kosmographie*, Erster Teil. Die Wunder der Schöpfung. Aus den Handschriften der Bibliotheken zu Berlin, Gotha, Dresden und Hamburg, hrsg. Von F. Wüstenfeld, Göttingen 1849.

TÜRK HÂKİMİYETİNİN ANADOLU'YA KAZANDIRDIĞI EKONOMİK İVME (XII-XIV. YÜZYILLAR)

Ahmet N. Özdal*

Giriş

Türklerin Anadolu'ya kalabalık kitleler hâlinde göç etmelerine dair şimdiye kadar çok sayıda değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Anadolu'nun artık bir Türk yurdu olduğunu vurgulamak gayesi güdülmüş, bu arada göçlerin Anadolu'yu şenlendirdiği, ekonomisine de bir canlılık kattığı hatırlatılmıştır. Benim çalışmamda ise Anadolu'nun demografik yapısını değiştirecek büyüklükteki Türk göçünün esasında buradaki ekonomiye sanılandan daha hızlı bir ivme kazandırmış olduğu meselesiyle ilgilenilmektedir.

Yararlanılan kaynaklarda, teorimi destekleyecek ya da çürütebilecek çok az sayısal veri bulunmaktadır. Ancak bir olgu, örneğin şap üretiminin artması olgusuna dair, kaynaklardaki veri sıklığı yüzyıllara göre hissedilir biçimde artmakta ya da azalmaktadır. Bu nedenle veri oranlarındaki değişimler bu çalışmada kanıt olarak kullanılabilir. Konu gereği olarak ekonomiyi doğrudan ilgilendiren üretici gruplar, üretim faaliyetleri, ticari ürünler, ticaret bağlantıları, para gibi mevzuların üzerinde hak ettiği şekilde durulacak ancak kervansarayların yapısı, sikkelerin üzerlerindeki yazı ve şekiller gibi teferruatlarla ilgilenil-

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ahozdal@gmail.com. Orcid: 0000-0002-0161-8289

meyecektir. Benzer şekilde, doğrudan ticaretle alakalı olsa bile, çalışmanın çok fazla uzamasının önüne geçmek üzere hükümdarlarla yabancı tüccarlar arasında yapılmış ticaret ahitnamele-ri, böyle antlaşmaların maddeleri vs. mevzularına girilmeyecek, bunun yerine hükümdarların ve beylerin genel anlamda ticaretin gelişmesini teşvik politikalarının anımsatılmasıyla yetinilecektir. Çalışmanın kapsamına yalnızca Rum ülkesini ifade eden Orta ve Batı Anadolu ile Akdeniz, Karadeniz bölgelerini değil, gerektiğinde tarihî olarak İrminiyye ve el-Cezire bölgelerinin bir bölümünü kapsayan Doğu ve Güneydoğu Anadolu da dâhil edilecektir. Böylece, günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan toprakların XII. ve XIV. yüzyıllardaki ekonomik ahvali, yer yer bu çalışmanın konusunu oluşturacaktır.

Nüfus ve Göç

Anadolu'ya göç eden Türklerin sayıları ve Anadolu'daki diğer halklara oranları hakkındaki verileri kategorize etme ve kullanma hususunda türlü zorluklarla karşılaşmaktadır. Öncelikle, bir kerede yapılan kalabalık ve toplu göçler kaynaklarda kendine yer bulmaktadır. Mesela Matrakçı Nasuh, Moğol istilasından önceki dönemlerde gerçekleşen büyük bir Türkmen göçü dalgası hakkında bilgi verir. Bu kalabalık grup, Oğuzların Üç-oklar kolunun Gök-Han evladına mensup, büyük koyun sürülerine malik, zengin bir gruptur; 170.000 kişiden müteşekkildir ve Ahlat'a konmuştur.¹ Bir başka göç dalgası, yine bir Osmanlı kroniği olan *Cihân-Nümâ*'da anlatılır. Bu defaki göç, Moğol istilası sonrasında gerçekleşmiştir ve yine Ahlat'a, oradan da Erzurum ve Erzincan'a doğru hareket eden 50.000 çadırlık bir grup söz konusudur.² Ebü'l-Fidâ da Antalya'nın kuzeyindeki Toros Dağları'nda 200.000 çadırlık Türkmen grubu hakkında bilgi verir.³ Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat her bir çadırı

1 Matrakçı Nasuh, *Târîh-i Âli Osman*, haz. Göker İnan, Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019, s. 114.

2 Osman Bey'in ataları olan bu 50.000 çadır halkı, daha sonra günümüz Eskişehir'deki Sultan-Öyüğü Ovası'na yerleşecekler, Mehmed Neşrî, *Cihan-Nümâ*, haz. Faik Reşit Unat - Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, II, s. 59.

3 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, çev. Ramazan Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 302.

ebeveynler ve üç çocuktan oluşan beş kişilik bir çekirdek aile olarak ortalama biçimde ele alan klasik yaklaşımın sakıncalarıyla dolu olduğunu ve kesinlikle bizleri gerçeklikten uzaklaştıracak olduğunu belirtmeliyiz. Yani mesela 200.000 çadır halkı için, ortalama 1.000.000 kişi olmalıydılar deme lüksüne asla sahip değiliz. Dolayısıyla, bu grupların kalabalık olduklarını biliyoruz ancak ne kadar kalabalık olduklarını bilmiyoruz. Öte yandan, kaynakların zikretmeye değer görmedikleri küçüklükteki grupların nihai miktarlarını da asla bilemeyeceğiz. Hele de şehirli halkların -ki bunların içerisinde yerleşik/şehirli Türkler ile Maverâünnehir ve Horasan'ın şehirlerinden sükun edip gelmiş diğer gruplar da bulunmaktadır-güçleri hakkında çok daha az malumat sahibiyiz.

Türklerin göç güzergâhlarının Anadolu ayağındaki ilk durak yerlerinin Kars-Ağrı hattı ile Van Gölü Havzası'nın kuzeyi – özellikle Bergiri (Muradiye), Erciş, Ahlat hattı– olduğu görülür. Buralara geçişler de Urmiye Gölü çevresindeki yüksek yaylalar ile Karabağ üzerindendir. Sonraki konak yerlerinin yayılımı, tıpkı havai fişek patlamasında olduğu gibi Anadolu'nun her tarafına doğrudur. Yine de Eskişehir, Bilecik çevresi, Kastamonu ve benzeri alanlarda yoğunlaşmalar söz konusudur. Ebü'l-Fidâ, Karaman dağlarından⁴ ve Amuriye'den⁵ bahsederken, halklarının ekseriyetle Türkmenlerden oluştuğunu söyler. Bertrandon De La Broquière'in seyahatnamesinde Tarsus çevresindeki çadırlardan oluşan şehirler ve burada yaşayan kalabalık Türkmen kitlelerinden söz edilir.⁶ Kazvînî ise Misis'te Ceyhun Nehri çevresine yerleşmiş Koyun-oğulları isimli bir Türkmen grubundan bahseder.⁷

Çalışmamızın bu bölümünde, ilk bakışta kavram karmaşasını arttırdığı düşünülen çok sayıda parametrenin yerli yerine oturtulduğunda gayet anlaşılır olabileceğini göstermeye gayret edeceğiz. Bu kavram karmaşası içerisinde, birinci dönem (Malazgirt Zaferi ve sonrası) göçenlerle ikinci dönem (Moğol istilasından sonra-

4 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 301.

5 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 303-304. Amuriye: Amorium, Afyon'un Emirdağ ilçesine yakın.

6 Bertrandon De La Broquière, *Bertrandon De La Broquière'in Denizaşırı Seyahati*, ed. Ch. Schefer, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 176.

7 Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, haz. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019, s. 468, 508.

sı) göçenler bulunmaktadır. Her iki dönemde kurulan onlarca Türk beyliği bulunmaktadır. Göçebe Türkler ve yerleşik Türkler mevcuttur. Diğer göçebeler (Moğollar, Maaddîler, Zutlar, Kürtler) ve diğer yerleşikler (Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Araplar vs.) de vardır. Müslümanlar ve Hristiyanlar bulunmaktadır. Hatta Türkler arasında geçerli olmak üzere, Sünnî ve heretik inançta olanlar da mevcuttur. Bu farklı durumların, ekonomiy-le düşünülenden daha derin bağları vardır. Bir örnek verecek olursak; Batı Anadolu'da üretilen ve buradan Avrupa'ya ihraç edilen önemli ürünlerden birisi şaraptır. Eğer meseleye siyasi güçler açısından bakılırsa bu ticaretin Aydınöğulları, Saruhanöğulları, Menteşeoğulları beylikleri ile Cenevizli ve Venedikli tüccarlar arasında gerçekleştiği görülür. Oysa bu ticaretin oluş şekli biraz daha eşelendiğinde, şarabın bu beyliklerin halkı olan Hristiyan Rum köylülerce üretildiği, Hristiyan Rum tüccarlar tarafından temin edilip limanlara sevk edildiği ve bu limanlardaki Cenevizli, Venedikli tüccarlarca satın alınarak gemilere yüklendiği, Müslüman yönetimlerin (Aydınöğulları, Saruhanöğulları, Menteşeoğulları) ise el değiştirmeler, satış, liman işletmesi gibi aşamaları vergilendirmek suretiyle bu işten nemalandıkları fark edilir. Çünkü İslâmiyet'te şarap yasağı –üretim, satış, tüketim– vardır ama aynı zamanda Müslüman yönetimler için Gayrimüslim halkının kendi aralarındaki bu işlemlerini vergilendirmelerine dair de örfi uygulamalar vardır.⁸ Yine Müslüman-Hristiyan ayırımı, göçebe-yerleşik ayırımıyla çatıştığında karşımıza bir yağma/ılgar olgusu ve bu olgunun beslediği köle ticareti çıkar. Karadeniz'in kuzeyindeki Türk halkları arasındaki kavgalar da ticareti yapılan Kıpçak köleleri ortaya çıkarmaktadır. Ancak oradaki köle ticaretini besleyen dinamik yoksulluk ve açlıkla ilişkilendirilir.⁹ Anadolu'daki ise gaza, akın ve sonrasında hak edildiğine inanılan ganimet olgusuyla açıklanmaktadır.

Anadolu'ya ilk göç eden Türkler ile Moğol istilası sonrasında göç eden Türkler arasında, ilk gelenlerin daha barışçıl oldukla-

8 Bkz. Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ'da Şarap Ticareti, Meyhaneler ve Bunlara Getirilen Kısıtlamalar", *Turan-Sam*, c. 8, Sonbahar (UASBK 2-Özel Sayı), s. 82-88.

9 Şihabeddin Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, haz. Ahsen Batur, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 127-128.

rına dair bir farklılığın bulunduğunu iddia eden araştırmacılar vardır.¹⁰ Ancak elimizde bunun aksini de ispatlayabilecek birçok veri bulunmaktadır. Bu iki göç dalgası arasındaki asıl bembelli fark, ilkinde göçebe Türkmenlerin ağırlıkta olduğu bir göç yaşanmışken ikinci dalgada göçebe Türkmenlerle beraber Moğollardan kaçan Maverâünnehirli Türk şehirli ve Horasan, Cilan, Fars bölgelerinden sökün eden İranî şehirli olan, diğer bölümü ise sonradan şehirlere yerleşerek göçebe hayattan vazgeçen bu Türklerin tercih ettikleri yerleşim yerlerinin çoğunu da takip edebilmekteyiz. Haçlı kronikçi Raimundus Aguilers, 14 yıl içerisinde Antakya'da yerli Hristiyanlarla karışıp kaynaşmış, onlarla kız alıp vermiş, böylece bu yerli unsurları Haçlılara karşı bile tekinsiz hâle dönüştürmüş yerleşik Türklerden bahsetmektedir.¹¹ Kazvînî, Sivas halkının Müslümanlardan ve Hristiyanlardan oluştuğunu, Müslüman halkın da tümüyle Türkmenlerden müteşekkil olduğunu ve bunların ticaretle uğraştıklarını kaydetmektedir.¹² Alaiye (Alanya) şehri de kurulduğu andan itibaren Türkmenlerin iskân için tercih ettikleri bir kent olmuştur. İbn Battuta, şehir halkının tümüyle Türkmenlerden oluştuğunu belirtir.¹³ Kaynaklarda, sık rastlanmamakla birlikte göçebe Türklerden bahsedildiğinde çadır sayısı verilirken yerleşik Türklerden bahsedildiğinde hane sayısı verildiği görülür. Ebü'l-Fidâ, Kastamonu'nun Türkmenlerin merkezi olduğunu söyledikten sonra, bu taraflarda 1.000 Türkmen hanesi bulunduğu bilgisini verir.¹⁴ Hayvancılıktan tarıma geçen ve kendi köylerini oluşturan Türklerin¹⁵ varlığı da unutulmamalıdır.

Günümüz Türkiye'si sınırları dâhiline Orta Çağ'da, Türklerden başka özellikle bedevi Arap kabilelerin göç etmiş oldukları bilinmektedir. Hz. Ömer dönemindeki İslâmî fetihlerle birlikte

-
- 10 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 313.
 - 11 Raimundus Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, haz. Süleyman Genç, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 88-89.
 - 12 Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 507, 547.
 - 13 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev. A. Sait Aykut, *Seyahatname*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 402.
 - 14 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 312.
 - 15 İbn Battuta, *Anadolu'da Türkmen köylerinden bahseder*, İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 433.

başlayan bu göçler, X. yüzyıl sonlarına kadar ara ara devam etmiştir. Benî Rebîa, Benî Mudar, Benî Bekr gibi büyük kabilelerle bunların başka alt-kolları ya da daha farklı kabileler (Tağlîbî, Şeybânî, Hamdânî, Kays vs.) daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Siirt, Diyarbakır, Ahlat, Erciş, Malazgirt, Urfa, Mardin, Malatya, Antep çevresine, ayrıca Çukurova'ya yerleşmişler ve hızlı bir biçimde yerleşik hayata adapte olmuşlardır. Aralarında verimli topraklara yerleşmek suretiyle başarılı çiftçilere dönüşenler kadar kent merkezlerine yerleşerek ya da yeni kasabalar oluşturarak zanaat ve ticaretle uğraşanlar da aynı yoğunlukta dırlar. Ancak bunların yanında Anadolu'ya göçleri belli belirsiz biçimde XIII. yüzyıla dek süren ve göçer yaşantılarını sürdüren Arap kabileler de mevcuttur. Maaddî adıyla da bilinen bu göçebe Arap gruplara Mardin çevresinde,¹⁶ Konya-Aksaray arasındaki bölgelerde¹⁷ ya da Yassıçemen Savaşı'nda, Alaeddin Keykubad'ın saflarında¹⁸ rastlanabilmektedir. Âşıkpaşazâde, Orhan Bey zamanında Karesi vilayetine çok sayıda göçer Arap geldiğini ve bunların Rumeli'ye kanaliz edildiklerini kaydeder.¹⁹ Bertrandon, 1432-33 yıllarında Tarsus bölgesinde Mağribîlerin de yaşadıklarına dair bir kayıt düşmüştür.²⁰ Ancak bahsedilenlerin Endülüs kökenli mi yoksa Kuzey Afrika kökenli (belki Berberi) mi oldukları anlaşılmıyor ki bu kimliklemenin yazara ait bir yanlış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Üzerinde çok az çalışılmış diğer bir grubu ise Çingeneler oluşturmaktadır. Ortaya çıktıkları bölge Kuzey Hindistan'daki Uttar-Pradeş ve çevresi olan bu grup, Arap kaynaklarında "Zut" kelimesiyle ifade edilir. Aslında Emevîlerin son dönemlerinde ve Abbâsîler döneminde Güney Irak'ın el-Batâih bölgesinde karışıklıklar çıkardıkları için önce buradan Asi Nehri'nin bataklık kısmına, daha sonra ise günümüz Adana ili sınırları içerisinde yer alan Misis ve Ayn-ı Zerbâ (Anavarza) bölgeleriyle dağınık şekilde Çukurova'ya yerleştirilmişlerdir. İşin ilginç kısmı, ana

16 Bar Hebraeus Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, II, s. 422.

17 *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 549.

18 *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 536.

19 Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âli Osmân*, haz. A. Yekta Saraç - Kemal Yavuz, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2018, s. 92.

20 Broquiére, Bertrandon *De La Broquiére'in Denizaşırı Seyahati*, s. 177.

yurtlarından daha sonraki uzun zaman diliminde çıkan diğer Çingene grupları da bu güzergâhı yoğun biçimde kullanmış olmalarıdır. Buradaki Çingeneler de önce Marmara Bölgesi'ne, XIV. yüzyıldan itibaren de Balkanlara doğru göç edeceklerdir. Çingenelerin Anadolu'daki bir diğer göç hattı ise Azerbaycan'dan Kuzeybatı Anadolu'ya ve yine Balkanlara doğru uzanır. Onların göçleri, Türk göçleriyle birlikte ve Osmanlı'nın genişleyişinin görünmezliğinde gerçekleşecektir.²¹ XII. yüzyıla kadar özellikle manda yetiştiriciliği ve hasır-kilim dokumacılığıyla kendilerinden söz ettiren ve bu yönleriyle üretici grupların arasında zikredilmesi gereken Çingenelerin sahip oldukları mandalar zaman içerisinde bazen yağmalanmış bazen de Bizans vs. idari güçler tarafından alıkonulmuştur. Bu nedenden olsa gerek onlar, daha sonraki dönemlerde üretici bir grup değil de hayvan terbiyeciliği, şarkıcılık, çalgıcılık, dans gibi dönemin eğlence sektörüne hizmet veren bir grup olarak temayüz edeceklerdir.²²

1300'lerden itibaren Van Gölü Havzası'nın güneyinden kuzeye doğru yeni bir Kürt göçü hareketliliği yaşandığına dair işaretler bulunmaktadır.²³ Çingene ve Kürt göçlerinin diğerlerinden farkı, tıpkı şehirlilerin göçlerinde olduğu gibi sessiz sedasız ve zamana yayılmış bir şekilde yaşanmış olmalarıdır. Bazen o kadar belirsizdirler ki zikredilen göçlere dair doğrudan verilere rastlanmamakta ancak sonuçlardan yola çıkılmak suretiyle bu göçlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Oysa Türkler, daha az ölçekte de Araplar ya da Moğollar, büyük gruplar hâlinde göç etmişler, göçlerin sonunda da geldikleri bölgenin hâkim unsurları hâline gelmişler, yer yer mahalli hanedanlar kurmuşlardır. Göç eden Moğollar, genel olarak Diyarbakır çevresi, Ahlat'ın kuzey ke-

21 Özdal, "Ortaçağ'da Yakındoğu'nun Sıradışı Göçmenleri: Çingeneler (Zutlar)", ed. Osman Köse, *Geçmişten Günümüze Göç II*, Samsun, 2017, s. 993.

22 Özdal, "Çingeneler (Zutlar)", s. 994.

23 Bkz. Abdülmü'min b. Abdilhak el-Bağdâdî, *Merâsîdül-İttılâ' alâ Esmâîl-Emkine ve'l-Bikâ*, haz. H. İbrahim Gökbörü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, III, s. 424; İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, çev. Ahsen Batur, *Bozkırdan Gelen Bela*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 278. Doğu Anadolu'da Kürtlere dair Ebu Bekr Tihârânî'nin *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı eserinde ve *Abu'l-Farac Tarihi*'nde dağınık bilgiler bulunmaktadır. İbnü'l-Ezrâk'ın *Târih-i Meyyâfârikîn ve Amîd* adlı eserinde de XI. ve XII. yüzyıl Güneydoğu Anadolu'sunda Kürtlere dair kayıtlar bulunmaktadır.

simleri, Aladağ Yaylası, Muş Ovası gibi yerlere konmuşlardır.²⁴ Eretna Beyliği'nin hâkimiyet sahasındaki bölgelere de Moğolların ve onlarla birlikte Uygur Türklerinin yerleştikleri bilinir.²⁵

Anadolu'ya konan Moğolların ne tür bir üretim faaliyetinde bulundukları konusu muallakta kalmaktadır. Korykoslu Hayton, Güneydoğu Anadolu'daki halklardan bahsederken, buranın Ermeni ahalisinin fazlasıyla askerîleştiğini, bölgedeki Kürtlerin de bir üretim faaliyetinden çok çapulculuk yaptıklarını söylemektedir. Hayton, bölgedeki Süryanileri ve Müslümanları (muhtemelen Türkler ve Araplar kastedilmektedir) ise savaş işleriyle uğraşmayı bırakmış ve ziraata, hayvancılığa yönelmiş halklar olarak tanımlar.²⁶ Aynı yazar, Türkiye'de (Anadolu) dört farklı halkın meskûn olduğunu, bunlardan Greklerin (Rumlar), Ermenilerin ve Yakubilerin (Süryaniler) ticaret ve zanaatla uğraştıklarını, bu üç gruba hâkim olan Türklerin de kent ve kasabalarda yaşayanlarının aynı şekilde ticaret ve zanaata yöneldiklerini, bozkırlarda kalanların ise koyun sürüleriyle birlikte çadırlarda yaşadıklarını kaydeder.²⁷ Anadolu'daki çok sayıda şehir hızlı bir biçimde Türkleşip Müslümanlaşmıştır. Ancak uzun süreli Türk-İslâm egemenliğine rağmen yine de nüfusunun ağırlıklı kısmı Gayrimüslimlerden oluşan ve bu özelliğini bir-iki yüzyıl daha sürdüren Muş, Bitlis, Denizli gibi çok sayıda kent de bulunmaktadır. XII. yüzyılda Urfa, 200 manastıra sahiptir ve halkının çoğu Hristiyan'dır. Harran'da ise kent merkezi hâlâ yıldızları kutsayan Sâbiîlerin şehridir.²⁸

24 Moğolların bu bölgelere yerleşen Oyrat, Sutay, Celayır, Kara Tatar kollarına dair bkz. Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu: Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2010, s. 207-217.

25 Anadolu'daki Moğol göçebeler hakkında ayrıca bkz. *Velâyet-Nâme (Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli)*, haz. Abdalbaki Gölpınarlı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1995, s. 38, 43.

26 Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, haz. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 49.

27 Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 52. Marco Polo, Anadolu'da başlıca üç büyük halkın bulunduğunu söyler: Ermeniler, Rumlar ve Muhammed'e inanan Türkler. Marco Polo, daha kesin bir ifadeyle, yerleşik Türkleri görmezden gelme ve Türklerin hepsini hayvancılıkla uğraşan göçebeler olarak gösterme taraftarıdır, Marco Polo, *Seyahatname*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2018, s. 50.

28 İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, ilgili kısmı çev. Ramazan Şeşen, *Kadim Dünya Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021, s. 108.

Bir diğ er g    hareketi, sosyal ya da siyasal gelişmelere bağılı olarak, köylülerin yahut şehirliilerin yaptıkları daha kısa mesafeli g   lerdir. Bilinen örneklerinden birisi XI. yüzyılda Bizans'ın zorlamasıyla Doğıu Anadolu'dan Kilikya bölgesine yapılan Ermeni g   leridir. İlk Türk g   leri de Anadolu'da bir başka g    dalgasını tetiklemiştir; bu süreçte Rumlar arasında, genel olarak doğıudan batıya, i  kesimlerden sahillere ve kırsaldan İstanbul gibi büyük şehirlere doğıru bir g    hareketi yaşanmıştır. Kırsaldan şehirlere doğıru olan g   , farklı bölgelerde heterojen biçimde, Türk g   leriyle birlikte ve gölgesinde, usulca gerçekleşecek, neticede yeniden revaç bulmuş kadim kentler ortaya çıkacaktır. Konya, Kayseri, Sivas, Antalya veya Erzincan Türklerin Anadolu'ya g   lerinin öncesinde de mevcut şehirlerdir. Ancak bu şehirler XII. yüzyıldan itibaren başlayan süreçte birkaç kat büyüyeceklerdir. Söz gelimi Erzincan, X. yüzyıl coğırafya eserlerinde kendi h  linde bir kent g  r  n  m  ndeiyken Marco Polo ve İbn Battuta'nın dönemlerinde fazlasıyla gelişkin, kalabalık, üretken bir kente dönüşmüştür. Tam da bu noktada, şehir ahalisinin yarıdan fazlasının Ermenilerden oluştuğına dair Marco Polo'nun kaydı, içerisinden farklı anlamlar çıkarmak isteyenler açısından işlevsiz bir h  le gelir. Erzincan, öncelikle fethedilmiş ve bir Türk şehri olmuştur; potansiyeli geliştikçe de  evre bölgelerde yaşayan Ermeni ahalisi tarafından büyük bir güç alır. Böylelikle, ahalisinin  oğıunluğınu Ermenilerin oluşturduğı bir Türk şehri olarak belirir.

Anadolu'da yaşayan halkların nüfusa oranları hakkında da çok az şey söyleyebiliyoruz. Ruysbroeckli Keşiş William, sert bir genellemeyle Anadolu'nun ezici  oğıunluğıunun Hristiyan halklardan oluştuğıunu, Müslümanların toplam nüfusa oranının %10'dan bile az olduğıunu söylemektedir.²⁹ Ancak onun vardığı bu kanaatin doğıruluk ihtimalini değıerlendirirken, Anadolu topraklarında nerelerden geçtiğini ve katettiğı g  zerg  htaki nüfus oranlarını da göz önünde bulundurmamız gerekir. Bir oran vermemiz çok zor. Ancak şunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz ki Bizans'ın asker i thema uygulamaları nedeniyle bazı kısımları gerçekten nüfus kaybına uğırayarak kırsallaşmış olsa da T  rkle-

29 Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk* (1253 - 1255),  ev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 284.

rin göç etmelerinin arifesinde Anadolu, genel itibarıyla belli bir nüfus yoğunluğuna sahiptir. Aynı şekilde göç edenlerin (Türkler) nüfusu da fazlasıyla kalabalıktır. Bir şehirde, evvela istikrar ve güvenli ortamın sağlanması, ardından da parlak iktisadi bir potansiyele sahip olduğunun fark edilmesi, nitelikli bir göç almasının önünü açar. İzmit şehri de Osmanlı Beyliği'nin sağladığı istikrarın ardından mülk sahibi Gayrimüslimler tarafından kümülatif bir göçü sonradan kendine çekmiştir.³⁰

İşsizlik olgusunun yönetimler açısından mücadele edilmesi gereken öncelikli bir mesele olmadığı modern-öncesi dönemlerde nüfusla toplam üretim miktarı arasında pozitif korelasyon bulunmaktadır. Çocuklar, aşırı yaşlılar, doğuştan ya da sonradan bir engeli, hastalığı, sakatlığı bulunan insanların hâricindeki herkes ekonomik sistemin içerisinde bir üretici rolü üstlenmiş durumdadırlar. Böylece her bireyin ortaya koyduğu ürün tek başına neredeyse bir şey ifade etmeyecek kadar küçük görünebilir. Fakat bahsedilen toplam üretim miktarının büyüklüğü, bunların yüz binlercesi, belki milyonlarcası bir araya geldiğinde ortaya çıkacaktır. Anadolu'ya yapılan göçlerle birlikte meydana gelen nüfus yoğunluğunun ekonomiye sağlayacağı olumlu etki bu açıdan da değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Göçebe Ekonomisi

Göçebelik olgusu genellikle zihinlerde avcı-toplayıcı halkları çağrıştırır. Bu ise üretmeyen, gereksinim duyduğu şeyleri hazır olarak doğadan elde eden bir grubu akıllara getirir. Oysa göçebe Türk kavimlerinin avcı-toplayıcılıkla birlikte hayvansal üretici toplumlar oldukları bilinmektedir. Üretim fonksiyonunu Moğollar, bedevi Araplar ve Berberi kabileler gibi diğer göçebe toplumlar da icra ederler. Bir başka konu, göçebelerin ürettikleri şeyler denildiğinde ilk etapta et, süt ürünleri, yün, deri benzeri ürünlerin akla gelmesidir. Bu, doğru olmakla birlikte fazlasıyla yetersiz bir bilgidir. Göçebeler –burada Türk göçebeler kastedilmektedir– tahmin edilenin ötesinde, çok yönlü ve fazlasıyla aktif bir üretici grubu oluşturmaktadırlar. Dahası, onların ekonomiye

30 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 62.

katkılarını ve iktisadi düzen içerisindeki konumlarını anlayabil-
memiz için son 300 yıldaki teknik gelişmelerin ve değişen hayat
tarzının şekillendirdiği kafa yapımızdan bir nebze olsun sıyrıl-
arak değerlendirmelerimizi modern-öncesi dönemin koşullarına
uygun biçimde yapmamız gerekmektedir.

Orta Çağ'da, başlıca üç üretici gruptan bahsedebiliriz. Bunlar
köylerde, çiftliklerde, verimli toprakların bulunduğu kırsalda
yaşayan çiftçiler; sahip oldukları otobur evcil hayvanları başlıca
sermayelerini oluşturan, hayvanları için sık sık mekân de-
ğiştir-
meleri gereken, bu nedenle dinamik bir yaşam şeklini benimse-
mek zorunda olan göçebeler ve kasabalarda, kentlerde yaşayan,
hammaddeleri alarak buna emeklerini de katmak suretiyle dö-
nüştürüp ürün hâline getiren zanaatkârlardır. Bu üç grup, bir-
birlerinden keskin hatlarla ayrılmış yaşam tarzlarına sahiptirler
ancak ürettikleri, ortaya koydukları ürünler açısından aynı kes-
kinlik söz konusu değildir. Söz gelimi, göçebeler ve köylüler, iş-
lerinden arta kalan zamanlarında ve uzun kış aylarında zanaatla
(dokumacılık, el sanatları vs.) uğraşırlar. Şehrin dış kısımların-
daki bahçeli konutlarda oturanlar da zanaat işlerinin yanında,
sınırlı oranda tarım ve hayvancılıkla uğraşabilirler. Aynı şekilde,
köylüler de hayvancılıkla uğraşırlar. Fakat tarlası, bağı, bahçesi,
bostanı olan bir köylü açısından düşünüldüğünde, tüm bu zah-
metli işlerin üzerine bir de yine çok uğraştırıcı olan hayvancılıkla
iştigal etmek hiç de kolay olmayacaktır. Bu nedenle köylüler, içe-
risinde bir eşek ve/veya bir katırın, tarlayı sürmede kullanacağı
bir çift öküzün hâricinde çok az sayıda hayvan beslemeyi tercih
ederler: Bir-iki inek, belki bundan daha fazla sayıda koyun, keçi,
(Hristiyan köylüler için) çok sayıda domuzla ortalıkta gezinen
tavuklar, kazlar vs. Bunun anlamı şudur ki göçebelerin yaşama-
dıkları coğrafyalarda et ve et ürünleri bulunabilir ancak nispe-
ten nadir ve pahalı yiyecekler konumundadırlar.³¹ Göçebelerin
olmadıkları bölgelerde etin fiyatı nispeten yüksek ve istikrarlıy-
ken, göçebelerin oldukları bölgelerde bol bulunduğu için ucuz
ama istikrarsız et fiyatlarıyla karşılaşılır. Bu fiyat istikrarsızlığını
sağlayan çok sayıda algoritma mevcuttur. Örneğin mayıs ayla-

31 Bkz. Silvana Musella, "Gündelik Yaşam", s. 322-326, ed. Umberto Eco, *Or-
taçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa
Basım Yayım, İstanbul, 2014, s. 324.

rında et fiyatı ucuzdur çünkü arzı yüksektir (kuzulama dönemi). Müslüman ülkelerde, Kurban Bayramı öncesinde pahalıdır çünkü talep fazladır. Sonbahar aylarında da talep yüksektir (kış için kavurma, pastırma vs. hazırlıkları) ama fiyatlar pahalılaşmaz. Göçebelerin savaş dönemlerinde veya hayvan salgınları (ölüt) zamanlarında, yine arza bağlı olarak et fiyatları yükselir.³² Urfa Haçlı Kontu Baldwin'in Mardin çevresindeki Türklere yönelik baskını neticesinde bir defada 1.000.000 adet küçükbaş hayvanı ele geçirdiğini³³ söylememiz, göçebelerin sahip oldukları hayvan varlıklarının boyutu ve bulundukları bölgedeki fiyatları etkileyebilme potansiyelleri hakkında bir fikir verebilir. el-Ömerî, Anadolu'daki at, koyun ve sığırların haddi hesabı bulunmadığını; dağ, taş her yerin koyunlarla dolu olduğunu söyledikten sonra, Suriye, Irak, İran, el-Cezire bölgelerinin tüm canlı hayvan ve et ihtiyaçlarının buradan gönderilen sürüler sayesinde karşılandığı bilgisini vermektedir.³⁴ İbnü'l-Esir de Artukluların elindeki Hasankeh'f'ten (Hısn-ı Keyfa) Tikrit'e düzenlenen, Türkmenler tarafından yönetilen ve sevk edilen, peynir, tereyağı, bal yüklü büyük kervanlardan söz etmektedir.³⁵

Burada göçebeler tarafından ekonomiye dâhil edilen ürünlere tekrar göz atmamızda fayda var. Bizzat hayvancılık menşeli ticari malların başlıcaları, et ve et ürünleri, süt ürünleri (süt, yoğurt, peynir, kaymak), hayvan kökenli tekstil hammaddeleri (yün, keçi kılı, tiftik), post, deri ve canlı hayvandır (koyun, keçi, tiftik keçisi, deve, katır, at). Motorlu taşıtların olmadığı bir dönemden bahsettiğimize göre nakliyat (deve, katır), ulaşım (at) ve savaş (at) söz konusu olduğunda göçebelerin ne derecede mühim bir üretici grup fonksiyonunu yerine getirdiklerini tahmin edebiliriz. Sadece deriyi ele alsak bile, günümüzdeki plastiğin yerini tutan birçok eşyada bu hammaddenin kullanıldığını görürüz. Isı yalıtımını sağlayan duvar halılarından deri aksamı kıyafetlere, eldiven ve ayakkabıdan hayvanlar için eyer,

32 Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s. 90-91.

33 Müverrih Vardan, *Vekayinâme*, çev. Hrant D. Andreasyan, haz. İlhan Aslan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Post Yayınları, İstanbul, 2017, s. 53.

34 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 144-145.

35 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın ve diğerleri, red. M. Tulun, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2008, VIII, s. 472.

heybe ve koşum takımlarına ve su tulumlarına kadar çok geniş bir kullanım sahasına sahiptir deri.³⁶ Bunun yanında, bal, yağ, pekmez, bitkisel yağ gibi sıvı gıda maddeleri ya da un, pirinç benzeri katı gıda maddeleri³⁷ de deriden mamul tulumlar içerisinde nakledilmektedirler.

Yün, deri, tiftik ve keçi kılı hayvansal kökenli hammaddelerdir. Göçebeler, mesela kırtıkları koyunların yününi çuvallar içerisinde şehirlere götürüp ham hâlde sattıkları gibi bu yünler kendileri de yıkayabilir, çeşitli aşamalardan geçirir, ip olarak eğirir ve şehirdekilere yün iplik olarak satarlar. Ya da yünü keçe hâline getirerek satarlar. Diğer taraftan, bu yünle dokudukları hırka, külah ya da çok meşhur Türkmen halılarını görücüye çıkarırlar. Bunun hâricinde, köylülerden temin edilen ham pamuğun ya da şehir pazarından satın alınan ipek kozalarının iplik hâline dönüştürülmesinde de onların el emeklerinin azımsanmayacak yeri vardır. Metal el işlerinde ya da silah üretiminde ise göçebelerin oynadıkları rol daha belirgindir.³⁸ Örme metal zırhlar, miğferler, eğri süvari kılıçları ya da metalin kullanılmadığı pahalı bir silah olan bileşik kavisli yaylar, Türklerin ustalıklarını iyi konuşturdukları en spesifik üretim alanlarından birisidir. Antalya'nın kuzey cihetindeki dağlık bölgede bulunan Hayas Kalesi'nin Türkmenleri, çok güzel ok ve ok uçları üretmekte mahirdirler.³⁹

Bugünün tarih anlayışı, göçebe kavimlere geçimlerini avcı-toplayıcılıkla sağladıkları şeklinde bir rol biçmektedir. Bu doğru olsa bile, görünüşe göre göçebe kavimler sadece avcı-toplayıcı yaşam tarzlarını koruyarak hayatta kalabileceklerini ancak bu şekilde nüfuslarının asla artmayacağını fark etmiş olmalıdırlar. Böylece onlar da hayvancılığa yönelerek ve ellerinden geldiği ölçüde belli zanaatları icra etmek suretiyle başlıca üretici gruplardan birisi hâline dönüşmüşlerdir. Bunu yaparlarken, avcı-toplayıcı alışkanlıklarını da hemen terk edememişlerdir. Anadolu'ya yeni gelen göçebe Türkler bu özelliklere sahiptiler.

36 Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972, s. 269-270.

37 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 421.

38 Bkz. Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslam Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi*, (32), 2017, s. 659-674.

39 Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 302.

Üretiyorlardı, mevcut üretime katkılarını sunuyorlardı. Diğer taraftan doğadan toplayarak/elde ederek ekonomiye dâhil ediyorlardı. Bu işi, şifalı otları, yabani meyveleri vs. toplayarak pazara getiren ya da avladığı tilki postunu Konya çarşılarında satan⁴⁰ adamın yaptığı gibi rastgele/ düzensiz/münferit olarak yapanlar da vardı, ormancılıkta ihtisaslaşan Ağaçeri Türkmenleri gibi profesyonelce ve koordine olarak yapanlar da. Sonraki başlıkta değinileceği üzere, madencilğe yönelen Türkler de bu grupta değerlendirilebilirler. Hatta Karamanoğlu Türklerinin ataları, tam da bu iki alanın-ormancılık ve madencilik-kesişiminde bulunan çok can alıcı bir eksikliği fark etmişler ve odun kömürü üreticiliğini üstlenmişlerdir.⁴¹ Odun kömürü; yani odundan üretilen ve maden çıkarmada, saflaştırmada enerjisinden yararlanılacak olan madde. Madencilik ya da yer altı kaynaklarıyla ilgilenen Türklerin bu ilgilerinin ne zaman başladığı hakkında elimizde maalesef veri bulunmuyor. Ancak bunların Anadolu'ya hayvanlarıyla birlikte gelen fakat mevcut iktidarların gâh yönlendirmeleriyle gâh mecbur bırakmalarıyla, uzunca bir süreç içerisinde bu alana yöneldiklerini tahmin edebiliriz. Yine bu noktada, Türklerin yer altı kaynaklarının işletilmesi olgusunda ortaya koyduklarının ürün mü yoksa hizmet mi olduğunun ayırımı dikkatlice yapılmalıdır. Karamanoğlu Türklerinin demir madenlerini işletmelerinde ortaya konulan değer, ürün/mal cinsindendir. Osmanlıların maden işletmelerinde vergi ya da askerlik görevi karşılığı olarak Türkmenleri çalıştırmaları örneğinde ise ortaya konulan değer, hizmettir.

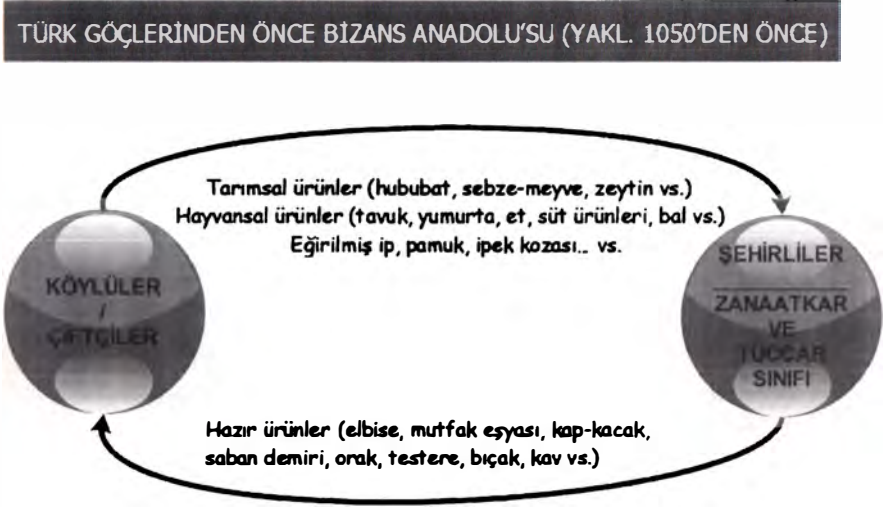
Göçebe Türklerin hizmet kategorisinde değerlendirilebilecek iktisadi katkıları da çok yönlüdür. Onların kervan seferleri için binek hayvanlarını dönemsel olarak kiraya vermeleriyle bu kervan seferlerini bizzat organize etmeleri, nalbantlık, çobanlık, baytarlık gibi mesleklerde yer almaları, hep bu kategoride değerlendirilebilir. Diğer taraftan göçebe Türkler, kendi ürünlerini satmalarının dışında, aracılık, ticari ortaklık, tüccar kabilelerinin korumalığı gibi şekillerle ticaret hayatına da dâhil

40 Ahmed Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, çev. Tahsin Yazıcı, *Ariflerin Menkıbeleri*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 304.

41 Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 118.

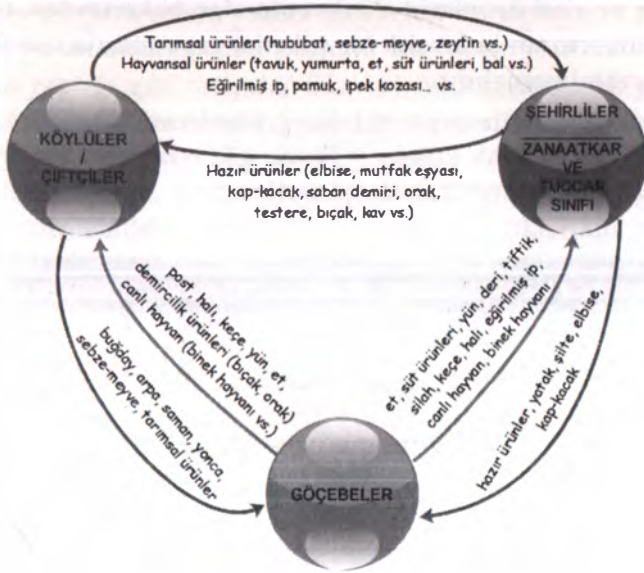
olmaktadırlar.⁴² Bir başka çok önemli husus olarak, göçebele-
rin kendi üretmedikleri, yerleşiklerden temin ettikleri çeşitli
malların ve zirai ürünlerin alıcıları olmaları bakımından, pazar
canlılığını arttıran kalabalık bir tüketici grubunu da temsil et-
tikleri unutulmamalıdır.

Başlı başına bir üretici ve tüketici grubu temsil eden Türklerin
Anadolu'ya kalabalık kitleler hâlinde göç etmelerinden önceki
durum aşağıdaki diyagramda gösterilmiştir.

Üretici gruplar arasındaki ürün dolaşımını gösteren bu di-
yagramın yapısı, XI. yüzyılda Anadolu'ya yapılan Türk muhace-
reti neticesinde, yeni bir oyuncunun devreye girmesiyle radikal
bir değişime uğrayacaktır. Yeni durum şu şekildedir:

42 M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 200.

Göçebeler ile yerleşikler (köylüler ve şehirliler) arasındaki mal mübadeleleri, çoğu kez giriş kapılarının çevresinde kurulan pazar yerlerinde ve şehrin tam göbeğinde yer alan çarşılarda gerçekleşir. Âşıkpaşazâde, göçebelerin ve yerleşiklerin ürünlerini alıp sattıkları pazarlardan bahsetmektedir.⁴³ *Menâkıbu'l-Kudsiyye*'de müteaddit yerlerde geçen "Türk ü şehri" ifadesiyle de göçebeler ve şehirliler kast edilir.⁴⁴ Bunun yanında, kırsalda kervan güzergâhları üzerindeki uygun bölgelerde kurulan dönemsel panayırlar, bazen de köylerin harman yerleri, göçebeler ile köylülerin ve şehirlilerin buluşup mal mübadelesinde bulundukları yerlerdir. Göçebe Türkmenler ile Rum köylüler arasında, ne tarafların yaşam tarzları ne de inandıkları dinin farklı oluşunun bir engel oluşturmadığı olağan bir alışveriş sürüp gitmektedir.⁴⁵ Ancak bu durum, tarafların –göçebeler ve yerleşikler– arasında

43 Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âli Osmân*, s. 54.

44 Bkz. Elvan Çelebi, *Nâme-i Kudsi (Menâkıbu'l-Kudsiyye) - İkinci Kitap*, haz. Mertol Tulum, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017, s. 158.

45 Bu olağan alışveriş hakkında bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 117-118.

birbirlerinden hiç de haz etmedikleri gerçeğini değiştirmemektedir. Yerleşikler, göçbeleri her daim cahil, yağmacı, kaba-saba insanlar olarak hakir görmekte; göçbeler ise yerleşikleri fazla pasifize olmuş, tembel, ikiyeüzü insanlar olarak küçümsemektedirler. Böylece iki taraf arasındaki ticari ilişkiler, güçlü, yoğun⁴⁶ ancak kırılgandır. Crucis, Türkmenlerin özellikle kıyı bölgelerde yaşayan Greklerden nefret ettiklerini, onlara güvenmediklerini, Greklerin de bu Türkmenlere karşı bir korku refleksi geliştirdiklerini kaydeder. Öyle ki bu Grek çiftçiler, tarlaya ekime giderken ya da şehre gittiklerinde, olası bir hamlede çabucak kaçabilmek için atlarının eyerlerini bile çıkarmamaktadırlar.⁴⁷ Özellikle kırılmanın gerçekleştiği dönemlerde⁴⁸ göçbelerle yerleşikler arasındaki bazen gayet barışçıl alışveriş ortamı sona ererek yerini bir tür ılgar ekonomisine devredebilmektedir.

Divitçioğlu'nun üzerinde durduğu ılgar/sefer/savaş ekonomisiyle⁴⁹ ilgili de bir hususu burada belirtmemiz faydalı olacaktır. Her ne kadar hatırı sayılır bir kazanç bıraksa da yenilen tarafın bazen yükümlü tutulduğu nakdi (maddi tazminat) ve aynı (yıllık savaşçı desteği mecburiyeti) ödemeleri hesaba katmazsak, sürdürülebilir olmayan böyle gelir türlerinin devlet hazinesi

-
- 46 Hususiyetle, İznik Rum İmparatoru İoannis Vatacis'in başarılı tarım, bağcılık ve hayvancılık politikaları sayesinde, kendi döneminde ülkesinin ambarları ağzına kadar zahireyle, tüm ağullar, ahırlar da hayvanlarla dolmuştur. Bu dönemlerde Türkiye Selçuklularının İznik Rum İmparatorluğuyla mücavir (komşu) bölgelerinde yaşanan dönemsel kıtlık, bu bölgedeki Türkleri –Uc Türkmenleri– imparatorlukla büyük çapta alışverişe zorlamıştır. Bu dönemde Türk tarafından İznik Rum ülkesine doğru büyük bir para ve değerli mal mübadelesi –hububat, gıda maddeleri ve muhtemelen canlı hayvan karşılığında– olmuştur, Alexander A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017, s. 613-614.
- 47 Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 42-43.
- 48 Bu kırılmanın sebebini Lindner, yerleşiklerin güçten düşmesi olarak izah etmektedir, Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçbeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 59. Haklı tarafları olsa da bu görüş fazlasıyla genelleyicidir. Göçbeler, hele de bir siyasi birlik hâlinde örgütlenmeyi başardıkları dönemlerde yerleşik unsurların –özelde köylülerin– güvenliklerini sağlama hususunda belirgin bir davranış sergiliyorlardı. Tabii ki bunun altında yatan birincil neden ekonomiydi (vergi).
- 49 Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 46 ve devamı.

açısından makbul karşılanmayacağını tahmin edebiliriz. Daha çok dikkat çekmek istediğimiz konu, sultanın iradesi dışında ve Türkmen beylerinin birbirlerinden bağımsız olarak (ilkbahar sonları ve sonbahar ortaları arası dönemlerde) gerçekleştirdikleri düzinelerce küçük ılgar hareketinin aynı esnada köle ve cariyeye ticaretini beslemeye devam ettiğidir.

Doğal Kaynakların Kullanımı

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Bizans döneminde işletilen gümüş, demir, bakır, mermer yatakları bulunmaktadır. Hatta bu madenlerin birçoğu Antik Çağ'dan beridir bilinmekte ve işletilmektedir. Ancak XIII. yüzyıla gelindiğinde –yani Türk hâkimiyeti döneminde–mevcut maden işletmelerinin çalışma kapasitelerinin arttığı ve dahası çok sayıda yeni madenin keşfedildiği müşahade edilir. Bunun tesadüf olmadığı, aksine doğal kaynakların kullanılıp işlenmesine dair bilinçli bir yönelimin söz konusu olduğu aşîkârdır. Peki, Türkleri buna tetikleyen neydi? Bu soru, ilk bakışta safça gelebilir. O hâlde sorumuzu biraz daha farklılaştıralım: Topraklarındaki doğal kaynakları işleme hususunda Bizans, Türklerden daha az mı hırslıydı? Söylediğimiz gibi mesela Gümüşhane'deki gümüş madenleri Bizans döneminde de işletilmektedir. Ancak Türk hâkimiyetindeki Gümüşhane'den bahseden Marco Polo, burada “çok zengin gümüş madenleri” olduğunu söylemiştir.⁵⁰ İbn Battuta ise öncesinde kasabadan hallice bir yerleşim yeri olduğunu bildiğimiz Gümüşhane'yi, Iraklı ve Suriyeli tüccarları ağırlayan belli başlı bir şehir olarak tanıtmaktadır.⁵¹ Anadolu'da, özellikle XIII. yüzyılda iyice temayüz etmiş üç gümüş madeni daha bulunmaktadır: Gümüş şehri (Amasya'daki Gümüşhacıköy),⁵² Gümüşsaray (Kütahya'daki Gümüşköy),⁵³ Gümüşşehir (Niğde-Ulukışla'daki Gümüş Köyü).⁵⁴ Gümüşhane'ye önce Mengücek Beyliği hâkim olacak, sonrasında şehir, Türkiye Selçukluları tarafından ele

50 Marco Polo, *Seyahatname*, s. 52.

51 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 417.

52 *Dânişmend-Nâme*, haz. Necati Demir, *Dânişmend Gazi Destanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 351; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 305.

53 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 158.

54 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145, 154.

geçirilecektir. Ardından, şehre sırasıyla İlhanlılar, Celayırlılar, Eretna ve Kadı Burhaneddin beylikleri hükmederler. Ulukışla'daki Gümüşşehir, Selçuklulardan sonra Eretna Beyliği'nin, ardından da Karamanoğulları'nın mülkü olur. Gümüşsaray, Selçuklulardan sonra, Osmanlılar tarafından fethedilene dek Germiyanlı Beyliği'nin elinde kalır. Gümüşhacıköy ise önce Danişmendlilerin, sonra Selçukluların, daha sonra da sırasıyla İlhanlıların ve Eretna Beyliği'nin eline geçer. Başlıca dört madenin üçünün bir ara Eretna Beyliği sınırları içerisinde kalmış olması ilginçtir. Trajik olansa hepsinin de bir dönem İlhanlılar tarafından alıkonmuş olmalarıdır. el-Ömerî, Germiyan ülkesindeki Gümüşsaray maden cevherinin gümüş oranı açısından oldukça zengin ve ayrıca çıkarma, saflaştırma ve nakliye masraflarının düşük olduğunu söylemektedir.⁵⁵ Ancak maalesef diğer yataklarda olduğu gibi bu maden de İlhanlı ülkesine çalışmaktadır. Köseadağ yenilgisini izleyen yıllarda başlayan bu sömürü, İlhanlı noyanlarının bölgeden çekildikleri 1332-1333 (Hicri 733) yılına dek sürecek, bu zaman zarfında işçilerin sürekli olarak madenlerden çıkarıp saflaştırdıkları gümüş İlhanlı ülkesine akacaktır.⁵⁶ Büyük ihtimalle Yakın Doğu'da devam eden gümüş kıtlığından İlhanlıların daha az etkilenmelerinin bir sebebi de Anadolu'dan gelen gümüş olmalıdır.⁵⁷

Anadolu'daki gümüş madenlerinin Türk hâkimiyeti sonrasında işletilmeye başlanmasının veya yeniden açılmasının ne zaman başlamış olabileceğine dair Cahen, döneminde gümüş sikkelerin darp edilmiş olmasından yola çıkarak, II Kılıçarslan dönemini işaret etmektedir.⁵⁸ Gümüşhacıköy'deki madenlerin işletilmeye başlanmasıyla ilgili olarak *Dânişmend-Nâme*'de enteresan bir anlatı yer almaktadır:

O yörede olan halk, Melik Dânişmend'in yanına gelerek Müslüman oldu. Melik buyurdu. Orayı mamur ettiler. Orada mağaralar vardı. Nastor ve Şattat'ın emriyle, kâfirler o mağaraları Müslümanlar bula-

55 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 158.

56 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145. Gümüşhacıköy'ün bağlı olduğu Amasya'nın da İlhanlı egemenliği altına girdiğine dair bkz. İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 417.

57 Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, s. 153-154.

58 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 133.

masınlar diye kapattırmışlardı. O mağaralarda gümüş toprağı vardı. Halk gördü ki dünya (talih) Melik Dânişmend'e yönelmiş ve o şimdi padişah olmuş, Nastor ile Şattat'ı aşmış durumda. Bu yeni Müslüman yöre halkı, o mağaraların yerini Melik'e gösterdiler. Melik emretti. O mağaraları açığa çıkarıp gümüşlü toprağı işlemeye başladılar. Ravilerin naklettiklerine göre, oradan her gün 2 batman gümüş Melik'in hazinesine verilirmiş. Melik de gazilere paylaştırmış...⁵⁹

Bu anlatıda, eğer şartlar değişmeyecek olsa tüm kasaba halkının ortak bir sırrı tutmaları ya da Melik Dânişmend'in üstün bir vefa örneği göstermek suretiyle silah arkadaşlarını kendine kâr ortağı yapması gibi ilginç detaylar bulunmaktadır. Asıl dikkat çekmek istediğimiz bir diğer ilginç nokta, madenin işletilmesi hususunda Bizans tarafının oldukça ketum ve kontrollü biçimde hareket etmesi, bunun yanında Dânişmendli tarafının böyle bir endişeye sahip olmamasıdır. Acaba Melik Dânişmend elinin altındaki kaynağı hoyratça mı kullanmaktadır, yoksa olması gerektiği şekilde mi? Bu yüksek kapasiteli kullanıma rağmen maden rezervlerinin Dânişmendlilerden, Türkiye Selçuklularından ve İlhanlılardan daha uzun ömürlü olmasını, madenin Osmanlı Devleti klasik döneminde dahi varlığını sürdürmesini göz önünde bulundurduğumuzda, Melik Dânişmend'in akıllıca davranışını söyleyebiliriz.

Günümüz Türkiye sınırları içerisinde yer alan bir başka nokta da yine XII. yüzyılda (1122-1123) ve yine birinci dönem Türk beyliklerinden birisi olan Artukluların sınırları içerisinde ilk defa zengin rezervli bir maden keşfedildi. Bu maden, günümüz Elazığ-Maden ve Diyarbakır-Ergani ilçelerini kapsayan Hısn-ı Zülkift (bazen Hısn-ı Zülkarneyn) karyesinde bulunan bakırdır.⁶⁰ Bu bakırın külçe, kalıp ya da değirmen taşı biçiminde nakledildiği Diyarbakır ve Musul'da önemli bakır atölyeleri kurulacaktır.⁶¹ Ayrıca bu bakır madeni sayesinde Artuklular, iktisadi

59 *Dânişmend-Nâme*, s. 351.

60 Azimî, *Târih-i Azimî*, çev. Ali Sevim, *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 45; İbnü'l-Ezrâk, *Târih-i Meyyâfârikîn ve Amîd (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1991, s. 82-83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 33; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, haz. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, XII, s. 359.

61 Maurice Lombart, *İslamın Altın Çağı*, çev. Neziha Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 155; Mazaherî, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, s. 318.

olarak parlak dönemlerinde bile kendilerini gümüş ya da altın sikke darp ettirmek mecburiyetinde hissetmeyeceklerdir.

İbn Battuta, Erzincan'da bir bakır madeni olduğunu ve bu şehirde bakırdan kapkacak ve göz alıcı güzellikte şamdanlar üretilerek çevre bölgelere gönderildiğini söylemektedir.⁶² Günümüzde Erzincan'da bakır madeni bulunmadığını biliyoruz. Bu, bizi iki sonuca götürür: Ya gerçekten XIV. yüzyılda işletilmiş ve zamanla tüketilmiş bir bakır madeni mevcuttur. Ya da Erzincan çarşıları, tıpkı Diyarbakır örneğinde olduğu gibi başka yerdeki bakır madeninden beslenmiştir. XIV. yüzyılda Anadolu'daki diğer çok önemli bakır madenleri, Sinop, Samsun, Osmancık ve Kastamonu'da bulunmaktadırlar.⁶³ Bu madenler, özellikle Candaroğulları ve İsfendiyoğulları Beyliklerini zenginleştirecektir. İsfendiyoğulları'ndan Süleyman Paşa, 1390'larda iki Cenevizli ortak Constantino de Groto ve Raffaele Capello'ya 16.000 libre bakır satışı yapacaktır.⁶⁴

Beylikler dönemi Anadolu'sunda varlığını bildiğimiz ancak daha önceki zamanlarda, Bizans döneminde izine rastlayamadığımız bir diğer maden demirdir. el-Ömerî, bu demir madeninin Karamanlı ülkesinde bulunduğunu, beyliğe önemli bir gelir ve büyük avantaj sağladığını söylemektedir: "Bu demir madeni, Hz. Allah'ın Karamanoğulları'na olan sevgisinin bir alâmetidir".⁶⁵

Yine Anadolu'da, hakkında XII. yüzyıla kadar neredeyse hiç veriye rastlanmıyorken XIII. yüzyılda büyük ölçüde ticareti yapılan doğal kaynaklardan birisi şaptır.⁶⁶ Başlıca şap maden-

62 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 418.

63 Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk - Ceneviz Ticareti*, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 113.

64 Bu satıştan eline geçen para, 471 Kastamonu akçesidir. Bu gümüş akçenin Mısır dirhemine oranı: 1 Mısır dirhemi = $\frac{3}{4}$ Kastamonu akçesi şeklindedir, Kate Fleet, "Türk Ekonomisi", ed. Kate Fleet, *Türkiye Tarihi (1071-1453): Bizans'tan Türkiye'ye*, çev. Ali Özdamar, s. 283-326, Kitap Yayınları, İstanbul, 2016, s. 295, 299-300. Bu bir celselik bakır satışı ve satıştan elde edilen para o kadar da yüksek değil, doğru. Zaten her ay bu şekilde onlarca Ceneviz yük gemisiyle dışarıya bakır sevk edildiği düşünülünce, adı geçen madenin üretim potansiyeli de anlaşılabilir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Sinop bakır madeninden Osmanlı hazinesine yıllık 50.000 altın sikke vergi geliri aktarılmaktaydı, Fleet, "Türk Ekonomisi", s. 295.

65 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 148.

66 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 121.

lerinden, Gelibolu, Ulubat ve Kapıdağ Osmanlı Beyliği'ni; Kütahya'daki maden Germiyan Beyliği'ni, Aksaray'daki maden Karamanlı Beyliği'ni, Şebinkarahisar'daki maden Eretna Beyliği'ni zenginleştirmektedir. Foça'daki Cenevizli ailelerin işlettiği şap ocaklarından, Saruhan Beyliği kendi payını almaktadır. Giresun'da da önemli bir şap ocağı vardır. Ortalama kapasiteyle çalıştıkları dönemlerde, Şebinkarahisar ve Foça, yıllık 14.000 Ceneviz kantarı; Kütahya, yıllık 12.000 ve Ulubat, yıllık 10.000 Ceneviz kantarı şap üretmektedir.⁶⁷ Bunların hâricinde tuzlalar, kurşun ve benzeri ikincil derecede öneme sahip madenler ile kalsedon taşı, lüle taşı gibi yarı-değerli taşlar, mermer ocakları da bazıları Bizans ve öncesi dönemlerden beridir işletilmekte olup Selçuklular ve Beylikler döneminde de aktif hâldeydiler. Velhasılkelam, Beylikler dönemi Anadolu'su hakkında bilgi veren kaynaklar, bu memleketi "bereketli" addetmekte ve burada gümüş, demir, şap gibi madenlerin bol miktarda çıkarıldığını vurgulamaktadırlar.⁶⁸ Avrupa'dan Anadolu'ya metal getiren Cenevizli ve Venedikli tüccarlar, çoğu kez istedikleri satışı yapamıyorlardı ve malları ellerinde kalıyordu. Çünkü Anadolu'da metal boldu.⁶⁹

Madenlerin nasıl işletildiklerine dair elimizdeki bilgiler yetersizdir. Genel hatlarıyla söylemek gerekirse, Anadolu'daki ilk hâkimiyet dönemlerinde Türkler, mülk sahibi (mültezim) olarak maden işletme işlerini sermaye sahibi girişimcilere iltizam usulüyle devretmişlerdir. Selçuklular döneminde Anadolu şapı, tümüyle bir Cenevizli ve Venedikli tüccar tarafından satın alınmakta, depolanmakta ve dışarıya satılmaktadır. Bu satış hakkı tekeli de onlara fiyatlandırma hususunda bariz bir avantaj sağlamaktadır.⁷⁰ Anlaşıldığına gör şapın çıkarılması işini yöneten,

67 Bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 158; Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 81-94; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 120-121; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1999, s. 363; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. Orhan Ş. Gökyay, Ankara, 1999, s. 121-122; Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 70-71.

68 Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 50.

69 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 113.

70 Bahsedilen tacirler, Cenevizli Nicholas de Santo Sior ve ortağı Venedikli Boniface de Malendino, eskiden 15 bezant değerindeki X birim şapı, bu sayede 50 bezanta satmaya başlamışlardı, Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s. 281-282.

aynı zamanda monopol hakkını kiraya veren taraf bizzat Selçuklu Hükûmeti, diğer işleri yürüten taraf da bahsedilen tüccarlardır. Beylikler dönemine gelindiğinde ise şapı çıkaranların Rum, Ceneviz ve muhtemelen Türk madenciler, aracılar ve satıcıların Türk tüccarlar, satın alanların ise Cenevizliler ve Venedikliler olduğu görülür. Bu dönemde de beylik yöneticileri iltizam usulüyle madenleri işletmecilere süreli olarak devrederler ya da işletme işini kendi uhdelerine alırlar. Madenlerde çalışan Gayrimüslimleri cizyeden muaf tutarlar, böylece nakit vergi alacaklarını iş gücü hizmetine dönüştürmüş olurlar. Bir yerde yeni bir maden keşfedildiğinde, kısa süre içerisinde o çevreye göçler yaşanır. Civar köylüler ya da göçerler sayesinde burası bir yerleşim birimine dönüşür ve şenlenir. Göçerler/yörükler de hem Beylikler Dönemi'nde hem de Osmanlı Devleti zamanında madenlerde çalıştırılmak suretiyle⁷¹ yükümlü oldukları vergi/hizmet borçlarını hükmen ödemiş olmaktadır. Türkler, maden işletme işini, tıpkı liman işletme, hatta bazı dönemlerde tarım vergileri toplama gibi uğraştırıcı ve karmaşık diğer benzeri işler gibi doğrudan kendileri yürütmektense üst perdeden yönetimlerini üstlenmişler ve bu işleri iltizam usulüyle başkalarına devretmişlerdir. Selçukluların, Saruhanogulları gibi beyliklerin ve Osmanlıların Cenevizlilere ve Venediklilere sağladıkları ticari imtiyazlar da bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁷² Tek taraflı imtiyaz gibi görünen antlaşmalar, pazarlar bu yönetimlerden, para ve uzmanlık yatırımı Cenevizli-Venedikli tüccarlardan olmak üzere her iki tarafın da fedakârlıkta bulundukları ama netice itibarıyla herkesin kazandığı antlaşma türleridir.

Hem madenlerin çıkarılıp işlenmesinde, cevherin ayrıştırılmasında, şapın kaynatılmasında ihtiyaç duyulacak enerjiyi sağlaması bakımından –odun kömürü– hem de gündelik ihtiyaçlar, üretim atölyelerinin ihtiyacı olması bakımından ormanların hayati bir yönü bulunmaktadır. Tomruk ve kereste, aynı zamanda Anadolu'nun İslâm dünyasının kalanına ihraç ettiği en önemli ürünlerden birisidir. Kereste, limanlar yoluyla Mısır'a, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinden de Irak'a yoğun biçimde sevk edilmiştir. Anadolu ormanlarının Dulkadirîliler, Ağaçeri Türkmenleri,

71 Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi*, s. 118.

72 Fleet, "Türk Ekonomisi", s. 306-312.

Alaiye Beyliği, Teke-oğulları, Candaroğulları tarafından belli ölçüde tahrip edilmiş olması iktisattaki *Ortak Malların Stratejisi* teorisi için örnek bir vaka olarak değerlendirilebilir. Bu grupların/beyliklerin her birinin eylemi kendileri açısından rasyoneldir. Ancak sonuç, tüm Anadolu açısından irrasyonel bir davranıştır. Negatif etkileri birkaç yüzyıl içerisinde tüm bu grupların sonraki nesillerine miras kalacaktır. Neyse ki orman, yenilenebilir bir kaynaktır ve günümüz Alanya, Antalya, Kastamonu şehirlerini göz önüne aldığımızda durumun vahametinden bahsetmeyiz. Oysa Doğu Anadolu'nun bir zamanlar çok daha zengin olan ormanları bir daha kendisini yenileyemeyecektir.

Üretim, Bağlantılar, Ticaret ve Para

XI- XIV. yüzyıllar arasında, günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan bölge ve kentlerin ticari ürünleri, aşağıdaki haritada verilmiştir. Öncelikle bu haritayla ilgili açıklayıcı birkaç kelam etmemiz faydalı olacaktır. Haritada, bazı bölgelerin ürün/ticari meta çeşitliliğinde yoğunlaşmalar varken bazı bölgeler atıl kalmış görünümündedir. Bu, okuyucuyu yanıltmamalıdır. Zira bu harita, elimizdeki mevcut veriler ışığında oluşturulmuştur. Haritada bir ürünü/ticaret metayı belirtilmemiş bölgeler, gerçekten bu ürüne/metaya sahip olmayabilir; Orta Çağ seyyahları bu bölgelerden hiç geçmemiş de olabilirler ya da modern araştırmacılar o bölgeleri yeterince incelememiş olabilirler.

ANADOLU'NUN TİCARİ ÜRÜNLERİ (10-14. YÜZYILLAR ARASI)

Anadolu'da 1.000 yıl önce yetiştirilmiş tarım ürünleriyle günümüzde yetiştirilen bazı tarım ürünleri tümüyle farklı olabilmektedir. Söz gelimi, bugün Trakya ve Marmara Bölgeleri genelindeki ayçiçeği tarlalarının neredeyse tamamı Bizans döneminde buğday tarlaları, zeytinlikler ya da üzüm bağlarıdır. Günümüzde ekimi yoğun biçimde yapılan mısır, ayçiçeği, patates, domates, şeker pancarı gibi bitkilerle çay, kivi, muz benzeri ağaçlar Orta Çağ Anadolu'sunda yoktur. Turp, havuç benzeri sebzelerin Balkanlardan Anadolu'ya getirilip tanıtılma tarihleri, incelediğimiz dönemlerden muhtemelen hemen önceki yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Limon ve turunçgillerin Antalya'da, daha genel bir ifadeyle Akdeniz bölgesinde yetiştirilmeye başlanması XI. yüzyıldan itibaren dir. Ebü'l-Fidâ'nın coğrafya eserinde ve el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr*'ında, bu dar sahil şeridinde turunçgillerin yetiştirildiği kaydedilmektedir.⁷³ İbn Battuta, bir vesileyle Birgi'de tüketilen limon şerbetine dair bir kayıt düşmüştür.⁷⁴ Kullanılan limonun sahil kesiminde yetiştiriliyor olma ihtimali kadar, sandıklar içerisinde Kıyı Suriye'den ya da Akdeniz adalarından ithal edilme ihtimali de güçlüdür. el-Ömerî, Anadolu'da kar gibi beyaz, tatlılık oranı yoğun olmayan ve ucuz fiyatlı şeker üretiminden de bahsetmektedir.⁷⁵ Ancak bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmamız şarttır. Çünkü Orta Çağ'da şeker, sadece şeker kamışından elde edilmekte olup pahalı bir üründür. Üstelik bu tropik bitki, Anadolu'nun ılıman ikliminde yetişmemektedir. Doğrusu hem Bizans döneminde hem de Türk fetihlerinden sonraki dönemlerde Anadolu'nun şeker talebinin yoğun olarak Mısır'dan, daha az miktarda ise Kıyı Suriye ve Huzistan bölgelerinden karşılanmış olduğudur.⁷⁶

Pirincin de Batı Anadolu'da Türk fetihleri ve sonrasında yetiştirilmeye başlanmış olma ihtimalinden bahsedilebilir. Bizans kaynaklarında pirinç tarımına dair kayda rastlanmazken Beylikler dönemi Anadolu'sunda, Germiyanogulları topraklarında sadece pirinç tarımı yapılan alanlardan bahsedilmektedir.⁷⁷

73 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 301, 303; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 144.

74 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 422.

75 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145.

76 Özdal, *Ekonomik Ekosistem*, s. 57-58.

77 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 158.

Sonraki yüzyıllarda Anadolu'da pirinç ekimine dair kayıtlar katlanarak artacaktır.

Konya çevresinde yetiştirilen bir kayısı çeşidi olan Kama-ruddin kayısının, bir Türk beyi tarafından aşılama yöntemiyle üretilerek yetiştirilmeye başlandığı bilinmektedir. Hem meyvesi hem de bademi çok lezzetli olan bu kayısı türü,⁷⁸ aynı zamanda Beylikler Dönemi Anadolu'sunun ihraç ürünlerindendir.

Turunçgiller, limon, pirinç ve aynı şekilde pamuk yetiştiriciliği, Müslüman-Arap çiftçilerle birlikte anılması gereken tarımsal faaliyetlerdir. Nitekim sözü edilen bitkilerin Orta Çağ'da geniş bir coğrafyaya yayılmasında, deneysel uygulamaları çok seven bu çiftçilerin büyük katkısı olmuştur. Türk fetihleri öncesinde de Anadolu'da pamuk yetiştiriciliği vardır. Fakat pamuğun geniş çapta ekiminin yapılması ve başlıca ihraç kalemlerinden birisi hâline gelmesi yine Beylikler Dönemi'ne tarihlenmektedir.⁷⁹ Susam için de aynı şeyi söylememiz mümkündür.⁸⁰ Burada sorulacak bir soru, XI. yüzyıl sonrasında Anadolu'da pirinç, pamuk, susam benzeri nebatat tarımını yoğunlaştıran dinamiğin ne olduğu sorusudur. Tarımı seven ve farklı bölgelerde farklı ürünleri yetiştirmeyi deneyen Araplar mı, yoksa Orta Asya'dan kültürleriyle, alışkanlıklarıyla, bilgi birikimleriyle göç etmiş olan yerleşik Türkler mi? Çünkü bu bitkiler, aynı zamanda Türkistan'ın farklı bölgelerinde yetiştirile gelen, *Divânü Lugâti't-Türk*'te haklarında malumata rastlanılan bitkilerdir. Anadolu'daki gelişmiş sulama teknikleri de köken ve dinamikleri tartışmaya açılabilir olgulardır. Esasında İslâm dünyası, Bizans'ın su mühendisleri ve tarım uzmanları hususundaki başarısının hakkını teslim etmektedir. Yeri geldiğinde, Bizans'tan bu anlamda know-how desteği de almıştır.⁸¹ Öte yandan Müslüman Arapların tarım alanında gerçekleştirdikleri devrim, su götürmez bir gerçektir. Ancak İbn

78 Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 305; İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 403; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 118.

79 Bkz. İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 408; Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 23-24, 99.

80 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 27; Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara, 1990, s. 125.

81 Câhız, *et-Tebassur bi't-Ticâre fî Vâsf-i mâ Yustezraf fî'l-Büldân mine'l-Emtiati'r-Raftati ve'l-A'lâki'n-Nefise*, çev. M. Mahfuz Söylemez, "Câhız'ın et-Tebassur bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, s. 305-331.

Said, Ebü'l-Fidâ ya da el-Ömerî gibi müellifler, sulamada kullanılan değirmenler, ekili araziler arasına dağılmış sulama kanalları ve tesislerden övgüyle bahsederlerken, hususiyetle Türklerin yoğun biçimde göç ettiklerini bildiğimiz Amasya, Antalya şehirleri ile Kayseri-Sivas-Aksaray üçgenini işaret etmektedirler.⁸² XII. yüzyıl müellifi İdrîsî, Antalya'nın önceleri mamur, kalabalık, büyük bir şehirken harap olduğunu ve yeniden kurulduğunu söylemektedir ki⁸³ şehrin yeniden ihyası ve hızla büyüüp gelişmesi Türklerin eliyle olmuştur.

Anadolu'nun haşhaş ve kenevir üretimi potansiyeline bugünün konjonktürüyle yaklaşıldığı için hak ettiği önem verilmemiştir. Hâlbuki her iki bitki de Orta Çağ Anadolu'sunda yaygın şekilde yetiştirilmiştir. Kenevirden elde edilen esrar (haşış) ve haşhaştan elde edilen afyon sakızı yüzyıllar boyunca hem tıpta çok sayıda ilacın bileşenine girmiş ya da tek başına ağrı kesici, teskin edici olarak kullanılmış hem de keyif amaçlı tüketilmiştir. İbn Battuta, Anadolu'da çok yaygın olan esrar bağımlılığı illetine bizzat şahit olmuştur.⁸⁴ Meseleyi, Orta Çağ Anadolu'sunda iş verimliliğini olumsuz etkileyen amillerden birisi olarak değerlendirmek de mümkündür. Bununla birlikte, Karesi Beyliği'nin özellikle Hristiyan ülkelere yüksek miktarlarda lavdanom (afyon bazlı ağrı kesici) ihraç ettiği gerçeği de vardır.⁸⁵ Haşhaş bitkisi, üreticisine afyon sakızı hâricinde haşhaş tohumu, bitkisel yağ, hayvan küspesi benzeri yan ürünler sunan bereketli bir bitkidir. Kenevir de aynı şekilde, halat üretiminden kenevir yağına kadar kendisinden birçok ürünün elde edilebildiği, yetiştirilmesi kolay, masrafsız bir bitkidir. Eğirilmemiş kenevir, Ayasuluk (Selçuk) Limanı'ndan yüklenip Cenova'ya gönderilen bir ihraç ürünüdür.⁸⁶not

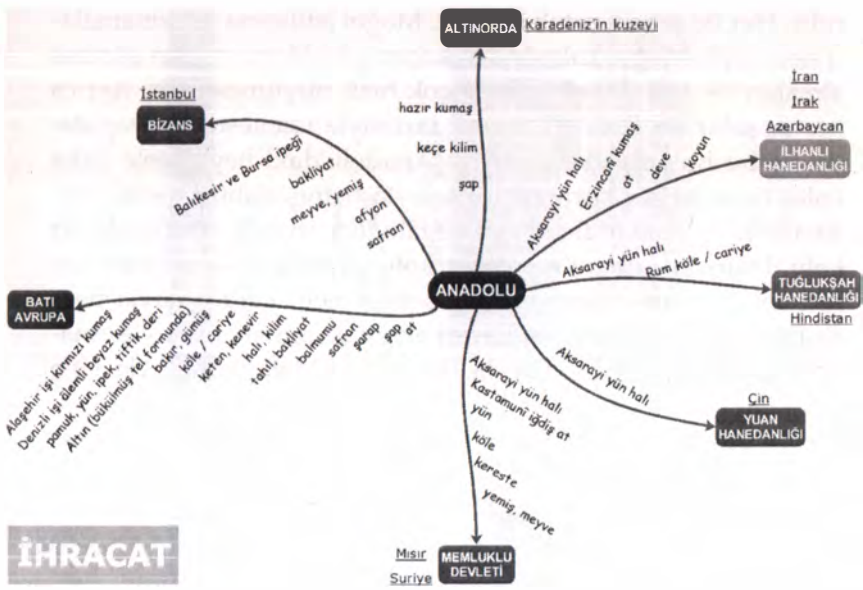
82 Bkz. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 301, 303, 305; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 118.

83 İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, s. 104.

84 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, s. 443.

85 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 166.

86 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 100.

Türklerden önce, Bizans dönemi Anadolu'sunda da hayvan yetiştiriciliği canlı bir faaliyet alanıdır.⁸⁷ Ancak Türklerin göçüyle birlikte Anadolu'daki hayvan varlığında inanılmaz büyüklükte bir katlanma yaşanmış, ayrıca tiftik keçisi, sıcakkanlı Türkmen atları ve deve gibi İç Asya'dan getirilen farklı hayvan cinsleri de buraya adapte olmuşlardır. Tek hörgüçlü develer, aslında Anadolu'yu kateden kervanların yükünü Türklerden önce de yüzyıllarca taşımışlardır. Ancak *Âsârü'l-Bilâd*'da, Rum ülkesinde develerin sağlık durumlarının kötüleşmeye meyilli olduğu yazmaktadır.⁸⁸ Görünüşe göre Türkmenler, bu işin üstesinden gelmişlerdir ve Anadolu'da deve yetiştirmektedirler. Hatta buradan İlhanlı ülkesine deve satışı yapılmaktadır.⁸⁹

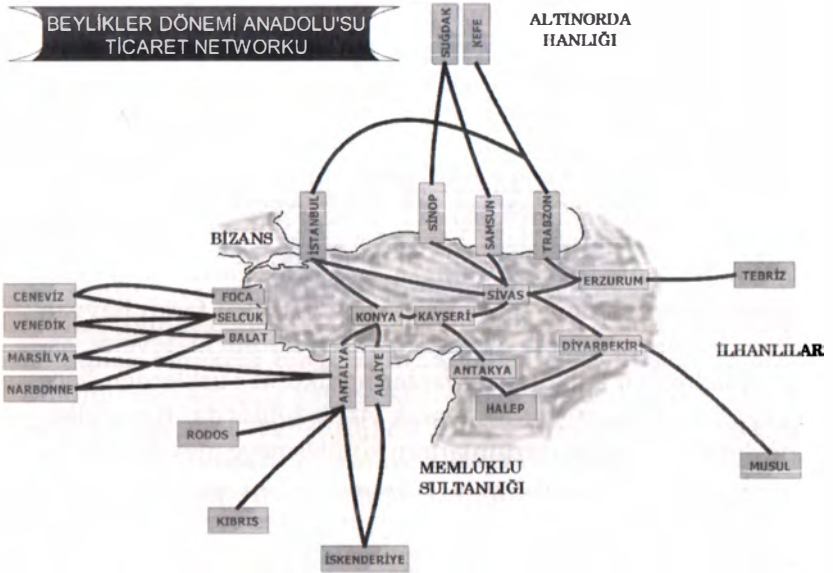
Bir bütün olarak tasavvur edildiğinde, Anadolu'nun (Selçuklu sonrası) doğuda ve güneydoğuda sıkı ticari bağlara sahip olduğu başlıca üç büyük şehir vardır. Bunlar, İlhanlıların merkezi Tebriz, Irak'taki Musul ve Memlûklara bağlı olan Halep şehirle-

87 John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 129'daki haritaya bakınız.

88 Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 463.

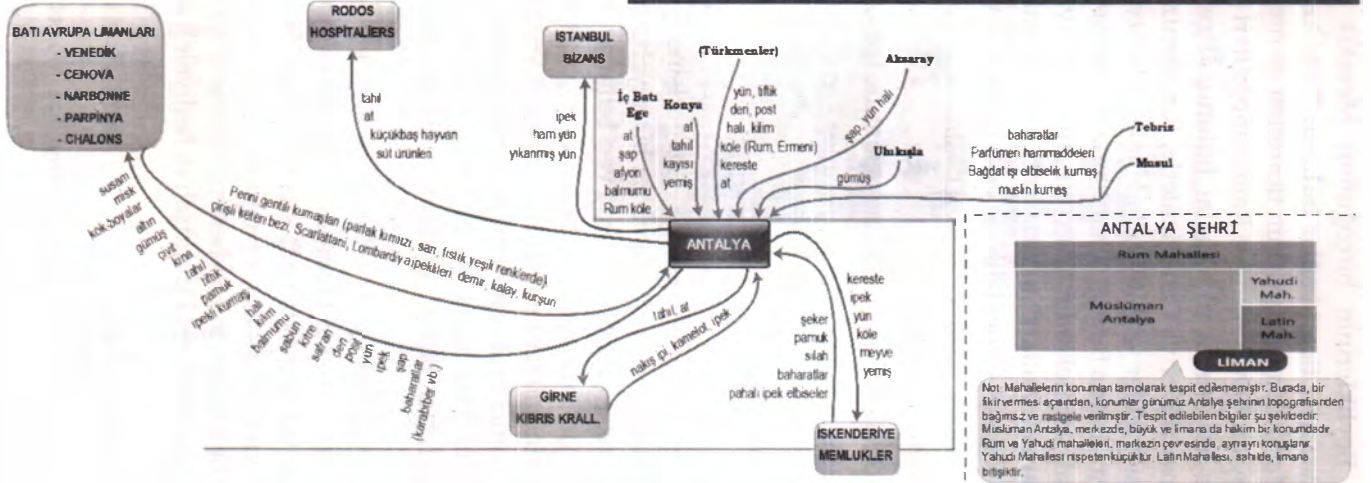
89 Fleet, "Türk Ekonomisi", s. 297.

ridir. Her üç şehrin ortak özelliği, Moğol istilasına uğramamaları nedeniyle Moğol zulmünden kaçan şehirlilerin yoğun göçünü almaları ve son dönemlerinde çok hızlı büyümeleridir. Ayrıca her üç şehir de Türk kültürünü fazlasıyla içselleştirmiş yapıdadır ve bu hususiyetleri, onların Anadolu'daki beyliklerle daha kolay ticari bağlar kurmalarını kolaylaştırmış olabilir. Tebriz'den Anadolu'ya uzanan ticaret güzergâhı, Erzurum'a, oradan da bir kolu Trabzon Limanı'na, diğer kolu Erzincan-Sivas hattından Anadolu içlerine ulaşmaktadır. Musul hem kara yoluyla hem de Dicle Nehri üzerinden Diyarbakır'a uzanmak suretiyle Anadolu'ya bağlanır. Buradan da Harput ve Malatya hattıyla yine Anadolu'nun içlerine doğru yol alır. Halep'in hem Antakya hem de Mardin üzerinden Anadolu'ya uzanan güzergâhları bulunur.

Limanlara göz attığımızda da Anadolu'daki bazı limanların belli başka limanlarla hususi bağları olduğu fark edilebilir. Samsun ve Sinop Limanları, özellikle Suğdak ve daha az oranda Kefe'yle bağlantılıdırlar. Antalya ve Alâiye Limanları, İskenderiye Limanı'yla aralarında karşılıklı seferler düzenlemektedirler. Antalya Limanı, ayrıca Kıbrıs, Rodos ve İtalya'daki limanlarla rabitalidir.

ANTALYA: BİR LİMAN ŞEHRİNİN HİTERLANDI VE BAĞLANTILARI

Anadolu Beyliklerinin birçoğunun Memlûk Sultanlığı'yla aralarında ayrı ayrı ticari bağlar bulunur.⁹⁰ el-Ömerî, Karaman beylerinin Memlûklarla ilişkisinin ticaretten de öte bir konumda olduğunu söyler.⁹¹ Dulkadirli ve Ramazanoğulları Beyliği'nin de Memlûklarla aralarında sıkı bağlar bulunur. Ege bölgesindeki beylikler Venedikliler ve Cenevizlilerle, Karadeniz bölgesindeki beylikler Cenevizliler ve Altınorda Hanlığı'yla ticarete daha ön plana çıkarlar. Eretna Beyliği, İlhanlılarla daha sıkı bir ticari partner görünümü vermektedir. Osmanlıların, Germiyan Beyliği'nin ve yine Karamanoğulları'nın Bizans'la ticari ilişkileri güçlüdür. Osmanlı Beyliği'nin Cenevizlilerle de iyi ilişkileri vardır.

Anadolu'nun ithal ettiği ürünleri başlıca üç kategoride değerlendirmemiz mümkündür:

- Hammaddeler ve ara-maddeler (pamuk, ipek, kalay gibi)
- Gündelik kullanıma yönelik ürünler / mallar (şeker, sabun, meyve gibi)
- Lüks tüketim ürünleri

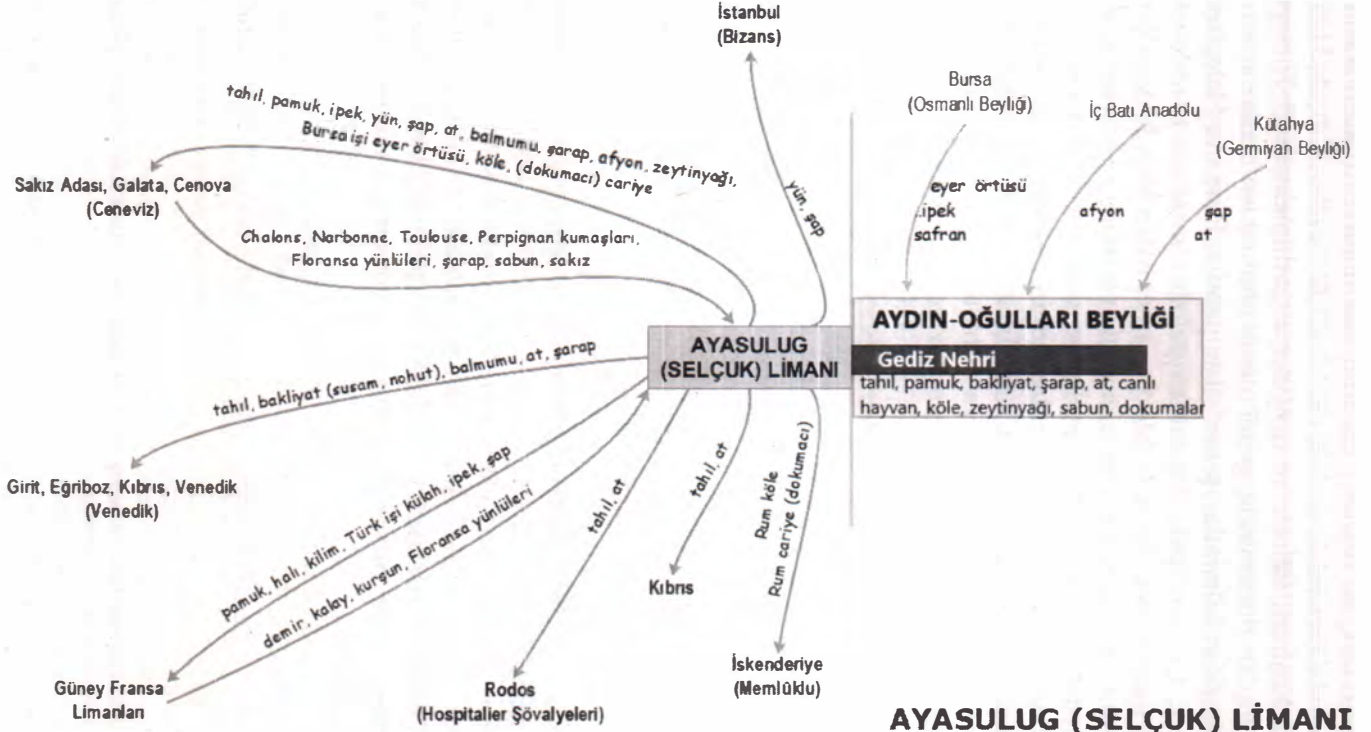
Lüks ürünlerle ilgili olarak, bir siyasi tarih kitabı olan *el-Evâmiru'l-Alâiye*'de, tasavvuf eserleri kategorisinde değerlendirebileceğimiz *Menâkıbu'l-Ârifin*'de ya da bir seyahatname olan İbn Battuta'nın *Rihle*'sinde bol miktarda veri bulunur. Farklı alanlara dair eserlerde bu tarz verilerin bulunuyor oluşu da bahsedilen lüks maddelerin yalnızca en üst sınıf insanlar ve bürokratlar gibi çok dar bir tüketici grubuna değil, nispeten halkın daha geniş bir kesimine yayıldığına işaret olarak okunabilir. İbn Bîbî'nin bahsettiği yönetici bürokratlar arasında dolaşan, hemen hepsi de Doğu kökenli hediyeler arasında, Hint kılıcı, Yemen kılıcı, Çinli erkek köleler, Tatar miski, Hitâî misk, amber, kâfur, evcilleştirilmiş panter, lâl taşı, firuze, Horasan ve Irak işi kapkacak gibi türlü lüks kumaşlar bulunmaktadır.⁹² Rus prensinin, Suğdak yenilgisi ertesinde Türkiye Selçukluları'na gönderdiği hediyeler arasında, Rus keteni, Bedahşan mücevherleri, kıymetli hayvan kürkleri vardır.⁹³ Erzincan Hâkimi Davudşah'ın hediyeleri arasında, Rum

90 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 133.

91 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 148.

92 İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiye fî Umûri'l-Alâiye*, haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, I, s. 307,310, 322, 366.

93 İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiye*, I, s. 334.

dinarları ile Çinli köleler;⁹⁴ Erzurum hâkiminin hediyeleri arasında ise od ağacı, misk, amber, çift hörgüçlü develer, Kıpçak, Hitâî ya da Keşmirli köleler ve cariyeler zikredilmektedir.⁹⁵ Türkiye Selçukluları döneminde, genel olarak ithal edilen mallar arasında Mısır'dan baharatlar, şeker, silah, pamuk; Hama ve Halep'ten pamuk; Çin'den ipek; Bağdat'tan pahalı kumaş ara-maddeleri, misk, amber, aloë; Şiraz ve Maverâünnehir'den halı; İç Asya'dan değerli taşlar; Karadeniz'in kuzeyinden kürkler ve köleler; Gürcistan'dan safkan atlar zikredilmeye değerdir.⁹⁶ Beylikler Dönemi'nde Anadolu'nun dışarıdan temin ettiği malların radikal biçimde olmasa da farklılaştığını düşünmemizi sağlayacak nedenlere sahibiz. Her şeyden önce, artık tek bir siyasi idare bulunmaması nedeniyle, Anadolu'nun bir noktasında ticari bir meta dışarıdan tedarik ediliyorken eş zamanlı olarak bir başka noktada aynı meta, başka bir ülkenin talebi doğrultusunda üretilerek gemilere yükleniyor olabilmektedir. el-Ömerî, Kayseri'deki çok sayıda medresenin, kervansarayın, hankâhın ve benzeri yapı zeminlerinin Erzurum ve Gürcistan halılarıyla döşeli olduğunu söylemektedir.⁹⁷ Yani bir taraftan Gürcü memleketlerinden halı satın alınmakta, diğer taraftan da Türkmenlerin ürettikleri halılar dışarıya ihraç edilmektedir. Bir taraftan Hama ve Halep'ten pamuk tedarik edilmekteyken diğer taraftan da Akdeniz ve Ege'ye kıyı limanlardan Avrupa'ya pamuk ihraç ediliyor oluşu da bu çerçevede değerlendirilebilir. Ancak ipek için aynısını söylememiz zordur. Kumaş üreticileri, ipek ve benzeri kalemlerde ticari metanın menşei ismiyle birlikte zikretmekte ve taleplerini bu doğrultuda şekillendirmektedirler. Bursa'daki bir kumaş ustasının ürettiği kumaşlarda veya elbiselerde prensip olarak yalnızca Çin ipeği ya da Türkistan ipeği kullanıyor olması mümkündür. Bu, Maslow'un *İhtiyaçlar Hiyerarşisi*'nde üst basamaklara tırmandıkça daha da karmaşıklaşan lüks ihtiyaçlarla ilgili bir durumdur. Böylelikle Bursa ve Balıkesir, aynı anda ipek üretilen yerler olmakta ve Bizans İstanbul'una ipek göndermekte,⁹⁸ diğer taraf-

94 İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiye*, I, s. 361.

95 İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiye*, I, s. 369.

96 David Talbot Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Tuna Kaan Taştan, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2014, s. 105-106.

97 el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 141.

98 Balıkesir ipeği, İstanbul işi kumaşlar ve Grek taftası dokuyanlar için hammadde teşkil etmekteydi, el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr*, s. 166.

tan da İran'dan, Türkistan'dan getirilen ipek için bir pazar hâlini almaktadır.⁹⁹ Yine Anadolu'da ılıman ilkim kuşağına ait her türlü meyve yetiştirilmesine rağmen XIV. yüzyılda İsfahan'dan buraya meyve sevkiyatı yapılmaktadır.¹⁰⁰ Şarap ticaretinin iki yönlü olmasının, yani şarabın hem ihraç hem de ithal edilen bir meta olmasının da açıklaması aynı minval üzerinedir.¹⁰¹

Avrupa'dan Anadolu'ya az miktarda da olsa ihraç edilen demir, kalay, kurşun gibi metaller, özellikle Balat ve Antalya Limanlarına Cenevizli tüccarlar tarafından getirilir.¹⁰² Cenevizli ve Venedikli tüccarlar, Antalya, Aydın ve Samsun Limanlarına uğradıklarında, yanlarında getirdikleri sabun için de bu limanlarda alıcı bulmaktadırlar.¹⁰³ Ancak dikkat çekmekte yarar var ki Avrupalı üreticiler sabun imalatı için gerekli hammadde olan üşnan küllerini (*el-kâlî*) Kıyı Suriye'den tedarik etmektedirler. Suriye'den İtalya'ya hammadde satışı, oradan da Anadolu'ya ürün (sabun) satışı demek, çok fazla el değiştirilmesi (vergiler, komisyonlar) ve nakliye masrafları düşünüldüğünde pahalıya mâl olmuş bir ürünün satışı demektir. Daha yakın bölgeler olan Kıyı Suriye kentleri, Rakka ve Mısır'ın hâlihazırda zaten kaliteli sabun üreticileri olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda,¹⁰⁴ Anadolu'nun Batı Avrupa'dan ithal ettiği sabunun, ara sıra marjinal ve önemsiz miktarlarda olduğu sonucuna varmalıyız. İlginç bir şekilde, Antalya Limanı üzerinden Batı Avrupa'ya gönderilen ürünlerin arasında da sabun yer almaktadır.¹⁰⁵ Böyle bir bilgi, Anadolu'da sabunun üretilip ihraç edildiği şeklindeki bir çıkarıma uygun olsa da kanıt açısından yetersizdir. Daha büyük bir olasılık ise Suriye menşeli olup Avrupa'ya gönderilmek üzere Antalya Limanı'ndan transit geçen bir ürün olmasıdır. Bunun gibi var olduğunu bildiğimiz ama toplam ithalat içerisinde düşük yüzdelerde gerçekleşen çok çeşitli ticari mallar

99 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 98.

100 Hamdullah Müstevfi Kazvî'n'den naklen, Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk - İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 452.

101 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 75-80.

102 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 112.

103 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 23-25, 302.

104 Bkz. Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları-Bir Taslak Çalışması-", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 1 (1), s. 73-95, Bahar-2014, s. 75-77.

105 M. Said Polat, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", *Türkler*, c. VII, s. 375-385, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 378-379.

bulunmaktadır. Mesela Sakız Adası'ndan Anadolu'ya mastika sakızı gönderilir. Ada, Cenevizlilerin elinde olduğuna göre sakız da Cenevizlilerin ihraç ürünleri arasında sayılabilir.¹⁰⁶ Tekstil ürünlerine baktığımızda, Kıbrıs'tan Antalya ve Alâiye'ye ipek ve başka kumaşlar gönderildiğini, ayrıca Batı Avrupa'dan da parlak kırmızı, türkuaz mavisi, gök mavisi, fıstık yeşili renklerde türlü kumaşların Anadolu limanlarına sevk edildiğini görebiliriz. Özellikle Selçuk (Ayasuluk) pazarında scarlattini gibi parlak, kaliteli, yünlü kumaşlar, Floransa yünlüleri, Chalons ve Narbonne kumaşları, çirilmiş keten bezi satılmaktadır.¹⁰⁷ Bu kumaşların ya da bu kumaşlardan yapılma elbiselerin daha geniş alıcı kesimlere hitap eden, ucuz fiyatlı ürünler oldukları da unutulmamalıdır. Üst kesime hitap eden, gerçekten pahalı kumaş türleri ve elbiseler, İskenderiye'den (Mısır işi), Bağdat ve Musul'dan (Irak işi) ya da Tebriz'den (İran işi) ithal edilmektedir.¹⁰⁸

Paralar konusunda, el-Ömerî'nin Anadolu Beylikleri sikkele-ri ve bunların Mısır dirhemleriyle parite değeri karşılaştırmaları ilk etapta işimizi kolaylaştıracak detaylara haiz görünse de bu alandaki temel problemlerimizin çözümüne dair çok az yardımcı olmaktadır. el-Ömerî, tüm beyliklerin kullandıkları paraların saf gümüşten darp edildiklerini söylemektedir. Denizli, Kastamonu ve Balıkesir beylerinin saf gümüş paraları ½ Mısır dirhemine eşittir.¹⁰⁹ Germiyan beyinin¹¹⁰ ve Anadolu genelindeki dirhemlerin Mısır dirhemlerine kur oranları ise üç çeyrek, yani 1 Mısır dirhemi= ¾ Germiyan akçesidir.¹¹¹ Mısır Memlûk dirhemlerinin, klasik İslâm dirhemlerinde olması gereken ağırlıkta değil de 2 gramın üzerinde seyreden ağırlıklarda olduğunu ve çeşitli devalüasyonlar, tağşişler, para reformları neticesinde içerik olarak % 30'lara varan –bazı kereler bu oranı da geçen– bakır alaşımlı gümüş paralar olduklarını biliyoruz. Gerçi Spuler, el-Ömerî öncesi dönem Beylikler sikkelerindeki gümüş oranının da zaman içerisinde, önce %80'lere ve sonra daha da düşük seviyelere indiğini söylemektedir.¹¹² Zaten el-Ömerî de her bir Türk beyinin

106 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 26.

107 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 102.

108 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 101.

109 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 161, 163, 166.

110 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 159.

111 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 144, 145.

112 Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür (1220 - 1350)*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 330.

darp ettiği dirhemlerin sadece kendi beylik sınırları içerisinde geçerli olduğunu zikretmektedir.¹¹³ Bu, bahsedilen dirhemlerin saf gümüşten olmadıklarını söylemenin dolaylı bir yoludur aslında. Bunun nedenlerini anlayabiliriz. Beylikler Dönemi Anadolu'sunda çok sayıda gümüş madeni bulunmaktadır ancak bu madenlerin çoğu İlhanlılar adına işletilmektedir. Bu durum, elinde gümüş madeni bulunduran her beylik için farklılaşmakla birlikte İlhanlıların iyice güçten düştüğü 1330'lara kadar sürecektir. Ayrıca tüm Yakın Doğu'da iki buçuk asırdır devam eden gümüş krizi hâlâ etkisini sürdürmektedir. Âşıkpaşazâde, Germiyanogulları hakkındaki bir anekdotunda 1380'li yıllarda Anadolu'da altın ve gümüş kıtlığının varlığından haber verir.¹¹⁴ Hem el-Ömerî hem de İbn Battuta, Anadolu'daki aşırı ürün bolluğundan, bereketten, dışarıya yapılan geniş çapta mal satışından ve fiyatların ucuzluğundan müteaddit yerlerde bahsetmektedirler.¹¹⁵ Cahen, ucuzluğun her zaman bolluk anlamına gelmeyebileceğini söyleyerek¹¹⁶ bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini söyler ama niçin ihtiyatlı davranılması gerektiğine dair bir ipucu da vermez. Hâlbuki kaynaklar, Beylikler Dönemi Anadolu'sunu hem üretim ve kaynak bolluğuna hem de fiyatların ucuzluğuna dair nitelemelerle birlikte tanıtmaktadırlar. Yani yoksulluk kaynaklı değil, tam tersine ürün bolluğu kaynaklı bir ucuzluk söz konusudur. Yine kafa karıştıran bir durumla baş başa kalırız. Normalde değerli metal kıtlıkları finansal krizlere neden olur ancak bu krizler, diğer ekonomik krizlerden farklı seyrederler. Bir Orta Çağ ülkesinde gümüş kıtlığının ortaya çıkması, refah seviyesinin iyi olmasından da kaynaklanıyor olabilir. Topluma yayılan genel zenginlik havasıyla ülke, dış dünyadan çok fazla lüks ürünler talep eder ve ülkedeki değerli metal stoku para olarak yurt dışına kaçır. Böylece değerli metal kıtlığı oluşur. Ya da Köseadağ Savaşı sonrası Anadolu'ya baktığımızda, Moğollara ödenmesi gereken ezici vergiler mevzubahistir ve gümüş, büyük oranda yurt dışına çıkar. Ancak hem yıkılış dönemindeki Türkiye Selçukluları Devleti hem de sonrasında teşekkül eden beylikler –şehirlisiyle, köylüsüyle, göçebesiyle– yine müreffeh

113 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 144.

114 Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âli Osmân*, s. 99.

115 Bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145, 159, 163, 166, 168; İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nüzzâr*, s. 439-440, 886.

116 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 118-119.

bir yaşam sürmektedirler¹¹⁷ ve her biri Anadolu'ya çok fazla para girişi anlamına gelen ihracatta uzmanlaşmaktadırlar.

el-Ömerî, Anadolu'daki gıda fiyatlarının ucuzluğunu dört sebebe bağlamaktadır: Düşük vergiler, bol mera, aktif ticaret ve deniz limanları.¹¹⁸ Böylece aynı anda ucuzluk ve belki ucuzluğun da tetiklemiş olduğu yoğun bir ihracat söz konusudur. Bu arada hatırlatmak gerekir ki genel bir ucuzluk varken diğer tarafta cins atlar, ince pamuklu dokumalar, elinden iş gelen sanatkâr köleler ya da Türkmen üretimi zırh ve silahlar, olması gerektiği gibi her zaman gayet yüksek fiyatlıdırlar. Bir benzetme yapmamız gerekirse, ortada mağazasını kapatmak zorunda olduğu için her şeyi ucuza elden çıkaran bir esnafın yaşadığı türden bir çaresizlik durumu yoktur. İncelediğimiz dönemlerde, Anadolu'da oldukça kızıymış bir ekonomi vardır; doğru ancak orta vadede müthiş de bir gelişme ivmesi yakalanmıştır.

Belli ihracat kalemlerindeki düşük fiyatlar, bilindik nedenli bir tercih de olabilir mi? Anadolu Beylikleri, acaba iktisadi kararlarını anlık sonuçlara göre mi yoksa diğer oyuncuların –Memlûklar, Altınorda, Venedik, Ceneviz, Bizans, rakip beylikler vs.– beklenen tepkilerine göre mi şekillendirmişlerdir? Artık, tarihçi Gibb'e ait olan ve Anadolu Beyliklerinin faaliyetlerini salt rekabetçi konuma indirgeyen sığ teorinin modası çoktan geçmiştir. Paul Wittek'in, sadece Ahmedî'ye dayanarak geliştirdiği, Osmanlı'nın kuruluş dönemiyle ilgili gaza teorisi¹¹⁹ de anlamını yitirmiş durumdadır. Beyliklerin imzaladıkları ticaret antlaşmalarının yanında, tahıl ticaretinde Altınorda Hanlığı'ndan kaptıkları müşteriler¹²⁰ ya da şap ticaretinde Memlûk Sultanlığı'ndan kaptıkları müşteriler¹²¹ –her iki durumda da bu müşteriler Batı Avrupalılarla onların tedarikçileri olan İtalyan tüccarlardır– de göz önüne alındığında, hamlelerini bir oyun stratejisi dâhilinde yaptıkları fark edilmektedir. Yabancı tüccarlara daha nazik davranmayı da ihtiva eden

117 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 159.

118 el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145.

119 Ahmedî'nin *İskender-Nâme*'sinde, Osmanlı Beyliği'ni anlatan dizelerin Yıldırım Bayezid dönemine kadar olan kısımlarında gaza olgusu vurgulanmaktadır, Ahmedî, *İskender-Nâme*, haz. Robert Dankoff, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2020, II, s. 389-427.

120 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 59-73; Serdar Çavuşdere, "Ege'de Türk - İtalyan Hububat Ticareti (13-14. Yüzyıllar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28(46), s. 265-274, Ankara, 2009, s. 283.

121 Özdal, *Ekonomik Ekosistem*, s. 70.

yeni pazarlama taktikleri ve rakiplerine karşı sürdürdükleri fiyat savaşları neticesinde, en azından bu iki üründe –tahıl ve şap– pazardaki paylarını arttırmışlardır. Bizans’tan ürün tedarik edenler de benzeri nedenlerle yönlerini Anadolu’nun yeni sahiplerine çevireceklerdir. Böylece, ticarete kontrol takıntılı Bizans’tan¹²² çok daha liberal bir piyasa deneyimi sunan Türkiye Selçukluları ve Beyliklerin pazarlarına büyük bir müşteri kayması yaşanacaktır.

Şans Faktörü (Hesapta Olmayan Olumluyıcılar)

Şimdiye kadar, Türklerin Anadolu’ya göç etmelerinin hem nüfusu yoğunlaştırması hem de farklı bir üretici grubu olan göçebelerin oyuna girmiş olmaları sayesinde ekonomide belirgin bir hareketlilik yaşadığının üzerinde durduk. Yani hareketliliği sağlayanlar bizzat bu yeni gelenlerdir. Şüphesiz ki bu gelişmede üst yapıların da politika geliştiriciler olarak yadsınamaz payları vardır. Selçuklular döneminde Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Keykavus, Alaeddin Keykubad gibi istikrarlı ekonomik politikalar güden vizyoner sultanların ardı ardına hüküm sürmeleri bu manada önemlidir. Köymen, “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Ekonomik Politikası” adlı makalesinde Alaeddin Keykubad’ın neredeyse tüm dış siyasetini ekonomi orijinli bir politika üzerine bina ettiğini ve onun tarafından alınan tüm tedbirlerin Selçukluları dünya ticaretine entegre etme gayesi taşıdığını söyler.¹²³

el-Evâmiru'l-Alâiye’de, Selçukluların XIII. yüzyıl başlarından itibaren çeşitli yerlere düzenledikleri seferlerin çoğu tüccarlara yapılan haksız muameleler, ticaret yollarında meydana gelen tekinsiz ortam gibi nedenlere dayandırılmaktadır. Sinop’un fet-hinden Yassıçemen Savaşı’na kadar birçok askerî harekâta benzer nedenler göze çarpar. Aşağıdaki tabloda dört örnek vaka, bu açıdan değerlendirilmiştir.

122 Bizans’ın kendi halkına, tüccarlarına yönelik korumacı ve müdahaleci alışkanlıkları, uzantıları olan Trabzon Rum İmparatorluğu ve İznik Rum İmparatorluğu’na da sirayet etmiştir. İznik İmparatoru İoannis Vatacis, ülkesinde yaşanan Venedik ve Türkiye Selçuklu ürünlerine talep furyasına yerli endüstriyi desteklemek amacıyla hemen müdahale etmiştir, Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 615.

123 Mehmet Altay Köymen, “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Ekonomik Politikası”, *Belleten*, L. (198), s. 613-620, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 615-616.

TARİH	VAKA	GÖRÜNÜR SEBEP / GEREKÇE	ASIL SEBEP	REFERANS
1207	Antalya'nın Fethi	Antalya Limanı'nı ellerinde bulunduran Frankların deniz ticareti yapan bir grup Müslüman tüccarın mallarına el koymaları	Büyük bir ticaret şehri olan Konya'ya en yakın ve potansiyeli güçlü olan liman olan Antalya'nın fethedilmesinin lüzumu Akdeniz ticaret pastasından pay almak	Ibn Bîbî, I, s. 116-121.
1225	Suğdak Seferi	Soyulan, malları yağmalanan bir tüccarın şikâyetini arz etmesi	Karadeniz'in kuzey yakasında bir ticaret kolonisi kurmanın getireceği ticari avantajlar	Ibn Bîbî, I, s. 344.
1225	Ermeni Seferi	Kral Leon'un tüccarlara ait mallara el koyması	Akdeniz ticaretinde Ermenilerin gücünü kırmak Rakip bir gücü baskılamak	Ibn Bîbî, I, s. 353.
1227	Sahil bölgesi Frank seferleri	Franklar tarafından tüccarların mallarına el konulması	Akdeniz ticaretinde Frank gücünü kırmak / baskılamak	Ibn Bîbî, I, s. 353-354.

Burada, görünür sebep sütununda bahsedilen haksızlığa uğramış tüccarların aynı zamanda Müslüman tüccarlar olmaları hasebiyle, ilgili seferlerin dinamiğini sadece ticaretin oluşturmadığı, dinî hamiyet duygusuyla da hareket edildiği düşünülebilir. Ancak daha geç bir tarihte (muhtemelen 1276'nın sonları) henüz beylik hâline gelmemiş olan Karamanoğulları'nın üzerine tertiplenen seferin sebebi, onların bir Frank (Hristiyan) kafilesine baskın düzenleyip tüm para ve mallarını yağmalamış olmalarıdır.¹²⁴ Yani burada, dinî hamasetle memleketlerindeki Yahudi ve Müslüman tüccarlara faaliyet alanı bırakmayan Avrupa krallıklarının aksine, misyonunu adalet, emniyet ve ticaret (ekonomi) üzerine inşa etmiş bir Selçuklu Devleti'nden bahsetmekteyiz.

Kösedağ Savaşı öncesi Türkiye Selçuklu Devleti'ni iki dönem hâlinde ele almak, tarihçiler arasında genel bir temayüldür:

- Kuruluşundan II Kılıçarslan dönemi sonlarına kadar devam eden, Bizans'a, Haçlılara, Büyük Selçuklulara karşı ayakta durma, karşı hamle yapma, hak iddia etme mücadeleleriyle geçen, savaş ağırlıklı dönem

- II. Kılıçarslan dönemi sonlarından Kösedağ Savaşı'na kadar süren, bir ticaret imparatorluğuna dönüşüm dönemi

Burada da şu soruyu gündeme getirmemiz gerekiyor: Acaba topraklarından geçen Haçlılarla mücadele etmek zorunda kalmasaydılar, Sultan I Kılıçarslan, Sultan Mesud gibi ilk dönem hükümdarları da ticarete yönelmeyecekler miydi? Bu sorunun cevabı, "Anadolu iktisadındaki bariz gelişim" denklemine şans faktörünün bir şekilde müdahil olmasını gerektirmektedir. Sonuçları tahmin edilmeyen iki büyük beklenmedik gelişme –yeni nesil ekonomideki *Siyah Kuğu Etkisine* (Black Swan Event) benzer şekilde-olan Haçlı Seferleri ve Moğol istilas, Anadolu'yu aynı tarzlarda etkileyecektir: Doğrudan temas esnasında ve ilk etapta olumsuz, dolaylı yollardan ve uzun vadede olumlu. Biraz daha yakından bakalım. Haçlı Seferlerinin Akdeniz ticaretinde müteharrik bir etkisinin olduğu malumdur. Bu sayede, Akdeniz ve Güney Ege limanlarındaki hareketlilik artmış, Antalya'nın nüfusu hızla yükselmiş, Alâiye gibi yeni liman-kentler hâsıl olmuş-

124 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 86.

tur. Diğer taraftan, Haçlı Seferlerinin bir sonucu olarak yıldızları parlayan İtalyan tüccarlar, üç farklı noktada -Bizans, Memlûk, Altınorda- küçümsemelerle ve aşağılayıcı tavırlarla karşılaştıklarında yönlerini Beylikler Dönemi Anadolu'suna çevireceklerdir.¹²⁵ Mısır'da büyük veba salgınlarının çiftçi sayılarını dramatik biçimde azaltması, dolayısıyla tahıl ekimindeki büyük aksamlar nedeniyle; ayrıca Suriye'de Moğol istilasının yol açtığı iktisadi gerileme, hububat kıtlığı, buna bağlı olarak tahıl fiyatlarının artış trendine girmesi neticesinde, İtalyan tüccarlar buralara daha seyrek uğramaya başlayacaklardır. Kıyı Suriye'de yaşanan bir diğer gelişme, karşı atağa geçen Memlûkların Trablus, Akkâ gibi büyük liman şehirlerini Haçlıların elinden koparmalarıdır. Bu gelişme, Frank ve İtalyan tüccarların Suriye limanlarına daha az uğramalarını, Anadolu'daki limanlara yönelmelerini sağlayacaktır.¹²⁶ Kıyı Suriye'deki Haçlı liman şehirlerinin Müslümanlarca fethedilmesi ve Moğolların Cenevizlileri Kefe'den kovmaları¹²⁷ neticesinde, zikredilen yerlerle iş yapan tüccarların Anadolu'ya yönelmeleri vakalarında buranın yeni sahipleri açısından dezavantajlı gibi görünen iki vaziyet göze çarpar. Birisi, Anadolu limanlarının bir kısmının Ayas, Foça, bir ölçüde Antalya, Hristiyanların yönetiminde olmalarıdır. Diğerisi ise Anadolu'da siyasi bir birliğin bulunmayışıdır (Anadolu Beylikleri). İlk bakışta her iki vaziyetin de Türklere ekonomik açıdan pek getirisi olmayacağı yönünde bir intiba uyandırabilir. Ancak uzun vadede bu iki vaziyetin müşteri çeken, Anadolu'yu zenginleştiren etkileri vardır. Hristiyanların yönetimindeki limanlar, Batılı tüccarların daha güven içerisinde hissederek gemilerini yanaştırmalarına vesile olmuş; Beyliklerin aralarındaki ticari rekabet de alıcıları daha ucuz ürünlerle dolu bu pazara çekmiştir. Osmanlıların di-

125 Altınorda Hanlığı, 1343 yılında ülkesindeki Latin tüccarları kovmuş ve Latinlere tahıl ihracatını yasaklamıştır. İtalyan tüccarlar bu nedenle Batı Anadolu'ya yönelmişlerdir, Çavuşdere, "Ege'de Türk - İtalyan Hububat Ticareti", s. 282-283. Gerçi Aydınöğulları'na karşı düzenlenen 1344 Haçlı Seferi gibi gelişmeler, Anadolu'dan hububat satın alımını kısa süreliğine durma noktasına getirebiliyordu, Çavuşdere, "Ege'de Türk - İtalyan Hububat Ticareti", s. 287.

126 Özellikle Ayas Limanı, Hristiyanların yönetiminde olmasından mütevellit, bu dönemde yıldızı parlayan limanlardan birisi olacaktır, Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 214. Ayas, günümüz Adana'nın Yumurtalık ilçesidir.

127 Fleet, *Türk - Ceneviz Ticareti*, s. 59-73.

ğer beyliklere tek tek son vermesi, bu ucuz ve serbest pazar ortamını stratejik ürünler açısından frenleyecektir. Tabii ki bu husus, Osmanlıların iâşe politikalarıyla alakalıdır. Onlara göre reyanın gıda kıtlığıyla karşı karşıya kalma olasılığıyla mücadele, plansız bir şekilde tüm tahılı satıp ülkeye para girdisini arttırma çabasından çok daha önceliklidir.

Moğol istilasının da Anadolu açısından beklenmedik sonuçları olmuştur. Önceki bölümlerde göç olgusunun Anadolu nüfusunu arttırdığını, gelenlerin ya üretici gruptan ya da üretici grup olmaya susamış kalifiye insanlardan müteşekkil olduklarından bahsedilmişti. Moğolların yayılması, aynı zamanda Bağdat'ın ve buraya ulaşan ticaret yolu üzerindeki şehirlerin sükûtuna, bununla birlikte de Anadolu'ya uzanan koridorların üzerindeki istilaya uğramayan üç şehrin -Tebriz, Musul, Halep- parıldamasına yol açacaktır. Böylelikle, bahsi geçen şehirlerden Anadolu'ya uzanan ticari güzergâhlar canlanacaktır. Ayrıca Tebriz'deki Selçuklu tüccarları popülasyonunun yanında, Konya'da Tebrizli, Sivas'ta Musullu ve Halepli, Kırşehir'deki bir vakfiyedeysen Bulgar tüccarlardan bahsedilecektir. Kadim Kürk Yolu'nun rotasındaki değişimle de Samsun ve Sinop Limanları ile Kayseri ve Sivas şehirleri hızla büyüyecekler,¹²⁸ bu iki şehrin arasında da Yabanlu Panayırı ortaya çıkacaktır. Sivas ile Kayseri şehirleri arasındaki 200 km'den az mesafelik yol üzerinde tam teşekküllü 24 kervansarayın inşa edilmiş olması, bu açıdan dikkat çekicidir.¹²⁹ Normalde kervansaraylar arasındaki mesafenin, bir kervanın günlük katedeceği ortalama mesafeden yola çıkılarak 30-40 km'de bir adet bulunacak şekilde olması ideal kabul edilebilir. Hâlbuki bu kayıt, kabaca 8-9 kilometre başına bir kervansaray düştüğü anlamına gelmektedir. Anadolu'daki bu han yoğunluğunu ve aralarında işleyen kervan çokluğunu Kazvînî de vurgular.¹³⁰

Türkiye Selçuklularının Moğollara tâbi olması ve yüksek oranlarda vergi ödemeye mecbur bırakılması gibi olumsuz durumlar da farklı bir yönüyle sonraki dönemde Anadolu'nun

128 Sadece Sivas şehri bile pazar harçları, ihracat-ithalat resimleri sayesinde Selçuklu sultanına büyük gelir sağlamaktadır, Fleet, "Türk Ekonomisi", s. 304-305.

129 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 306.

130 Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 463.

zenginleşmesine katkıda bulunmuş olabilir. Şöyle ki Selçuklu yönetimi, bu ağır ödemelerini denkleştirebilmek için elindeki tüm potansiyel kaynakları işletmek zorunda kalmıştır. Belki de birçok yeni gümüş yatağı ve başka madenler bu güdü sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Ancak İlhanlıların güçten düşmesiyle bu kaynaklar beyliklere kalacaktır.

Sonuç

Anadolu, Malazgirt Zaferi ve Türk göçleri öncesinde de canlı bir ekonomiye ve üretken bir yapıya sahiptir. İlk Türk göçleri ve sonraki yüzyıllarda Moğol istilasının neden olduğu göçler, nüfusu arttırmış, daha canlı bir ekonomik ekosistem oluşturmuştur. Bu etki, Anadolu'nun iktisadi manada total bir gelişme gösterdiğini kesinlikle kanıtlar niteliktedir. En azından, ilişkiler ağının karmaşıklığına, mikro manada çok daha yoğun iktisadi mübadelelerin gerçekleştiğine, önceki yüzyıllara nazaran daha geniş çapta nakdin dolaşıma arz edildiğine kanıttır. Yani ortada sadece kızışmış değil, aynı zamanda gelişen, serpilen bir ekonomi vardır.

Türklerin göçü, var olan iki üretici grup ziraatçı köylüler ve şehirli zanaatkârlara bir de çok yönlü bir başka üretici grup göçbeleri eklemiştir. Yine Türk göçlerinin sonrasında yeni ortaya çıkan ya da çalışma kapasiteleri arttırılan madenler (gümüş, bakır, demir), şap yatakları, tuzlalar, orman işletmeleri, beraberrinde kesif bir imalat ve ihracat atağını getirmiştir. Vizyon sahibi hükümdarların bilinçli politikalarının yanında, onların iradeleri dışında meydana gelen bazı olumlu gelişmeler de Anadolu'da yeni ticaret güzergâhları, yeni limanlar ve şehirler oluşturmuş, hâlihazırdakileri ise canlandırmıştır. Artan refah seviyesi, geniş bir tüketici kitlesi anlamına gelmektedir ki neden olduğu ters yönlü para hareketi de ekonominin canlılığına pek mütevazı olmayan düzeyde katkıda bulunacaktır.

Çok sayıda değerli tarihçi, yaptıkları çalışmalarda Türklerin Anadolu'ya göç etmelerinin Anadolu ekonomisine artı değer kattığını dile getirmişlerdir. Oysa ben, aslında Türklerin bu katkılarının düşünülenden çok daha yüksek olduğunu, artan değil, çarpan etki düzeyinde gerçekleştiğini izah etmeye çalıştım. Türk göçlerinin Anadolu iktisadına yaptığı bu katkı, yüklü bir

hesaba yıllar içerisinde uygulanmış bileşik faizin getireceği dolgunluğa da benzetilebilir. Yoksa XI. yüzyıl başlarındaki sükûnet döneminin ardından XII. yüzyıl ve sonrasında hem Türk hâkimiyetindeki bölgelerde hem de Bizans, İznik Rum, Trabzon Rum ve Kilikya Ermeni krallıkları tarafında beliren ekonomik hareketlilik, ne Komnenoslar'ın gizemli iktisadi başarılarıyla alakalıdır ne de tek başına Haçlı Seferlerinin doğal bir pozitif yan etkisi olarak açıklanamaz.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, Bar Hebraeus Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi I-II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- Ağır, Abdullah Mesut, *Memlûklarda Ticaret*, Konya 2015.
- Ahmedî, *İskender-Nâme*, haz. Robert Dankoff, Ankara 2020.
- Aksarayî, Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âli Osmân*, haz. A. Yekta Saraç - Kemal Yavuz, *Osmanlı Tarihleri'nin Tarihi*, İstanbul 2018.
- Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi I*, Ankara 1990.
- Azimî, *Târih-i Azimî*, çev. Ali Sevim, *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Ankara 1988.
- el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak, *Merâsîdü'l-İttîlâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ I-III*, haz. H. İbrahim Gökbörü, Ankara 2020.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara 2000.
- Broquiére, Bertrandon De La, ed. Ch. Schefer, *Bertrandon De La Broquiére'in Denizaşırı Seyahati*, çev. İlhan Arda, İstanbul 2000.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2012.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *et-Tebassur bi't-Ticâre fî Vâsf-i mâ Yustezraf fî'l-Büldân mine'l-Emtiati'r-Raflatı ve'l-A'lâki'n-Nefise*, çev. M. Mahfuz Söylemez, "Câhız'ın et-Tebassur bi't-Ticâre Adlı Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, Ankara, 2001, s. 305-331.
- Crucis, Ricoldus de Monte, *Doğu Seyahatnamesi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, 2018.
- Çavuşdere, Serdar, "Ege'de Türk-İtalyan Hububat Ticareti (13-14. Yüzyıllar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 265-274.
- Dânişmend-Nâme*, haz. Necati Demir, *Dânişmend Gazi Destanı*, İstanbul 2018.
- Delilbaşı, Melek, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *Belleten*, XLVII (185), Ankara, 1984, s. 95-103.
- Divitçioğlu, Sencer, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, İstanbul 1999.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâduddîn İsmail b. Ali, *Takvîmü'l-Büldân*, çev. Ramazan Şeşen, *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul 2017.
- Eflâki, Ahmed, *Menâkıbu'l-Ârifin*, çev. Tahsin Yazıcı, *Ariflerin Menkıbeleri*, İstanbul 2006.
- Elvan Çelebi, *Nâme-i Kudsi (Menâkıbu'l-Kudsiyye) - İkinci Kitap*, haz. Mertol Tulum, Konya 2017.
- Fleet, Kate, *Erken Osmanlı Döneminde Türk - Ceneviz Ticareti*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009.
- Fleet, Kate, "Türk Ekonomisi", ed. Kate Fleet, *Türkiye Tarihi (1071-1453): Bizans'tan Türkiye'ye*, (içinde), çev. Ali Özdamar, İstanbul 2016, s. 283-326.

- Gül, Muammer, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu: Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti*, İstanbul 2010.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2017.
- Heyd, William, *Yakımdoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih I-IV*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992.
- Horasânî, Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihân-nâme*, çev. Meryem Doygun, İstanbul 2021.
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İbn Arabşah, Ebu'l-Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, çev. Ahsen Batur, *Bozkırdan Gelen Bela*, İstanbul 2012.
- İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev. A. Sait Aykut, *Seyahatname I-II*, İstanbul 2004.
- İbn Bibî, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *el-Evâmiru'l-Alâiye fî Umûri'l-Alâiye I-II*, haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Bağdadî, *Sûretü'l-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyası*, İstanbul 2014.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdû'd-dîn İbn Ömer ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih 1-14*, haz. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih I-X*, çev. Ahmet Ağırakça, Abdulkerim Özaydın ve diğerleri, red. M. Tulun, İstanbul 2008.
- İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yusuf el-Fârikî, *Târih-i Meyyâfârikîn ve Amîd (Artuklular Kısım)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1991.
- İdrisî, Ebu Abdullah Muhammed et-Tâlî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî İhtirâkî'l-Âfâk*, ilgili kısmı çev. Ramazan Şeşen, *Kadim Dünya Coğrafyası*, İstanbul 2021.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2015.
- Kayaoğlu, İsmet, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 24(1), 1981, s. 359-373.
- Kazvînî, Ebu Yahya Cemaleddîn Zekeriyâ b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, haz. Murat Ağarı, İstanbul 2019.
- Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nureddin'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi, haz. Ahmet Temir, Ankara 1989.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, haz. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015.
- Köymen, Mehmet Altay, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Belleten*, L (198), s. 613-620, Ankara 1987.
- Lindner, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, Ankara 2000.
- Lombart, Maurice, *İslamın Altın Çağı*, çev. Nezhir Uzel, İstanbul (Pınar Yayınları), 2002.
- Marco Polo, *Seyahatname*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2018.
- Matrakçı Nasuh, *Târih-i Âli Osman*, haz. Göker İnân, İstanbul 2019.
- Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972.
- Mukaddesî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rife-ti'l-Ekâlîm*, çev. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, İstanbul 2015.
- Musella, Silvana, "Gündelik Yaşam", s. 322-326, ed. Umberto Eco, *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2014.

- Müverrih Vardan, *Vekayinâme*, çev. Hrant D. Andreasyan, haz. İlhan Aslan, *Türk Fetihteri Tarihi* (889-1269), İstanbul 2017.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. A. Naci Tokmak, İstanbul 2020.
- Neşrî, Mehmed, *Cihan-Nümâ*, haz. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, 1987.
- el-Ömerî, Ebû'l-Abbâs Şihâbeddîn Fazlullah Ahmed b. Muhyiddîn, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, haz. Ahsen Batur, *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarım*, İstanbul 2014.
- Özdal, Ahmet N., *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, İstanbul 2016.
- Özdal, Ahmet N., *Ortaçağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, İstanbul 2019.
- Özdal, Ahmet N., "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları –Bir Taslak Çalışması–", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c.1 (1), 2014, s. 73-95.
- Özdal, A. N., "Ortaçağ İslam Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu Dergisi*, (32), 2017, s. 659-674.
- Özdal, A. N., "Ortaçağ'da Şarap Ticareti, Meyhaneler ve Bunlara Getirilen Kısıtlamalar", *Turan-Sam*, C. 8, Sonbahar (UASBK 2 - Özel Sayı), s. 82-88.
- Özdal, A. N., "Ortaçağ'da Yakındoğu'nun Sıradışı Göçmenleri: Çingeneler (Zutlar)", ed. O. Köse, *Geçmişten Günümüze Göç II*, (içinde) Samsun 2017, s. 991-996.
- Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ Türk - İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.
- Polat, M. Said, *Anadolu Selçuklularında Ticari Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1992.
- Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004.
- Polat, M. Said, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret", *Türkler*, c. VII, s. 375-385, Ankara (Yeni Türkiye Yayınları), 2002.
- Raimundus Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, haz. Süleyman Genç, İstanbul 2019.
- Rice, David Talbot, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Tuna Kaan Taştan, Ankara 2014.
- Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk* (1253 - 1255), çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2010.
- Sipâhizâde Mehmed, *Evvâhu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik*, haz. İlhami Danış, Ankara 2019.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür* (1220 - 1350), çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (32), İstanbul 1984.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, c. XXIV (96), s. 567-594, Ankara 1960.
- Tihârî, Ebu Bekr, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul 1999.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul 2017.
- Velâyet-Nâme* (Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli), haz. Abdalbaki Gölpınarlı, İstanbul 1995.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, çev. Orhan Ş. Gökyay, Ankara 1999.
- Yakupoglu, Cevdet, *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi - XIII-XV. Yüzyıllar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2007.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009.
- Zachariadou, Elizabeth A., *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın: 1300-1415*, Venice 1983.

YEŞİM TAŞI ÜZERİNE BİRKAÇ NOT*

Kürşat Yıldırım**

Elvin Yıldırım***

Giriş

Tarihteki en ilgi çekici ürünlerinden biri yeşim taşıdır. Çok nadir bulunan bu taş pahalı bir lüks eşya maddesi olduğu gibi ritüellerde ve tedavilerde de kullanılmıştır. Hükümdarlar tarafından haraç ve vergi olarak alınan bu taş, ticarete en kıymetli mal olarak kabul edilmiştir. Çin'den Avrupa'ya kadar erken dönemlerde yayılan yeşim taşının bir Türkistan ürünü olduğu gerçeği hâlâ gereği gibi anlaşılamamıştır. Mesela 1879'da Cenevre yakınlarındaki Rhone yatağındaki kazı çalışmalarında ortaya çıkarılıp milattan önceki yüz yıllara ait olarak değerlendirilen kalıntılar arasında yeşim taşından yapılma bir kesici aletin bulunması Avrupalı araştırmacılar tarafından hayretle karşılanmıştır. Hint-Avrupa teorisi taraftarları, bunun Ârîler tarafından Hindikuş'taki ırkdaşların topraklarından getirilen bir parça olup olmadığını sorgulamaya başlamışlardır. Sadece Asya'da bulunan bu taşın erken çağlarda Avrupa'ya nasıl getirildiği merak konusu olmuştur.¹ Yakınlarda yapılan bazı çalışmalarda ise

-
- * Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyonu Birimi tarafından desteklenen "NORMAL-38757" kodlu ve "Türk Kültür Tarihinde Yeşimtaşı'nın Önemi" başlıklı proje çerçevesinde üretilmiştir. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, kursatyildirimtr@yahoo.com. Orcid: 0000-0002-2879-2666
Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, elvinyildirim@aydin.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7529-1875.
- 1 F. Max Müller, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, Longmans, London, 1888, s. 209-210.

Avrupa'da, bilhassa İngiltere'de bulunan ve 6 bin yıl öncesine tarihlenen yeşim taşından baltaların ham maddesinin İngiltere'den çıkmadığı kabul edilmiş ancak bu kez İtalya Alplerine atıf yapılmıştır.² Oysaki bu çalışmalarda İtalyan Alpleri'nden çıkan malzemenin yeşim taşına benzer *jadeite* ve *eclogite* madeni olduğunu düşündürecek ifadeler vardır. Mesela Bulgaristan ve Romanya'da bulunan "yeşim taşı"ndan baltalar için yapılan *jadeite* ve *eclogite* testlerinden ve taşların İtalyan Alpleri kökeninden bahsedilmektedir. Üstelik bazı arkeolojik çalışmalar İtalyan Alpleri'ndeki kaynaklar için doğrudan *jadeite* ("jadeite quarries": jadeit ocakları") demektedirler.³ Yani şimdiki bilgilerimize göre Avrupa'da gerçek yeşim taşı (*jade*) yatakları yoktur. O hâlde ilk olarak yeşim taşının çıktığı yerlerden bahsedelim.

Yeşim Taşı'nın Yurdu

Batılılar, Türkistan ahalisinin bu çok kıymetli ve nadir taşı çıkararak işleyip bu kadar uzak yerlere ihraç edebileceklerinden şüphe etmişler, öncelerde ısrarla bunun Asya'dan Avrupa'ya Ârî göçleriyle geldiği tezine yoğunlaşmışlardır. Bu noktada üç hususun bilinmesi lazımdır: 1) Türkistan halkı tarihin çok erken devirlerinden beri Doğu Türkistan'dan yeşim taşı çıkarıp işlemiş, bunu uzak diyarlara satmışlardır. 2) Avrupa'daki tarih kaynaklarında yeşim taşı çıkarıldığı ve işlendiği kaydedilmemektedir. 3) Çin istisna olmak üzere Türkistan dışında bu taşın işlendiği yer çok azdır. Avrupa'daki kazılarda ham bir yeşim taşına rastlanmamıştır.

Değerlendirmelere göre çok az bulunan yeşim taşı, Mezopotamya ile İngiltere arasında nadir olarak saçılmıştır. İnsanoğlunun ihtirasını yansıtan yeşim taşlarına sahip olmak büyük bir prestij olmuştur. Mısır'ın güzel sanatlarına ve dinî tezyinatlarına ait ortaya çıkarılanlar arasında ise yeşim taşı bulunmamaktadır. Yunanlıların veya Romalıların yeşim taşı kullandıklarına dair

2 P. Pétrequin, S. Cassen, M. Errera, L. Klassen- A. Sheridan- A. Pétrequin (ed.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon, 2012; Pierre Pétrequin-Estelle Gauthier-Anne-Marie Pétrequin, *Jade: interprétations sociales des objets-signes en jades alpins dans l'Europe néolithique*, Presses universitaires de Franche-Comté, and Centre de Recherche archéologique de la Vallée de l'Ain, Besançon, 2017.

3 Lasse Sørensen, "A critical approach towards jade axes in southern Scandinavia", *Danish Journal of Archaeology*, I, 1, 2012, s. 82.

hiçbir kanıta rastlanmamıştır, hatta bu madenin bir adı dahi yoktur. Avrupa'daki yeşim taşları Hoten'deki Karakaş Irmağı'ndan, Kunlun Dağları havalisindeki ve Keşmir Dağları'nın kuzeyindeki maden yataklarından çıkarılmıştır. Tarih öncesi dönemlerde yeşim taşları kutsal bir yönü olduğu için de batıya götürülmüştür. Hindistan'da yeşim taşının tanınması ya da en azından sanatsal bir işlemede malzeme olarak kullanılması daha yenidir. Yeşim taşı ile ona benzer bir malzeme olan *jadeite* ise Burma, Meksika, Polinezya gibi yerlerde görülür.⁴

Türkistan dışında Çinliler sonraları kuzeydeki Amur ve Güneydoğu Asya'daki bazı küçük kaynaklardan yeşim taşı elde etmişlerdir ancak onlara gerçek ve en kaliteli yeşim taşı Doğu Türkistan'dan gelmiştir. Milattan önceki yüzyıllara tarihlenen Çin arkeolojik kültürlerinde ritüel için kullanılan yeşim taşları vardır.⁵ Tarihi milattan önce VII. yüzyıla kadar götürülen Guanzi 管子 adlı Çin kaynağına göre ise yeşim taşı, Yuezhi ülkesinde üretiliyordu. Çinlilere yeşim taşını götürenler de yine Yuezhilardı.⁶

Eski Asya ve Avrupa tarihi boyunca gerçek ve en kaliteli yeşim taşının kaynağı Doğu Türkistan, bilhassa Hoten olmuştur. Yine de en eski ana kaynaklarda başka bölgeleri tarif eden kayıtlar da vardır. Genel olarak bu belgeleri sunmaya çalışacağım.

Tanrı Dağları-Kumul-Barköl: MÖ IV. yüzyıla tarihlenen Shan Hai Jing 山海經 adlı Çin kaynağında kaydedildiğine göre Tanrı Dağları'nın 290 li⁷ batısında You 渤 Dağı vardı. Bu dağın üstünde muhtelif renkli kısa yeşim taşları çıkıyordu. Dağın güney tarafında çokça yeşil xionghuang 雄黃 çıkarılırdı. Bu dağ batıya doğru bakıldığında güneşin doğduğu yerdi. Buradaki etraf daireviydi. Ying 英 Irmağı buradan batıya 100 li akar ve Yiwang 翼望 Dağı'na gelirdi. Bu dağda bitki ve ağaç yoktu ancak altın ve yeşim taşı boldu.⁸ Guo Pu Şerhi'ne (郭璞注) göre ise Yiwang'a,

4 Müller, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, s. 210-214.

5 Li Liu, "The Products of Minds as Well as Hands: Production of Prestige Goods in Neolithic and Early State Periods of China", *Asian Perspectives*, 42(1), 2003, s. 3 vd.

6 K. Enoki-G. A. Koshelenko-Z. Haidary, "The Yüeh-chih and their Migration", *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, ed. B. N. Puri-G.F. Ettemadi, 1994, Paris, s. 172.

7 1 li yaklaşık 500 metredir.

8 *Shan Hai Jing Quanyi*, Guizhou, 1992, s. 40.

Tucui 土翠 Dağı da denirdi.⁹ Bu kaynaktaki Tanrı Dağı, Kumul topraklarındaki Tanrı Dağları'ydı. Buradan batıya gidilirse 400 li olmadan You Dağı'na, Yiwang Dağı'na varılırdı¹⁰ ki Barköl'ün batı kısımlarına ve Patkaklık Dağı'na tekabül ediyordu. Shan Hai Jing'de Tanrı Dağları tarafları için verilen bilgiler Hunlar ve Gök-Türkler dönemindeki Çin kaynaklarında geçmese de yazımı 1461'de tamamlanan Da Ming Yitong Zhi 大明一統志 adlı kaynaktaki Tanrı Dağları'nın eteklerindeki Yiwu (Kumul) topraklarından yeşim taşı çıkarıldığı kaydedilmektedir.¹¹ Shan Hai Jing'deki bir başka kayda göre Sanwei 三危 adı verilen bir dağdan 190 li batıya doğru gidilirse Kuei 騷 Dağı'na ve bu dağdan da 350 li batıya gidilirse Tanrı Dağları'na varılırdı. Tanrı Dağları'nda çok altın ve yeşim taşı ve yine yeşil xionghuang çıkardı.¹²

Yarkend: Hoten'in hemen batısındaki Yarkend'den yeşim taşı çıkıyordu. 983'te tamamlanan Taiping Yulan 太平御覽 adlı kaynağa göre Yarkend'de yeşil yeşim taşı çıkan bir demir dağ vardı.¹³ Yine Yarkend'de bir "Yeşim Taşı Irmağı" akardı. Güneyde Sarı Irmak, batıda Pamir Dağları bulunuyordu.¹⁴

Çerçen-Çakılık: Yine Taklamakan Çölü'nün doğu kısımlarında, bugünkü Çerçen-Çakılık havalisinde kurulan Kroran (Çin kaynaklarında: Loulan) Devleti'nin topraklarında yeşim taşı çıktığı kaydedilir.¹⁵ Doğu Türkistan'da yeşim taşı bugün Hoten'de olduğu kadar Çerçen-Çakılık taraflarında da çıkarılmaktadır.

Karaşehir: Shui Jing Zhu'ya 水經注 göre Karaşehir'de üzerinde suyun ve otun olmadığı, tepesine çıkılmaz dört köşeli Daxian 大咸 adında bir dağ vardı ve bunun eteklerinden yeşim taşı çok çıkarılırdı.¹⁶

Kagılık: Bugünkü Yarkend-Hoten yolu üzerinde bulunan güneybatıdaki Kagılık'ta da yeşim taşı vardı. Han Hanedanı ta-

9 Shan Hai Jing Quanyi, s. 47.

10 Yuan He Jun Xian Tuzhi, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1983, C. XXI, s. 4a.

11 Da Ming Yitong Zhi, San Qin Yayınevi, Xi'an, 1990, s. 5505.

12 Shan Hai Jing Quanyi, s. 39-40.

13 Taiping Yulan, Shangwu, Taipei, 1997, C. 796, s. 1a-1b.

14 Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi, Beijing, 1755 (Tokyo Chuan-men Üniversitesi Kütüphanesi nüshası), C. XVIII, s. 17a.

15 Han Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 3875-3876; Tong Dian, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 2003, s. 5199.

16 Shan Hai Jing Quanyi, s. 63-64.

rihlerine göre burada kurulan Xiye Devleti topraklarında yeşim taşı çıkıyordu.¹⁷

Hoten: MÖ I. yüzyılda tamamlanan ilk Çin hanedan tarihi Shi Ji'nin 史記 Dawan (Fergana) bölümüne göre Yutian'ın (Hoten) doğusundaki su doğuya akar ve Tuz Gölü'ne 鹽澤 katılır. Su toprağın altına girer ve kaybolurdu. Buranın güneyinde, ırmağın (Sarı Irmak: Huang-he 黃河) kaynağı çıkmaktaydı. Bu suda yeşim taşı çoktu. Hunların sağ kanadı bu gölün doğusunda yayılmıştı.¹⁸ İkinci hanedan tarihi Han Shu'da 漢書 da Hoten'den çok yeşim taşı çıktığı kaydedilmektedir.¹⁹ 554 yılında tamamlanan Wei Shu 魏書 adlı Wei Hanedanı tarihine göre Yutian (Hoten) şehrinin 30 li doğusunda bir Shouba 首拔 Irmağı vardı ve buradan yeşim taşı çıkardı.²⁰ Gök-Türkler dönemindeki Xin Tang Shu 新唐書 adlı hanedan tarihinin kaydına göre Hoten'den içinden yeşim taşı çıkarılan bir ırmak geçirdi. Esasında ırmak, doğrudan Yuhe 玉河 yani "Yeşim Taşı Irmağı" olarak yazılmıştır. Kayda göre halk geceleyin ay ışığının iyi vurduğu yerleri gözetleyerek oralardan yeşim taşı çıkarırdı.²¹ 801'de yazılan Tong Dian'da 通典 kaydedildiğine göre Hoten'de içinden yeşim taşı çıkan ırmak vardı; buna "Yeşim Taşı Irmağı" denirdi.²² Yelü Chucai (ö. 1244), Xi You Lu'da 西游錄 Wudian'da (Hoten) içinde beyaz ve siyah yeşim taşı olan bir ırmak olduğunu kaydeder.²³ Ming dönemi Çin kaynaklarına göre Hoten'in doğusunda Bai Yu He ("beyaz yeşim taşı ırmağı"), batısında Lü Yu He ("yeşil yeşim taşı ırmağı") vardır. Yine şehrin batısında üçüncü bir Hei Yu He ("kara yeşim taşı ırmağı") bulunur. Bu üç ırmak Kunlun Dağları'ndan doğardı. Yeşim taşı toplayanlar ırmaktaki iyi parçaları ay ışığında gördüklerinde dalıp çıkarırlar. Civar devletlerdeki halk bu üç ırmaktan yeşim taşı alarak Çin'e haraç olarak sunmaya alıştırlar.²⁴

17 Han Shu, s. 3882-3884; Hou Han Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 2917.

18 Shi Ji, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 3160.

19 Han Shu, s. 3881.

20 Wei Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 2262-2263.

21 Xin Tang Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 6235.

22 Tong Dian, s. 5225.

23 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul, 2013, s. 203.

24 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 465.

Bîrûnî, *el-Cemâhir fi ma'rîfet el-cehâvir*'de yeşim taşı anlatırken Karakaş'tan bahseder: "Yeşem (yeşim) taşı, merkezi Ahma olan Hoten mıntıkasındaki iki vadiden çıkar. Bu vadilerden birine Kaş... diğerine Karakaş denir..."²⁵ Yine Bîrûnî, *Kitâb el-saydana* adlı eserinde şöyle demektedir: "Yeşeme (yeşim) gelince, bu taş Hoten'de iki vadiden çıkarılır. Bu vadilerden birine Yûrenk Kaş denir ki bundan beyaz ve değerli olanı çıkarılır."²⁶

Kâşgarlı Mahmut yeşim taşı çıkan bu ırmaklar hakkında "Kaş öküz" maddesinde şöyle demektedir: "Hotan şehrinin iki yanından akan iki deredir. Birine "Ürüng kaş öküz" denir, temiz beyaz taş burada bulunur; dere, adını bu taştan almıştır. Birisine "Karakaş öküz" derler, temiz siyah taş burada bulunur. Bu taş, bütün dünyada ancak burada bulunmaktadır."²⁷ 1317'de tamamlanan Wen Xian Tong Kao 文獻通考 adlı Çin kaynağında benzer bilgiler tekrarlanmaktadır.²⁸

1425'te yazılan *Zafernâme*'de şöyle kaydedilmektedir: "Hoten'de iki nehir vardır. Birine Arangkaş, diğerine Karakaş derler. Her iki nehirde de yeşim taşı bulunur. Bu yeşim taşlarını başka ülkelere ihraç ederler. Bu iki nehrin suyu Karangutağ'dan gelir."²⁹ Kaynakta zikredilen Karangutağ, bugün Kunlun olarak bilinen dağ silsilesidir.

Karakaş Irmak, Hoten Irmağı'nın üst akımlarıydı. Yurunkaş Irmağı'yla aynı kaynaktan çıkıyordu. Su, eski adıyla Kaştası şehrinin batısından geçirdi. 60 li kuzeye akar ve Karakaş şehrinin güneyine gelirdi. Burada da iki kola ayrılırdı. Sonra kuzeydoğuya akıp Katılış'a gelir ve Hoten Irmağı'na dökülürdü. Su, Karakaş şehrinin doğusuna gelirdi. Bu sudan yeşim taşı çıkardı.³⁰ Jin Gao Ju Hui Shi Tian Ji adlı kaynağa göre bu, Hoten topraklarının batısında zikredilen Wuyu 烏玉 Irmağı'ydı.³¹ Wei Shu'da kayde-

25 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2001, s. 202.

26 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 204.

27 Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, Çev., Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2006, s. 152.

28 Wen Xian Tong Kao, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 2006, 337, s. 2643a-b-c, 2644a.

29 Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, çev. ve haz. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2013, s. 329.

30 Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi, C. XXVIII, s. 16a.

31 Hsiyu Tongwenzhi, 1763 (Beijing Milli Kütüphane Nüshası), C. VI, s. 23a.

dildiğine göre Hoten şehrinin 55 li batısında büyük bir su vardı. Dali 達利 Irmağı deniyordu.³² Kaynaklarda zikredilen Wuyu ve Dali ırmaqları Karakaş Irmağı'ydı.

1500'de Hoten'den geçtiği söylenen Ali Ekber'in *Hıtayname*'sinde şöyle yazılmaktadır: "Hotan'da iki ırmak vardır. Biri-sine Ak-kaş derler. Buradan beyaz yeşim taşı çıkardı. Diğerinin adı da Kara-kaş'tır. Oradan da siyah ve yeşil yeşim taşı çıkarılırdı. Sular kabarıp da (yahut Dascu denen yerde) tekrar mecrasına çekildiği zaman, on gün müddetle onun kenarında yeşim toplarlar; buradan da her tarafa dağıtılırdı."³³

Bugün Hoten'den hâlâ yeşim taşı çıkarılmaktadır. Ürünk (ürünk: "beyaz") Kaş ve Kara Kaş veya Kaş terkipli yer ve su adları da devam etmektedir. Kaş, en eski metinlerimizde yeşim taşının Türkçe karşılığıdır.

Kunlun (Kurum) Dağları: Moğol Hanı Mengü tarafından Bağdat'ta halifeyi henüz devirmiş olan kardeşi Hülagü'ye gönderdiği Çinli elçi Chang De'nın Xi Shi Ji adlı seyahat raporunda, Kunlun Dağları'ndan bolca yeşim taşı olduğu kaydedilmektedir.³⁴ Qing dönemi kayıtlarına göre Hoten şehrinin güney kısmındaki Kaştaşı kasabası arazisi, Hoten şehrinin 160 li güneybatısındaydı. Burada şehir surları vardı. Buranın güneyi Yorongkaş ve Karakaş Irmaklarının çıktığı yerdı. Su, şehirde doğu-batı istikametinde akardı. Şehrin üç tarafı ırmakla çevriliydi ki her biri 20 li uzunluğundaydı. Sular Hunlar devrinden beri "Güney Dağları" denen dağları kuşatırdı. Buradan yeşim taşı çıkardı.³⁵

Tedavi, Korunma, Tılsım ve Büyü Malzemesi Olarak Yeşim Taşı

Yeşim taşına tarih boyunca çok rağbet gösterilmesinin en önemli sebeplerinden birisi hastalıklara iyi geldiği, baht açtığı, talih getirdiği, belalardan koruduğu gibi mistik inançlara inanılmasıydı. Yine büyü gibi faaliyetlerde de yeşim taşının kullanıldığı görülmektedir.

32 Wei Shu, s. 2263.

33 Lin Yih-min, *Ali Ekber'in Hıtayname Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, Taipei, 1967, s. 132.

34 *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 280.

35 *Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi*, C. XIX, s. 13b.

Bîrûnî'nin kaydettiği rivayete göre bu taş a yeşeme veya bu taşın bir cinsine "galebe taşı" derlerdi. Bundan dolayı Türkler kılıçlarını ve kemerlerin, atların eyerlerini muharebede galibiyete ulaşmak için bu taşla süslerlerdi.³⁶ Kâşgarlı Mahmud yeşim taşı için şöyle demektedir: "Kaş lekesiz, saf bir beyaz taştır, yüzüklere konur, yüzüğün sahibine şimşek dokunmaz çünkü yaradılışı böyledir. Bu, bir beze sarılıp ateşe atılacak olursa, ne bez yanar ne de taş... Bu sınanmıştır. Bir adam susadığı zaman bunun ağzına alsa susuzluğu giderir." ³⁷ Eski Türk şamanları *yada* adı da verilen bazı yeşim taşlarıyla kar, yağmur ve dolu yağdırıp rüzgâr estiriyorlardı.³⁸

Max Müller gibi araştırmacıların verdikleri bilgilere göre ham ya da işlenmemiş yeşim taşına Avrupa'nın hiçbir yerinde hiçbir zaman rastlanmamıştır. Avrupa'da yeşim taşı için hiçbir eski ad yoktur. Jade (yeşim taşı) kelimesine Amerika'nın keşfinden önce rastlanmaz. Amerika'dan yeşim taşını getiren İspanyollar buna *piedra de yjada* adını vermişlerdir çünkü uzun bir süre bunun ağırları dindirdiğine inanılmıştır. Bu yeni terminolojiyi Avrupa'ya ilk sokan *Historia Medicinal de las Cosas que se traen de las Indias Occidentales* (Sevilla, 1569) adlı eseriyle Monardes olmuştur. Onun kullandığı *piedra de yjada*, *piedra de ijada* olarak da yazılır ki bu kasık taşı ya da kasıktaki ağrıyı yok eden taş anlamına gelir. İspanyolca *ijada* kelimesi *Dictionary of the Spanish Academy*'e göre *il lado del animal debaxo del vientre junto al anca*, bunun Latince *iliadan* geldiğine çok az şüphe vardır. İspanyolcadaki *iliaco*, *il dolor colicodur*. Amerika'dan gelme şifa verici güç olduğuna yönündeki inanç bakımından *ijada*, *jada* veya *jade* adı sadece bir rastlantı olarak ortaya çıkmıştır. V. Charles'ın saray hekimleri ve diğerlerinin yazdıkları bazı kitaplarda yeşim taşı takarak yürütülen tedaviler yer almaktadır.³⁹

Yeşim taşı Çin'de tedavi amaçlı kullanılmasının yanında Çin dininde ve bilhassa Daoculukta yer edinmişti. Çinlilere göre

36 Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 202.

37 *Divanü Lûgat-it-Türk*, III, s. 22.

38 A. Duvarcı, *Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 26. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

39 Müller, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, s. 217-218, 220.

ölüm tekrar hayata dönmeye engel değildi ve bu yüzden vücudun hayata dönmesini temin etmek üzere ölenin dudaklarının arasına yeşim taşından muskalar koyuluyordu. Yeşim taşı Çin simyacılığına da etki etmişti. Daoculara göre bedenin tamamı “yeşim taşı ağacı”ydı.⁴⁰

Lüks Eşya Olarak Yeşim Taşı

Yeşim taşı tarih boyunca bir lüks eşya ve süsleme malzemesiydi. Gerek giyim kuşamda gerekse mesken ve binaların süslenmesinde en gösterişli malzemeydi. Bununla ilgili ana kaynaklardan birkaç örnek vermek istiyorum. Turfan’daki Tölesler altın ve yeşim taşından kemer takarlardı.⁴¹ Kuşa hükümdarının kıymetli taşlarla süslü kemerleri vardı.⁴² Chang De’nın Xi Shi Ji adlı seyahat raporunda Bağdat halifesinin sarayının duvarlarının siyah ve beyaz yeşim taşlarıyla kaplı olduğu kaydediliyordu.⁴³ Sanskrit dilindeki Budist metinlerde bir materyal olarak *yedâ* kelimesi geçmekteydi ki süslemede kullanılan bir madde olarak anılmamaktaydı. Delhi’nin erken Türk hanedanları zamanından itibaren Hindistan’da yeşim taşı bir süsleme malzemesi olmuştu.⁴⁴ Keş şehrinde hoş saraylar ve güzel bir ibadethane vardır. Bunun sütunları yeşim taşındandı.⁴⁵ Çin’de en gözde süs eşyaları yeşim taşından yapılıyordu. Milattan önceki eski Çin kültürlerindeki törenlerde yeşim taşı da kullanılıyordu. Tang İmparatoru Gaozu (618-627) ilk kez yaptığı bir düzenlemeyle 2. dereceden yukarıdaki bütün prenslerin, soyluların, askerlerin, memurların yeşim taşı kaplı kemer takmalarını buyurdu.⁴⁶ Qing Hanedanı imparatorlarının yeşim taşına düşkünlükleri biliniyordu.⁴⁷ Avrupa’da yeşim taşıyla ilgili muhteşem hayaller XVI. yüzyılda başladı.⁴⁸ Herkes bu taşı sahip olmanın peşindeydi. Yeşim taşı bir zenginlik ve prestij göstergesiydi.

40 T. Zarcone, *Yeşimtaşı Yolu*, çev. C. Çankaya, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s. 17-18, 20.

41 *Tong Dian*, s. 5258-5259.

42 *Jin Shi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing, 1997, s. 917.

43 *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 286.

44 Müller, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, s. 214, 220.

45 *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 478.

46 B. Laufer, *Jade*, Chicago, 1912, s. 286.

47 Zarcone, *Yeşimtaşı Yolu*, s. 30.

48 Müller, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, s. 220.

Çin-Türkistan Haraç-Ticaret İlişkisinde Yeşim Taşı

Eski Çin'in uluslararası ilişkiler sisteminde uyguladığı bir haraç-ticaret sistemi vardı. Buna göre kendisini merkezde gören Çin, Türkistan'daki devletleri verecekleri haraçlar karşılığında tanıyor ve bunun karşılığında onlara ticari imtiyazlar veriyordu. Bu uygulamada devletler Çin'e tâbi olmuyorlardı, esasında Çin'in şekli bir üstünlüğünün kabul edilmesiyle kurulan bir ticaret ilişkisi söz konusuydu. Yeşim taşı bu ilişkide devletlerin Çin'e verdiği en önemli haraç mallarından biriydi. Tarih boyunca güçlü devletler diğerlerinden bu taşı haraç veya hediye olarak alıyorlardı. Çok cezbedici olan yeşim taşı rüşvet olarak dahi veriliyordu. Mesela 90 yılında Yuezhilerin (Kuşan) Xie adlı hükümdar naibi Kuça, idarecilerine rüşvet olarak sunulmak üzere atlılarla yeşim taşı göndermişti.⁴⁹ Bölgeye hâkim olan devletler Hoten halkına yeşim taşı toplama angaryası yüklüyordu. Bu iş o kadar ağırdı ki muafiyet tanındığı zamanlarda bu durum kaynaklarda kaydediliyordu. Yuan Shi'da 1274 yılına dair kayıtlarda Hoten halkının Yuan imparatoru için yeşim taşı toplama mesuliyetinden azat olduğu bildirilmektedir.⁵⁰

Çin hanedanları tarih boyunca bu taşı elde etmek için her türlü gayreti gösteriyordu. Çin'in batıdaki son iki kapısından birinin adı ise "Yeşim Taşı Kapısı Geçidi"ydi. Milattan önceki dönemlerde açılan bu kapı yüzyıllarca kullanılmıştı. Bir haraç kalemi olarak yeşim taşıyla ilgili çok sayıda kayıt vardır. Çin'deki Ming Hanedanı ile Türkistan arasındaki ilişkilerde yeşim taşı daima merkezdeydi. Ben örnek olması için sadece XV. yüzyıldaki bazı belgelerden bahsedeceğim. İmparator Yongle tahta çıktıktan sonra (1402'den sonra) Beşbalık hükümdarı imparatora elçi gönderdi ve haraç olarak yontulmamış yeşim taşı sundu.⁵¹ Beşbalık hükümdarı 1406'da Çin sarayına elçi gönderdi. Elçi haraç olarak sunmak üzere yeşim taşı almıştı.⁵² 1407 yılında Karahoca hükümdarı bir parça yeşim taşı ve ülkesine has bazı ürünleri haraç olarak Ming imparatoruna gönderdi.⁵³ 1422'de Hoten'den Çin'e gelen elçi kaliteli yeşim taşları sundu.⁵⁴

49 Hou Han Shu, s. 1580.

50 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 378.

51 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 459.

52 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 440.

53 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 436.

54 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 463.

Çin İmparatoru Yongle (1402-1424) Türkistan'la yakın ilişkiler kurmuştu. Her yıl batıdaki ülkelerden elçiler geliyordu. Türkler Çin mallarına, bilhassa ipeğe çok düşküncüler ve ülkelerinden getirdikleri mallarla değiş tokuş ederek kâr sağlıyorlardı. Bu yüzden yabancı tüccarlar haraç getirme bahanesiyle Çin'e gelmeye alışmışlardı. Gelirlerken getirdikleri en önemli mal yeşim taşıydı. Çin'e girdikten sonra memurlar ve halk konaklamaları ve yol almaları için gerekenleri yapıyordu. Zamanla bu hizmetler ve yapılan ticaret Çin ekonomisine büyük darbe vurunca imparator Türkistan'daki ülkelere ve şehirlere artık elçi göndermemelerini söyledi.⁵⁵

Türkistanlılar, Çin'le ilişkilerinde gönderdikleri yeşim taşları bazen kalitesiz oluyor, Çinliler bu durum karşısında daha fazla zarara uğruyorlardı. Mesela 1445'te ölen İli Balık (Doğu Türkistan'daki hanlık) Hükümdarı İsen Buka'nın yerine geçen İmil Hoca, Çin'e haraç olarak develer ve ayrıca 3.800 *jin*⁵⁶ ağırlığında işlenmemiş bir yeşim taşı gönderdi ancak bu iyi kalitede değildi. Çin Hükûmeti zarara uğramamak için her iki jin ağırlığında yeşim taşı karşılığında bir top beyaz ipek gönderilmesini, elçilerin üç veya beş yılda bir gelmesini ve gelen elçilik heyetinin ise on kişiyi geçmemesini istedi.⁵⁷ Bir başka seferdeyse Semerkant'tan Çin'e gelen elçiler yeşim taşı da getirmişlerdi ancak bunun 68 jin ağırlığındaki sadece 24 parçası işlenmeye müsaitti, geri kalan 5.900 jini işe yaramıyordu. Çin sarayı elçilere bu yeşim taşlarını kendi hesaplarına satmalarını teklif etti ancak onlar her 5 jin yeşim taşı için bir top ucuz ipek verilmesinin kabulünü rica ettiler ki Çin tarafı buna razı oldu.⁵⁸

Yeşim taşını sadece Türkler Çin'e göndermiyorlardı. Bazen Çin imparatorları da Türkistan'daki devletlerle ilişkilerinde yeşim taşını hediye olarak veriyorlardı. Mesela Çin imparatorunun 1445 yılının X. ayında, Semerkant hükümdarına gönderdiği hediyeler arasında yeşim taşından kaplar da bulunuyordu.⁵⁹

55 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 464.

56 1 jin yaklaşık 500 gramdır.

57 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 461.

58 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 473.

59 Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s. 473.

Kaynakça

- Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2013.
- Da Ming Yitong Zhi, Xi'an 1990.
- Duvarcı, A., Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser, Ankara 1993.
- Enoki, K.-G. A. Koshelenko-Z. Haidary, "The Yüeh-chih and their Migration", *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, ed. B. N. Puri-G.F. Etemadi, 1994 Paris.
- Han Shu, Beijing 1997.
- Hou Han Shu, Beijing 1997.
- Hsiyu Tongwenzhi, 1763 (Beijing Milli Kütüphane Nüshası).
- Jin Shi, Beijing, 1997.
- Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, çev. Besim Atalay, Ankara 2006.
- Laufer, B., *Jade*, Chicago 1912.
- Li Liu, "The Products of Minds as Well as Hands: Production of Prestige Goods in Neolithic and Early State Periods of China", *Asian Perspectives*, 42(1), 2003.
- Lin Yih-min, *Ali Ekber'in Hitayname Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, Taipei 1967.
- Müller, F. Max, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, London 1888.
- Pétrequin, P., S. Cassen, M. Errera, L. Klassen- A. Sheridan- A. Pétrequin (ed.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon 2012.
- Pétrequin, Pierre -Estelle Gauthier-Anne-Marie Pétrequin, *Jade: interprétations sociales des objets-signes en jades alpins dans l'Europe néolithique*, Presses universitaires de Franche-Comté, and Centre de Recherche archéologique de la Vallée de l'Ain, Besançon, 2017.
- Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi, Beijing 1755 (Tokyo Chuan-men Üniversitesi Kütüphanesi nüshası).
- Shan Hai Jing Quanyi, Guizhou 1992.
- Shi Ji, Beijing 1997.
- Sørensen, Lasse, "A critical approach towards jade axes in southern Scandinavia", *Danish Journal of Archaeology*, I, 1, 2012.
- Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, çev. ve haz. İstanbul 2013.
- Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- Tai ping Yulan, Taipei 1997.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968.
- Tong Dian, Beijing 2003.
- Wei Shu, Beijing 1997.
- Wen Xian Tong Kao, Beijing 2006.
- Xin Tang Shu, Beijing 1997.
- Yıldırım, Kürşat-Elvin Yıldırım, *Doğu Türkistan Seyahatnamesi*, İstanbul 2015.
- Yıldırım, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 2016.
- Yıldırım, Kürşat, "Çin'in Batıyla Ticarete Başlaması ve Yeşimtaşı Kapısı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 384, 2018, s. 12-15.
- Yuan He Jun Xian Tuzhi, Beijing 1983.
- Zarccone, T., *Yeşimtaşı Yolu*, çev. C. Çankaya, İstanbul 2009.

KARAHİTAY İMPARATORLUĞU'NDA SOSYOEKONOMİK HAYAT

Murat Serdar*

Sedat Sayın**

Giriş

Orta Asya tarihinde az bilinen ancak büyüleyici hanedanlardan biri olan Karahitaylar, ataları Kitan İmparatorluğu'nun, Tunguz kökenli Curcen (Jurchen, Jin) Hanedanı tarafından yenilgiye uğratılması üzerine Yelü Dashi önderliğinde anavatanları Mançurya'dan Orta Asya'ya göç etmiş ve Orta Asya'da Çinlileri, göçebe halkları ve Müslümanları birleştiren çok uluslu bir imparatorluk kurmuşlardır. Karahitay İmparatorluğu, çoğunluğu Müslüman bir halka hükmetmiş ve Moğollar tarafından yıkılmadan önce yaklaşık 90 yıl varlığını devam ettirmiştir. Karahitaylar, İpek Yolu güzergâhına hâkim olmalarından dolayı Çin, İç Asya ve Müslüman dünyası arasında kültürel ve ekonomik etkileşim açısından bir köprü vazifesi görmüşler, Doğu ve Batı arasındaki ticaretin güçlenmesini sağlamışlardır.

Karahitayların ataları Kitanlar, Kuzeydoğu Çin'de bulunan Kingan Dağları'nın Moğolistan ile Güney Mançurya'yı ayıran doğu yamaçlarından ortaya çıkmış, göçebe ve pastoral Moğol

* Doçent Doktor, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Orcid: 0000-0003-2922-1096, E-Posta: mserdar61@live.com. *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 473.
Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı. Orcid: 0000-0002-7150-2687, E-Posta: sedat.sayin@bahcesehir.k12.tr.

kökenli etnik bir gruptur. Kitanlar hakkındaki en eski bilgiler, dördüncü yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında geçmektedir. Kaynaklarda Kitanlar; Kytay, Cathay, Kitai, Catai, Kathay, Gho-tai, Chata, Hita, Katai, Xetai, Kataya ve Cathan, Kitan, Hıtay olarak zikredilmektedir. Kitanların hanedan öncesi tarihi beş yüz yıldan fazla (386-907) sürmüştür. Bu uzun süreç, sadece Kitan kabilelerinin sürekli olarak birleştiği bir dönem değil, aynı zamanda Kitan milliyetçiliğinin geliştiği bir dönemdir.¹

Kitanlar onuncu yüzyılın başlarında, Uygur Kağanlığı'nın (744-840) ve Çin'de bulunan Tang Hanedanı'nın (618-907) çöküşünden ve Moğolistan'daki siyasi boşluktan yararlanarak Mançurya'yı ve Moğolistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Yelü Abaoji adındaki Kitan soylusu, 916'da "Kitan" veya "Liao" İmparatorluğu'nu (907-1125) kurmuş ve kendini imparator ilan etmiştir.²

Kitanlar 938'de Kuzey Çin'de bulunan Jin Hanedanı'ndan modern Pekin bölgesindeki on altı eyaleti ele geçirmiştir. Bu eyaletler, Kitanlar ile Çin'i birleştirmeye çalışan Kuzey Song Hanedanı (960-1127) arasında sürekli bir çekişmeye neden olmuştur.³ Bu sebepten ötürü Kitanlar ile Kuzey Song Hanedanı arasında on yılı aşkın bir süre sınır savaşları yaşanmıştır. 1005'te, yapılan Shanyuan Antlaşması'yla iki devlet arasındaki savaş son bulmuş ve Kuzey Song Hanedanı, Kitan İmparatorluğu'na yüklü miktarda yıllık vergi ödemeyi kabul etmiştir. Shanyuan Antlaşması'na göre Kuzey Song Hanedanı on altı eyaleti Kitan İmparatorluğu'na bırakmış, böylece iki devlet arasındaki sınır da çizilmiştir.

Yapılan antlaşma, iki imparatorluğun XI. yüzyılın büyük bölümünde barış içinde yaşamasına zemin hazırlamış, aynı zamanda Kitan İmparatorluğu'na çok fazla zenginlik ve prestij kazandırmıştır. Kitanlar, Kuzey Song Hanedanı'ndan aldığı yıllık vergi ve toprakları kapsamlı bir ticaret için kullanmıştır. Kitan

1 İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski Tang Tarihi (Türkler Bölümü)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 76; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2019, s. 241; George Lane, "The Khitans: Corner Stone of the Mongol Empire", *Acta Via Serica*, v. 6, no. 1, 2021, s. 141-164.

2 Togan-Kara- Baysal, *Eski Tang Tarihi*, s. 76.

3 Lane, "The Khitans: Corner Stone of the Mongol Empire", s. 141-164; Xu Elina-Qian, *Historical Development of The Pre-Dynastic Khitan*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Helsinki, Helsinki, 2005, s. 275.

İmparatorluğu, Doğu Asya komşuları Kore'den ve merkezi modern Kuzeybatı Çin'de bulunan Tangut İmparatorluğu'ndan (1032-1227) haraç almıştır.⁴

Kitan İmparatorluğu sınırları içerisinde birçok etnik grup bulunmasından dolayı yönetim sistemi tarihî öneme sahiptir. Kitanlar farklı etnik grupları çeşitli şekillerde kontrol etmek için idari bir model olarak ikili yönetim sistemini uygulamıştır.⁵ Kitanların uyguladığı bu ikili yönetim sistemi yaklaşık iki yüz yıl boyunca iyi çalışmıştır. Ancak on ikinci yüzyılın başlarına gelindiğinde, imparatorluğun gücü azalmış, buna doğal afetler, sert iklim ve ekonomik zorluklar da eklenince, Kuzey Mançurya tebaası olan Tunguz kökenli Curcenler (Jurchen) isyan etmiştir. 1114'te Kitanlar ve Curcenler (Jurchen) arasında büyük çaplı bir savaş çıkmış ve sonunda 1125'te Kitan İmparatorluğu yıkılmış, Curcen (Jurchen Jin) Hanedanı kurulmuştur.⁶

Karahitay Devleti (Batı Liao İmparatorluğu)

1124'te Kitan İmparatorluğu'nun zayıflamasından dolayı Kitan halkının büyük bir kısmı Tunguz kökenli Curcenler'in hâkimiyetine girmiştir. Ancak Kitan İmparatorluğu'nun kurucusu Yelü Abaoji'nin sekizinci nesilden torunu Yelü Dashi yönetimindeki küçük bir grup, Batı Moğolistan'daki birçok kavmin desteğini aldıktan sonra batıya doğru harekete geçmiştir.⁷

Yelü Dashi, Kitan İmparatorluğu'nun en batıdaki garnizon karakolu Kedun'a gelip güç topladıktan sonra Kitan İmparator-

4 Naomi Standen, *Integration and Separation: The Framing of the Liao Dynasty (907–1125) in Chinese Sources*, *Textual Afterlife Sempozyumu*, September, 2004, at the University of St Andrews, Saint Andrews, s. 147-198; Herbert Franke, *The Forest Peoples of Manchuria: Kitans and Jurchens*, Cambridge University Press, London, 2008, s. 401-412.

5 Renxiong Gao, *Ethnic Culture and Literature of Western Liao Dynasty*, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, v. 284, 2018, s. 204-209.

6 Yüan-Ch'ao Pi-Shi, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 218-219; Jean -Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergâh Yayınları, çev; A. Kazancıgil ve A. Bereket, İstanbul, 2018, s. 32, 62.

7 Pi-Shi, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 218-219; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 243-244; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II, İkinci İmparatorluk Devri, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2011, s. 323.

luğu'nun eski topraklarını almayı umut etmiştir. Bu amaçla Yelü Dashi, Kedun'da yerel halktan ve askerler arasından birçok taratar toplamıştır.⁸ Ancak Curcenler'e karşı komşu ülkelerden diplomatik destek almak için girişimlerde bulunsa da başarılı olamamıştır. O yıllarda Curcenler sadece Kitan İmparatorluğu'nu (1125) ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda Kuzey Song Hanedanı'nın (1127) Kuzey Çin'deki topraklarının çoğunu fethetmiştir. Yelü Dashi, Curcenler'e karşı başarılı olamadığı için, Moğolistan'a kıyasla daha zengin kaynak ve ticaret yollarına sahip ve ayrıca siyasi parçalanmaya müsait olduğunu düşündüğü Orta Asya'ya yönelmiştir.⁹

Yelü Dashi, modern Sincan bölgesinde yaşayan Budist Uygurlar, Müslüman Karahanlılar ve özellikle de tarımı yöneten Doğu Karahanlılar (1041–1205) gibi Orta Asya devletlerinin bazılarıyla yakın ticari ve diplomatik ilişkiler sürdürmüştür.¹⁰ Yelü Dashi askerlerinin birkaçının Curcen kampına baskın düzenlemesinden dolayı (1129–1130) şiddetli bir Curcen tepkisinden korkmuş, hızla Orta Asya'ya akınlar yapmıştır. Bu akınların sonucunda batı toprakları ve siyaseti hakkında bilgi edinmiştir.¹¹

Yelü Dashi edindiği bu bilgiler doğrultusunda 1130 yılının başlarında Kedun'dan mütevazı bir güçle ayrılarak batıya doğru ilerlemiştir. Yelü Dashi, Kaşgar'da Yenisey Kırgızlarına ve Doğu Karahanlılara yenilmesine ve Karahoca Uygurlarıyla ilişkilerin kesilmesi gibi birtakım aksaklıklar yaşamasına rağmen Kuzey Sincan'da, İrtiş Nehri yakınında bulunan İmil Nehri'nde bir üs kurmayı başarmıştır.¹²

1131 yılının sonlarında, Gürhan unvanını alarak Karahitay Devleti'nin ilk hükümdarı olan Yelü Dashi, ülke topraklarını İmil'den batıya, Modern Yining, Kuzey Sincan, Modern Kopal ve Güney Kazakistan gibi Karluk şehirlerine doğru yavaşça geniş-

8 Lin Hang, "Empress Dowagers on Horseback: Yingtian and Chengtian of the Khitan Liao (907–1125)", *Acta Orientalia Hung.* 73 /4, Budapest, 2020, s. 585–602.

9 Nancy Shatzman Steinhardt, "Liao Archaeology: Tombs and Ideology Along the Northern Frontier of China", *Asinu Pctsprctil'cs*, v. 37, no.2, 1998, s. 224–244.

10 Michal Biran, Kitan Migrations in Eurasia (10th–14th Centuries), *Journal of Central Eurasian Studies*, v. 3, 2012, s. 85–108.

11 Biran, "Kitan Migrations in Eurasia", s. 85–108.

12 Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, İSAM Yayınevi, Ankara, 2013, s. 271; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 327.

letmiş ve bölge lideri olarak şöhretini arttırmıştır. 1134'te Karahanlıların başkenti Balasagun'a girmiş ve şehri savaştan ele geçirmiştir. Karahanlı hanını Kaşgar'a sürgün ederek bu şehri Karahitay Devleti'nin başkenti yapmıştır.¹³

Karahitayların batıya, bereketli Fergana Vadisi'ne doğru devam eden ilerlemeleri Batı Karahanlılarla çatışmalarına neden olmuştur. 1137'de Dashi, Khujand'da (Kuzey Tacikistan) Batı Karahanlı Hanı Maḥmud'u (hükümdarlık 1135 / 6-1141) yenmiştir. Batı Karahanlı Hanı, Selçuklu Sultanı Sencer'den (1118-1157) yardım istemiştir. Karahitaylar ile Selçuklular arasında Eylül 1141'de Semerkant yakınlarındaki Katvan bozkırında büyük bir çarpışma yaşanmış, muharebe Karataylıların galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Katvan Muharebesi sonunda yaklaşık 30.000 kayıp veren Sultan Sencer Tirmiz'e kaçmış, eşi ve ileri gelen devlet adamları Karahitaylara esir düşmüştür. Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmud Han da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Katvan Muharebesi'ni kaybeden Büyük Selçuklu Devleti yıkılış devrine girmiş ve bütün Müslüman dünyasının siyasi ve ekonomik hayatı olumsuz etkilenmiştir.¹⁴

Katvan Muharebesi'nden sonra Karahitaylar bütün Maverâünnehir'i ele geçirmiş ve Buhara'yı işgal etmiştir. Buhara işgali sırasında şehit ettikleri Sadr Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz yerine Alp Tegin'i vali tayin etmişlerdir. Batı Karahanlı tahtına ise Tamgaç Buğra Han III. İbrâhim b. Muhammed'i oturtmuşlardır.¹⁵

13 Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 271; Michal Biran, "China, Nomads and Islam: The Qara Khitai (Western Liao) Dynasty, 1124-1218", *Journal of Sung Yuan Studies*, v. 31, 2001, s. 363.

14 Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarihi Güzide*, çev. M. Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 360; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 130; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *Selçuklular "Câmi'ü't Tevârih"*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayın Evi, İstanbul, 2014, s.118; Yaşar Bedirhan, *Ortaçağ Tarihi*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2012, s. 219; Bekir Biçer, Ahmet Sağlam, *Türklerin İslamiyet'in Kabulü, İlk Müslüman Türk Devletleri ve Moğollar*, edt. Selim Hilmi Özkan, İdeal Kültür Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 281; Ahmet Taşağıl, *Gökbörünün İzinde*, Kronik Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 310; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 240-242.

15 Kazvinî, *Tarihi Güzide*, s. 360; Fazlullâh, *Selçuklular "Câmi'ü't Tevârih"*, s. 119; Muhammed Bin Hâvendşâh Bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu'us Safâ*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,

Hârizmşah İlarıslan'ın vefatından sonra taht mücadelesine başlayan Alâeddin Muhammed Tekiř, Karahitaylardan kardeşi Sultanřah Mahmud'a karşı yardım istemiştir. Alâeddin Muhammed Tekiř taht karşılığında Karahitaylara çeşitli vaatlerde bulunmuş ve vergileri fazlasıyla ödeyeceğini vaat etmiştir. Bunun üzerine Karahitay İmparatoriğesi Yelü Dashi'in kızı Čieng-tien (1164-1177) Alâeddin Muhammed Tekiř'e yardım için kocası Fu-ma'yı görevlendirmiştir. Fu-ma büyük bir orduyla Alâeddin Muhammed Tekiř'i de yanına alarak Harezm'e götürmüş, Gürgeç yakınlarına geldiklerinde şehirde bulunan Sultanřah Mahmud şehri terk etmiş ve Alâeddin Muhammed Tekiř 1173 yılında tahta oturtulmuştur.¹⁶

1198 yılında Belh şehrinin Gurlular tarafından alınması üzerine Karahitay Gürhan'ı Yeh-lü Ch'e-lu-ku (1178-1211) Komutan Tayangu'yu görevlendirmiş, o da Ceyhun Nehri'ni aşarak Cûcân'ı yağmalamıştır. Ancak Komutan Tayangu Gur ordusuyla tekrar savaşmış ve 12.000 kayıp verip savaşı kaybetmiştir.¹⁷

1206 yılında Tirmiz'i alan Hârizmşah Muhammed b. Tekiş çevresindeki rakiplerini sindirmiş ve eski gücünü yitiren Karahitaylara tâbi olmak istememiştir. Hârizmşah Muhammed b. Tekiş, 1210 yılında Maverâünnehir seferine çıkmış, Karahitaylardan Semerkant ve Buhara'yı almıştır. 1209'da Uygur Hükümdarı İdiku Barçuk Karahitaylardan ayrılarak Moğol Hükümdarı Cengiz Han'a bağlanmıştır. Gücü gün geçtikçe azalan Karahitaylara son darbeyi Harzemşahlarla anlaşan Nayman hükümdarı ve Gürhan Ch'e-lu-ku'nun damadı Küçlüğ Han vurmuş, 1211 yılında kayın pederini esir ederek devletin başına geçmiştir.¹⁸ 1211-1218 yılları arasında Karahitay tahtında oturan Küçlüğ'ün Moğollar tarafından öldürölmesiyle bu devlet tarih sahnesinden silinmiştir.¹⁹

2018, s. 184; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 202-206.

16 Ahmet Taşağıl, "Karahitaylar", *Diyanet İşlâm Ansiklopedisi*, c. 24, 2001, s. 415-416; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 338.

17 Kazvinî, *Tarihi Güzide*, s. 360; Ahmet Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde*, Kronik Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 328; Bertold Spuler, *İran Moğolları" Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 29.

18 Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 174.

19 Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 175; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 210; a.mlf., *Bozkırın*

Karahitay Devleti'nin en geniş sınırları; doğuda Çin'in batısındaki Hsihsia'ya, kuzeyde Altay Dağları'ndaki Nayman ülkesine, batıda Ceyhun Nehri'ne, güneyde ise Belh, Tirmiz ve Hoten'e kadar uzanmaktaydı. Doğuda Beşbalık, Turfan, Karaşar ve Kuça'da oturan Uygur Türkleri, kuzeyde Aşağı İli'de ikamet eden Karluklar, güneybatıda Maveraiünnehir ve Kuzey Afganistan halkları, Doğu İran'da Müslüman Türkler ve başka bazı kavimler de Karahitaylar'a tâbi olmuşlardır.²⁰

Karahitay İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik Hayat

Karahitaylar, ataları Kitan Hanedanı'nın siyasi sistemini miras aldıklarından dolayı Orta Asya'nın sosyoekonomik ve kültürel gelişimi üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Karahitay Devleti'ndeki Kitanların ekonomik yapısı esas olarak hayvancılık, avcılık ve balıkçılıktan oluşmaktadır. Yelü Dashi önderliğinde batıya doğru göç eden Kitanlar yavaş yavaş yerleşik hayata geçmiş, göçebe yaşam tarzından çiftlik hayvanları yetiştiriciliğine ve yerleşik tarıma yönelmişlerdir. Ev olarak çadırları kullanan göçebe Kitan halkı, Karahitay Devleti'nin kurulduğu ilk zamanlarda olduğu gibi hayvancılık, balıkçılık ve avcılık faaliyetlerini sürdürmektedir.²¹

Karahitaylar, Doğu Karahanlı Hanedanını ele geçirdiği zaman bölgenin bol yağış alması ve zengin meralardan oluşmasından dolayı hayvancılık faaliyetlerinde eşi benzeri görülmemiş bir başarıya ulaşmıştır. Kitan halkı göçebe sürülerini periyodik otlatma ve düzenli geri çekilme gibi belli kuralları uygulayarak her yıl hayvanlarını nisandan ağustosa kadar otlatmaları için serbest bırakmışlar ve merayı korumak için ağustos ayı sonunda ıslah etmişlerdir.²²

Kağanlıkları, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019, S.219; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 244; A. Kadyrbaev, *Moğol İstilas Zamanında Kazakistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2007, s. 31; Ebu Bekr B. Ca'fer En-Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 39.

20 Taşağıl, "Karahitaylar", s. 416; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 336; Osman G. Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994, s. 83-84.

21 Wang Feng-Mei, "On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country", *Journal of Jishou University (Social Sciences Edition)*, v.31, no.2, 2010, s. 48-52.

22 Feng-Mei, "On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country", s. 48-52.

Karahitay Devleti ekonomisinde hayvancılığa ek olarak avcılık ve balıkçılık, Kitan halkı için önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Karahitay sınırları içerisinde Shihu Gölü'nün güneyinde Yili Nehri ve Taras'a ek olarak yedi nehir bulunmaktadır. Ayrıca Yisik ve Sailimu Gölü başta olmak üzere birçok küçük göl bulunmaktadır. Ülke toprakları üzerinde birçok nehir ve göl bulunmasından dolayı Karahitay halkı için balıkçılık önemli bir geçim kaynağı olmuştur.²³ Kitan halkı bugün hâlâ Çin'in kuzeyindeki bazı etnik gruplar tarafından kullanılan balıkları örtmeyi, nehir buzu üzerine keçe bir barınak kurmayı ve buzu kesmeyi öğrenmişlerdir.²⁴

Karahitay Devleti'nin kurulmasından sonraki dönemde hayvancılık önemli bir yer tutsa da Kitan halkının ekonomik faaliyetleri zamanla değişiklik göstererek halkın çoğu hayvancılıktan yerleşik çiftçiliğe yönelmiştir. Karahitay Devleti'nin başkenti Balasagun bölgesinin orta ve alt kesimlerinde yaz ve sonbahar mevsiminde yağmur yağmamasından dolayı Kitanlar sulama kanalları inşa etmişlerdir. Balasagun'un bulunduğu Yili Nehri Havzası'nda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde su kanallarının şehrin eteklerinde bulunan tarım arazilerinin sulanması için kullanıldığı ve buna ek olarak şehir halkı için de su sağladığı anlaşılmaktadır. Bu durum Karahitayların sulu tarıma geçtiğini göstermektedir. Sulu tarıma geçen Kitan halkı devlet toprakları üzerinde pamuk ve tahıl yetiştirmişlerdir. Ayrıca pirinç, buğday, kavun, üzüm, nar, gül elması ve armut gibi çeşitli besinler üretmişlerdir. Yerleşik hayata geçmeden önce temel besinleri et ve süt olan Kitanlar yerleşik hayata geçtikten sonra eski yiyeceklerinin yanında, buğday, darı, pirinç, fasulye ve çeşitli sebzelerden yaptıkları yiyecekleri yemeklerinde kullanmışlardır. Kitan halkı yetiştirdikleri meyvelerin özlerinden meyve suyu ve şarap yapmasını öğrenmişler ve yerel içeceği olan sütün yanında meyve suyu ve şarabı içmeye başlamışlardır.²⁵

Yerleşik hayata geçen Kitan halkı seramik alanında da ustalaşmıştır. Kaseler, çay kaseleri, tepsiler, kandiller, tabaklar ve çeşitli

23 Feng-Mei, "On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country", s. 48-52.

24 Feng-Mei, "On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country", s. 48-52.

25 Feng-Mei, "On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country", s. 48-52.

büyük kil kaplar yapmışlardır. Qihe Bölgesi'nde yapılan kazılarda Karahitay dönemine ait birçok sayıda cam eşya gün yüzüne çıkarılmıştır. Karahitay İmparatorluğu'nda doğrudan devlet yönetimi altında bulunan şehirlerde köle ticareti yapılmıştır. Köleler genellikle kuzey göçebe kabilelerinden seçilmiş ve seçilen bu köleler hizmet etmeleri için Hezlong ve Batı Asya'ya gönderilmiştir.²⁶

Karahitay Devleti yönetimindeki Kitan halkı evleri genellikle duvarlarla çevrilmiştir. Varlıklı Kitan aileleri içerisinde avlu bulunan ve cam pencereleri olan çok büyük evler yapmıştır. Kitan zanaatkârlarının evleri ise genellikle orta büyüklükte ve küçük avludan oluşmaktadır. Ayrıca bu avluları ikiye bölerek bir kısmını atölye diğer kısmınıysa yaşam alanı olarak kullanmıştır. Şehirde yaşayan fakir Kitan halkı avlusu bulunmayan çok küçük evlerde yaşamış; cam ve çömlek endüstrisini öğrenmişler ve evlerinde pencere olarak camı kullanmış, tuğlalar, seramikler ve seramik su boruları yapmışlardır. Qihe Bölgesi'nde yaşayan Kitan halkının evi kirişler, sütunlar, saçakların tümü ahşap ve pencerelerle oyulmuştur. Toprak evin pencereleri tamamen renkli camdır. Şehirdeki evlerden bakıldığında evlerin duvarları kerpiçten yapılmıştır. Evin temeli ve arazisi çoğunlukla kare tuğlalarla döşenmiştir.²⁷

Bazı yerli feodal beyler ve zengin tüccarların da Karahitay siyasetine katılmasıyla 1124 yılında Yelü Dashi, kendisiyle birlikte batıya göç eden Kitanlıları örgütlemiş, Ketun şehrinde güney ve kuzey resmî yönetim sistemini kurmuştur. Ancak ülkenin Orta Asya'ya doğru genişlemesinden sonra Yelü Dashi, yetkileri kendi etrafında toplayarak ikili yönetim sisteminden vazgeçmiştir.²⁸ Yelü Dashi, Kitan generallerinin kendi ayakları üzerinde durmasından dolayı Kitan İmparatorluğu'nun yıkıldığını görmüş ve bundan ders alarak Karahitay ordusunun kontrolünü doğrudan kendisi üstlenmiştir. İbnü'l Esir bu konu hakkında şunları söylemektedir:²⁹

-
- 26 Feng-Mei, "On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country", s. 48-52.
- 27 Igor de Rachewiltz, "The Hsi-yu lü by Yeh-lü Ch'u-ts'ai", *Monumenta Serica*, v.21, 1962, s. 20-21.
- 28 Rachewiltz, *The Hsi-yu lü by Yeh-lü Ch'u-ts'ai*", s. 20-21.
- 29 Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*, Cambridge Studies in Islamic Civilization,

Hıtaılar ve Gayrimüslim Türkler Maveraünnehir’de yerleştiler. Kû-Han 535 yılı Receb ayına (Ocak-Şubat 1143) kadar yaşadı ve bu tarihte öldü. Güzel ve yakışıklıydı. Çin ipeğinden başka bir elbise giymezdi. Adamları üzerinde büyük bir nüfuz ve heybeti vardı. Hiçbir emîri bir beldeye musallat olmaya ve toprak istilasına teşvik etmezdi. Bilakis onlara kendi iktâlarından verirdi, “Çünkü emîrler bir beldeyi zapt edince halka zulmeder.” derdi. Kendisine isyan edemesinler diye hiçbir emîri yüz bin kişiden daha fazla bir ordunun başına kumandan tayin etmezdi. Adamlarını zulümden ve sarhoşluktan nehyeder, zalim ve sarhoşları cezalandırırdı ancak zinaya mâni olmaz ve onu kötölemezdi.³⁰

Karahitay İmparatorluğu, vasaı devletlerin ekonomisine müdahale etmediğı için, vassal devletin ekonomik gelirleri Karahitay İmparatorluğu’ndan daha yüksektir. Karahitay vasaı devletlerinin el sanatları, esas olarak Hezhong Bölgesi, Kaşgar ve Hotan bölgelerinde cam imalatı Karahanlılarda çanak çömlek, metal yapımı, dokuma ve kâğıt yapımı; Uygurlarda madencilik endüstrisi, dokuma, hırdavat ve metal endüstrilerini, eritme endüstrisi alanında gelişmişlerdir. Karahanlılar ve Uygurlar, Çin ile Batı arasında bulunmasından dolayı doğuda Kuzey Song ve Jin Hanedanı, batıda ise Hindistan, Afganistan, Batı Asya, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Avrupa’yla ticari ilişkileri gelişmiştir.³¹

Karahitay döneminden önce uluslararası ticaret Türkistan’da çoğunlukla Müslümanların yaşadığı şehirlerde yapılmaktaydı. İpek Yolu ticareti, yollarının kontrolünün Karahitay Devleti’ne geçtiğı zamanda da kusursuz olarak işlemeye devam etmiştir. Çin’le ticari işlemler esas olarak Tangut İmparatorluğu aracılığıyla Çin’e ulaşan Uygurlar tarafından yönetilmiştir. Karahitay Devleti, Kitan modeline göre madeni paralar basmasına rağmen

Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 295; Michal Biran, “Scholarship and Science under the Qara Khitai (1124-1218)”, ed. D. O. Morgan ve S. Edwards, *The Coming of the Mongols*, Tauris, New York-London, 2018, s. 58-72.

30 İbnü’l Esîr, *El Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi*, c. XI., çev. A. Özeydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987. s. 84; Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hıtaılar*, s. 83-84.

31 Belyaev Vladimir, Nastich Vladimir, Sidorovich Sergey, “The Coinage Of Qara Khitay: A New Evidence (On The Reign Title Of The Western Liao Emperor Yelü Yilie)”, 3rd *Simone Assemani Symposium On Islamic Coinage*, Roma, 2011, s. 128-143; Feng-Mei, “On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country”, s. 48-52.

ticarete daha çok Karahanlı darphanelerinde basılan gümüş ve altın paralar kullanmıştır. Karahitay Devleti yönetim sistemi olarak ataları Kitanların sistemini almışlardır. Merkezî hükûmet başkent Balasagun yakınlarında yalnızca Karahitay tebaası üzerinde doğrudan yargı yetkisine, diğer vassal devletlerse özerk bir yapıya sahip olmuşlardır. Bu vassal devlet yöneticileri yalnızca Gürhan tarafından görevden alınabilmektedir. Ayrıca vassal devletlere Gürhan tarafından hükümdarlığının nişanı olarak gümüş bir mühür verilmiştir.³²

Tüm göçebe imparatorluklarda olduğu gibi Karahitay İmparatorluğu'nda da ana görev fethedilen bölgelerin vergilendirilmesi olarak görülmüştür. Nüfustan hane bazında vergiler alınmış, nüfus sayımı ve vergi toplama görevleri, Farsçada şehna, Türkçede ise basgaq olarak adlandırılan Gürhan'ın elçisi veya valisi tarafından yönetilmiş ve kontrol edilmiştir. Fethedilen topraklarda valinin (şehna) küçük, silahlı maiyeti dışında hiçbir ordu bulundurulmamıştır. Vergi toplamakla görevli olan Karahitay valisinin (şehna) öldürülmesi hâlinde, bu hareket, isyan başlatmakla eş değer görülmüştür. Karahitayların imparatorluğa bağlı olan Orta Asya'nın ağırlıklı olarak Müslüman topraklarındaki askerî eksikliği nedeniyle pek çok seyyah Karahitay egemenliğini güçlkle fark etmiştir. Ayrıca Karahitaylar yerel ekonomiyi ve kültürü kendi yöntemleriyle işleme-ye bırakmıştır. Ancak Müslüman vassal bölgelerde Karahitay hükümdarının adının Cuma hutbesinde (koṭba) zikredilmesi zorunlu hâle getirilmiştir.³³ Karahitayların resmî dili Çince olmasına rağmen fethedilen yerlerde iletişim için Farsça ve Uyğurca'yı kullanmıştır. Din olarak Budizm'i savunmuşlar ancak temelde atalarının inançlarına bağlı kalmışlardır. Karahitay tebaasının büyük çoğunluğunu oluşturan Türk ve İranlı nüfus Müslüman'dı. Bunun yanında çoğunluğu Türklerden oluşan

32 Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar*, s. 83-84; Belyaev Vladimir, Nastich Vladimir, Sidorovich Sergey, "The Coinage Of Qara Khitay: A New Evidence (On The Reign Title Of The Western Liao Emperor Yelü Yilie)" s. 128-143.

33 Cemşid-i Rustâ, Tehlîl-i Çegûnegi-Yi Şekl Girî-Yi Dovlet-i Karâhitâyî, *Mecele-Yi İlmî-Pejuhişi-Yi Dânişkede-Yi Edebiyat ve Ulum-i İnsânî Dânişgâh-i Esfehân*, v. II (53), 1387, s. 93-112.

Nasturi Hristiyanlar da vardı. Karahitayların dinî hoşgörülerini Budizm, Maniheizm ve Nasturi Hristiyanlığının XII. yüzyılda Orta Asya'da gelişmesinde büyük rol oynamıştır.³⁴

Sonuç

Moğollar tarafından yıkılmadan önce yaklaşık doksan yıl hüküm süren Karahitaylar, göçebe bir ulustan yerleşik bir tarım ulusuna dönüşmüş, fethettikleri topraklarda yaşayan halkların örf ve âdetlerine müdahale etmeden kendi egemenliklerini kurmuşlardır. Geliştirdikleri bu sistem ve politikalar, Orta Asya'nın sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimini teşvik etmede önemli rol oynamıştır. Bölgenin de etkisiyle hayvancılığın yerini yerleşik hayatın gereği tarım almıştır. Ayrıca sadece kara ürünleriyle değil aynı zamanda akarsu ürünlerinden de faydalanmışlar ve bu ürünlerin ekonomik hayatta yer almasını sağlamışlardır. Ayrıca Maverâünnehir'e hâkim oldukları dönemde bölgenin ekonomik gelişimine katkıda bulunmuşlar ve küçük sanayi dallarının gelişmesine öncülük etmişlerdir. Karahitaylar hiçbir zaman yönetimi altındaki vassal devletlerin iç işlerine karışmamış, iki taraf arasındaki ilişkiler sadece vergilendirme ve askerî iş birliğine dayanmıştır.

Karahitay Hanedanı, yönetimlerinde ve kültürlerinde çok sayıda Çin özelliğini barındırdığı için Çinliler tarafından da meşru bir Çin hanedanı olarak tanınmış ve Batı Liao Hanedanı olarak adlandırılmıştır. Ancak Karahitayların resmî dili Çince olmasına rağmen onlarla ilgili hiçbir Çince belge günümüze ulaşmamıştır. Karahitaylar, Türk ve İran asıllı halklara hükmetmelerine karşın hiçbir zaman halkın dinî inanç ve kültürünü benimsememişler ancak onların dinî inançlarına saygı göstermişlerdir. Bunun en güzel örneği, XII. yüzyılda Orta Asya'da Budizm, Maniheizm ve Nasturi Hristiyanlığının gelişmesidir.

34 Michal Biran, "True to Their Ways: Why the Qara Khitai did not Convert to Islam", ed. Reuven Amitai ve Michal Biran, *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Brill, Leiden. 2005, s. 177-179; Michal Biran, "Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions", *Journal of Song-Yuan Studies*, v. 43, 2013, s. 221-251; István Vásáry, "The Origin of the Institution of Basqaqs," *Acta Orientalia Hungarica*, 32, 1978, s. 201-6.

Kaynakça

- Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2018.
- Bedirhan, Y., *Orta Çağ Tarihi*, Nobel Yayınevi, Ankara 2012.
- Belyaev Vladimir, Nastich Vladimir, Sidorovich Sergey, "The Coinage Of Qara Khitay: A New Evidence (On The Reign Title Of The Western Liao Emperor Yelü Yilie)", *3rd Simone Assemani Symposium On Islamic Coinage*, Roma, 2011, s. 128-143.
- Biçer, B. ve Sağlam, A., *Türklerin İslamiyet'in Kabulü, İlk Müslüman Türk Devletleri ve Moğollar*, ed. Selim Hilmi Özkan, İdeal Kültür Yayınevi, İstanbul 2016.
- Biran, M., "China, Nomads and Islam: The Qara Khitai (Western Liao) Dynasty, 1124-1218", *Journal of Sung Yuan Studies*, v. 31, 2001.
- Biran, M., "Kitan Migrations in Eurasia (10th-14th Centuries)", *Journal of Central Eurasian Studies*, v. 3, 2012, s. 85-108.
- Biran, M., "Scholarship and Science under the Qara Khitai (1124-1218)", ed. D. O. Morgan and S. Edwards, *The Coming of the Mongols*, (içinde), London, 2018, s. 58-72.
- Biran, M., *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Biran, M., "Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions", *Journal of Song-Yuan Studies*, v. 43, 2013, s. 221-251.
- Biran, M., "True To Their Ways: Why the Qara Khitai did not Convert to Islam", ed. Reuven Amitai, M. B., *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden 2005.
- Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2019.
- Elina-Qian, Xu, *Historical Development of The Pre-Dynastic Khitan*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Helsinki, Helsinki 2005.
- Fazlullâh Reşidü'd-Dîn, *Selçuklular "Câmi'ü't Tevârih"*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayın Evi, İstanbul, 2014.
- Feng-Mei, W., "On the Social Economy and the Rule of the West Liao Country", *Journal of Jishou University (Social Sciences Edition)*, v. 31, no.2, 2010, s. 48-52.
- Franke, H., *The Forest Peoples of Manchuria: Kitans and Jurchens*, Cambridge University Press, Londra 2008.
- Gao, R., "Ethnic Culture and Literature of Western Liao Dynasty", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, V. 284, 2018, s. 204-209.
- Hang, L., "Empress Dowagers on Horseback: Yingtian and Chengtian of the Khitan Liao (907-1125)", *Acta Orientalia Hung.* 73 /4, Budapest 2020, s. 585-602.

- İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. XI., çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- Kadyrbaev, A., *Moğol İstilası Zamanında Kazakistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2007.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-yi, *Tarihi Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II, İkinci İmparatorluk Devri, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011.
- Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Lane, G., "The Khitans: Corner Stone of the Mongol Empire", *Acta Via Serica*, v. 6, no. I, 2021, s. 141-164.
- Mîrhând, Muhammed Bin Hâvendşâh Bin Mahmûd, *Ravzatu'us Safâ*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Narşahî, Ebu Bekr B. Ca'fer En-, *Târîh-i Buhârâ*, Çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Nastich, V., "The Enigmatic "Starvation" Dirham (al-Üzjand, 610 AH): A Coinage of the Qarakhitay Gürkhan?", *Oriental Numismatic Society Newsletter*, no. 167, 2001, s. 3-5.
- Özgüdenli, O. G., *Selçuklular*, İsam Yayınevi, Ankara 2013.
- Özgüdenli, O. G., *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- Pi-Shi, Yüan-Ch'ao, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Rachewiltz, I., "The Hsi-yu lü by Yeh-lü Ch'u-ts'ai", *Monumenta Serica*, v. 21, 1962, s. 20-21.
- Roux, J.-P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Dergâh Yayınları, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2018.
- Rustâ, Cemşid-i, Tehlîl-i Çegûnegi-Yi Şekl Gîrî-Yi Devlet-i Karâhitâyî, *Mecelle-Yi İlmî-Pejuhişi-Yi Dânişkede-Yi Edebiyat ve Ulum-i İnsânî Dânişgâh-i Esfehân*, v. II (53), 1387, s. 93-112.
- Spuler, B., *İran Moğolları "Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Standen, N., "Integration and Separation: The Framing of the Liao Dynasty (907-1125) in Chinese Sources", *Textual Afterlife sempozyumu*, September, 2004, at the University of St Andrews, Saint Andrews, s. 147-198.
- Steinhardt, N. S., "Liao Archaeology: Tombs and Ideology Along the Northern Frontier of China", *Asinu Pctsprtil'cs*, v. 37, no.2, 1998, s. 224-244.
- Taşagıl, A., *Bozkırın Kağanlıkları*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019.
- Taşagıl, A., *Gökbörünün İzinde*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019.
- Taşagıl, A., *Karahitaylar, Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, 2001. s. 415-416.
- Taşagıl, A. *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2019.
- Togan, İ. ve Kara, G. Baysal, C., *Eski Tang Tarihi (Türkler Bölümü)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Vásáry, I., "The Origin of the Institution of Basqaqs," *Acta Orientalia Hungarica*, 32, 1978, s. 201-206.

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI'NDA EKONOMİ VE TİCARET

Neslihan Durak*

Tarih boyunca dünya ticaretinin en önemli merkezlerinden olan Hindistan, geçmişte çok daha geniş bir coğrafyanın adı olarak bilinmektedir. Doğudan Bengal Körfezi, güneyden Hint Okyanusu, batıdan Umman Denizi'yle kuşatılmış olup bugünkü Afganistan, Pakistan, Belucistan, Keşmir, Bangladeş, Nepal, Myanmar, Srilanka, Sind ve Mekran'ın bir kısmını içine alan topraklarıyla âdeta küçük bir kıta hüviyetine sahiptir. Hint alt kıtası coğrafi özellikleri itibarıyla Pencab ve Dekken bölgesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Geniş düzlüklerin büyük nehirler tarafından beslendiği Pencab'ı daha sıcak ve kurak olan Dekken bölgesinden Vindya Sıradağları ayırmaktadır. Hindukuş, Himalaya ve Karakurum Dağları'ndan eriyen kar suları ve yağmurlar bölgedeki nehir yataklarını beslerken aynı zamanda böylesine geniş bir coğrafyanın su ihtiyacını da karşılamaktadır.¹

Ülkenin kuzey kesimleri yukarıda adı geçen dağlar sebebiyle zengin su yataklarına sahip olup pek çok kolla beslenirken Ganj, Sind ve Brahmaputra Nehirleri de yaklaşık 2.000 mil genişliğindeki Ganj Ovası'na doğru akmaktadır. Bölgenin Pencab adıyla tanınmasını sağlayan Celum, Cenab, Ravi, Beas ve Sutlej Nehirleri Sind Nehri'ni; Yamuna, Sarda, Gandak ve Kosi Ne-

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, neslihan.durak@inonu.edu.tr. Orcid: 0000-0003-0672-5128

1 N. Durak, "Zenginlikler Ülkesi Hindistan ve Kültüründen Örnekler", ed. Yahya Başkan, *Sabit Duman Armağanı*, Sonçağ Akademi, Ankara 2020, s.59 vd.

hirleri de Ganj'ı beslemektedir. Ganj Nehri, âdeta hilal şeklinde batıdan doğuya doğru akarak Bengal Körfezi'ne dökülürken, güzergâhı üzerinde bulunan alanlarda geniş tarım ovalarının oluşmasına da imkân sağlamaktadır. Ayrıca Tista, Manas ve Lahit Nehirlerinin yatağı konumunda olan Brahmaputra Vadisi de tarım alanlarıyla bölgeye zenginlik katmaktadır. Söz konusu vadi, kuzeyden güneye bir başka deyişle deniz seviyesine doğru inildikçe arazinin daha düz ovalarla şekillendiği bir yapıya sahiptir. Coğrafyanın sunduğu bu çeşitlilikle bölge âdeta bir tarım cenneti hüviyetine bürünürken bu alanda üretimden elde edilen gelir, ülke ekonomisi ile ticaretini belirleyen ana unsur olarak ortaya çıkmaktadır.²

Geniş topraklara sahip olan Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığı'nın kurulduğu coğrafya incelendiğinde, bu devletin hâkimiyet merkezini teşkil eden asıl bölge Pencab ve çevresi olduğu için buranın kuzeye açılan kapıları tarih boyunca gerek siyasi gerekse ticari ve ekonomik bakımdan son derece önemli olmuştur. Sınırlı sayıdaki yollarla Kuzey Hindistan'ı Türkistan'a bağlayan en önemli şehirler konumundaki Kabil ve Kandahar aynı zamanda çok önemli ticaret merkezleridir.³ Özellikle Pencab'ı Kabil'e bağlayan ana yol üzerinde yer alan Kandahar⁴ aynı zamanda doğu ve batı arasındaki dış ticarete de ev sahipliği yapması bakımından son derece önemlidir.⁵ Asya'nın birbirinden zengin şehirleri Semerkant, Buhara, Fergana, Belh, Hisar ve Bedeşşan'dan gelen ürünler, kervanlarla Kabil'e ve oradan da

- 2 K. J. Schmidt, *An Atlas and Survey of South Asian History*, Routledge, London, 1963, s.2; T. Keightley, *History of India*, Whittaker, London, 1847, s.1 vd.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, TTK, Ankara 1987, s.1vd.; Delhi Türk Sultanlığı'nın ekonomik durumu hakkında bilgi için bkz. A. Lal Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, Lahore, 1950, s.335 vd.; C.E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, nşr. E. Merçil, M. İpşirli, Oğuz, İstanbul 1980, s.233 vd.
- 3 E. Channing, "Roads From India To Central Asia", *Science*, v. 5(117), 1885, s.361; A. Hamilton, *Afghanistan*, W. Heinemann, London, 1906, s.198.
- 4 S.G. Macmunn, *Afghanistan From Dairus To Amanullah*, G. Bells & Sons, London, 1929, s. 5; Hale Çalım Yiğit, XVI. Yüzyılda Kandahar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Malatya, 2014, s.1vd.
- 5 G. Braziller, *A Dictionary of Indian History Sachchidananda Bhattacharya*, New York, 1967, s.698vd.

Kandahar'a sevk edilmektedir.⁶ Kandahar'dan Pencab'a, Hayber Dağları üzerinde yer alan geçitler vasıtasıyla geçilmekte olup⁷ bu yol, Delhi Türk Sultanlığı da dâhil olmak üzere tarih boyunca seyyah ve tüccarların kullandığı en işlek yolların başında gelmektedir.⁸ Kabil; Çin, Hindistan ve Türkistan'dan gelen ürünlerin toplandığı en önemli ticaret merkezi konumunda olmakla beraber, Asya'nın çeşitli yerlerinden getirilen atlarla Hindistan'dan gelen ticaret kervanlarının da buluşma noktasıdır. Aynı şekilde Horasan, Irak, Rum ve Çin'den toplanarak Kabil'e getirilen ürünler buradan Hindistan'ın güney kesimlerine dağıtılmak üzere Sind Havzası'na sevk edilmekteydi.⁹

Dağları, denizleri ve geniş ovalarıyla dünyanın en zengin coğrafyalarından biri olan Hindistan, tarihin en erken devirlerinden itibaren çok farklı etnik gruplarla birlikte çeşitli Türk boy ve topluluklarına da ev sahipliği yapmış olup bilhassa yukarıda bahsi geçen kuzey kesimleri, tarihî süreç içerisinde farklı Türk hâkimiyetlerinin kontrolü altına girmiştir.¹⁰ Nitekim Kuzey Hindistan bölgesi, XII. yüzyılda Gurlular Devleti'nin kontrolü altına girerken söz konusu topraklarda yaşayan Türk boyları ve çok sayıda gulam bu iktidarın hizmetinde görev almıştır. Bir müddet sonra Harezmsahlar Devleti karşısında Gurlular, Sind'in kuzeyindeki iktidarlarını kaybederken, güneyindeki Pencab ve çevresindeki

-
- 6 Mirza Muhammad Waheed, *The Life and Works of Amir Khusrau*, Lahor, 1975, s.46.
 - 7 Benges, Negar, Fermûl geçitleri hakkında bkz. Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Babur'un Hatıratı Vekayi II*, nşr. R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1987, s.141; Mehmet Tezcan, "Kuzey Hindistan Geçitleri", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I*, Malatya 2001, s.144 vd.
 - 8 H. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken, İstanbul, 2007, s.307; M.L. Dames, "Efganistan", *İA IV*, s.13; W. K. Fraser- Tytler, *Afghanistan*, Oxford University Press, London, 1950, s. 35; R. K. Mookerji, *Hindu Civilization*, Bharatiya Vidya Prakashan, Bombay, 1950, s.48.
 - 9 Xinru Liu, "Trade and Pilgrimage Routes From Afghanistan to Taxila, Mathura and the Ganges Plains", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I*, Malatya, 2001, s.136vd.; Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Babur'un Hatıratı Vekayi II*, s.139.
 - 10 Sakalardan itibaren bölgede söz sahibi olan bu iktidarlar, mütemadiyen Türkistan'dan gelen yeni Türk göçleriyle de beslenmek suretiyle Hindistan'ın kuzeyindeki nüfuslarını güçlendirirken bazen müstakil, bazen de kendilerinden daha güçlü hâkimiyetlerin idaresi altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. N. Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Asam, Ankara, 2000, s.1vd.

topraklarsa Muizeddin Muhammed'in (1162-1206) bölgede görevlendirdiği Türk meliklerinin yönetimi altına girmiştir. Fakat Gurlu bakiyesinin Hindistan'da tek temsilcisi olmak isteyen bu melikler kısa süre sonra birbirleriyle mücadeleye girerken, bunlar arasında en muktedir olan Kutbeddin Aybeg (1206-1210) üstün gelerek Delhi Türk Sultanlığı'nın temellerini atmıştır.

1206 yılında kurulan bu Türk devletinin başkenti Delhi olup 1413'te Lodilerin iktidarı ele geçirmelerine kadar Kuzey Hindistan ve çevresinde güçlü bir hâkimiyet tesis etmişlerdir. Delhi Türk Sultanlığı, teşkilat ve işleyiş bakımından Türk devlet geleneği esasına dayalı olarak tesis edilmiştir. Devlet yeni olsa da kurucuları devlet tecrübesine sahip olduğu için söz konusu coğrafyada iktidarlarını kabul ettirmeleri zor olmamıştı. Bu sultanlığın hükümdarlarından bir kısmı hiçbir değişiklik yapmadan bir önceki yönetimden devraldıkları şekilde idareyi sürdürmeyi tercih ederken bir kısmı da iktidarları boyunca hayatlarını ıslahat ve reformlarla geçirerek Delhi Türk Sultanlığı'nı en ileri seviyeye taşımışlardır. Nitekim sağlam temeller üzerine kurularak iki yüz yıldan daha fazla bölgede iktidar olmayı başaran bu devlet, hüküm sürdüğü topraklarda başta din olmak üzere pek çok yeni fikir, düşünce ve değeri yaymayı başarmıştır. Özellikle Türkistan'dan bölgeye taşınan yeni kültür ve medeniyetin tesirleri kısa sürede yerli ahali ve şehirlerde hissedilirken ortaya çıkan gelişmeler her alanda olduğu gibi ticaret ve ekonomi alanında da ciddi bir kalkınmanın yaşanmasına imkân sağlamıştır.¹¹

Melikliği döneminde Kuzey Hindistan'a yaptığı seferlerle bölgeyi yakından tanıma fırsatı bulan Kutbeddin Aybeg, tarımsal alanda yapılacak reform ve ıslahat çalışmalarının ülkenin ticaret ve ekonomisi açısından ne kadar büyük bir önem arz ettiğini fark etmişti. O, bu yönde icraatlarını başlatırken yeni bir para bastırmayı en azından şimdilik gerekli görmemişti. Bu sebeple Gazneli Mahmud (971-1030) döneminde Afganistan'da basılan ve bölgede kullanılan paraları Delhi Türk Sultanlığı'nın resmî parası olarak kullanmayı tercih etmişse de Aram Şah'tan sonra bu durum değişmiştir. Sultan Şemseddin İltutmuş'tan (1211-

11 Najaf Haider, "International Trade In Precious Metals And Monetary Systems Of Medieval India: 1200-1500 A.D.", *Proceedings of the Indian History Congress*, 59, 1998, s.237.

1236) itibaren Delhi Türk Sultanları, kendi adlarına bakır, gümüş ve altın paralar bastırarak piyasaya sürmüşlerdir.¹² Nitekim ilk defa onun döneminde tenge¹³ adı verilen para birimiyle 11.375 gr ağırlığındaki gümüş sikkeler basılarak piyasaya sürülmüştür.¹⁴ Bununla birlikte daha sonraları Bengal’de de İltutmuş dönemine ait olduğu tahmin edilen gümüş ve altın paralar bulunmuştur. Onun halefi olan hükümdarlar döneminde artık Delhi Türk Sultanlığı’nda sikke bastırmak bir geleneğe dönüşmüştür. Ayrıca paraların üzerindeki yazılar, kısmen Sanskritçe olmakla beraber genelde Arapça işlenirken bahse konu zaman dilimi, dönemin hükümdarı veya unvanı hakkında bilgiler vermektedir. Sultan İltutmuş dönemine ait altın ve gümüşün yanı sıra bakır sikkeler de piyasada önemli bir yer teşkil etmeye başlamıştır. Altın ve gümüşe oranla çok sınırlı miktarda basılan bakır sikkelerin bir kısmında sultanların adı yazmakla birlikte bir kısmı üzerine isim ve tarih yazılamayacak kadar küçük boyutlardadır.¹⁵ Bu arada Delhi Türk Sultanlığı kayıtlarına altın sikkeler “dinar”, gümüşlerse “adili” adıyla girerken hükümdarlığın yıkılışına kadar bu para birimi çok az değişikliklerle Hindistan’ın başlıca para birimi olarak piyasadaki önemini korumuştur.¹⁶

Bu dönemde Hindistan’ın iç kısımlarında tarım alanlarını işleyenlerle birlikte tüccar sınıfının önemli bir kısmını Hindular, diğer kısmınıysa deniz ve kara yoluyla gelerek Hindistan’a yerleşen Müslümanlar teşkil etmekteydi. Çoğunluğu Fars ve Arap

-
- 12 Shireen Moosvi, “Numismatic Evidence and the Economic History of the Delhi Sultanate”, *Proceedings of the Indian History Congress 1989*, vol.50, s.207.
 - 13 Bu para l. Delhi Türk Sultanlığı’nın yıkılışına kadar çok az değişikliklerle Hindistan’ın başlıca para birimi olarak alışverişlerde kullanılmıştır. Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.367 vd.
 - 14 Onun döneminde basılan bu paraların o dönemde Delhi’nin dışında Lahor, Bengal, Bedaun ve Kuhram ve çevresine kadar daha pek çok yerde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Sultan İltutmuş dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.277 vd.; Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, s. 98-106; M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu*, Tercüman, İstanbul, 1949, s.161-185.
 - 15 Shireen Moosvi, “Numismatic Evidence and the Economic History of the Delhi Sultanate”, s.208.
 - 16 Alodwan Khalil Saleh, *Early Islamic Coinage in North India*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Department of Archeology and Ancient History Faculty of Arts The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Gujerat 2004, s.4, 52-68vd.

menşeli olan bu Müslüman tüccarlar, VIII. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli aralıklarla Hindistan'a gelerek ticari faaliyetler yürütmüş, bir müddet sonra daha çok Malabar, Gücerat Limanlarına ve batı kıyılarına yerleşerek Kahire'ye kadar pek çok şehirle doğrudan iletişime geçip bölge ticaretinde söz sahibi olmuşlardır.¹⁷ Hindu tüccarlar ürünlerin sevkiyatında önceleri filleri kullanırken, daha sonra onlar da Müslüman tüccarlardan öğrenerek at kullanmaya başlamışlardır.

Devletin vergi uygulamalarına dair düzenlemeler sırasında Sultan Kutbeddin Aybeg, şer'i olmayan vergilerin tamamını kaldırırken, Sultan İltutmuş da onun kararını sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu dönemde devletin en önemli gelir kaynağını Hindu- ların elinde bulunan arazilerin yanı sıra elde edilen ürünlerden alınan vergiler teşkil etmekteydi. Divan-ı Vezaret başkanı olan vezirler, vergilerin düzen ve kontrolüne başkanlık ettikleri gibi gelir ve giderlerin kontrolünü de yapmaktaydı. Bununla birlikte hazineye yeni gelir kaynakları temin etmek ve devletin gelir seviyesini arttırmak gibi hususlar vezirlerin asli görevlerindendi. Bu işlerde onun hizmetinde "şak" adı verilen dört yardımcısı bulunmaktaydı.¹⁸ Şakların muhasebe işlerine yardım etmek üzere ise "debir" adı verilen dört sekreter ve üç yüz memur görevlendirilmişti.¹⁹ Ticaret, ekonomi ve vergi uygulamaları gibi hususlarda aksamaların olduğu olağanüstü dönemlerdeyse bizzat hükümdarların duruma müdahale ettiği görülmektedir.²⁰

-
- 17 Buralarda uzun süredir faaliyet gösteren bu tüccarların bir kısmı son derece zengin olmuştur. Bunların bölgeden geniş topraklar satın alıp bir kısım hayratlar yaptırdıkları da görülmektedir. İrfan Habib, "The Mercantile Classes of India During the Period of the Delhi Sultanate", *Proceedings of the Indian History Congress*, 2008, vol. 69 2008, s.297; H. Kulke ve D. Rothermund, *Hindistan Tarihi*, (nşr. M. Günay), İmge, Ankara, 2001, s.186.
- 18 Vezire yardımcı olmak üzere müşrif-i memalik adı verilen devletin gelir hesabını tutan muhasipler, harcamaların hesabını tutan müstevfiler ve mizanı hazırlamakla görevli mecmuadar adı verilen yüksek dereceli memurlar görev yapmaktaydı. Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu*, s.315 vd.
- 19 Şakların maaşı 20.000 ile 40.000 arasında, memurların ise 10.000 tengenin üzerindeydi. Bkz. Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.167vd.
- 20 A. Lal Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, s.335 vd.; Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu*, s.161 vd.

Delhi Türk sultanlarından Sultan Balaban (1266-1287)²¹ da kendisinden önceki hükümdarların yürüttüğü vergi uygulamalarını devam ettirmekle birlikte, ıktalarla ilgili bir kısım aksaklıkları gidermiş ve devletin gelir gider dengesini sağlamak amacıyla yanlış uygulamalara son vermişti. Aynı şekilde Sultan Alaaddin Muhammed Kalaş (1296-1316) da iktidarı döneminde bu yönde pek çok ıslahatlar yaparak ülke ekonomisinin istikrara kavuşmasını sağlamıştır. O, görevlendirdiği memurlarını bizzat dinleyerek devletin mali durumunu yakından takip ederken Delhi Türk Sultanlığı ıktalarını Gücerat, Racistan, Dekken ve Güney Hindistan'a kadar yaymayı başarmıştır.²²

Delhi Türk Sultanlığı'nın ilk yıllarında devletin kalkınmasında önemli bir rolü olan tarım sektöründe ciddi problemler söz konusuydu.²³ Bahse konu dönemde profesyonel bir şekilde tarım yapılamamakla birlikte üreticiler kendi geçimlerini sağlayabilecek kadar belli bir miktar gelir elde etmekteydiler. Ancak savaşı bir ruha sahip olmayan ahali elde ettiği ürünlerden kazandıkları geliri ihtiyacını gidermek için kullanmaktan ziyade kayıtsız şartsız bölgede iktidarı elinde tutan güçlere teslim etmekteydi. Bu durum bölge liderlerinin hazinesinin altın, gümüş gibi değerli madenlerle dolmasını sağlarken, yerel ahalinin de perişan olmasına yol açmaktaydı. Ayrıca ruhban sınıfı karşısında tam bir teslimiyet duygusuyla hareket eden ahalinin elinde maddi değer taşıyan her şeyini tapınaklara bağışlaması sonucunda mabetler âdetâ değerli taşlarla dolu mücevher depolarına dönüşürken ahalinin sefaletiyse tam tersine gün geçtikçe daha da artmaktaydı. Böylesine zengin kaynaklara sahip olan ahaliyi düştüğü bu durumdan kurtarmayı planlayan Delhi Türk sultan-

-
- 21 Sultan Balaban hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu*, s.237-270; A. Lal Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, s.118-130; Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.266-300.
- 22 Firuz Şah Tuğluk (1351-1388) döneminde ise gelir ve giderler toplamı Divan-ı Eşraf'a, harcamaların tamamı ise Divan-ı İstifa'ya, gelir ve giderlerin ayrıntılı kayıtları ise Divan-ı Vezaret'e verilmek suretiyle gelir, gider ve hazinede toplanan meblağ üç ayrı kurumun sorumluluğunda yürütülmüştür. Bkz. S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, TTK., Ankara, 2006, s. 214vd .
- 23 Kutbettin Aybeg dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.269 vd.; A. Lal Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, s.92-97; Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu*, s.141 vd.

ları, bu alanda reform ve ıslahat yapmanın önemini kavrayarak iktisat ve ekonomide yeni adımlar atmışlardır. Devletin kuruluşundan itibaren başlatılan yeni politikalarla tapınaklara el konulurken buralarda toplanan değerli taşlar ve madenler de ticaretin canlanması amacıyla piyasaya sürülmüştür. Ayrıca ahalinin gelir kaynaklarının arttırılması için yerel üretimin geliştirilmesine dair bir kısım çalışmalar yapılarak yeni istihdam alanları oluşturulmuştur. Böylece üretime dâhil edilen ahali hem kendi geçim kaynağını temin etmiş hem de refah seviyesini yükseltirken devlete yük olmaktan da çıkmıştır.²⁴

Hükümdarların ülkenin ekonomik ve mali durumu geliştirmek için başlattıkları çalışmalar, kendilerinden sonra tahta geçen Delhi Türk sultanları tarafından da bir kısım ilaveler yapılmak suretiyle devam ettirilmiştir. Özellikle ülkede tarımın geliştirilmesi, tarım yapılmayan arazilerde ıslah çalışmalarının yapılması gibi işler için Divan-ı Emir-i Kûhi²⁵ dairesi kurulmuştu. Bu dairenin başlıca görevi tarım ürünlerinin çeşitliliğini ve kalitesini arttırmak, sulu tarım alanlarını genişletmek için yeni sulama kanalları tesis etmek ve ekonomik değeri yüksek ağaçları da barındıran ormanlık alanların bakım ve korunmasını sağlamaktı. İklim ve coğrafi şartlarından dolayı bölgenin âdeta bir tarım cenneti olduğunu fark eden yöneticiler, bu alanda yaptıkları ıslahatlar sayesinde Hindistan tarımına getirdikleri yeni yaklaşımın neticesi olarak tarım ekonomisinde gözle görülür bir ilerleme kaydetmişlerdi. İstikrarlı ve sistemli bir şekilde sürdürülen bu çalışmalar sonucunda, Balaban'ın iktidarı döneminde Delhi Türk Sultanlığı iktisadi bakımdan ileri bir seviyeye erişmiştir.

Sultan Balaban hâkimi olduğu sınırları içinde seyahat edecek yerli ve yabancı tüccarların güvenliğinin sağlanması için sık ormanlarla kaplı yollardaki ağaçları kestirirken, buralarda denetim yapmak ve güvenlik önlemleri almak için bir kısım düzenlemeler yapmıştı. Öncelikle tüccarların yolu üzerindeki ormanlık alanların belli noktalarında karakollar kurularak buralarda çok sayıda asker görevlendirilmek suretiyle yol boyu güvenlik tesis edilmişti. Bu önlemler çerçevesinde bölgede dolaşan tüccarların

24 Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu*, s.318.

25 Bu teşkilat hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, s.252.

mallarını yağmalayanlara ibret olması için böyle eylemler içinde olan yaklaşık yüz bin Hindu hırsız ve eşkıya, yaşadıkları ormanlık alanda yakalanarak şiddetle cezalandırılmıştı. Ahalinin ihtiyacı olan ürünlerin temininde ve ticari faaliyetlerin artmasında güvenlik ve denetimin önemini kavramış olan Sultan Alaaddin Muhammed Kalaç da bu yöndeki kanun ve düzenlemeleri sürdürdüğü gibi bu konuda yeni adımlar da atmıştı. O, hükümdarlığı döneminde tahıl ürünleri başta olmak üzere ticari değer taşıyan ürünlerin alım satımında bir kısım yanlış uygulamaları ortadan kaldırmak üzere memurlar görevlendirmişti. Örnek vermek gerekirse Melik Kabul tahıl kontrolörü olarak atanırken hububat pazarının da başına geçirilmişti. Şehrin farklı kesimlerinde yer alan genel pazarların denetimi Divan-ı Riyaset'in yani günümüz Ticaret Bakanlığı'nın kontrolüne verilmişti. Divan-ı Riyaset'in başındaki reis, esnaf ve tüccarları teftiş edip devlet tarafından belirlenen tarifeye uygun satış yapıp yapmadıklarını, ağırlık ve tartı gibi ölçü birimlerinde hile olup olmadığını denetlemekteydi.²⁶ Bu arada pazarlarda satılan köle, tahıl, şapka, çorap, tarak, iğne, şeker kamışı, her tür sebze ve çömlek gibi çok çeşitli ürünlerin fiyatını üretim maliyetine göre düzenlemek üzere bir ekip oluşturulmuş ve bu heyetin belirlediği fiyat listesinin bir nüshası sultanlığın ilgili makamlarına verilmek suretiyle kontrol altına alınmıştı. Ayrıca bilge ve deneyimli melikler, şehirlerin muhafazası ve kontrolü için şahne olarak atanmıştı. Geniş toprakların idaresiyle görevlendirilen bu şahnelerin işlerini kolaylaştırmak için bir yardımcıyla birlikte bir de at tahsis edilmişti. Her tür ürünün devletin kontrolü dışında istiflenmesi yasaklanırken bunları takip etmek için de denetçiler ve casuslar görevlendirilmişti. İhlal edenlerin ağır bir şekilde cezalandırıldığı bu düzenlemelerin ilk uygulamaları Delhi'de başlatılırken bir süre sonra bu kurallar ülkenin tamamına yayılmıştır. Ayrıca ülkede sıklıkla meydana gelen doğal afetler gibi olağanüstü zamanlarda yaşanan kıtlıklar sırasında ahalinin sıkıntı çekmemesi için Sultan Balaban ve Alaaddin Muhammed Kalaç dönemlerinde büyük ambarlar yapılmıştı.

Tahılda kıtlık yaşandığında depolar açılmak suretiyle ahaliye ucuz fiyata ürün temin edilmekteydi. Sultan Alaaddin Muham-

26 Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, s.9.

med Kalaç, böyle dönemlerde devletin depolarının dışındaki yerlerde tahıl alım satımını yasaklatarak fiyatların yükselmesine engel olmuştu.²⁷ Sultanlığın en önemli gelir kaynaklarından tarımla ilgili önemli reformlar yapan Tuğluklu hükümdarları da ekonominin temeli olarak tarımı gördükleri için bu alandaki icraatlarını hep ön planda tutmuşlardı. Muhammed Tuğluk, tarım faaliyetlerini teşvik ederek kuyu ve kanallar tesis ettirirken Firuz Tuğluk da bugün bile hayranlık uyandıracak sulama sistemleri, kanallar yaptırarak ülkeye yeni tarım arazileri ve dolaşısıyla yeni gelir kaynakları kazandırmıştı. Bu dönemde özellikle pamuk, yün ve ipekle birlikte boyama, matbaa, patiska baskı, şeker, metal, değerli taş, emaye ve kâğıt endüstrisi gelişirken tahıl ve meyve üretiminde büyük bir artış gözlenmişti. Nitekim pek çok çeşit tarım ürününün çok ucuz ve bol olması İbn Battuta, Marco Polo, Vassaf gibi döneme tanıklık eden kişilerin kayıtlarında yer almıştır.²⁸

Yapılan ıslahatlar çerçevesinde “Mandi” adı verilen merkezî tahıl pazarlarıyla birlikte her mahallede köleler, hayvanlar ve diğer her türlü ürünlerin alım satımı için pazarlar kurulmuştu. Ayrıca Delhi’de Bedaun Kapısı’nın iç tarafında uzun süredir boş olan Köşk-ü Sebz bölgesinde adil yer manasına gelen “Sera-yı Adl” adı verilen bir pazar kurulmuştu. Burada özellikle kumaş, şeker, bir kısım şifalı otlar, kuru meyveler, tereyağı ve kandil yağı gibi bozulmadan uzun süre saklanabilen ürünler pazarlanmaktaydı. Başlangıçta ürünlerin muhafazası ve satışı açık alanlar çevrilmek suretiyle gerçekleşirken zamanla dükkânlar inşa edilmiştir. Ticaret yasasına göre tüccar kendi parasıyla veya devlet bütçesinden aldığı her tür ürünü bir eve veya bir başka pazara götürmesi kesinlikle yasak olup muhakkak surette Sera-yı Adl’e getirmesi gerekmekteydi. Bu yasağa uyulmaması veya herhangi bir ticari ürünün resmî oranlarının dışında satılması durumundaysa malları müsadere edilen satıcı ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Tüccarlar, inanç ve etnik durumları her ne olursa olsun Delhi Türk Sultanlığı sınırları içerisinde ürün alım satımı

27 Ira M. Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi I: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Y. Aktay, İletişim, İstanbul, 2020, s.591.

28 Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.367 vd.

yapabilmek için muhakkak surette Divan-ı Riyaset'e²⁹ kayıtlarını yaptırmak zorundaydı. Nitekim bu uygulamalar tüccarları dürüst olmaya zorlarken, hem ülkenin gelir giderlerinin kontrol altında tutulmasına ve her türlü ürünün bol ve ucuz bir şekilde pazarlarda yer almasına imkân sağlamış hem de ahalinin refah seviyesini de gözle görülür bir şekilde yükseltmişti.

Bu düzenlemelerle âdeta uluslararası bir pazara dönüşen Delhi Türk Sultanlığı, iç ve dış piyasada kayda değer bir ilerleme gösterirken bu gelişmeler ülkenin ticari ve ekonomik alanda kalkınmasına önemli katkı sağlamıştı. Bu dönemde iç ve dış piyasada anba, şekî, tendû, cumûn, mehvâ gibi yerel ürünlerle birlikte portakal, nar, üzüm, şeker kamışı, salatalık, bal kabağı, karpuz, kavun, buğday, arpa, nohut, pirinç ve susam gibi çok çeşitli meyve, sebze ve tahıllar önde gelen ürünlerdendi. Üstelik susam, şeker kamışı, pirinç gibi bazı ürünlerden yılda üç kez, nar türü meyvelerdense yılda dört kez hasat alınmaktaydı. Depolar her türlü ürünle dolup taşarken iç piyasada arz fazlası olan ürünler de ihraç edilmekteydi.

Her bölge veya şehrin kendine mahsus coğrafi özelliği olduğu için elde edilen ürünlerin çeşit ve kalitesi de bu duruma göre zenginlik arz etmekteydi. Mesela Kannauç şehri, ham şeker üretiminde en ön sırada yerini alırken, Marh ve Malva şehirleriyle buğday başta olmak üzere her türlü tahılın bol miktarda üretilip pazarlandığı bir merkezdi. Nüfus bakımından kalabalık olan Devletabad, geniş ve verimli coğrafi sınırlar içinde yer almasından dolayı vergi ve haraç bakımından en yüksek gelirin elde edildiği şehirlerdendi. Devletabad'ın Hindu tüccarları inci ticareti yaptıklarından dolayı çok varlıklı insanlardı. Ülke içinde mükemmel biçimde inşa edilmiş yollar sayesinde artan ulaşım hızı göz önüne alındığında Delhi'den Devletabad'a kırk günde gidilmekteydi.³⁰ Ayrıca üzüm ve nar başta olmak üzere pek çok ürün burada yetiştirilirken, diğer şehirlerden olan Sarsuti pirinciyle, Dhar ise pancar yaprağıyla ünlüydü. Bal ihracatı da ticaretle önemli bir yer teşkil etmekte olup Hindistan'ın çeşitli kesimle-

29 Divan-ı Riyaset teşkilatı için bkz. Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414)*, s.248.

30 Majumdar, *Ancient India*, s.645 vd.

rinde üretilen ballar Güney Hint'le birlikte Sind ülkelerinin ana limanı Hürmüz'den Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Horasan bölgelerine sevk ediliyordu. Bu ürünlere karşılık Buhara ve İsfahan'dan karpuz ithal edilmekteydi.³¹

Sultanlığın en önemli merkezlerinden biri olan Bengal de bu dönemde ticari değere sahip ürünleriyle seyyah ve tüccarların gözdesiydi. Ganj ve Brahmaputra Nehirlerinin kollarıyla doğal sulama imkânlarına sahip olan Bengal'de yetişen pirinç, fasulye, susam, zencefil, hardal, soğan, sarımsak, patlıcan gibi pek çok tarım ürününün yanı sıra et ve süt ürünleri de kaliteleriyle iç ve dış pazarda büyük ilgi görmekteydi.³² İpek, şeker ve dut yaprağından elde edilen kâğıtlar ihracatta önemli bir yer teşkil etmekteydi. Ayrıca iklim şartları gereği bölgede yetişen pamuk, talep edilen en önemli ihraç ürünlerindendi. Nitekim dönemin kaynaklarında zenginlik ve bolluk ülkesi olarak tanımlanan Bengal'in pazarlarında satılan ürünlerin kalite ve çeşitliliği eserlere konu olurken, Çinli seyyahlar bölge endüstrisinin ileri seviyede olmasını hayretlerle ifade etmişlerdir. Yer altı kaynakları bakımından da zengin bir bölge olan Bengal'de kırsal sanayi alanlarında kadınların da yaygın olarak meslek sahibi oldukları görülmektedir. Buradan başta Çin olmak üzere deniz yolu üzerinden pek çok ülkeye altın, gümüş, saten, ipek, porselen, demir, bakır ve çelik ihraç edilmekteydi. Metal işçiliğiyle ilgili pek çok endüstrinin tesis edilmekte ve ihraç edilmek üzere kılıç, silah ve ev eşyalarının üretimi yapılmaktaydı. Bölgenin ekonomik refahına destek olmak için Bengal'de de piyasa kontrol sistemi, çiftçilere doğal afet vs. gibi durumlarda kredi sağlama, seyyah ve tüccarlar için köprü ve yolların yapımı ve buralarda yolcuların güvenliğinin temini, sulama sistemlerinin geliştirilmesi gibi çalışmalar tarım sektörüyle birlikte ticaret sektörünü de çok ileri seviyeye taşımıştı. Ticari değeri yüksek olan ürünlerin bol ve uluslararası pazarlarda büyük ilgi görmesi bölge ahalisinin refah seviyesinin son derece yüksek olmasına da imkân sağlamıştı.³³

31 *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levati İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi II*, çev. A. S. Aykut, YKY, İstanbul, 2004, s.374.

32 *İbn Battuta Seyahatnamesi II*, s.895, 901: *Marco Polo Seyahatnamesi*, s.12.

33 Momtazur Rahman Tarafdar, *Husain Shahi Bengal 1494-1538*, Dacca 1965, s.315; E.F. Önel, *Dehli Türk Sultanlığı Döneminde Bengal*, Malatya 2020, s.74

Bengal'e Hürmüz'den tuz, Maldiv Adaları'ndan da deniz kabukları ithal edilmekteydi. Deniz kabukları Bengal, Orissa ve Bihar'da madeni para olarak kullanılmaktaydı. Bengal'de gemiler inşa edilmekteydi. Burası Sind deniz ticaretinin yürütüldüğü bir başka bölge olup en bilinen limanı Daibul'du. Söz konusu limandan özel kumaşlar, süt ürünleri ve füme balık ihraç edilmekteydi. Kıyı ticaretinin Sind'den Bengal'e aradaki Gücerat, Malabar ve Coromandal kıyılarına kadar ulaşması kıyı hattı boyunca bölgesel ürünlerin mübadelesini arttırmıştı.

Ticari değer bakımından en önemli tarım ürünlerinin başında gelen pamuk, Bengal'in yanı sıra sultanlığın pek çok şehrinde üretilmekte olup elde edilen bu ürünler devrin standartlarının çok üstünde tesis edilmiş dokuma fabrikalarında işlenmekteydi. Bu fabrikaların büyük bir kısmı özel sektör tarafından işletilmekle beraber Delhi'de bizzat sultanlığa ait işletmeler de vardı. Uluslararası pazarların gözdesi olan bu ürünlerin çok çeşitli tekstil mamulu olarak dokunması sırasında sadece devlete ait fabrikalarda ipeği dokumak için dört binden fazla kişi çalışmaktaydı. Üretilen pamuklu kumaşlar ve büyük özenle dokunan ipekli kadife, bayramiye, salahiyeye, şirinbaf, şanbaf gibi özel kumaş türleriyle birlikte Hint cevizi lifinden yapılan özel ipler, bakır araç ve gereçler Kandahar, Bengal, Kalikut, Malabar üzerinden Çin, Yemen ve daha pek çok ülkeye ihraç edilmekteydi. Bununla birlikte Nişabur'da dokunan "kemha" ve "nah" cinsi ipek kumaşlarla birlikte Çin'de üretilen "zerdhâne" adı verilen kumaşlar da ülkeye ithal edilen ürünler arasındaydı.³⁴ Tekstil alanındaki gelişmelerin etkisi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Nitekim XVI. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden gezginler Gücerat'daki tekstil sanayisinden, burada üretilen ürünlerden ve ülkenin tekstil sanayisindeki üretim hacminden detaylı bir biçimde bahsetmektedir. Büyük sanayi şehirlerinden Cambay'ın yetenekli esnafından çok sayıda yabancı gezgin de bahsetmektedir. Renk renk nakışlı ipekler ve pamuklu kıyafetler dönemin tekstil sanayisinde ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir.³⁵

vd.; A. Karim, *History of Bengal: Mughal Period*, Institute of Bangladesh Studies, Bangladesh, 1992, s.61.

34 İbn Battuta *Seyahatnamesi* II, s.758.

35 R. C. Majumdar, *Ancient India*, Motilal Banarsidass, Delhi, 2003, s.643.

Kumaşın her türüyle birlikte kulbulmas balığı, Hindistan cevizi, peştamal, pamuktan sarıklar, bol miktarda bakır kaplar ve özellikle gemi direklerinin birbirine bağlanması için yaygın olarak gemiciler tarafından çok kıymetli olan Hindistan cevizi lifinden yapılan ipler gideceği ülkelerin gözde ürünleri olarak ticaret gemilerinin ve kervanlarının depolarını süslemekteydi.

Ülkeye gelen tüccarlar beraberlerinde Çin'den porselen, Yemen'den at getirirlerken Hindistan'dan dönüşlerinde pamuklu kumaş ve pirinç götürmekteydiler.³⁶ Elde edilen bu ürünlerin bir kısmı gemilerle ihraç edilirken kuzeye gönderilenler çoğunlukla fil, at ve katırlarla Asya'da çeşitli ülkelere sevk edilmekteydi. Delhi Türk Sultanlığı'nda Kalaşlar Hanedanı'nın hüküm sürdüğü dönemde tahıl ticareti Nayakların, kumaş ticaretiyse Multaniyan-ı maldar tüccarlarının kontrolü altındaydı. Multaniler, adlarını İran ile Hindistan arasında yapılan ticaretin en önemli merkezi Multan şehriden almışlardı. Bu tüccarların çoğunluğunu Hindular teşkil etmekle birlikte aralarında Afgan, İran ve Horasanlı tüccarlar da bulunmaktadır.³⁷ Multani tüccarlar, bölgenin mücevher ticaretinin önemli bir kısmını ellerinde tuttıkları gibi Güney Hindistan ile Orta ve Batı Asya ihracat ve ithalatını yürütmekteydiler. Dekken ve Güney Hindistan'da dokunan yüksek kaliteye sahip özel ipek kumaşlar bizzat bu tüccarlar vasıtasıyla sultanlığa getirilmekteydi.³⁸ Multani tüccarların böylesine pahalı ürünleri Delhi'ye getirmeleri için zaman zaman onlara bizzat sultan tarafından yüksek miktarlarda kredi verilmekteydi.³⁹

36 Mesela Çin imparatoru Delhi Türk Sultanı Muhammed Tuğluk'a kemha adı verilen kıymetli bir kumaştan beş yüz top hediye olarak göndermişti. O da imparatora bayramiye adı verilen nadide beyaz Hint kumaşından yüz top, yüz top salâhiye kumaşı, yüz top yünlü kumaş şirinkaf, yüz top şanbaf, beş yüz top ince keçi tüyünden üretilmiş bir cins kumaş ve yüz parça Anadolu keteni hediye etmişti. Bu bilgilerden Hindistan'da kumaş üretiminin ne kadar ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır. *İbn Battuta Seyahatnamesi II*, s.758, 762.

37 Habib, "The Mercantile Classes of India During the Period of the Delhi Sultanate", s.298; *İbn Battuta Seyahatnamesi I*, s.566.

38 *İbn Battuta Seyahatname II*, s.896.

39 M. Ifzalur Rahman Khan, "Non-Muslims in the Economy of Delhi Sultanate (1206-1526)", *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. 55, 1994, s. 415.

Kıyı ticaretinin büyük çoğunluğu Jain olan Marvariler, Güceratiler ve Tamillerin elindeydi. Bunlar, bahse konu dönemde zenginlikleriyle meşhurlardı. Kuzeye giden kervanlar baharat, şeker, fil dişi gibi Hindistan'ın değerli ve kıymetli mallarını hiç zorluk çekmeden Kabil'e götürürken Afganistan, İran ve çevresinden topladıkları halı, deri, at, katır ve meyve çeşitlerini Kandahar üzerinden Hindistan'a getirmekteydiler. Zenginliğiyle dillere destan olan bu şehir, Herat'tan Sind'e doğru ilerleyen yolcularla uluslararası kervan ticaretinin en önemli merkezlerinden biri olarak altın, gümüş, değerli taş ve ipekli kumaşların sayıldığı bir pazardı.⁴⁰ İran'dan Hindistan'a "ronas" adı verilen kırmızı boyanın hammaddesi taşınırken⁴¹ bölgede bol bulunan madenlerden bakır, Hindistan ve Kandahar yolundan Horasan'a, oradan da İran'a sevk edilmekteydi. Kandahar'a açılan bu yolların denetim ve güvenliğini sağlamak şehrin hâkiminin göreviydi. Yolların güvenliği silahlı zabıta tarafından yürütülmekte olup, bu hizmetler karşılığında kervanlar tarafından kendilerine belli bir miktar ödeme yapılmaktaydı. Dolayısıyla kervancıların kullandığı yol güzergâhında bulunan şehirler tüccarlardan aldıkları vergi ve ödemelerle ihya olmaktadır.⁴²

İnsan kaynakları bakımından daha çok kuzeyden yapılan göçlerle beslenen Delhi Türk Sultanlığı, bölgedeki siyasi, idari ve askerî otoritesinin önemli bir kısmını yine Türkistan'ın çeşitli şehirlerinden satın aldığı gulam/memlûk/melikler sayesinde tesis etmişti. Kutbeddin Aybek ve Şemseddin İltutmüş döneminde âdeta müesseseye dönüşen bu uygulama kapsamında Hindistan'ın kuzeyinden çok sayıda Türk melik satın alınıp Delhi'ye getirilmişti. Özellikle devlet müesseselerinde ve ordunun çeşitli kademelerinde hizmet etmek üzere alınan bu melikler, zaman içerisinde kabiliyet, eğitim ve başarıları nispetince yönetimin en üst makamı olan sultanlık da dâhil olmak üzere devletin hemen

40 Xinru Liu, "Trade and Pilgrimage Routes From Afghanistan to Taxila, Mathura and the Ganges Plains", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I*, Malatya, 2001, s.136 vd.

41 Erdebil civarında elde edilmekte ve Kandahar yolundan Hindistan'a fazla miktarda ihraç edilmekteydi. Yiğit, XVI. Yüzyılda Kandahar, s.7.

42 Tarih boyunca bölgenin önemli bir geçit noktasında yer alan Kandahar'dan farklı millet ve dinlere mensup pek çok seyyah gelip geçtiği için bu dönemde de bölgenin en zengin ve gelişmiş şehirlerindendi. H. Çalım Yiğit, s.1vd.

her kademesine yükselebilmek şansına sahipti. Dolayısıyla başlangıç itibarıyla ordu temelli kurulan bu devlet için melik istihdamı son derece önem arz ettiğinden Gazne, Buhara gibi şehirlerin Memlûk pazarlarında satılan bu meliklerden pek çoğu satın alınarak Delhi'ye getirilmekteydi. Kuzeyden getirilen bu nitelikli insan gücünün yanı sıra bilhassa devletin geri hizmetlerinde görevlendirmek üzere güneyden çok ucuz fiyata alınan köle ve cariyeler de Delhi'ye getirilmekteydi. Örnek vermek gerekirse ev işleri için bir kadın kölenin fiyatı 12 tenge civarındayken cariyeler olarak alınan kişinin fiyatı 20 ilâ 40 tenge arasında değişmekteydi. Yetenekli olan bir erkek kölenin fiyatı ise 20 ilâ 30 tenge arasında değişirken yeteneği olmayanlar 7-8 tenge kadar ucuz bir fiyata satılabilmekteydi. Çok istisnai durumlarda özel bir yeteneği olan köleler 100-200 tenge arasında alıcı bulabilmekteydi. Hatta güneyden alınan bu kölelerin pek çoğu uluslararası kervanlarla başka ülkelere de ucuz fiyatlarla satılmaktaydı.

İbn Battuta, kış şartlarının çetin geçtiği Hindikuş Dağları'ndan bahsederken, Hindistan'dan getirilen köle ve cariyelerin soğuk hava ve sürekli devam eden kar yağışları sebebiyle yolda hayatlarını kaybettiklerini kaydetmektedir.⁴³ XIV. yüzyıl Delhi'sinden köle ve cariyeler ticaretinin yapıldığını belirten seyyah, hükümdar ve vezir tarafında kendisine gönderilen hediyeler arasında köle ve cariyelerin de yer aldığını belirtmektedir. Seyyah bu durumu eserinde şöyle anlatmaktadır:

Bu sıralarda hükûmet merkezine kâfir tutsaklar getirilmişti. Bunlar arasından on cariyeyi vezir bana gönderdi. Birini, getiren adama verdimse de razı olmadı. Onlardan üç genci arkadaşlarım aldı. Bu ülkede kadın tutsakların değeri çok düşük. Bunun sebebi, onların çok pis olmaları, şehir âdeti ve töresi nedir bilmemeleriydi. Bu arada eğitim görmüş, terbiye edilmiş olanlar da ucuza satılıyor yine de kimse onları satın alma ihtiyacı duymuyordu.⁴⁴

Sultanlığın ithalat için ayırdığı bütçenin en önemli kalemini at ticareti teşkil etmekteydi. Hindistan iklimi orduda kullanılacak at cinslerini yetiştirmeye uygun olmadığı için bu ihtiyacın büyük bir kısmı Deşt-i Kıpçak ve Yemen'den karşılanır, yük taşımak için kullanılan midilli cinsindeki atlarla bölgeden temin edilirdi.

43 İbn Battuta *Seyahatnamesi I*, s.567.

44 İbn Battuta *Seyahatnamesi II*, s.732.

Her yıl yaklaşık altı bin civarındaki at kervanı kuzeyden Hindistan'a doğru yola koyulurdu. İbn Battuta, her elli atın bakımı için bir çoban görevlendirildiğini ve atların da koyun sürüleri gibi meralara salındığını ancak Sind bölgesine geldiklerinde yemle beslendiklerini kaydetmektedir. Sind'de at tüccarlarından at başına yedi gümüş dirhem vergi alınırken Multan'a gelindiğinde de ayrı bir vergi daha alınmaktaydı. Ordu için tahsis edilen bu atlar, at simsarları tarafından alınırken bu hayvanların fiyatları cinsine ve yaşına göre değişmekteydi. Hinduların yerli midilli atları 10 tengeden başlayan fiyatlarla satılırken kuzeyden gelen atların fiyatı 120 tengeye kadar yükselmekteydi.⁴⁵

Muktedir hükümdarların aldıkları tedbir ve yaptıkları yeniliklerle Delhi, aynı zamanda ticari değer taşıyan her tür ürünün dolup taşıdığı bir merkeze dönüşmüş, buna rağmen münferit zamanlarda yokluk ve kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin Sultan Muhammed Tuğluk'un başkenti Delhi'den Devletabad'a taşınması, ticari ürünlere dair uygulamalarda bir kısım değişikliklerle beraber vergileri kaldırması, ekonomik istismarların artmasına yol açmıştı. Bu durum hem onun kendi sonunu hazırlamasına hem de devletin büyük bir ekonomik kriz yaşamasına yol açmışsa da Firuz Şah Tuğluk'un gayretleriyle sultanlık tekrar eski gücüne erişmiştir. Ancak onun vefatından sonra iktidarda bir kısım zafiyetlerin yaşanması devletin yıpranmasına, bölgedeki gücünü kaybetmesine yol açmıştır.⁴⁶

Nüfusun artması ve çok sayıda şehrin büyümesi, sanayi ve zanaat faaliyetlerinin gelişmesine ve çeşitlenmesine yol açmıştı. Pamuklu kumaşlar, ipekli kumaşlar, halılar, yünlüler demir eşyalar, deri eşyalar, şekercilik özellikle önemliydi. Kakma çelik üreterek dünya çapında büyük bir ün kazanan Delhi, 21 çeşit pirinç, 65 çeşit tatlı gibi ürün seçeneğiyle pek çok gıda sektöründe de kendini ispatlamıştı. Ticari faaliyetlerin âdeta kilit kısmını teşkil eden sahalar (bankacılar), Multani tefeciler ve sarraflar (para bozanlar) ülkedeki işlemleri kolaylaştıran bankacılık hizmetleri sunarak ticari hayatı canlı tutmuşlardı. Ayrıca pamuk tarak makinesinin yayı ve çıkırığın piyasaya sürülmesi gibi tekno-

45 İbn Battuta *Seyahatnamesi I*, s.469 vd.

46 Riazul İslam ve C.E. Bosworth, "The Delhi sultanate", *History of civilizations of Central Asia*, vol. 4, 1998, s.283vd.

lojik gelişmeler, tekstil endüstrisinin gelişmesini sağlarken aynı zamanda üretimin hızını da arttırmıştı.

Sonuç olarak Hindistan'ın âdeta kalbinde bir hâkimiyet tesis ederek geniş bir bölgeyi kuzeyden güneye, doğudan batıya kontrolü altında tutmayı başaran Delhi Türk Sultanlığı, ticari ve ekonomik bakımdan önemli adımlar atarak bölgede sosyal, siyasi ve kültürel tesirleri yüzyıllarca devam edecek adımlar atmıştı. Hindistan'daki pek çok yerel hâkimiyetin varlığına son vererek yönetimleri altına aldıkları topraklarda müreffeh bir yapı tesis etmeyi başaran Delhi Türk Sultanlığı, bölge esnafının mülkiyetini ve her türlü hakkını korumuştur.⁴⁷ Hükümdarların dış dünyaya açılmaya önem veren politikası bu dönemdeki ticari faaliyetlerin uluslararası hüviyet kazanmasını sağlamıştır. Bu dönemde Bengal Limanı'nın Çin, Malakka, Uzak Doğu ve Doğu Asya'yla ticari ilişkileri vardı. Bengal'den yılda yaklaşık elli gemi İran da dâhil dünyanın farklı yerlerine ihraç ürünü taşımaktaydı. Ayrıca Hint ürünleri, Güneydoğu Asya, Doğu Afrika ve Avrupa'nın yanı sıra Araplar vasıtasıyla Kızıldeniz üzerinden Şam ve İskenderiye'ye ve oradan da Akdeniz'e kadar çok geniş coğrafyaların ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁴⁸

Genel itibarıyla ticaret ve ekonomiyi yönetmeyi başaran Delhi Türk sultanları, hazineye toplanan paraların büyük bir kısmını ülkede din, kültür ve sanatın gelişmesi için harcamışlardı. Bu bağlamda bizzat sarayın himayesinde çok sayıda âlim, şair, yazar ve sanatkâr hünerlerini sergileme imkânı bulurken hazinenin zenginlikleri camiler, medreseler başta olmak üzere pek çok imar işlerine harcanmıştır. Dolayısıyla bahse konu dönemde ülke ekonomisinin gücü edebî eserlerden mimariye kadar sanatın her alanına yansımıştır. Sonuçta bu zengin topraklardan elde edilen karabiber, karanfil, zencefil ve kakule gibi pek çok baharat türleri, gergedan, fil, misk kedisi gibi dünyanın başka bölgelerinde görülmeyen çok çeşitli hayvan türleriyle âdeta bir cazibe merkezi olmuştu. Bu ürünler yüksek fiyatlarla yabancı tüccarlara satılırken, karşılığında Hindistan'ın ihtiyacı olan iyi cins atlar,

47 Khan, "Non-Muslims in the Economy of Delhi Sultanate (1206-1526)", s.415.

48 Majumdar, *Ancient India*, s.648.

çeşitli kuru yemişler ve inci gibi değerli taşlar ithal edilmiştir.⁴⁹ Bunlarla birlikte birbirinden kıymetli mücevherler başta olmak üzere çinko, kurşun, demir, bakır, krom gibi çok çeşitli madenlerin yanı sıra pek çok türde orman ağaçlarıyla efsanelere konu olan Hindistan, Delhi Türk Sultanlığı döneminde kâğıt üretiminde de öne çıkmıştı. İşte böylesine zenginliklerle bezenmiş olan bu coğrafyayı ziyaret eden seyyah, müellif ve âlimler, gördükleri karşısında hayranlıklarını gizleyememişlerdir.⁵⁰ Ticaret yollarının kontrol altına alınması, tek bir para biriminin kullanılması, Hint ülkelerinin dış dünyayla temasının artması ve yeni işçi sınıflarının ortaya çıkması gibi gelişmelerin yansımaları kısa sürede ülkenin her yerinde hissedilmiştir.⁵¹ Bu gelişmeler ışığında ülkenin genel manada çehresi değişirken, başkent Delhi'yle birlikte Multan, Lahor, Uçç, Nirun, Bihar, Kannauç, Benares, Laknauti ve Somnat gibi şehirler, âdeta bu ticari zenginliklerin sergilendiği merkezlerle dönüşmüştür. Ekonomik olarak refah seviyesinin yüksek olması kuzeydeki Türk boylarının yurt kurmak üzere bu topraklara göç etmelerine imkân sağlarken dünyanın pek çok yerinden seyyah ve tüccarların sultanlık topraklarına gelmesi ülkeye uluslararası bir hüviyet kazandırmıştır.

-
- 49 Bununla birlikte Marco Polo, seyahatnamesinde Hindistan ve çevresindeki bölgelerde kıymetli taşların bulunduğu bahsetmektedir. Elmas, Zebrecet (Yeşilimsi sarı, mavimsi, eflatun ve pembe parıltılı bir taş), Seylan taşı, inci, safir, zümrüt ve sirkon bu taşlar arasındadır. Pierre Marc ve Stano Dusik, *Olağanüstü Gezileriyle Marco Polo*, çev. Gülderen Pamir, İstanbul, 1997, s.63vd.; Mohammad Habib ve Khaliq Ahmad Nizami, *A Comprehensive History of India V The Delhi Sultanate (1206-1526)*, People's Publishing House, India, 1970, s.139,181.
- 50 S. Maqbul Ahmad, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan", *DİA XVIII*, s.73 vd.; H.R. Küçüköner, "Hint Alt-Kıtasının Dini ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (Josr)*, X/2, 2018, s.610.
- 51 Habib ve Nizami, *A Comprehensive History of India V The Delhi Sultanate (1206-1526)*, s.188.

Kaynakça

- Ahmad, S. M., "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan", *DİA/ XVIII*, İstanbul 2003.
- Ahmet, M. A., *Siyasi Tarihi ve Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1949.
- Alan, H., *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, İstanbul 2007.
- Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi I*, Ankara 1987.
- Bosworth, C. E., *İslam Devletler Tarihi*, nşr. E. Merçil, M. İpşirli, İstanbul 1980.
- Braziller, G., *A Dictionary of Indian History Sachchidananda Bhattacharya*, New York 1967.
- Channing, E., "Roads From India To Central Asia", *Science*, Vol. 5(117), 1885, s. 360-362.
- Dames, M. L., "Efganistan", *İA/IV*, İstanbul 1997.
- Durak, N., "Zenginlikler Ülkesi Hindistan ve Kültüründen Örnekler", ed. Yahya Başkan, *Sabit Duman Armağanı*, (içinde), Ankara 2020, s.59-76.
- Durak, N., *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara 2000.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levatî İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi II*, çev. A. S. Aykut, İstanbul 2004.
- Fraser W. K., *Afghanistan*, London 1950.
- Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Babur'un Hatıratı Vekayi II*, nşr. R. Rahmeti Arat, Ankara 1987.
- Habib, İ., "The Mercantile Classes of India During the Period of the Delhi Sultanate", *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 69,2008, s. 297-308.
- Habib, M. ve Nizami, K. A., *A Comprehensive History of India V The Delhi Sultanate (1206-1526)*, India 1970.
- Haider, N., "International Trade In Precious Metals And Monetary Systems Of Medieval India: 1200-1500 A.D.", *Proceedings of the Indian History Congress 1998*, Vol. 59.
- Hamilton, A., *Afghanistan*, London 1906.
- İslam, R. ve Bosworth, C.E., "The Delhi sultanate", *History of civilizations of Central Asia*, 4, 1998, s.269-291.
- Karim, A., *History of Bengal: Mughal Period*, Bangladesh 1992.
- Keightley, T., *History of India*, London 1847.
- Khan, M. I. R., "Non-Muslims in the Economy of Delhi Sultanate (1206-1526)", *Proceedings of the Indian History Congress*, 55, 1994, s.414-415.
- Kortel, S. H., *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat(1206-1414)*, Ankara 2006.
- Kulke H. ve Rothermund, D., *Hindistan Tarihi*, nşr. M. Günay, Ankara 2001.
- Küçüköner, H. R., "Hint Alt-Kıtasının Dini ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Sicientific Research (Josr)*, 10(2), 2018, s. 610-624.

- Lapidus, I. M., *İslam Toplamları Tarihi I: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Y. Aktay, İstanbul 2020.
- Liu X., "Trade and Pilgrimage Routes From Afghanistan to Taxila, Mathura and the Ganges Plains", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I*, Malatya 2001.
- Macmunn, S. G., *Afghanistan From Dairus To Amanullah*, London 1929.
- Majumdar, R. C., *Ancient India*, Delhi 2003,
- Marc, P. ve Dusik, S., *Olağanüstü Gezileriyle Marco Polo*, çev. Gülderen Pamir, İstanbul 1997.
- Mookerji, R. K., *Hindu Civilization*, Bombay 1950.
- Moosvi, S., "Numismatic Evidence and the Economic History of the Delhi Sultante", *Proceedings of the Indian History Congress 1989*, Vol.50.
- Önel, E. F., *Delhi Türk Sultanlığı Döneminde Bengal*, Malatya 2020.
- Saleh, A. K., *Early Islamic Coinage in North India*, Gujerat 2004.
- Schmidt, K. J., *An Atlas and Survey of South Asian History*, London 1963.
- Srivastava, A. L., *The Sultanate of Delhi*, Lahore 1950.
- Tarafdar, M. R., *Husain Shahi Bengal 1494-1538*, Dacca 1965.
- Tezcan, M., "Kuzey Hindistan Geçitleri", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I*, Malatya 2001.
- Waheed, M. M., *The Life And Works Of Amir Khusrau*, Lahor 1975.
- Yiğit, H. Ç., *XVI. Yüzyılda Kandahar*, Malatya 2014, s.1vd.

ORTA ÇAĞ'DA ÇİN VE ORTA DOĞU ARASINDAKİ TİCARETTE MOĞOL HİMAYESİ*

Mustafa Uyar**

Çeviren: Ahmet Korkmaz***

Bu çalışmada, tarihin en büyük imparatorluklarından biri olan Cengiz Han İmparatorluğu'nda ticaretin ve dolayısıyla İpek Yolu'nun önemiyle ilgili genel bir tarihsel perspektif sunmaktayım.

Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Kuzey Afrika'ya çok kısa bir sürede uzanan imparatorluğun kuruluş sürecinde, Cengiz Han (1206-1227) Orta Doğu, Yakın Doğu, Anadolu ve Doğu Avrupa şehirlerindeki katliamlardan ve büyük yıkımlardan sorumluydu. Neredeyse bütün Orta Çağ kaynakları, onun yıkıcı ve tahrip edici faaliyetlerini anlatır. Cengiz Han'ın ortaya çıkışı dünya genelinde dengeleri bozmuş ve o dönemin bilinen dünyasında yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

Cengiz Han ve diğer Moğol hanları, istilaları sırasında gaddar ve zalim gözükmektedir; bunun ana nedeni stratejiydi. Bundan dolayı faaliyetleri salt barbarlıkla açıklanamaz. Cengiz Han, "dünyayı fethetme" hedefi doğrultusunda işgaline devam etmek

* Mustafa Uyar, *Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages, International Conference on New Silk Road and Asia-Europe Interactions*, NCCU, 27 October 2015, Taipei-TAIWAN (Künyesi verilen çalışmanın Türkçe tercümesidir).

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: uyar@ankara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-7037-9114>

Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi Tarih Bölümü, e-mail: ahmetkorkmaz1040@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-8652-6203>

için ele geçirdiği bölgelere küçük garnizonlar yerleştirdi. Bu bölgelerde sınırlı sayıdaki birliklerine isyan etme ve gerideki ana güçlerine ihanet etme potansiyeli olan bütün insanları ortadan kaldırdı. Ayrıca iki stratejik sebepten ötürü binaları, diğer yapıları ve bütün şehirleri yıkmıştı: 1) Binalar, atlı göçebelerin hareketliliğini sınırlıyordu. 2) Yerleşik toplumlara ait yerleşim ve tarım alanları, göçebe hayvanların besin kaynağı olan otlakları azaltmaktaydı. Cengiz Han'ın işte bu stratejiye dayalı istilaları yıkıcı sonuçlar doğurdu.

İmparatorluk genişledikçe, Moğollar yerleşik kültürle kaynaştı; ortaya çıkan kültürel değişim imparatorluğun ihtiyaçlarında ve idaresinde de değişikliğe yol açtı. İmparatorluğun hizmetine giren Türk, Çinli ve İranlı devlet adamları, Moğol hanlarına yönetim ve ekonominin ideal yapısı hakkında öğütlerde bulundular. Bu öğütlerden en önemlisi, "İmparatorluk at sırtında kuruldu ama oradan yönetilemez" di. Yağma yoluyla elde edilen servetlerin uzun vadede kazanılamayacağı ortaya çıktığı için sürdürülebilir bir mali destek kaynağı bulma ihtiyacı vardı.¹

Fethedilen topraklarla ve ganimetlerle zenginleşen Moğol hanları, prensleri ve prensesleri daha şatafatlı servetlere erişmek istediler. Lüks malları ve görkemli zenginlikleriyle tebaalarına ve düşmanlarına kendilerini kanıtlamak isteyerek saygı kazanmayı umdular. Ayrıca ordunun etkili silahlar üretmek için göçebelerin kolayca erişemeyeceği yeni teknolojilere ve demire ihtiyacı vardı. Kısaca, Moğol göçebe ekonomisi otarşik değildi; başka bir deyişle imparatorluk ekonomisi kendi kendine yetemiyordu.²

Egemen hiyerarşinin daha fazla zengin olma ve tanınma ihtiyacı, yetenekli kişilerin ve zanaatkârlar, bilim adamları ve tacirler gibi belirli mesleklerden olanların kendilerini ölümden kurtarabilmelerini sağladı. Moğollar bir şehre girdiklerinde bu meslek gruplarını belirlediler, güvenliklerini sağladılar ve onlara Moğol başkentlerine kadar eşlik ettiler.

1 Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, çev. Samuel Willcocks, Leiden, Boston, 2012, s. 9.

2 A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, London, 1983, s. 68-84; 202-1; Thomas T. Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", *Asian Major, Third Series*, c. 2, no. 2, 1989, s. 83.

Bu makale, üç meslek grubu arasından tacirlere odaklanmaktadır. Daha önceki Asya-göçebe devletlerinde olduğu gibi Cengiz Han İmparatorluğu'nda da tacirler çok önemliydi. Çünkü tacirler, devlete gerekli malların temininin yanı sıra fayda da sağlıyorlardı. Örneğin uzak ülkeler hakkında coğrafya, iklim ve ticaret yollarıyla ilgili bilgiler aktarıyorlardı. Ayrıca tacirler, ticari ilişki kurdukları insanların dilini konuşurlardı.³ Son olarak ekonomi ve finansla alakalı meselelere vâkıftılar. Bu özelliklerinden dolayı tacirler önemli bir itibar kazanmış, yabancı ülkelere elçi olarak gönderilmiş, devlet idaresinde yer almış ve casusluk yapmışlardır.⁴

Cengiz Han ve halefleri için Moğol hanları en azından ilk zamanlarda *gaspçı* olarak görüldüğünden, tacirleri kendi taraflarına çekmenin önünde büyük engeller vardı. Tacirler, Moğol hanı tarafından idare edilen bir memleketi ziyaret ettiklerinde kendilerinin ve değerli mallarının güvende olup olmayacağını düşünmek zorundaydı. Dahası, Moğol hanının toprakları üretim merkezinden uzaktı ve bu ülkede çok az alıcı vardı. Bu yönleri dikkate alındığında, Moğol hanlarıyla olası ticaret kârlı mıydı? Üretim merkezlerini ve ticaret yollarını yöneten hükümdarlar, Moğolların ticaret faaliyetleri hakkında ne düşünüyorlardı? Bu hükümdarlar Moğolların ihtiyaç duyduğu aletlerin, malların ve demirin geçişine izin verir miydi?

Moğol hükümdarları tüm bu sorunların farkındaydı ve bunları çözmek için radikal kararlar aldılar: İlk olarak Cengiz Han, tacirlerin seyahat ettiği güzergâhlardaki haydutları temizleyerek tüm yabancı tacirlerin⁵ güvenliğini sağlamak için muhafızlarına (korukçıyân) ve ordu komutanlarına emir verdi. İkincisi Moğollar, Moğol topraklarına güvenli bir geçiş sağlamak için ticaret yolları üzerinde bulunan ülkelere elçi gönderdiler.

1218'de Cengiz Han, Harezmsâh Devleti Hükümdarı Sultan Muhammed'e (1200-1221) elçi gönderdi ve tacirler için güvenli

3 Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press Inc., Oxford, 2010, s. 123.

4 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 124.

5 'Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini, *The History of the World-Conqueror*, Translated from the Text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle, Cambridge-Massachusetts, 1958. c. 1, s. 78.

bir geçiş istedi.⁶ Ayrıca Altın Orda Hanı Mengü-Timur (1267-1280), Novgorod Prensi Yaroslav'a temsilciler gönderdi ve onlardan tacirlerin geçişlerini kolaylaştırmalarını talep etti.⁷

Moğol hanları tacirlerin seyahatlerini kolaylaştırmak için onlara imtiyazlar verdi. Örneğın Cengiz Han, iletişim ve posta hizmetleri ağı olan *yamı* kurdu. Bu iletişim sistemi, belirli mesafeleri katetmek için hızlı atlar ve atlılardan oluşuyordu. Önemli haberi taşıyan bir atlı, bir noktaya vardığında atını değıştirip zaman kaybetmeden yoluna devam ederek gideceğı yere ulaşırdı. Bu şekilde önemli haberler, imparatorluğun bir ucundan diğeri- ne hızlı şekilde ulaştırılabilirdi.⁸ Bu *yam* noktaları aynı zamanda tacirlere yardım etmekten de sorumluydu; tacirler kendilerini zor durumda bulurlarsa, yolculuklarına devam etmek için herhangi bir *yam* durağındaki atları kullanabilirlerdi.⁹ Ayrıca Çin topraklarında sadece tacirlerin kullanması için *yam* merkezi kurulmuştur.¹⁰

Moğol hanları tacirleri desteklemek için satın aldıkları malların yüksek fiyatlarını kabul ettiler. Bu strateji, Moğol başkentinin çok uzakta olması ve bu nedenle nakliye masraflarından dolayı tacirler için cazip bir yer olmayışı sorununun üstesinden gelmek amacıyla kullanıldı. 1217-1218'de Cengiz Han, Buhara'dan bir taciri sıcak bir şekilde karşıladı ve talep ettiğı fahiş bedeli ödedi. Han'ın amacı, diğeri tacirleri Maveraiünnehir'den (Transoxiana) kendi topraklarına gelmeye teşvik etmektir.¹¹ Daha sonra Cengiz'in oğlu Ögedey Han (1229-1241) bir ferman çıkartarak malın talep edilen fiyatının onda birinin ayrıca tacirlere ödenmesini emretmişti. Çünkü tacirlerin imparatorluk hazinesine, imparatorluğun ve hanların ihtiyaçlarının karşılanmasına büyük katkı sağıladığını düşünüyordu.¹² Bazı durumlarda Moğol hanlarının yaptığı ödeme gerçek fiyatın iki katı olabiliyordu. Altın Orda

6 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 89.

7 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 84.

8 Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Lanham, Maryland ve Oxford, 2003, s. 168-169.

9 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 96-97.

10 Buell, *Historical Dictionary*, s. 168.

11 Juvaini, *the World-Conqueror*, c. 1, s. 78-79; Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 88, 96.

12 Juvaini, *the World-Conqueror*, c. 1, s. 214; Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 95, 103.

Hükümdarı Batu (1240-1255) da tacirlere yüksek fiyatlar ödemeyi teklif etmişti.¹³ Benzer şekilde Batu'nun kardeşi Berke Han, bazı mücevher türleri için Venedikli tacirlere istenen fiyatın iki katını önermişti.¹⁴

Vergiler bakımından da Moğol hanları tacirlerden daha az vergi toplayacak ve böylece onları mali bakımdan destekleyeceklerdi.¹⁵ İmparatorluğun ilk zamanlarında, tacirlerin vergi *tamgaları* düşük tutulmuş ve Möngke Han'ın (1251-1259) hükümdarlığı öncesinde bu vergiler uygun şekilde denetlenmemişti. Tacirler, hükümdar ve çevresiyle yakın ilişkileri nedeniyle vergilerden muaf tutulabilirdi. Bununla birlikte Möngke Han, tacirlerden düzenli olarak alınan *tamga* vergisinin toplanmasını kolaylaştırdı.¹⁶

Moğol İmparatorluğu'nun tacirleri desteklemesinin bir başka yolu da ticaret ortağı olmaktı. Bu ortaklık, tacirlere sermaye sağlanmasını gerektiriyordu. Moğol hanları ve Moğol aristokrasisi, tacirlere belirli miktarda altın ve gümüş külçeler (bâliš) verdi. Cengiz Han, oğullarına, kızlarına ve eşlerine bu altın ve gümüş külçeyle Harezm topraklarından gelen Müslüman tacirlere destek olmalarını emretti.¹⁷ Böylece hanlar, sermaye açısından ticareti destekledi ve ticaretten kâr elde etti. Moğollar, kârlarını paylaştıkları tacirleri *ortok/ortak* (Türkçe *ortak* kelimesidir) olarak adlandırdılar.¹⁸ Kâr dağıtım süreci ve sermaye çekilmesi net olmamasına rağmen tacirlerin bu sermayeyi kullanarak zenginleştiğini, hatta bu parayla tefecilik yapmaya başladığını ve tacirlerin yüksek faizli borç para verdiklerine dair şikâyetler olduğunu bilmekteyiz.¹⁹

Mali konulardaki engin bilgilerinden dolayı tüccarlar, imparatorluğun bazı bölgelerinde vergi toplama yetkisine sahipti.

13 Juvaini, *the World-Conqueror*, c. 1, s. 267; Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 104.

14 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 107.

15 Juvaini, *the World-Conqueror*, c. 2, s. 606.

16 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 107.

17 Juvaini, *the World-Conqueror*, c. 1, s. 78-79; Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 88; Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade*, s. 38.

18 Buell, *Historical Dictionary*, s. 208.

19 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 99.

Örneğin 1240'ın başında Kuzey Çin'de vergi toplama görevi Abdurrahman adlı Müslüman bir tacire verildi.²⁰

Orhun Nehri kıyısına kurulan Moğol başkenti Karakurum, âdeta ticari bir depo hâline gelmişti. Ögedey Han, Maverâünnehir ve Çin'den gelen binlerce zanaatkâr çalıştırdı. Bu, ipek ve diğer malların İran, Maverâünnehir ve Çin'den Karakurum'a taşınmasını sağlayan İpek Yolu'nun önemini koruduğu anlamına gelmekteydi.²¹

Moğollar, *nasîc* adı verilen altından ve ipekten yapılmış özel bir kumaş türüne çok düşküncü; onu bol miktarda satın aldılar. İran ve Maverâünnehir'in altın işçiliğini sevdiler ve Çin'den yüksek kaliteli ipek almayı tercih ettiler. Ögedey Han, bu ürünleri toplama girişimlerinde, altın yaldızlı ipek kumaş üreten Maverâünnehirli yaklaşık 3.000 zanaatkâr ailesini bir araya getirerek Kuzey Çin'in Xunmalin şehrine yerleştirdi. Bu, altın işlemeli yüksek kaliteli Çin ipeğinin Moğol himayesinde dünyanın en kaliteli altın yaldızlı kumaşlarının üretilmesine izin verildiği anlamına gelmekteydi.²²

Bu gelişmeler imparatorluğun doğu ucunda gerçekleşirken, imparatorluğun batı ucundaki Tebriz'de önemli bir ticaret şehri gelişmekteydi. XIII. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın sonuna kadar Tebriz, İran'ın neredeyse en önemli şehriydi. Şehir, İlhan Abaka (1265-1282) döneminden itibaren Moğol İmparatorluğu'nun başkentiydi. Ancak, Tebriz'in en görkemli zamanı Gazan Han'ın hükümdarlığı dönemi idi. İlhanlıların (İran Moğolları) başkenti Tebriz, Avrupa ve Uzak Doğu'da seyahat eden tacirlerin merkeziydi. Moğol göçebe kültürüne ev sahipliği yapabilmenin yanı sıra göçebe koyun yetiştiriciliği ekonomisine sahip Moğolların hayatta kalmasına ve yerleşik bir tarım toplumunun zenginliklerine ulaşmasına izin verecek coğrafi ve iklimsel özelliklere sahipti.²³

20 Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", s. 101.

21 Liu, *The Silk Road in World History*, s. 119.

22 Liu, *The Silk Road in World History*, s. 120.

23 Patrick Wing, "'Rich in Goods and Abounding in Wealth': The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tabriz, 1250-1400", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th to 15th Century Tabriz*, ed. Judith Preiffer, Oxford 2014, s. 302-303.

Venedik ve Cenova gibi şehir devletlerinin tacirlerinin içinde yer aldığı Orta Çağ Avrasya ticaretinin gerekleri, Tebriz'e daha öncesinde ve sonrasında hiç görmediği bir ticari faaliyet ve zenginlik getirdi. Venedikli tacirler 1262'den beri Tebriz'de bulunuyordu. Cenevizliler 1280'de şehre geldi. İtalyan şehir devletlerinin büyük pay sahibi olduğu bu uluslararası ticaret o kadar devasa bir hâle geldi ki Moğol yönetimi onu artık kontrol edemedi. Devlet, *çao/çav* adlı bir kâğıt parayı dolaşıma sokmaya çalıştı. Fakat küresel ticaret çevreleri bunu kabul etmedi. Batılı çağdaş kaynaklara göre Tebriz, bölgedeki en yüksek gümrük vergilerine sahipti. İthal ve ihraç edilen malların yanı sıra şehrin kendi ürünleri de Avrupa'da büyük ilgi uyandırdı. Örneğin Ebu Said Han dönemine (1316-1335) ait biraz *tirâz*²⁴, Tebriz'de bir İtalyan tacir tarafından satın alındı ve daha sonra Avrupa'ya götürülerek IV. Rudolph'un kefeni olarak kullanıldı.²⁵

Son olarak Orta Çağ Avrasya'sını harap eden Cengiz Han istilasının "Otrar Felaketi"yle²⁶ başlayıp İpek Yolu boyunca yayıldığını²⁷ sizlere hatırlatmak isterim. Otrar Felaketi, Harezşah İmparatorluğu valisi tarafından 450 tüccarın katledilmesi; 1218'de Cengiz Han tarafından gönderilmişti. Bir bakıma Cengiz Han'ın bu yolu kontrol etme arzusu ve üzerindeki ticaret sebebiyle İpek Yolu boyunca başlayan yıkım ve istila dizisinin başlangıcıydı.

24 "Süs" veya "süsleme" anlamına gelen Farsça bir kelimedir; terimin orijinal anlamı, bir giysi veya kumaş parçası üzerinde "nakış" veya "dekoratif işleme"dir. Daha sonra, özellikle üzerlerinde yazı bulunan işlemeli şeritler biçiminde, özenle hazırlanmış nakışlarla zengin şekilde süslenmiş bir onur cüppesi olan *hil'at* anlamına geldi. Nasser Rabbat, "Tirâz", *The Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Leiden, 2000, c. 10, s 534.

25 Sheila S. Blair, "Tabriz: International Entrepôt under the Mongols", ed. Judith Pfeiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th – 15th Century Tabriz*, Oxford, 2014, 321-356, s. 332-333.

26 W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invansion*, çev. H. A. R. Gibb, London, 1928, s.397-398.

27 Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade*, s. 37.

Kaynakça

- 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World-Conqueror, Translated from the Text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle*, Cambridge-Massachusetts 1958.
- Allsen, T. T., "Mongolian Princes and Their Merchant Partners", *Asia Major, Third Series*, c. 2, no. 2, 1989, s. 83-126.
- Barthold, W., *Turkestan down the Mongol Invansion*, çev. H. A. R. Gibb, London, 1928.
- Blair, S. S., "Tabriz: International Entrepôt under the Mongols", ed. Judith Preiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th – 15th Century Tabriz*, (içinde), Oxford 2014, s. 321-356.
- Buell, P. D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Lanham, Maryland, and Oxford, 2003.
- Ciociltan, V., *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, çev. Samuel Willcocks, Boston 2012.
- Khazanov, A. M., *Nomads and the Outside World*, London 1983.
- Liu, Xinru, *The Silk Road in World History*, Oxford 2010.
- Rabbat, N., "Tirâz", *The Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, c. 10, Leiden 2000, s. 534-538.
- Wing, P., "'Rich in Goods and Abounding in Wealth': The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tabriz, 1250-1400", ed. Judith Preiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th - 15th Century Tabriz*, (içinde), Oxford 2014, s. 301-320.

ARTUKLULAR DEVRİNDE TİCARET (1102-1409)

İbrahim Güneş*

Giriş

Artuklular; XI-XV. asırda Amid, Meyyâfârikîn, Mardin, Hısn-ı Keyfa, Düneysir, Siirt ve Harput çevresinde hâkimiyet kurmuş ve özellikle ilk Haçlı saldırılarını muvaffakiyetle göğüsleyip, günümüz Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir bölümünü birçok açıdan ihya eden müstesna bir Türkmen beyliğidir. Kurulduğu esnada üç kol hâlinde Hısn-ı Keyfa, Mardin ve Harput olmak üzere siyasi hayatlarını devam ettirip Zengîlerin inisiyatifi ele aldıkları döneme kadar bölgenin en önemli siyasi ve askerî gücü olarak kendi zamanlarına damga vurmuşlardır. Hısn-ı Keyfa Artukluları, Eyyûbîler tarafından 1231'de,¹ Harput Artukluları Selçuklular tarafından 1234'te² ve son olarak

* Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü, ibrahimgn02@gmail.com. Orcid: 0000-0002-2080-8870

1 İbn Nazif, *Târihü'l-Mansûrî*, nşr. Ebü'l-İyd Dudu, Cezayir, 1981, s. 246-247; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, haz. James Richard Jewett, c. 8, Chicago, 1907, s. 447; İbn Şeddad, *el-Alâkü'l-hatira fi zikri ümerai Şam ve'l-Cezire*, nşr. Y. Abbare, c.3/2, Dımaşk, 1978; s. 534; Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve vefeyât el-meşâhîr ve el-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, c.45, Beyrut, 1997, s. 48; İbnü'l-Hallikân, *Vefayâtü'l-ayan*, Thk. İhsan Abbas, c.5, Beyrut, s. 81; el-Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihiehlü'z-zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, c.1, Kahire, 1987, s. 59; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s. 206.

2 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, c.8, s. 453; İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-ala'iyefîl-umuri'l-ala'ie*, çev. Mürsel Öztürk, c.1, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 441; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-tale bmin tarih-i Haleb*, haz. Halil Mansur, Beyrut, 1996, s. 483; İbnü'l-Vâsıl, *Müferricü'l-kurubahbar-i Beni*

Mardin Artukluları da Karakoyunlular tarafından 1409'da³ ortadan kaldırılmıştır.

Orta Çağ boyunca şehirler genellikle askerî veya ticari faaliyetleri esas alınarak kurulmuş veya gelişmiştir. Bu bağlamda Artuklu şehirleri de genellikle stratejik askerî ve ticari önemleri sayesinde Orta Çağ'ın en önemli şehirleri olarak dikkat çekmektedir. Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyfa ve Erzen gibi Artuklu şehirleri büyük çarşı ve pazarlara sahip olup, devrin tüccarlarının uğrak yerleri olmuştur.⁴

Artuklular Devrinde Ticaret ve Ticari Ürünler

Artuklular devrinde Diyar-ı Bekr bölgesi, ticarete görkemli bir dönem yaşamıştır. Bunda hem bölgenin İpek ve Baharat gibi eski ticaret yolları üzerinde bulunması hem de Artuklu hükümdarlarının ticarete verdikleri önemin etkisi olmuştur. Nitekim Diyar-ı Bekr bölgesi, Asurlular devrinden itibaren büyük ticaret bölgelerini birbirine bağlayan önemli bir kavşakta bulunmakta ve sayısız kervan yoluna ev sahipliği yapmaktaydı. Özellikle İran üzerinden Azerbaycan yollarını takip ederek Bağdat ve Halep'e giden tüccarlar, Artuklu şehirlerinden geçiyorlardı.⁵ Amid, Mardin, Mey-

Eyyûb, nşr. H.M.Rabî'i-S.A. Aşur, V, Kahire, 1977, s. 80-81; İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyyin*, nşr. Claude Cahen, BEO'dan tıpkıbasım, Port Said t. s. 19; İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, thk. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut, 1988, s.149; Ebû'l-Farac, *Ebû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c.2, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 534; Zehebî, c. 46, Beyrut, 1997, s. 5-6; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enam fi tarihü'l-İslam*, thk. Samir Tabbare, Beyrut, 1999, s. 58-59.

3 Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, nşr. Necati Lügal-Faruk Sümer, c.1, TTK Yayınları, Ankara, 1962, s. 68; Makrizî, *Kitabü's-sulûk li marifetü'd- duvelü'l-mulûk*, nşr. Mustafa Ziyade, c.4, Kahire, 1956, s.123; İbn Tagrıberdî, *en-Nucûmü'z-zâhire fi mulûk Mısır ve'l-Kahire*, thk.İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade, c.13, Kahire, 1963, s. 24;İbnü'l-Hacer el-Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr fi et-Tarih*, thk. Muhammed Abdulmuid Han, c.2, Beyrut, 1986, s.357; İbnü'l-İyas, *Bedâiyü'z- Zuhûr fi Vekâyi' i'd-Duhûr*, thk. Muhammed Mustafa, c.1, Kahire, 1982, s.793; Mîrhând, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâve'l-mülûk-ve'l-hulefâ*, nşr. Abbas Perviz, c.6, Tahran, 1375, s.577-578; Hândmir, *Habib-i siyer fi ahbarü'l-beşer*, tsh. M. Debirsiyaki, c.3, Tahran, 1362, s.576.

4 Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002, s. 332.

5 W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Z. Karal, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.182-183.

yâfârikîn, Hısn-ı Keyfa ve Düneysir'in Karadeniz, Ermeniyye, Suriye, İran, Irak ve Hindistan üzerinden yapılan her türlü ticaret yollarının geçiş kavşağında bulunmasından dolayı da her şehrin büyük ölçüde gelişip büyümesine olanak sağlamıştır.⁶

Artuklu hükümdarları; Amid, Mardin, Meyyâfârikîn ve Hısn-ı Keyfa'yı zapt ettikten sonra bölgenin ticari potansiyelini daha da arttıracak ciddi icraatlar gerçekleştirmişlerdir. Örneğin tarihte askerî karakol hüviyetindeki Mardin'e tüm yönleriyle şehir kimliği kazandırırken, şehrin sarp bir tepenin üzerinde bulunmasından dolayı tüccarları çekmek için de kentin hemen yanına Düneysir şehrini kurmuşlardır. Bu sebeple Mardin'in gelişip büyümesiyle birlikte Düneysir şehri de o oranda gelişim katetmiştir. Öyle ki buraya birçok yerden tüccarın gelmesiyle her yerde hanlar, çarşılar yapılmış, bu sayede insanlar buraya göç edip yerleşmeye başlamışlardır.⁷

Ticaret, Artuklular devrinde tarım ve hayvancılıktan sonra en önemli ekonomik uğraş olmuştur. Özellikle bölgenin ticaret yollarının kavşağında bulunması, bölgedeki tarım ve hayvancılık ürünlerinin diğer bölgelere ihraç edilmesi sayesinde yoğun sebze, meyve ve hayvan ticareti yapıldığı görülmektedir.⁸ Tarım ve hayvansal ürünlerin yanında bölgede hayli fazla çıkarılan demir ve bakır gibi madenlerin ihracatı da burada önemli bir faktör olmuştur. Devrin kaynaklarında geniş örnekleri gösterilen birçok pazarın varlığıyla beraber, farklı güzergâhları takip eden kervan yolları da söz konusu ticareti bir hayli arttırmaktaydı. Bu ticaret kendi içerisinde iç, dış ve transit olmak üzere üçe ayrılmaktaydı. İç ticaret

6 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 209-210; Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s.333.

7 Adını bilmediğimiz İbn Havkal'ın eserine çeşitli ilaveler yapan bir müellif hem Mardin'in hem de Düneysir şehrinin geniş çarşı ve pazarlara sahip olduğunu yazmaktadır. Bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden, 1874, s. 224. XII. asırda bölgeden geçen İbn Cübeyr de Düneysir hakkında şunları yazmaktadır: " Kent, engin bir düzlüğe kurulmuş. Etrafında dolaplarla sulanan çiçek ve sebze bahçeleri var. İklimi, çölü andırır. Çevresinde sur yoktur. Kentin nüfusu ve çarşıları kalabalık, erzak boldur. Burası Şam bölgesinin, Diyar-ı Bekr'in, Amid ve Emîr Mesud'a bağlı Anadolu'yla komşu toprakların halkının toplandığı bir ticaret merkezidir. Geniş ekili alanları ve birçok kamu hizmet binaları vardır... ". İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 176.

8 İbn Havkal, Amid ve etrafındaki geniş tarım alanlarından ve çiftliklerden bahsetmektedir. Bk. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 223.

daha çok bölgedeki şehir, kasaba ve köyler arasında üretilen ürünlerin satılması veya takas edilmesiyle, dış ticarete de Artuklu sınırları içerisinde ticaret ürünlerinin Suriye, Anadolu, Azerbaycan, Irak ve İran gibi uzak bölgelere ihraç edilmesi veya tam aksi olarak buralarda üretilen ürünlerin ithali şeklinde icra edilirdi. Son olarak transit ticaret ise İpek ve Baharat Yollarının bölgeden geçmesi sayesinde yapıldı. Burada uzak ülkelerden çıkarılan işlenmemiş ürünlerle birlikte mamul ürünlerin ticareti yapılmaktaydı. Söz konusu ürünlerin satılması veya takas edilmesinde büyük veya küçük çaptaki pazarlar büyük önem arz etmekteydi.⁹

Artuklular devrinde ihraç edilen ürünlerin başında tarımsal ürünler gelmekteydi. Özellikle büyük miktarda tahıl ürünü, baklagiller, safran, şarap, meyve ve sebzenin yanında bol miktarda pamuk, fındık, fıstık, badem, şahbulut, misk yapımında kullanılan çeşitli gül suyu, bittim, zeytin ve üzüm ihraç ediliyordu. XIV. asırda eserini kaleme alan Müstevfi, Artuklular zamanında zirai üretime ait önemli bir tablo ortaya koymaktadır. Nitekim müellifin kayıtlarından Mardin ve Meyyâfârikîn başta olmak üzere geniş zirai alanların var olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰ Mardin'in şehir hüviyeti kazanmasıyla önemini büyük ölçüde yitiren ve Artuklulardan önce bölgenin en verimli tarım sahalarından sayılan¹¹ Nusaybin'de de beyaz gül üretimi yapılmaktaydı. Bunlardan elde edilen gül suyu dünyanın dört bir yanına ihraç edilirken,¹² Rudhbar'da mısır ve elma üretimi yapılmakta ve birçok yere satılmaktaydı. Musul ve Mardin pamuklu dokumalar konusunda meşhur olup halkın çoğunluğu tacir ve zanaatkârdan oluşmak-

9 İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, s. 176; İbn Şeddad, *el-Alâkü'l-hatira fi zikri ümerai Şam ve'l-Cezire*, c.3/1, s. 127; İbn Battuta, *Tuhfetü'n-nuzzâr fi garaib el-emsâr-İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. S. Aykut, c.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 138.

10 Mustevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, nşr. G. Le Strange, London-Leiden, 1915, s. 104-106.

11 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 211-212; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 80; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s.147; Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 99.

12 İbn Said, *Kitâbü'l-coğrafyâ*, nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut, 1970, s. 156; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 238; Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, nşr. G. Le Strange, London-Leiden, 1915, s. 106; Kalkaşandî, *Subhü'l-aşâ*, c.4, s. 321-322; Siraceddin İbn Ver-dî, *Harîde' ü'l-acâ'ib ve ferîde' ü'l-gerâ'ib*, thk. E.M.Zenâtî, Kahire, 1428, s. 111.

taydı.¹³ Buradaki ikinci önemli ticaret hayvansal ürünler üzerinden yapıldı. Canlı hayvanların ihracat veya ithalatı yanında, bu hayvanlardan elde edilen bazı işlenmiş ürünler de kendilerine geniş pazarlar bulabiliyorlardı. İyi cins öküzler ve iri koyunlar yetiştirilmekte, yine aynı suretle bunlar farklı pazarlara ihraç edilebilmekteydi.¹⁴ Ayrıca bölgede yetiştirilen arılardan elde edilen ballar, çevre bölgelerden hayli rağbet görmekteydi. Bölgede üretilen bazı peştamal, astar, giysi, kumaş, tül, kilim ve halı gibi tekstil ve dokuma ürünlerinin ticareti yapılmaktaydı. Ayrıca bölgede çıkarılan madenlerin de bölge ticaretine hayli katkısı olduğu bilinmektedir.¹⁵ Mardin'deki cam madeni Irak ve Anadolu'ya,¹⁶ Amid'deki granit taşları¹⁷ da Ahlat gibi yerlere ihraç edilirdi.¹⁷

Bölgenin önemli bir kavşak noktasında bulunması ve burada yetiştirilen bazı ürünlerin Artuklu devrinde ticaretin gelişmesinde önemli olduğu kadar, Artuklu hükümdarlarının ticaretin gelişip büyümesi için gösterdikleri çaba da burada hayli etkiliydi. Nitekim kuruluşundan itibaren Artuklu hükümdarları bölgedeki ticaretin gelişmesi için tüccarları cezbedecek ticari olanak sağlamanın yanında ticaret yollarının güvenliği noktasında da önemli icraatlarda bulunmuşlardır. Burada ilk olarak ticari ürünleri rahatça alıcı bulacak pazarlar, yol, han ve çarşılar inşa ettikleri gibi yolların güvenliği için çeşitli önlemler aldıkları bilinmektedir. Bununla birlikte Artuklu hükümdarlarının, sahip oldukları yerlerin imarı ve refahı için ellerinden gelen her şeyi yaptıkları görülmektedir. Nitekim dönemin kaynaklarında Artuklu şehirlerinin genelde memur oldukları, büyük bir zirai faaliyetleri içerisinde bulundukları ve sayısız medrese, cami, köprü,

-
- 13 Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman, c.1, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1979, s. 24; İbn Battuta, *Tuhfetü'n-nuzzâr*, s. 138.
 - 14 Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, s. 34.
 - 15 İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Mayyâfârikîn ve Amid*, s. 224-226; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası* (Ahşenü't-Tekâsîm), s. 154-155; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 80-81; Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-büldân*, c.2, Beyrut, 1977, s. 380; Zekerîya Kazvinî, *Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad*, Beyrut, 1960, s. 360; Kalkaşandî, *Subhü'l-aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, c.4, Kahire, 1913-1920, s. 319; Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 334-335.
 - 16 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 214; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 80; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 236.
 - 17 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 223; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.148; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 241.

saray, han, hamam ve ribatın inşa edildiği yazmaktadır.¹⁸ Günümüze ulaşan eserler de bu bilgilerin ne derece doğru olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Ezrak, bu hususta şunları yazmaktadır:

Necmeddin İlgazi, Meyyâfârikîn'e yerleşti. İlgazi, halka adalet ihsan etti, onlardan birçok vergiyi ve külfeti kaldırdı. Halkın evlerine huzurlu dönmelerini sağladı. Çünkü halk daha önce büyük korkuyla eve dönerdi. İdarecilerin sürtüşmeleri ve sık sık meydana gelen iktidar değişikliği yerleşim yerlerinin pek çoğunu harabeye çevirmişti. Ayrıca iktidarı ele alanlar saltanatta sürekli kalamayacaklarını bildikleri için halkın mallarını müsadere edip onlara zulüm ve işkence etmişlerdi. Necmeddin İlgazi, Meyyâfârikîn'e hâkim olduğu günden itibaren halk huzura kavuşmuş evlerine rahatlıkla yerleşmişlerdi. Kalacak yerleri olmayan askerler de şehrin harap olmuş yerlerinde kendilerine barınak yapmışlardı. Çünkü şehrin büyük bir kısmı harap olmuş, yollar eşkıya ve yol kesicilerle doluydu. Necmeddin İlgazi, şehre hâkim olur olmaz yollar ve beldeler emniyete kavuştu, eşkıyalar hezimete uğradı, mezralar, yollar bayındır oldu, imar başladı, şehir iyi yönetildi.¹⁹

Kürtlerin eşkıyalık faaliyetleri²⁰ de bölgede ciddi bir asayiş problemi oluşturmaktaydı. Ayrıca Moğol istilasının başlamasıyla bölgedeki ticari dengeler büyük oranda yerinden oynamıştır.²¹ Moğolların bölgede yaptığı tahribatlar ve zaman zaman vuku bulan ticaret kervanlarına baskınları²² sebebiyle bölge, tüccarlar için eski cazibesini kaybetmiştir. Artukluların 1260 yılından itibaren Moğol hâkimiyetine girmesiyle beraber diğer konularda olduğu gibi ticarete de aksamalar olmuştur. Hem bölgenin iktisadi olarak gerilemesi hem de bölgedeki Moğol hâkimiyetiyle alınan ağır vergiler ticareti neredeyse bitirme eşiğine getirmiştir. XIV. asırda eserini kaleme alan Müstevfî, bölgedeki vergi oranlarını şu şekilde vermektedir:²³

18 İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, s. 224; Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 336-337.

19 İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Mayyâfârikîn ve Amid*, s.32.

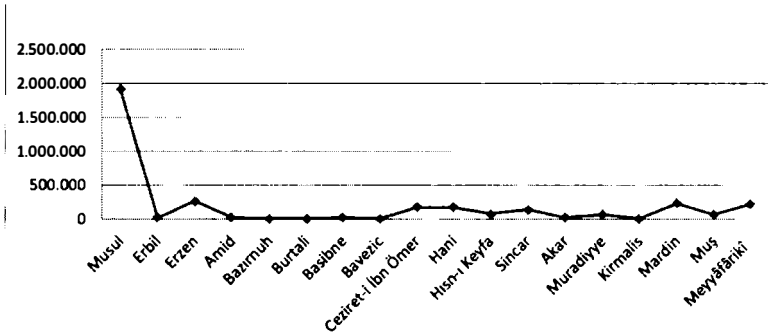
20 İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, s. 176. Ayrıca bk. Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 336.

21 Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 338. Bölgenin Moğol hâkimiyetine girişi hakkında bk. İbrahim Güneş, *Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hâkimiyetine Girişi*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2013.

22 1259-1260 yılları arasında Moğollar, bölgeden geçen bir ticaret kervanına el koyarak mallarını da yağmalamışlardır. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, c.8, s. 523; İbnü'l-Cezerî, *Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, s. 23-232.

23 Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 102-106.

Musul: 192 tümen (1.920.000 dinar)
Erbil: 22.000 dinar (2 tümen 2.000 dinar)
Erzen: 270.500 dinar (27 tümen 500 dinar)
Amid: 30.000 dinar (3 tümen)
Bazırnuh: 15.000 dinar (1 tümen 5.000 dinar)
Burtali: 13.200 dinar (1 tümen 3.200 dinar)
Basibne: 24.300 dinar (2 tümen 4.300 dinar)
Bavezic: 14.000 dinar (1 tümen 4.000 dinar)
Ceziret-i İbn Ömer: 172.000 dinar (17 tümen 2.000 dinar)
Hani: 171.000 dinar (17 tümen 1.000 dinar)
(Hısn-ı) Keyfa: 82.500 dinar (8 tümen 2.500 dinar)
Siirt: 46.500 dinar (4 tümen 6.500 dinar)
Sincar: 147.500 dinar (14 tümen 7.500 dinar)
Akar: 27.400 (2 tümen 7.400 dinar)
Muradiyye: 68.000 dinar (6 tümen 8.000 dinar)
Kirmalis: 11.200 dinar (1 tümen 1.200 dinar)
Mardin: 236.200 dinar (23 tümen 6.200 dinar)
Muş: 69.500 dinar (6 tümen 9.500 dinar)
Meyyâfârikîn: 224.000 dinar (22 tümen 4.000 dinar)

(Toplam 3.564.800 dinar)

Yukarıdaki listeye bakıldığında Amid gibi bir şehrin Moğol-
lar devrinde büyük oranda önemini kaybettiği anlaşılmaktadır.

Müstevfî'yle aynı dönemde bölgeyi gezen ünlü seyyah İbn Battuta ise Mardin'e uğrarken kalabalık pazarlarına ve bölgedeki iktisadi canlılığa işaret eder.²⁴ Öte yandan Habur'un Memlûklar tarafından ele geçirilmesinden sonra Artuklulara ait topraklar, İlhanlı-Memlûk savaşlarında hayli zarar görmüştür. Özellikle Bire'den başlayıp Musul'a kadar uzanan bölgelerde, dönemin iki büyük gücün sürekli savaş hâlinde olması sebebiyle tarım ve ticaret başta olmak üzere iktisadi sahadaki zarar bir hayli fazla olmuştur. Özellikle Bire şehri üzerinde gelişen İlhanlı-Memlûk Savaşlarında Harran ve Ruha gibi şehirler de bir hayli zarar görmüştür. Bu iki kadim şehirle birçok konuda illiyet bağı olan Mardin gibi bazı Artuklu şehirleri de bundan bir hayli etkilenmiş ve ticaret neredeyse yok olmanın eşiğine gelmiştir.²⁵

Artuklular devrinde Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia, Orta Çağ boyunca el-Cezire olarak bilinen bölgenin Diyâr-ı Mudar'la birlikte üç ana bölümünü oluşturmaktaydılar. Fakat Diyâr-ı Mudar'ın Moğol hâkimiyeti dışında kalması ve buranın da Memlûklar tarafından Halep'e bağlanmasından dolayı zamanla isminin kaynaklarda az zikredilmesine ve nihayetinde silinip gitmesine sebebiyet vermiştir. Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia ise İlhanlılar devrinde önemli bölgelerin başında gelmekteydi. Bunun yanında Diyâr-ı Bekr isminin çoğu kez bölgenin tümü için kullanıldığı, Diyâr-ı Rebia ismininse daha az kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bölgelerin merkezi Musul kabul ediliyordu. Bunu Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Nisibin (Nusaybin), Sincar, Es'ard (Siirt), Re'su'l-ayn (Ceylanpınar), Düneysir (Kızıltepe), Harran ve Ceziretü'l-İbn Ömer (Cizre) gibi devrin görkemli şehirleri takip ediyordu. Fakat buraların İlhanlı garnizonları tarafından kışlak olarak kullanılmaları ve ağır vergilere maruz bırakılmaları, şehirlerin Selçuklu ve Artuklular devrine nazaran bir hayli gerileme yaşamıştır.²⁶

Moğol hâkimiyeti altındaki Artuklularda her şehir kendi parasını basabiliyordu. Örneğin Hısn-ı Keyfa, Musul, Mardin ve Cizre gibi yerlerde ayrı darphaneler mevcut olup her biri kendi ünitesi-

24 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-nuzzâr*, c.1, s. 338.

25 Bu konuda geniş bir değerlendirme için Bk. Adnan Çevik ve İbrahim Güneş, "İlhanlı-Memlûk Hudut Savaşlarında Harran ve Çevresi", ed. Abdullah Ekinci, *Harran ve Çevresi*, Şanlıurfa, 2019, s.197-208.

26 Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 102-107.

ne göre para basmaktaydı.²⁷ Bu da kaçınılmaz olarak şehirler arasındaki para vezni ve sıkletini etkilemekteydi. Ayrıca Moğolların kaçan büyük kitleler içerisinde kakmacılık sanatına mensup birçok sanatçı da el-Cezire ve Suriye'ye gelerek burada söz konusu sanatın bir hayli ilerlemesini sağlamışlardır. İran, Azerbaycan, Horasan, el-Cezire ve Anadolu gibi zengin zirai sahalar sayesinde devletin, özellikle tarım ve tarımdan elde edilen ürünleri hususunda zenginleşmesi sağlanmış, bunun da ticarete müspet neticeleri olmuştur. Nitekim ülke dışından hububat, meyve, işlenmemiş gıda ürünlerinin herhangi bir ithalata gerek duyulmadan ve transit yollarla bölgeler arasında kolayca taşındığı görülmektedir.²⁸

Ticari Yollar

Artukluların hâkim olduğu topraklar olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, dağlık Doğu Anadolu ile Mezopotamya düzlüklerini birbirine bağlayan stratejik bir konumda yer almaktaydı. Bu sebeple tüm Artuklu şehirleri sahip olduğu konum itibarıyla bölgeler arasındaki ticari yolların kesişme hatlarının üzerinde durmaktaydı. Bu nedenle çeşitli kervan yollarına ev sahipliği yapmaktaydılar. Özellikle Amid; Anadolu, Suriye, İran, Irak, Azerbaycan, Bağdat, Musul, Halep ve Sivas'tan gelip giden kervanların bulunduğu önemli bir ticaret güzergâhıydı. Bu konumu hem şehrin ticari anlamda gelişip büyümesini sağlamış hem de şehirde çok sayıda tüccarın yetişmesine katkıda bulunmuştur.²⁹ Bunun yanında Mardin, Meyyâfârikîn ve Hısn-ı Keyfa gibi diğer Artuklu şehirleri için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Bununla birlikte birçok Artuklu şehrine hayat veren bir diğer önemli etken bölgeyi âdeta kuşatan Dicle Nehri ve onun kolları olmuştur.³⁰ Nitekim Dicle Nehri, tüm şehir ve tarım alanlarının su ihtiyacını giderdiği gibi üzerinde gemi taşımacılığı yapılması da bu ticari malların taşınmasını bir hayli kolaylaştırmaktaydı.³¹

27 Mehdi Yar Ahmedî, "Sikkeha-yı Devre-yi Moğol", *Fasılname-i Amureş*, 3, Bahar 1389, s. 39-42.

28 Almutvon Gladiß, "İslam Metal işlemeciliği", ed. Markus Hattstein-Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, Litaretür, İstanbul 2007, s. 204.

29 İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfyâ*, s. 152.

30 Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihânnâme*, nşr. M. E. Reyhânî, Tahran, 1342, s. 47.

31 Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 339-341. IX. Asırda eserini kaleme alan Ya'kûbî de Dicle Nehri üzerinden yapılan bu ticarete

Artuklular devrinde birçok ticaret güzergâhı mevcuttu. Bunların en önemlileri, yukarıda da zikredildiği üzere Amid şehri üzerinde birleşen yollardı. Artuklu devrindeki önemli transit ticaret yollarını şu başlıklar adı altında sıralamak mümkündür:

Tebriz-Bitlis-Amid-Sivas-Samsun Yolu: Artuklular devrinde önemli ticaret güzergâhlarının başında gelmekteydi. Özellikle Azerbaycan'dan Anadolu'ya yapılan ticaretin ana yollarından birini teşkil etmekteydi. Tebriz-Bergiri-Ahlat-Bitlis-Meyyâfârikîn üzerinden gelen mallar, daha sonra Amid şehrine getirilirdi. Bundan sonra da başka bir istikamette Ergani-Maden üzerinden Harput-Sivas-Samsun üzerinden Karadeniz sahillerine nakledilirdi.³²

Tebriz-Amid-Şam Yolu: Tebriz'den yola çıkan kervanlar Aladağ ve Ahlat üzerinden Diyâr-ı Bekr bölgesine iner; daha sonra da el-Cezire bölgesinin muhtelif yerlerine dağılarak, Fırat Nehri boyunca yol katedip en nihayetinde Şam'a ulaşırlardı. Ayrıca Bağdat ve Musul'dan gelen tüccarlar da yine bu istikamette ilerlemekteydi.³³

Bağdat-Musul-Amid Yolu: Özellikle Bağdat üzerinden Doğu'dan gelen her türlü malın Akdeniz sahillerine aktarılmasında önemli bir güzergâh durumundaydı. Irak'ın farklı bölgelerinden Kadisiye ve Samarra'ya gelinir, buradan da Dicle'nin doğu sahili boyunca Tikrit'e varılırdı. Bu yoldan daha sonra Hadise ve Musul'a gelindikten sonra el-Cezire'nin muhtelif şehirlerine giden yollara çıkılırdı. Özellikle güneybatı yönünde Tebriz-el-Cezire hattındaki her türlü yolculuklarda bu güzergâh kullanılmaktaydı.³⁴

Bağdat-Amid-Şam Yolu: Bağdat'tan yola çıkan kervanlar, Anbar'a geldikten sonra Semvat üzerinden Amid şehrine doğru yollarına devam ederlerdi. Amid'den Mardin'e doğru bir yol izleyerek Düneysir-Harran-Halep'e inilirdi. Özellikle burası Irak-Şam arasındaki ticari dolaşıma ev sahipliği yaparken, XIII.

dikkat çekmektedir. Bk. Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 45-46.

32 Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 181-183; Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 342.

33 Galfred de-Langele, *I Contidell' Ambasciata al ChandiPersia*, ed. Cornelio Desimoni, London, 1900, s. 75-76; Seyid Abulfadıl Rızavî, "Rahha-yi Ticari der Ahdi İlhanî", *Kitabha-yı Tarih ve Coğrafya*, 137, 1388, s. 25.

34 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Murat Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 82-83.

asrın ikinci yarısından itibaren bu hat boyunca süregelen İlhanlı-Memlûk Savaşları yüzünden bir hayli tenhalaşmıştı.³⁵

Amid-Horasan Yolu: Horasan'ın İran, Anadolu, Musul, el-Cezire ve Kafkas hattı boyunca zengin bir zirai ve ticari kültüre sahip olan bölgelerle ve özellikle de Hürmüz gibi İslâm dünyasının doğu ve batı uçlarının deniz ticaret akışını yürütüldüğü merkezlerle bağlantılı olduğundan, Artuklu şehirleri bu ticaret ağının önemli ayaklarından birini oluşturmaktaydı.³⁶

Ayas-el-Cezire-Tebriz-Horasan Yolu: Anadolu ve el-Cezire üzerinden Antakya'ya uzanarak nihayetinde Akdeniz sahillerinde son bulan Ayas (Yumurtalık) ticaret yolu bu dönemdeki en önemli ticari güzergâhların başında gelmekteydi. Nitekim dünyanın çeşitli yerlerinden Anadolu'ya gelen malların, Ayas Limanı üzerinden deniz yoluyla çeşitli istikamette sevkıyatları yapılırdı. Burada muhtelif yollar kullanılmakla beraber, batıdan doğuya doğru bu hat boyunca en önemli güzergâhlar sırasıyla "Trabzon-Erzurum-Honas-Malazgirt-Erciş-Hoy-Merend-Tebriz Yolu", "Ayas Limanı-Kayseri-Erzincan-Erzurum-Honas-Malazgirt-Erciş-Tebriz Yolu", "Ayas Limanı-Sivas-Zara-Akşehir-Erzincan-Erzurum-Tebriz Yolu", "Ayas Limanı-Sivas-Fırat sahilleri-Aras sahilleri-Karabağ-Erdebil-Tebriz Yolu", "Ayas Limanı-el-Cezire şehirleri-Aras sahilleri-Tebriz Yolu"ydı. Söz konusu yolların tümü, yukarıda da görüldüğü üzere Tebriz şehrinde birleşirdi. Daha sonra buradan doğuya gitmek isteyen kervanlar Zencan, Sultaniye, Rey, Veramin, Simnan, Damagan, Nişabur ve Herat şehrine kadar birtakım şehirlerden geçer; daha sonra da Merv, Belh, Bedehşan, Kaşgar ve Hoten üzerinden yola devam edip kuzeyden ilerlerdi. Bunlardan bir kısmı Merv'e geldikten sonra Semerkant, Taşkent, Kaşgar, Kuça, Hami (Komuş) ve Kansu üzerinden güney hattı boyunca doğuya doğru yoluna devam ederdi. Güneyden gelen birtakım kervanlar da Merv ve Harezm yolundan bunlarla birleşirdi.³⁷ Bunlardan doğuda Semerkant'a kadar

35 Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 45; Mustevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 172; Rızavî, "Rahha-yi Ticari der Ahdi İlhanî", s. 28.

36 İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfîyâ*, s. 174.

37 Mustevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s.179; Rızavî, "Rahha-yi Ticari der Ahdi İlhanî", s.30-31; Tom Sinclair, "Some Conclusions on the use of Coins on the Ayas-Tabriz Route (Late 13th and First Half of 14th Century A.D.)", *At the Crossroads of Empires: 14th - 15th Century Eastern Anatolia, Proceedings of the*

uzanan Sultaniye, Tebriz, Erzurum, Erzincan, Sivas, Konya ticaret yoluna “Şahrah-i Şarkî” denilmekteydi.³⁸ Ayas, İpek Yolu’nun Akdeniz’le buluşma noktası olması hasebiyle Kilikya bölgesi de burada hayati bir önem arz etmekteydi. Nitekim bu bölge hem ticari güzergâhlar hem de Antakya’ya bağlı Asi Nehri ve Adana’daki Seyhan Nehri’yle Anadolu ve Haçlıların elinde bulunan Akkâ gibi şehirler arasında köprü görevi görmekteydi.³⁹ Bu sebeple olacak ki söz konusu rota doğuda Tebriz’den başlayıp batıya doğru Sivas, Konya, Antakya, Suriye (Halep) ve oradan da Mısır’a ulaşan ticari yolunun kilit noktasını oluştururken; özellikle Memlûklar için hayati önemde olan köle ticaretinin de yegâne güzergâhı durumundaydı. Öyle ki Ayas’dan başlayan bu ticari güzergâh, Torosları aşarak Sivas, Erzincan üzerinden iki kola ayrılıyordu. Bunlardan birinci güzergâh olarak Tebriz’e ulaşmaktaydı-ki buna o dönemde “Şahrah-i Garbî” denilmekteydi⁴⁰- ikincisi de Sinop, Samsun ve Trabzon gibi Karadeniz limanlarına vararak Kafkas ve Kıpçaklardan gelen her türlü köle ve kürk ticaretinin yapıldığı güzergâha ev sahipliği yapıyordu.⁴¹

International Symposiumheld in Istanbul, 4th-6th May 2007, Istanbul: Institut-Français d’Études Anatoliennes-Georges Dumézil, (2012), s. 87-103.

- 38 Mustevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 176, 180; Zeki Velidi Togan, “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun iktisadi ve Medeni Hayatına ait Kayıtlar”, *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, 1/4, 1953, s. 45; Enver Konukçu, “Şâhrâh-ı Garbî”, *XII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, “Rahha-yi Ticari der Ahdi İlhanî”, c.2, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 650.
- 39 İbn Said, *Kitâbü'l-coğrafiyâ*, s. 150; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, c.1,s. 20; Hupıyan, “Sikkehayı Hakiman Ermeni Kilikiya”, *Sikke-i Sesenasi*, 76, s. 235.
- 40 Konukçu, “Şâhrâh-ı Garbî”, s. 649-654.
- 41 Marco Polo bu münasebetle, Ayas Limanı’ndan bahsettiği bölümlerde Batı’ya açılan tek limanın burası olduğundan bahseder (Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, c.1,s. 20). Ayrıca bk. Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu’î-nü’d-Dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 128; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 235-236. Ayas’ın ticaret güzergâhı İlhanlılar ile Memlûkların sınır hattında bulunduğundan, sadece ticari değil siyasi olarak da bir hayli aktif öneme sahipti. Nitekim 674(1275) yılında bu ticari güzergâhı takip eden bir Hristiyan ticaret kafilesine üç yüz atlı Türkmenin saldırısına uğramış ve İsa b. Hadiri gibi dönemin en meşhur Hristiyan tüccarlardan seksen kadarı telef olmuş ve söz konusu kervanda da bulunan sayısız mal ve değerli malzeme Türkmenlerin eline geçmişti. Ebûl-Farac baskından sadece dört Arap devesinin kurtulduğunu nakleder (Ebûl-Farac, *Ebûl-Farac Tarihi*, II, s. 595-596). Yine aynı suretle 676(1277) yılında bu güzergâhta hareket eden bir tüccar kafilesi yüzünden bu kez İlhanlı hükümdarlarından Abaka

Yukarıda genel bir çerçevesi çizilen transit ticaret yolları, çoğu kez kara yolları üzerinden icra edilirdi. Bunların en önemlileri şunlardı:

Amid Yolu: Bu istikameti kullanan tüccarlar, kara yolu üzerinden çeşitli yollarla mallarını naklederlerdi. İlk olarak Musul'dan yola çıkan mallar Amid-Sümeysat-Malatya üzerinden Anadolu'ya taşınmaktaydı. Bir diğer istikamet Ergani-Harput-Erzincan üzerinden Anadolu'nun doğu kısmıyla yapılan yol olup, ticarete aktif olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca Amid-Siirt-Bitlis-Van-Teb-riz yoluyla da İran'dan getirilen malların nakli sağlanabiliyordu. Bu istikamette diğer önemli güzergâhlar daha güneyden yapılan ticarete kullanılan Amid- Re'sül'ayn-Rakka, Nusaybin-Dara-A-mid, Amid-Kefertusa-Harran-Rakka, Amid-Erbil yollarıydı.⁴²

Mardin Yolu: Bunların en önemlisi Mardin-Dara-Nusay-bin-Musul olup, özellikle Musul'dan Artukluların başkentine getirilen her türlü ticari ürünün naklinde kullanılmaktaydı. Bir diğeri Mardin-Halep yolu olup özellikle Suriye'ye yapılan ticarete aktif olarak kullanılırdı. Ayrıca Mardin'den Hısn-ı Keyfa-Siirt-Van-Vestan-Selmas-Tebri'ze giden önemli bir kara yolu daha bulunmaktaydı.⁴³

Meyyâfârikîn Yolu: Artuklu sınırları içerisinde bulunan Mey-yâfârikîn, devrin birçok işlek kara yoluna ev sahipliği yapmaktaydı. Özellikle doğudan Patnos-Malazgirt-Hark'tan (Bulanık) gelen kervanlar, Meyyâfârikîn üzerinden Anadolu'nun çeşitli

Han ile Memlûk Sultanı Baybars arasında kısa süreli bir gerginlik hâsıl olmuştur. Nitekim İran'dan gelen bir tüccar kafilesi Mısır'a gitmek üzere Çukurova üzerinden geçtikleri bir sırada Sis şehri valisi bunları alıkoyarak geçmelerine izin vermemiş, bunun üzerine vaziyetten haberdar olan Abaka Han da söz konusu kafilenin kendilerine gönderilmesini emretmiştir. Sis valisi, Abaka Han'ın emrini yerine getirterek derhal kafiledekileri tutuklatmıştır. Vaziyet Sultan Baybars'a da arz edildiğinden, kendisi Halep valisine emir vererek derhal duruma müdahil olmasını istemiştir. Bunun üzerine Halep valisi, Sis valisine bir mektup yazarak, şayet tüccarlara bir zarar gelmesi durumunda bunun karşılığını ağır ödeyeceklerini bildirmişti. Olayların seyrinden anlaşıldığı kadarıyla Abaka Han, zaten gergin olan İlhanlı-Memlûk ilişkilerini daha da germemek üzere bir miktar para karşılığında bunların salıverilmesi hususunda Sis valisine emir vermiştir (İbn Şeddâd, *Tarihü'l-Melikü'z-Zahir*, nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut, 1983, s. 306-307; İbn Tagrîberdî, *en-Nucûmü'z-zâhire*, c.7, s. 161).

42 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 84.

43 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.83; Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 345.

bölgelerine dağılabilmektedir. Ayrıca Musul üzerinden gelen kervanlar, Mardin veya Hısn-ı Keyfa üzerinden Meyyâfârikîn'e gelirdi. Buradan da Malatya üzerinden Sivas'a gitmek isteyen tüccarlar bu yolu takip etmekteydi.⁴⁴

Erzen Yolu: Günümüzde varlığını devam ettiremeyen Erzen şehri, Artuklu şehirleri içerisinde önemli bir yere sahipti. Bu yol Nusaybin'den başlamak üzere Dara-Kefertusa-Amid-Meyyâfârikîn-Erzen üzerinden icra edilirdi.⁴⁵

Sonuç

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun muhtelif yerlerinde teşekkül eden I. Dönem Beylikleri içerisinde, üç asra yakın bir süreçte günümüz Güneydoğu Anadolu'sunda hâkimiyet kuran Artuklular, sadece bölge tarihi için değil Anadolu tarihi için de mühim bir yere sahiptir. Özellikle Haçlılarla yaptıkları savaşlarla büyük başarılar elde ettikleri gibi sahip oldukları şehirlerin imarı ve refahı için yaptıkları sayesinde de bölgeye, tarihinin en görkemli devirlerinden birini yaşatmışlardır. Artuklu hükümdarlarının geniş vizyona sahip olmaları ve hâkimiyet kurdukları şehirlerin stratejik konumu da bunu pekiştirmiştir. Nitekim Artuklu şehirlerinin doğudan batıya veya batıdan doğuya yapılan her türlü yolların kesişme noktasında bulunmasından dolayı hem askerî hem de ekonomik anlamda önemlerini arttırmıştır. Her şehrin kendine has özellikleri sayesinde büyük ticari yolların geçtiği güzergâhların başında gelmişlerdir. Bu da şehirlerin ekonomik anlamda gelişip büyümelerini sağlamış ve devrin tüccarlarının uğrak yerleri olmuştur. Artukluların temel geçim kaynakları olan tarım, hayvancılık ve madenlerden elde edilen ürünler iç pazarlarda tüketiliyor, geri kalanlar da bu yol ağları sayesinde civar bölgelere ihraç ediliyordu. Ayrıca bölgede üretimi yapılmayan birçok ticari mamul da çeşitli tüccarlar vasıtasıyla bölgeye getiriliyordu. Artuklu hükümdarlarının ticareti geliştirmek için gösterdikleri çabalar ve inşa ettikleri kervansaraylar sayesinde de bu ticaret daha da gelişip büyümüş ve Artuklu şehirleri, devrin en önemli ticari merkezleri hâlini almıştır.

44 Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 236; Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 345-346.

45 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 84; Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 346.

Kaynakça

- Anonim, Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- Çevik, Adnan ve Güneş, İbrahim, "İlhanlı-Memlûk Hudut Savaşlarında Harran ve Çevresi", ed. Abdullah Ekinci, *Harran ve Çevresi*, (içinde), Şanlıurfa 2019, s.197-208.
- Çevik, Adnan, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2002.
- Ebü'l-Farac, *Ebü'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c.1-2, Ankara 1999.
- Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.
- El-Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehlü'z-zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, c.1-4, Kahire 1987-1992.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007.
- Galfred de-Langele, *I Contidell Ambasciata al Chandi Persia*, ed. Cornelio Desimoni, London 1900.
- Gladiß, Almutvon, "İslam Metal işlemeciliği", ed. Markus Hattstein ve Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (içinde), İstanbul 2007, s. 202-205.
- Güneş, İbrahim, *Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hâkimiyetine Girişi*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin 2013.
- Hândmir, *Habib-i siyer fi ahbarü'l-beşer*, tsh. M. Debirsiyaki, c.1-4, Tahran 1362.
- Hupıyan, "Sikkehayı Hakiman Ermeni Kilikiya", *Sikke-i Sesenasi*, 76, s.199-263.
- İbn Battuta, *Tuhfetü'n-nuzzâr fi garaib el-emsâr-İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A.S.Aykut, c.1-4, İstanbul 2010.
- İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul 2008.
- İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enam fi tarihü'l-İslâm*, thk. Samir Tabbare, Beyrut 1999.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1874.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İbn Nazif, *Târîhü'l-Mansûri*, nşr. Ebü'l-İyd Dudu, Cezayir 1981.
- İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfiyâ*, nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970.
- İbn Şeddâd, *el-Alâkü'l-hatira fi zikri ümerai Şam ve'l-Cezire*, nşr. Y. Abbare, c.3/1-2, Dımaşk 1978.
- İbn Şeddâd, *Târîhü'l-Melikü'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983.
- İbn Tagrıberdî, *en-Nucûmü'z-zâhire fi mulûk Mısır ve'l-Kahire*, thk. İ.Ali Tarhan ve M.Mustafa Ziyade, c.1-16, Kahire 1963.
- İbni Bîbî, *el-Evamirü'l-ala'ıye fi'l-umuri'l-ala'ıye*, çev. Mürsel Öztürk, c.1-2, Ankara 1996.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-taleb min tarih-i Haleb*, haz. Halil Mansur, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, nşr. Claude Cahen, BEO'dan tıpkıbasım, PortSaid tı.
- İbnü'l-Cezeri, *Havâdisü'z-zaman ve enbâuh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezeri*, thk. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut 1988.

- İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Mayyâfârikîn ve Amid, Meyyfarikin ve Amid Tarihi-Artuklular Kısmı*, çev. A. Savran, Erzurum 1991.
- İbnü'l-Hacer el-Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr fi et-Tarih*, thk. Muhammed Abdulmuid Han, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Hallikân, *Vefayâtü'l-ayan*, thk. İhsan Abbas, c.1-7, Beyrut t.z.
- İbnü'l-İyas, *Bedâiyü'z- Zuhûr fi Vekâyi' i'd-Duhûr*, thk. Muhammed Mustafa, c.1-5, Kahire 1982.
- İbnü'l-Vâsıl, *Müferricü'l-kurubahbar-ı Beni Eyyûb*, nşr. H.M.Rabî'î-S.A. Aşur, c.4-5, Kahire 1972-1977.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2015.
- Kalkaşandî, *Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, c.1-14, Kahire 1913-1920.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'inü'd-Dîn Süleyman*, Ankara 1970.
- Konukçu, Enver, "Şâhrâh-ı Garbî", *XII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri*, c.2, Ankara 1994, s.649-654.
- Makrizî, *Kitabü's-sulûk limarifetü'd- duvelü'l-mulûk*, nşr. Mustafa Ziyade, c.1-4, Kahire 1956.
- Marco Polo, *Marco Polo, Marko Polo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman, c.1-2, İstanbul 1979.
- Mirhând, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, nşr. Abbas Perviz, c.1-12, Tahran 1375.
- Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihânnâme*, nşr. M. E. Reyhânî, Tahran 1342.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, nşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915.
- Rızavî, Seyid Abulfadıl, "Rahha-yi Ticari der Ahdi İlhanî", *Kitabha-yı Tarih ve Coğrafya*, 137, 1388, s.22-35.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, haz. James Richard Jewett, c.1-8, Chicago 1907.
- Sinclair, Tom, "Some Conclusions on the use of Coins on the Ayas-Tabriz Route (Late 13th and First Half of 14th Century A.D.)", *At the Crossroads of Empires: 14th - 15th Century Eastern Anatolia, Proceedings of the International Symposium held in Istanbul, 4th - 6th May 2007*, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul 2012, s. 87-103.
- Siraceddin İbnü'l-Verdî, *Harîde' ü'l-'acâ'ib ve ferîde' ü'l-gerâ'ib*, thk. E.M.Zenâtî, Kahire 1428.
- Tıhrânî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, nşr. Necati Lügâl-Faruk Sümer, c.1-2, Ankara 1962-1964.
- Togan, Z. V., "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun iktisadi ve Medeni Hayatına ait Kayıtlar", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, (1953), s.33-50.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001.
- Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Z. Karal, Ankara 2000.
- Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c.1-5, Beyrut 1977.
- Yar Ahmedî, Mehdi, "Sikkeha-yı Devre-yi Moğol", *Fasılname-i Amureş*, 3, 1389, s. 39-42.
- Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyât el-meşâhîr ve el-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, c.1-53, Beyrut 1997.
- Zekeriya Kazvinî, *Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad*, Beyrut 1960.

**KIZ TARAFINDAN BİR ÇARŞAF,
BİR VAZO, BİR DUA KİTABI VE ÜÇ HAVLU:
GEÇ BİZANS DÖNEMİ (1261-1453)
KONSTANTİNOPOLİS PATRİKHANE
MAHKEMESİ TUTANAKLARINDA
ÇEYİZ VE EKONOMİSİ**

Kerim Kartal*

Giriş

Günümüzde yasal olarak sadece Türkiye vatandaşı olan Ortodoks Rumların, sembolik olarak ise dünyadaki tüm Ortodoks Rumların dinî lideri Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin tarihi, içinde büyüyüp geliştiği Bizans İmparatorluğu (330-1453) kadar eskidir. Bizans döneminde "Konstantinopolis ve Yeni Roma Ekümenik Patrikhanesi" adıyla hizmet veren Patrikhane, zaman içinde dinî ve idari görevlerinin dışında, özellikle Geç Bizans döneminde (1261-1453) hukuki görevler de üstlenmiştir. Bizans Devleti IV. Haçlı Seferi yüzünden 57 yıl kadar tarih sahnesinden silinse de (1204-1261) İmparator VIII. Mihail Palaiologos Konstantinopolis'i geri alınca şehirde yeniden faaliyete geçmiştir. Geç dönemde devlet her ne kadar toprak kaybedip zayıflasa da Patrikhane, Bizans ve dışındaki Rus, Sırp, Bulgar ve Ulah gibi Ortodoks tebaasının liderliğini yapmaya devam etmiş ve Bizans Devleti tarihe karıştıktan sonra da varlığını önce Osmanlı Devleti, ardından Türkiye Cumhuriyeti çatısı altında sürdürögelmiştir.

* Dr., Queen's Üniversitesi, Kingston-Kanada, kerimkartal86@gmail.com.
Orcid: 0000-0003-4226-9860.

Kitabın bu bölümü, önce Patrikhane'nin Geç Bizans döneminde üstlendiği hukuki görevlerini icra eden Patrikhane Mahkemesi'ni ve Geç Bizans hukukunu kısaca tasvir etmeyi, daha sonra bu mahkemenin kayıtlarında bahsi geçen davalardan yola çıkarak çeyizin iktisadi ve hukuki açıdan ne anlama geldiği sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Geç Bizans Döneminde Konstantinopolis Patrikhane Mahkemesi

Konstantinopolis Patrikhanesi tıpkı bugün olduğu gibi bir patriğin başkanlık ettiği patrik dâhil on iki piskopostan oluşan sinod tarafından yönetilmekteydi. Sinodun yönetsel görevlerinin yanında dogmatik ve yasal görevleri de bulunmaktaydı.¹ Sinodun yasal görevleri Patrikhane Mahkemesi tarafından icra edilmekteydi. Patrikhane Mahkemesi günümüz mahkemeleri gibi sabit ve devamlı bir mahkeme olmaktan ziyade ihtiyaca göre toplanan bir kuruldu. Mekân olarak ise İstanbul'da Ayasofya Camii yakınlarında günümüze ulaşmayan bir binadaydı.² Patrikhane Mahkemesi dinî bir mahkeme gibi görünse de piskoposlar, papazlar, rahipler ve rahibeler gibi din görevlilerinin dışında genel halka da hizmet vermektedir. Bu sebeple mahkemede dinî ve dogmatik içerikli davaların yanı sıra günlük hayatı etkileyen rüşvet, belgede

- 1 Joan Mervyn Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford University Press, New York, 2010, 318. Sinod'un tüm görevleri ve işleyişi için bkz. Johannes Preiser-Kapeller, "Die hauptstädtische Synode von Konstantinopel (Synodos endemusa): Zur Geschichte und Funktion einer zentralen Institution der (spät)byzantinischen Kirche," *Historicum*, 2008, 22.
- 2 Patrikhane Osmanlı döneminde farklı binalarda işlev göstermiştir. Ayasofya Kilisesi'nin camiye çevrilmesinin akabinde önce Kutsal Havariyun Kilisesi'ne, o yıkılıp yerine Fatih Camii inşa edilince Pammakaristos'a ve oradan da günümüzde bulunduğu Fener'deki yerine taşınmıştır. Konstantinopolis Patrikhanesi'nin Osmanlı dönemindeki işleyişi için bkz. Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press, London, 1968; Halil İnalçık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarchate under the Ottomans," *Turcica* 21-23, 1991, s. 407-436; Elizabeth A. Zachariadou, "The Great Church in Captivity, 1453-1586," ed. Michael Angold, *Cambridge History of Christianity*, vol. 5, Eastern Christianity Cambridge University Press, New York, 2006, 154-168; Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan: Power, authority, and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman centuries* Oxford University Press, New York, 2015.

usulsüzlük, hırsızlık; aileyi ilgilendiren evlilik, nişan, boşanma, velayet, çeyiz ve mal paylaşımı ve son olarak iktisadi içerikli borç, ticaret ve iş ortaklığı davaları da görülmekteydi. Ailevi dosyalar özellikle XI. yüzyılda evliliğin seküler bir olay olmaktan çıkıp kilisenin alanına girmesiyle bu yüzyıldan sonra ve doğal olarak Geç Bizans'ta Patrikhane Mahkemesi'ne gelmeye başlamıştır.³

Patrikhane Mahkemesi ve Geç Bizans'ta Hukuk

Patrikhane Mahkemesi kararlarını, her şeyden önce kilise hukukunun belkemiği olan *kanon*lara dayandırmaktaydı.⁴ *Kanon*lar hem sivil halkın hem de din görevlilerinin dâhil olduğu evlilik, boşanma, din görevlisi olma şartları, cinayet, zina, hırsızlık, yalan yere yemin ve dini itibarsızlaştıran her türlü suç hakkında hükümler içeriyordu.⁵ *Kanon*ları oluşturan belli başlı dinî kaynaklar Eski ve Yeni Ahit, havarilerin deyişleri, kilise babalarının vaazları ve konsil kararlarıydı. Bununla birlikte, Patrikhane Mahkemesi sivil hukuktan da faydalanıyordu.⁶ Hem sivil hem dinî kanunlar Orta Bizans döneminde öylesine iç içe geçmişti ki bir süre sonra *kanon* terimi yerine sıkça *nomokanon* (Gr. *nomos*: sivil kanun) kullanılmaya başlandı. *Kanonlar* (veya *nomokanonlar*) önceki dönemlerde olduğu gibi bu bölümün konusu olan Geç Bizans döneminde de çeşitli güncellemelerden geçmiştir. Geç Bizans'ta iki önemli *kanonist kanon* derlemesi yapılmıştır: 1. Papaz Matthaïos Blastares (1280-1350) ve 2. Selanikli hâkim Konstantinos Armenopoulos (1320-1385). Blastares *Alfabetik Derleme*'yi, Armenopoulos ise *Kutsal ve İlahi Kanonların Özeti*'ni XIV. yüzyılda tamamlamışlardır.⁷

3 Bu, İmparator I. Alexios Komnenos'un 1086 çıkarttığı bir yasayla mümkün olmuştur. Bkz. Panteleimon Rodopoulos, *An Overview of Orthodox Canon Law*, trans. W. J. Lillie, ed. Protopresbyter George Dion Dragas, Orthodox Research Institute, Rollinsford, 2007, s. 170.

4 *Kanonların en eski derlemesi için bkz. Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, ed. Georgios Alexandros Rhalles and Michael Potles, [Kutsal ve İlahi Kanonların Derlemesi 6 vols., Athens, s. 1852-9.

5 Ioannis M. Konidaris, "The Diffusion of the Law of the Church in the Byzantine Society," ed. Charalambos Papastathis, *Byzantine Law*, Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10-13 December 1998, Thessaloniki, 2001, s. 198.

6 Rodopoulos, *An Overview of Orthodox Canon Law*, s. 163.

7 Henüz modern bir dile çevrilmeyen *Alfabetik Derleme* şu kaynakta bulunmaktadır: *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, vol. 6, 1-518. Tıpkı

Bizans sivil hukuku denince akla şüphesiz İmparator İustinianos'un Corpus Iuris Civilis'i (529-534) gelir. Bu dört ana bölümden oluşan ve MS VI. yüzyılda derlenen belge Bizans hukukunun temelini oluşturan kanunnamelerden biri olsa da, ileriki yüzyıllarda İmparator VI. Leon dönemindeki Basilika (886-912) gibi başka derlemeler ve bunlar üzerine dönemin ihtiyaçlarına göre çeşitli güncellemeler yapılmıştır.⁸ Bu bölümün konusu olan Geç Bizans döneminde, birçok açıdan zayıflayan Bizans Devleti'nin azalan askerî ve siyasi gücünün bir tezahürü olarak hukuk alanında da önceki dönemlerdeki canlı hukuki faaliyetleri görmek maalesef mümkün değildir. Bu sebeple Geç Bizans'ta sivil hukuk alanında sadece yukarıda bahsi geçen Hâkim Armenopoulos'un *Eksabiblos*'u yayınlanmıştır.⁹

Tüm bu dinî ve sivil hukuk derlemelerinin Patrikhane Mahkemesi üyeleri tarafından ne kadar bilindiği ve kullanıldığı dava özetlerinde nadiren açıkça belirtilmektedir. Yine de üst düzey mahkeme üyelerinin hukuk bilgilerinin ileri derecede olduğu varsayılabilir. Şimdiye kadar bahsi geçen hukuki kaynakların kullanımı hakkında çok net bilgi edinmek güç olsa da patriğin bazen bilerek kanunlara uymadığı ve bunu açıkça belirttiği davalar da mevcuttur. Patrik bunu bilinçli olarak genellikle suçlunun kanunen ağır ceza alacağı durumda inisiyatifini kullanıp cezayı hafifleterek veya iptal ederek uygulamıştır. Bu duruma Grekçe "kesinlikten sapma" anlamına gelen *oikonómia* adı verilmekteydi ve kilise öğretilerine karşı gelmemek suretiyle kilisenin menfaatine olan durumlarda patrik, onu merhametini göstermek için kullanırdı.¹⁰

Alfabetik Derleme gibi çevirisi bulunmayan *Kutsal ve İlahi Kanonların Özeti* ise şu kaynaktan basılmıştır: *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca*, ed. Jacques Paul Migne, vol. 150, Paris, 1857-1866, s. 45-168.

- 8 Spyros Troianos, "Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries," ed. Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington, *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, The Catholic University of America Press, Washington, 2012, s. 174-175; Bernard H. Stolte, "Byzantine Law: The Law of the New Rome," ed. Markus D. Dubber, and Mark Godfrey, *The Oxford Handbook of European Legal History*, Heikki Pihlajamäki, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 235-239.
- 9 *Eksabiblos*'un da önce bahsi geçen derlemeler gibi çevirisi bulunmamaktadır ve basılı hâli şu kaynaktan bulunmaktadır: Constantini Harmenopoli, *Manuale Legum sive Hexabiblos*, ed. Gustavus Ernestus Heimbach, Leipzig, 1851; reprinted in Aalen, 1969.
- 10 Rodopoulos, *An Overview of Orthodox Canon Law*, s. 103.

Geç Bizans döneminden önce tamamen ihtiyaca göre toplanan Patrikhane Mahkemesi, Geç dönemde artık kalıcı (ἐνδημοῦσα) hâle gelmiş ve düzenli olarak toplanmaya başlamıştır.¹¹ Daha önce de bahsedildiği gibi dinî konuların dışında ticari, ailevi ve toplumsal hayatı ilgilendiren birçok konuya bakan Patrikhane Mahkemesi'nin Geç Bizans'taki rolü iyiden iyiye artmış ve mahkeme hem dinî hem sivil halkın ihtiyaçlarına büyük ölçüde cevap veren hukuki bir kurum olmuştur. Patrikhane Mahkemesi'nin öneminin iyice arttığı dönemler, sivil mahkemelerin önemli ölçüde işlev dışı kaldığı ve halkın bu sebeple Patrikhane Mahkemesi'ne akın ettiği kriz dönemleridir. Bu kriz dönemlerinin ilki 1321-1328 arasında dede II. Andronikos ve torun III. Andronikos arasındaki taht kavgası, ikincisi ise 1394-1402 yılları arasındaki Osmanlı Sultanı I. Bayezid'in Konstantinopolis kuşatmasıdır.¹² Bu sekiz yıllık zaman diliminin özellikle son üç yılı Patrikhane Mahkemesi'nin en yoğun şekilde çalıştığı dönemdir ve Bizans İmparatoru II. Manuel'in Avrupa ziyaretine (1399-1403) denk gelmektedir. İmparatorun yokluğunda kuşatma altında olan Konstantinopolis, türlü ekonomik zorluklar çeken halkın Patrikhane Mahkemesi'ne mallarını satmak veya borçlarını alabilmek için akın etmesine sahne olmuştur.¹³

Patrikhane Mahkemesi'nde dava süreci genellikle mahkeme tarafından değil de davacı tarafından verilen yazılı veya sözlü bir dilekçeyle başlamıştır. Dilekçenin incelenmesinin akabinde gerekli görüldüğü takdirde davalıya azami üç kere tebligat gön-

11 Troianos, "Byzantine Canon Law," s. 170.

12 Dede II. Andronikos ve torunu III. Andronikos arasındaki taht kavgası için bkz. Donald Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993; reprinted in 2004, s. 151-166.

13 Sultan Bayezid'in Konstantinopolis kuşatması ve onu sonlandırmasına sebep olan Timur'un Osmanlı'ya saldırısı, Bizanslı tarihçi Doukas tarafından ayrıntılı şekilde şu kaynakta incelenmiştir: Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, trans. Harry Magoulias, Wayne State University, Detroit, MI, 1975, s. 81-90. Konstantinopolis halkının çektiği ekonomik zorluklar için bkz. Nevra Necipoğlu, "Economic conditions in Constantinople during the siege of Bayezid I (1394-1402)," ed. Cyril Mango and Gilbert Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot, 1995, s. 157-67. Necipoğlu'nun kendi kitabındaki şu bölüm de aynı zorlukları ayrıntısıyla incelemektedir: "The first challenge: Bayezid I's siege of Constantinople (1394-1402)," Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 149-183.

derilip davalı bu şekilde mahkemeye çağrılmaktaydı. Üç tebliğin üçünü de umursamayıp mahkemeye gitmeyen davalıların gıyabında karar verilmiş ve bu kararlar her zaman davalının aleyhine olmuştur.¹⁴ Mahkemeye gelindiği takdirde tüm taraflar dinlendikten sonra gerektiğinde soruşturma yapılmış, gerekmediğinde ise dava sonunda bir karar alınmış ve bu karar dava özetlerinde arşiv sorumlusu *hartofilaks* tarafından kaydedilip birer kopyası da taraflara verilmiştir.¹⁵ Karar özetleri Patrikhane Mahkemesi'nin baktığı davalarda neredeyse her zaman dul ve yetim gibi mağdurların yanında yer aldığını belirtmektedir.

Patrikhane Mahkemesi Kayıtları

Geç Bizans'ta Patrikhane Mahkemesi'yle ilgili bilgilerin bulunduğu kaynaklar şunlardır: 1. Dava ve karar özetlerinin bulunduğu Patrikhane Mahkemesi kayıtları, 2. Patrikler tarafından belli kişilere yahut gruplara gönderilmiş mektuplar, 3. Bizanslı tarihçilerin yazıları, manastır kayıtları, azizlerin hayatları vs. Bu bölümün konusu olan çeyiz davaları birinci gruptaki kaynaklarda, yani mahkeme kayıtlarında yer almaktadır. Toplamda 749 adet mahkeme kaydı 1315 ilâ 1402 yılları arasında tutulmuş ve aslı tek nüsha hâlinde şu anda Avusturya'da Viyana Milli Kütüphanesi'nde (Nationalbibliothek) bulunmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi dava özetlerinin çoğu toplumsal ve siyasi krizlerin olduğu dönemlerden kalmadır. Diğer dönemlerden kalan kayıtların neden daha az olduğu tam olarak bilinmemekle bir-

-
- 14 Patrikhane Mahkemesi'nde dava sürecinin işleyişiyle ilgili güncel bir kaynak için bkz. Christos Malatras, "Trial Process and Justice in the Late Patriarchal Court," ed. Christian Gastgeber et al., *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2017, s. 161-174. Daha eski ve sadece toplumsal dosyaları konu alan bir kaynak için bkz. Paul Lemerle, "Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, 2 Le tribunal du Patriarcat ou tribunal synodal", *Analecta Bollandiana* 58, 1950, s. 318-333.
- 15 Büyük *hartofilaks* da denen *hartofilaks*, Patrikhane'nin en önemli memurlarından biriydi; o kadar ki patriğin yokluğunda mahkemeye öncülük edebiliyordu. Görevleri arasında arşiv düzenleme, sekreterlik, toplantılarda not alma ve önceki toplantılara atıf yapıldığında arşivden onlarla ilgili belge temini vardı. Bkz. Jean Darrouzès, *Recherches sur les ophikia de l'église byzantine* Institut français d'études byzantines, Paris, 1970, s. 25; Jeffrey M. Wehmeyer, "The Chartophylax: Archivist and Librarian to the Patriarch in Constantinople", *Libraries & Culture*, v.32, no. 1, 1997, s. 107-109.

likte yukarıda da belirtildiği gibi sivil mahkemelerin işlevsiz kalması önemli bir faktör olarak göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Patrikhane Mahkemesi'nin sivil mahkemeler kadar krizlerden etkilenmediği varsayımında bulunulabilir.¹⁶

Patrikhane Mahkemesi kayıtları üç ana kaynaktan basılmıştır. İlk XIX. yüzyıldan kalma bir basım olan Franz Miklosich ve Joseph Müller'in *Acta et diplomata graeca medii aevi I-VI* adlı eseridir.¹⁷ İkinci basım ise kaynakların kendisinden ziyade Fransızca özetini barındıran Venance Grumel, Vitalien Laurent ve Jean Darrouzès'in 1972-1991 yılları arasında yedi cilt hâlinde yayınladıkları *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*'dir.¹⁸ Üçüncü ve en güncel basım ise mahkeme kayıtlarının bulunduğu Avusturya'da 1981-2001 yılları arasında basılan, içinde hem kaynakların aslının hem de Almanca çevirisinin bulunduğu *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel* adlı eserdir.¹⁹ Ancak bu eser 1315-1402 yıllarının sadece 1315-1363 arasını kapsamaktadır ve 1402'ye kadar olan kısmı hâlâ basım aşamasındadır.

Geç Bizans'ta Çeyiz²⁰

Çeyiz, tarih alanında çokça çalışılmış bir konu değildir. Bizans tarihine ginceyse farklı bir durum gözlemlenmemektedir. Dünya tarihinde çeyiz üzerine çalışan başlıca bilim insanlarından Siwan Anderson, Türkçe başlığı "Çeyiz ve Başlık Parası Ekonomisi" adlı makalesinde ailelerin kız çocuklarına çeyiz, erkek çocuklarına da miras bırakarak bir nevi eşit mal paylaşımı yap-

-
- 16 Troianos, "Byzantine Canon Law," s. 193-197; Lemerle, "Recherches sur les institutions judiciaires", s. 319-320.
 - 17 *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi: Sacra et Profana et Edita*, ed. Franz Miklosich and Joseph Müller, Spanos Editions, Athens, 1860-1890. Bu kaynaktan yapılacak sonraki alıntılar MM şeklinde kısaltılacaktır.
 - 18 Vitalien Laurent and Jean Darrouzès, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople: I. Les Actes des Patriarches*, fasc. 4-7, (Paris, 1972-1991). Bu kaynaktan yapılacak sonraki alıntılar *Regestes* şeklinde kısaltılacaktır.
 - 19 *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. and trans. Herbert Hunger et al., 3 vols. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981-2001. Bu kaynaktan yapılacak sonraki alıntılar PRK şeklinde kısaltılacaktır.
 - 20 Çeyizin tarihsel bağlamda bir diğer adı da drahomadır fakat çeyiz drahomaya göre daha sık kullanılan ve bilinen bir terim olduğundan bu bölümde çeyiz tercih edilmiştir.

mayı hedeflediklerini, Antik Yunan ve Orta Çağ Avrupası'nın belli bölgeleriyle XIII. yüzyıl Bizans hukukunda da durumun böyle olduğunu öne sürmüştür.²¹ Daha önce söz edildiği gibi XIV. yüzyıldan kalan Patrikhane Mahkemesi kayıtları, Anderson'ın savının XIV. ve hatta erken XV. yüzyıl Bizans hukuku için de geçerli olduğunu doğrulamaktadır.²²

Peki Geç dönemde yaşayan Bizanslılar için çeyiz tam olarak ne ifade etmekteydi? Çeyiz, gelinin evliliği boyunca korunması gereken ve boşanma/eşinin ölümü durumlarında onun maddi garantisiydi. Bizanslı bir gelinin çeyizi menkul ve gayrimenkul birçok öğeden oluşabilmekteydi. Her ne kadar evlenecek kızın ailesinin kıza maddi güçlerine göre çeyiz hazırlaması bir norm gibi görünse de Patrikhane Mahkemesi kayıtları, bize çeyizin maddi değerinin bir normdan ziyade yasalarda belirtilmemiş bir geleneğe veya beklentiye bağlı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çeyiz; arazi, ev, nakit para ve çeşitli nesnelerden meydana gelebilmekteydi. Çeyiz, evliliğin akabinde damadın kontrolüne geçse de gelinin malı olmaya devam eder ve çift maddi açıdan zorlandığında borçlulara karşı koruma altında kalırdı. Çeyizi kontrol eden damat ona eklemede bulunabilir fakat onu eksiltemezdi. Bu, Patrikhane Mahkemesi tarafından kesin bir dille yasaklanmıştı. Olur da damat gelinin ailesinin evine yerleşirse çeyiz gelinin ailesinin kontrolünde kalmaya devam ederdi.²³

- 21 Siwan Anderson, "The Economics of Dowry and Brideprice," *The Journal of Economic Perspectives*, 21, no. 4, 2007, s. 167.
- 22 Yine de nadiren de olsa çeyiz aile içinde mal paylaşımı sorunlarına yol açabilmekteydi. Örneğin kızın erkekten daha büyük olduğu durumlarda aile tüm mal varlığını çeyize ekleyip oğullarını mirassız bırakabiliyordu. Evlenecek kızın çeyizine hem annesi hem de babası katkıda bulunabiliyordu. Bkz. Alice-Mary Talbot, "Women," ed. Guglielmo Cavallo, *The Byzantines*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1997, s. 119; Ruth J. Macrides, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th-15th Centuries* VT: Ashgate Variorum, Hampshire and Brookfield VT, 1999, s. 97-98.
- 23 Fotini Kondyli, "Changes in the Stricture of the Late Byzantine Family and Society," ed. Leslie Brubaker and Shaun Tougher *Approaches to the Byzantine Family* Ashgate, Surrey and Burlington, 2013, s. 382. Ayrıca bkz. Ruth J. Macrides, "Dowry and Inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register," *Kinship and Justice in Byzantium*. Aynı bölümün daha eski bir basımı için bkz. Ruth Macrides, "Dowry and inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register," ed. Dieter Simon, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 1992, s. 89-98.

Bizanslı kadınlar hakkında pek çok eseri bulunan duayen tarihçi Alice-Mary Talbot, kadın veya erkeğin ölümü durumunda çeyize ne olacağını şu şekilde tanımlamaktadır: “Çeyiz gelinin ailesinden aldığı mirastır ve kocası onu yönetme hakkında sahiptir. Eğer kadın çocuksuz ölürse çeyizi ailesine geri döner; eğer ölüm anında çocukları varsa onlar alabilirler. Her iki durumda da yine koca tarafından yönetilir. Eğer kocası kadından önce ölürse çeyiz kadının yönetimine geçer.”²⁴ Kadın yine de kocasının ölümünden sonra çeyizin idaresini geri almak için mahkemeye belge sunmak zorundaydı.²⁵ Çeyizi birine miras bırakmak için yazılı veya sözlü bir vasiyet gerekliydi.²⁶ Gelin çeyizini sadece bir suç (özellikle zina) işlediğinde kaybetmekteydi.²⁷ Evli bir kadının çeyizsiz olması onun birçok farklı işte çalışmak durumunda olduğu anlamında gelirdi. Bu işler genellikle dikiş, meyve toplama-satma, açıcılık gibi olağan işler olsa da eğlence sektöründe çalışan ve seks işçisi olan kadınlar da mevcuttu. Bu durum tahmin edileceği üzere kadının toplum tarafından hor görülmesine sebep olmaktaydı.²⁸

Patrikhane Mahkemesi Kayıtlarında Çeyiz ve İktisadi Önemi

Geç Bizans döneminde birçok kadın, kocalarına çeyizlerini eksilttiği veya kötüye kullandığı için Patrikhane Mahkemesi’nde dava açmıştır. Daha önce sözü geçen 749 mahkeme kaydından 51’i çeyiz ve ailevi mülklerle ilgilidir; bunun ortalama yarısı I. Bayezid’in Konstantinopolis kuşatmasının son üç yılına (1399-1402)

-
- 24 Alice-Mary Talbot, *Women and Religious Life in Byzantium* VT: Ashgate Variorum, Hampshire and Burlington, 2001, s. 122. Bu kısmın İngilizce aslından Türkçeye çevirisi bu bölümün yazarına aittir.
- 25 Macrides, *Kinship and Justice in Byzantium*, 89-94, 98; Angeliki E. Laiou, “The Role of Women in Byzantine Society,” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/1 (1981), reprinted in her *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, VT: Ashgate Variorum, Hampshire and Brookfield, 1992, s. 237.
- 26 Talbot, *Women and Religious Life in Byzantium*, s. 122.
- 27 Zina suçu ayrıca kadının kocasını kaybetmesine ve bir manastıra kapatılmasına da sebebiyet verebilmekteydi. Bkz. Talbot, *Women and Religious Life in Byzantium*, s. 128.
- 28 Laiou, “The Role of Women in Byzantine Society,” 245-247; Alicia Walker, “Wife and Husband: A golden team,” ed. Ioli Kalavrezou, *Byzantine Women and Their World*, Yale University Press, New Haven, 2003, s. 220.

tekabül etmektedir.²⁹ Aşağıda örnekleri incelenecek Patrikhane Mahkemesi'ne gelen çeyiz dosyaları neyin çeyiz olarak kadına verildiğine ilişkin iddialar, çeyizin kadının izni olmadan satılması veya ipotek edilmesi, erkek borçlanınca alacaklıların kadının çeyizine göz dikmesi, ailenin çeyiz olarak kızlarına söz verdiği belli varlıkları vermemesi ve son olarak çeyizin çocuk bakımı için kullanılması ve buna edilen itirazlar gibi konuları ele almaktadır.

Patrik Ioannes Glykys'in (1315-1319) yönetimi sırasında 1315 yılında Theodora Doukaina Balsamina ve görümcesi Eudokia Philanthropene aralarında halledemedikleri bir arazi paylaşımı için Patrikhane Mahkemesi'ne geldiler.³⁰ Theodora, tüm arazinin babası Angelos tarafından kendi çeyizine kaydedildiğini fakat babasının unutkanlığı yüzünden sonradan arazinin yarısını torununa yani Eudokia'nın kızına verdiğini iddia ediyordu. Toruna göre ise dedesi, başta tüm araziye halası Theodora'nın çeyizi olarak kaydetmişti fakat sonra fikrini değiştirip Theodora'ya sadece yarısını vermiş ve diğer yarısını kendine ayırmıştı. Daha sonra ise kendine ayırdığı kısımdan Eudokia'yla evlenen oğluna bir hisse vermişti. Yıllar sonra dede Angelos, kendi hissesinin geri kalanını kendisine bakma sözü veren torununun kocası Cheilas'a vermeye karar vermişti. İddiaları dinleyen mahkeme, Angelos'un vasiyetini incelediğinde torununun ifadesini doğrulamakta olduğunu gördü. Torun ve annesi Eudokia ayrıca evlilik sözleşmelerini de mahkemeye sundular. Theodora ise kendisine çeyiz kontratı sunulduğunda üzerinde imza bulunmayan ve daha önce belgede sahtecilik suçu işlemiş bir adamın hazırladığı bir belge sundu. Bu sebeple mahkeme, torun ve annesinin iddialarını haklı bulup Theodora'yı kararı temyiz etmekten menetti. Bu dava hem bir kadının çeyizin büyük bir araziden oluşabildiğini göstermekte (arazinin yarısı bile iki kişiye çeyiz olarak yeterli görünüyor) hem de mahkemenin işleyişi hakkında bilgi vermektedir. Diğer bir deyişle mahkemenin her belgeyi hemen kabul etmeyip ancak inceledikten sonra kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Tıpkı önceki davada olduğu gibi sıradaki dava özeti de bir gelinin çeyizinin maddi değerinin ne denli yüksek olabileceği-

29 Tüm bu istatistikler ve daha fazlası için bkz. Malatras, "Trial Process and Justice," s. 173-174.

30 *MM*, I, 32-33; *Regestes*, fasc. 5, no. 2049; *PRK*, vol. 1, no. 23.

ne işaret etmektedir. 1316 tarihli dava özetine göre imparatorluk görevlisi (σεβαστός) Eustathios Kinnamos damadı Nostongos'u mahkemeye şikâyet etti.³¹ Eustathios'un iddiasına göre Nostongos iki yıl önce karısını sebepsiz yere terk etmiş, çeyizinin önemli bir kısmını satmış, gayrimenkulleri ipotek etmiş ve elde ettiği gelirle kendine mülkler edinmişti. Patrik bunun üzerine Nostongos'a üç tebligat yolladı fakat o, bunların hiçbirine riayet edip mahkemeye gelmedi. Bunun üzerine mahkeme Eustathios'a damadının çeyiz parasıyla edindiği mülkleri satma ve bu şekilde kaybettiği parayı geri alma hakkını verdi. Bu karar hem önceden sözü edilen çeyizin satılmaması kuralını ihlal ettiği hem de belki de karısını sebepsiz yere terk ettiği için beklendiği üzere Nostongos'un aleyhine olmuştur. Patrikhane Mahkemesi, bu örnekte de görüldüğü gibi hiçbir zaman çeyizin damat tarafından satılması na müsamaha göstermemiştir.

Patrik Esaias'ın döneminde (1321-1334) görülen 1324 tarihli bir başka davada Patrikhane Mahkemesi yine çeyizin bozulmaması gerektiğine hükmetmiştir. Bu davanın özetine göre Selanikli Matthaios Synadenos çeyizini kaybeden teyzesi Syropoulina'yı temsilen mahkemeye geldi.³² Matthaios'un ifadesine göre Syropoulina "zor zamanlarda" borca giren Syropoulos adındaki bir adamla evlenmişti.³³ Kocasını alacaklıları tatmin edemeyince alacaklılar ona zorla karısının çeyizini sattırmışlardı. Bunu duyan mahkeme üyeleri Syropoulina'nın kocasının borcunu ödemek için çeyizini satamayacağına çünkü yasalara göre erkeğin sadece çeyizin koruyucusu olabileceğini belirtip Syropoulina'nın çeyizini geri almasına ve alacaklıların onu bir daha rahatsız edemeyeceğine hükmetti. Bu dava Patrikhane Mahkemesi'nin çeyizi ve kadının onun üzerindeki hakkını koruduğunu ve kocasının

31 MM, I, 56-57; *Regestes*, fasc. 5, nos. 2060 and 2067; PRK, vol. 1, no. 38. Geç Bizans döneminde *sebastos* (σεβαστός) düşük rütbeli bir imparatorluk görevlisiydi ve muhtemelen "etnik birliklerin komutanı"ydı. Bkz. Alexander Kazhdan, et al. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford University Press, New York and Oxford, 1991, s. 1862-1863. Bu kaynaktan yapılacak sonraki alıntılar ODB şeklinde kısaltılacaktır.

32 MM, I, 101-102; *Regestes*, vol. 1, fasc. 5, no. 2109; PRK, vol. 1, no. 72.

33 Darrouzès'e göre Selanik, Valisi IX. Mihail'in 1320'de ölmesiyle zor zamanlar geçirmişti. Bir sonraki yıl da devletin kendisi İmparator II. Andronikos ve torunu III. Andronikos arasındaki taht kavgasına sahne olmuştu. Taht kavgası için bkz. dipnot 12.

hiçbir şekilde onu satamayacağını göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.³⁴ Bununla birlikte, alacaklıların paralarını Syropoulos'tan nasıl geri alacaklarına dair bir bilgi dava özetinde bulunmamaktadır.

Çeyizin dokunulmazlığına bir başka örnek de 1330 tarihli bir davada bulunmaktadır. Dava özetine göre batı vilayetleri komutanı (δομέστικός) Georgios Strategos mahkemeye geldi ve dünürü merhum Theodoros Padyates'i ve oğlu Georgios Padyates'i şikâyet etti. Strategos'un ifadesine göre Theodoros, gelininin -yani komutanın kızının- 36 *litrai* (λίτρων)³⁵ kadar yüksek bir maddi değeri olan çeyizini satmıştı.³⁶ Parayı geri ödeyemeyince Theodoros onun yerine komutana 700 *hiperpira* değerinde Bera'da bir tarla vermiş yine de ona 1792 *hiperpira* borçlu kalmıştı. Theodoros ölmeden önce tarlaya başkası el koymuştu ancak komutan, bir ferman (*prostagma*) edininip tarla üzerindeki hakkını korumuştur.³⁷ Komutan mahkemeye tarlanın kendisine verildiğine ait bir belge sundu. Tam bu noktada Theodoros'un diğer oğlu Ioannes Laskaris, Patrikhane Mahkemesi'nin kararını beklemeden İmparatorluk Mahkemesi'ne başvuruda bulundu. Fakat İmparatorluk Mahkemesi davayı inceleyip Patrikhane Mahkemesi'ne sunulan belgenin geçerli olduğuna ve dolayısıyla tarlanın Theodoros tarafından komutana verildiğine hükmetti.

Dava bu şekilde sonuçlanmış olsa da Ioannes için henüz her şey bitmemişti. Öfkelenen Ioannes tarlaya saldırıp bir hizmetkârı öldürdükten sonra hasadı da alıp gitti. Daha sonra İmparatorluk Mahkemesi'ne tekrar başvurup lehine bir karar aldirmayı umdu fakat İmparator III. Andronikos (1328-1341), davanın Patrikhane Mahkemesi'nin alanına girdiği kendisine bildirilince davayı oraya sevk etti. Komutan bu sefer Patrikhane Mahkemesi'nde Ioan-

34 Angeliki E. Laiou, "Women in the History of Byzantium," ed. Ioli Kalavrezou, *Byzantine Women and Their World*, Yale University Press, New Haven, 2003, s. 29.

35 Bu para birimini tam olarak daha sık kullanılan başka bir para birimi olan *hiperpiraya* çevirmek zordur. Ancak görünüşe göre 36 *litrai*, 2492 *hiperpira* olabilir çünkü 700 *hiperpira* zaten ödenmiş olan kısımdır ve kalan meblağ da 1792 *hiperpiradır*.

36 MM, I, 151-154; *Regestes*, fasc. 5, no. 2155; PRK, vol. 1, no. 101.

37 Geç Bizans döneminde *prostagma* (πρόσταγμα) "belli kişilere imtiyaz veya unvan bahşeden, yasa çıkaran veya kişilerin belli makamlara atanmasını sağlayan bir devlet belgesiydi". Bkz. ODB, vol. 3, 1740.

nes'le yüzleşip ifadesini onun önünde de tekrarladı ve belgeyi ona da sundu. Ioannes karşılık veremeyince, mahkeme komutanın tarla üzerindeki hakkını teyit edip Ioannes'in verdiği hasarı tazmin etmesine ve gelecekte bu davayı tekrar açmak isteyen veya Ioannes'e yardım eden olursa bu kişinin aforoz edileceğine hükmetti. Bu şekilde mahkeme, çeyizi satan tarafı cezalandırmış ve çeyizin asıl sahibine iade edilmesini sağlamıştır.

Patrik I. Matthaios döneminde (1397-1410) görülen 1400 tarihli başka bir dava, çeyizin koca tarafından satılmasına Patrikhane Mahkemesi'nin hiçbir zaman onay vermediğine işaret etmektedir. Bu davanın özetine göre Eirene Synadene, kocasını tüm çeyizini sattığı için mahkemeye şikâyet etti.³⁸ Eirene, dava görüldüğü esnada Psatharia'da sadece bir evi kalan kocasından zararını telafi etmek için bu evi kendisine vermesini istiyordu. Patrik bu isteği mahkemede kabul etti ve kocanın evi satamayacağına veya ipotek edemeyeceğine hükmetti. Adamın çeyizi neden sattığı özette belirtilmese de davanın yılına bakınca bunun Osmanlı kuşatmasının Konstantinopolis halkına yaşattığı maddi zorluklar sebebiyle olmuş olabileceğine dair yorum yapmak mümkündür. Eirene'nin davayı kazanması ise şaşırtıcı görünmemektedir çünkü daha önce belirtildiği gibi kocanın çeyizi satması veya onu eksiltmesi kesinlikle yasaklanmıştı.

Çeyizin satılmasının yasak olduğu kadar vaat edilen çeyizin teslim edilmemesi de bir sorun oluşturmaktaydı. 1401 tarihli bir dava özeti Kallone Pouzoulou adındaki bir rahibenin manevi kızı için hazırladığı çeyizi onu evlendiren kocasına -yani kendisine- teslim etmediğini iddia eden papaz Kontodoukas'ın mahkemedeki şikâyetinden söz etmektedir.³⁹ Mahkemeye sunulan evlilik sözleşmesine göre Kallone, kızı için hem nakdi hem de aynı varlıklardan oluşan bir çeyiz vermeyi taahhüt etmişti. Kallone sözleşmedeki çoğu varlıkları Kontodoukas'a devretmesine rağmen kalanları isteyen papaz, temsilcisi Bryennios Leontares aracılığıyla Silivri'deki VII. Ioannes Palaiologos'un imparatorluk mahkemesine gidip şikâyetle bulunmuş ve kalan varlıkların kendisine teslim edilmesini talep etmişti. Silivri'deki mahkeme Kontodoukas'ı haklı bulup, Kallone'nin maddi durumu elverin-

38 MM, II, 193; *Regestes*, vol. 1, fasc. 6, no. 3136.

39 MM, II, 502-505; *Regestes*, fasc. 6, no. 3213.

ce çeyizin kalanını papaza teslim etmesi gerektiğine hükmetmişti. Temsilci Bryennios bunun üzerine rahibenin maddi durumunu soruşturmuş ve kalan çeyizin bir kısmını daha ondan almayı başarmıştı. Konstantinopolis ve Silivri arasında barış sağlandıktan sonra rahibe Konstantinopolis'e dönmüş, papaz da onu takip edip çeyizin teslim edilmeyen kısmını talep etmişti.⁴⁰

İki taraf bu şekilde tekrar Patrikhane Mahkemesi'nde buluştular. Mahkeme Kontodoukas'tan evlilik sözleşmesini takdim etmesini talep edince Kontodoukas, sözleşmeyi Kallone'nin manastırdaki hücresinde sakladığını iddia etti. Bunun üzerine sorguya çekilen rahibe iddiayı reddetti. Kontodoukas bu sefer Silivri'deki mahkemenin kararını ve temsilcisinin raporunu Patrikhane Mahkemesi'ne sundu. İki belgeyi de inceleyen mahkeme, Kallone'yi raporda sıralanan ve çeyizin bir parçası olan varlıkları, yani bir çarşaf, bir kazan, bir vazo, altın mücevher, bir ikona, bir dua kitabı, üç havlu, 25 *hiperpira* ve üç evlilik yüzüğünü Kontodoukas'a teslim etmesi gerektiğine hükmetti.⁴¹ Bu dava hem mütevazı bir çeyizin nelerden oluştuğunu göstermesi hem hakkında çok az şey bilinen İmparatorluk Mahkemesi'nin varlığı hakkında bilgi vermesi hem de Patrikhane Mahkemesi'nin yazılı kanıta verdiği önemi bir kez daha göstermesi açısından önem arz etmektedir. Çeyizin sadece arta kalan kısmının yukarıdaki nesneler ve paradan oluştuğu göz önüne alındığında, Rahibe Kallone'nin eşinin ölümünden sonra rahibe olmuş dul bir kadın olduğu varsayımında bulunulabilir. Çünkü sıradan bir

40 VII. Ioannes, İmparator V. Ioannes'in torunuydu. Kendisine yönetmesi için Silivri verilmesine rağmen gözünü Konstantinopolis'e dikmişti. Bu sebeple 1390 yılında Osmanlıların yardımıyla şehre saldırıp onu ele geçirmiş ve kısa süreliğine imparator olmuştur. I. Bayezid'in şehri kuşatması sırasında sultan, VII. Ioannes'i imparator olarak tahta oturtmayı planlamıştı. Fakat Fransız General Boucicault Konstantinopolis'e askerî yardım getirmek için geldiğinde VII. Ioannes'i, İmparator II. Manuel'le barışmaya ikna etmiş ve onu 1399'da Konstantinopolis'e getirmişti. General, II. Manuel'i Avrupa gezisine çıkmaya ikna ettiğinde VII. Ioannes'i imparator vekili olarak atamıştı. VII. Ioannes bu şekilde 1399-1403 arasında imparator vekili olarak Konstantinopolis'i yönetmiştir. Kallone ve Kontodoukas, Silivri ve Konstantinopolis arasında barış imzalanınca Konstantinopolis'e dönen birçok kişiden sadece ikisidir. Bkz. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, 308; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, 1997, s. 787.

41 Bu bölümün başlığında kullanılan varlıklar bu davadan alınmıştır.

rahibenin bu kadar mala sahip olması olağan dışıdır. Son olarak bu dava, İmparator Vekili VII. Ioannes ile İmparator II. Manuel arasında önceki dipnotta belirtildiği üzere 1399 yılında yapılan barışın halka etkisine ışık tutmaktadır.

Çeyiz davalarında mahkemeye yazılı kanıt beyanının ne denli mühim olduğunu gösteren bir başka olay, yine 1401'de görülen Anna Phialitissa'nın kaynanası rahibe Zenobia'yı şikâyetiyle başlayan davadır.⁴² Anna'nın iddiasına göre Marmaroporta'da⁴³ bir ev çeyiz olarak kendisine verilmişti ve yönetimi kocası Ioannes Phialites'e aitti. Ioannes dava özetinde belirtilmeyen bir sebepten tutsak düşmüştü ve serbest kalması için fidyeye ihtiyacı vardı. Bunun için Anna'dan bahsi geçen evi satmasını istiyordu. Fakat annesi Zenobia vasiyetinde evi torunu Theodoros Tzereka'ya bırakmıştı. Büyükannesini temsilen mahkemeye gelen Theodoros, evin Anna'ya çeyiz olarak verilmediğini iddia etti. Buna bir belge veya şahitlerle itiraz edemeyen Anna, evin kaynanası Zenobia'ya ait olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Patrik ve mahkeme üyeleri bunun üzerine evin Zenobia'ya ait olduğu ve onu Theodoros'a bıraktığı için dolayısıyla Theodoros'un hakkı olduğuna karar verip, Theodoros'un kendisine gelecekte açılabilir davalarından korunması gerektiğine hükmetti. Tıpkı önceki davada olduğu gibi Rahibe Zenobia, muhtemelen kocası vefat ettiği için rahibe olmuş bir kadındı. Çünkü normal şartlar altında bir rahibenin bekar -ve bakire- olması gerekirdi ve bir eve sahip olması düşünülemezdi. Dolayısıyla ev, muhtemelen Zenobia'ya kocasından kalmıştı.

Şimdiye kadarki dava özetlerinde sadece yetişkinlerin dâhil olduğu davalar ele alındı. Fakat Patrikhane Mahkemesi'nde çocukların da dâhil olduğu çeyiz davaları görülebiliyordu. Bizanslı çocuklar anneleri öldüğünde çeyizlerini miras alabilmekteydi. Babaları öldüğünde de keza malı varsa onu miras alabiliyor ve anneleri hayattaysa -ve babanın vasiyetinde adı ge-

42 MM, II, 564-565; *Regestes*, fasc. 6, no. 3247.

43 Marmaroporta -veya Türkçe Mermerkapı- Sarayburnu ile Haliç arasındaki deniz surlarındaki bir kapıydı. Kapının bulunduğu surlar günümüze ulaşmasa da üzerine XVII. yüzyılda inşa edilen Sepetçiler Kasrı hâlâ ayakta. Bkz. Hilary Sumner-Boyd ve John Freely, *Strolling through Istanbul: The classic guide to the city* (London and New York: Tauris Parke Paperbacks, 1972, reprinted in 2010), 104.

çiyorsa- anne de mirastan pay alabiliyordu. Eğer baba ölmeden vasiyet hazırlamazsa tüm malı karısına yani evin yeni idarecisi-ne geçmekteydi. Eğer her iki ebeveyn de ölürse malları cinsiyet farkı gözetmeksizin tüm çocuklar arasında eşit bölünmekteydi.⁴⁴ Kendilerine miras kalan malları alabilmek için kızların en az 18, erkeklerin ise 20 yaşında olması gerekmektedir.⁴⁵ Eğer ebeveynlerin malları olduğu hâlde bunları çocuklarına miras bırakmazlarsa, çocukların onların ölümünden sonra 30 yıl içinde dava açma hakları vardı.⁴⁶ Eğer miras paylaşımı konusunda sorun yaşarlarsa delilleri mahkemeye getirip bölüştürmeyi mahkemenin yapmasını talep edebilmektedirler.⁴⁷

Patrikhane Mahkemesi, konu çocukların bakımı olduğunda her zaman çocuğa bakmakla yükümlü tarafı haklı bulmuştur. Eğer çeyiz maddi açıdan çocukların bakımı için gerekliyse, mahkeme çeyizin idaresini çocuğa bakan tarafı maddi açıdan desteklemesi için o tarafa vermiştir. 1348'de Patrik I. Isidoros'un (1347-1350) başkanlığında görülen bir dava bu savı desteklemektedir. Davanın özetine göre Rahibe Eleodora Tzympinissa Sarantene, kız kardeşi merhume Anna Sarantene İnantina'nın ilk kocasından olan üç çocuğunun annelerinin çeyizi üzerindeki hakkı için mahkemeye gelip Anna'nın ikinci kocası Deblitzenos'u şikâyet etti.⁴⁸ Eleodora'nın iddiasına göre kendisi Anna'nın ikinci evliliği için çeyizine iki *hiperpira* eklemişti. Anna ölünce Deblitzenos, Anna'nın bu para dâhil her şeyine el koymuş, ilk evliliğinden olan çocukları bu şekilde muhtaç bırakmıştı. Patrik ve mahkeme üyeleri, bu şikâyet üzerine çocukların annelerinden kalan çeyiz dâhil her şey üzerinde haklarının olduğuna, eğer Anna vasiyetinde kocası Deblitzenos'a bir şey bıraktıysa buna uyulacağına ve son olarak Eleodora'nın şikâyetinin araştırılması gerektiğine

44 Angeliki E. Laiou, "Family Structure and the Transmission of Property," ed. John Haldon, *A Social History of Byzantium*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2009, s. 53-61.

45 Deno John Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, University of Chicago Press, Chicago, 1984, s. 302.

46 Günter Prinzing, "Observations on the Legal Status of Children and the Stages of Childhood in Byzantium," ed. Arietta Papaconstantinou and Alice-Mary Talbot, *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2009, s. 31-32.

47 Laiou, "Family Structure and the Transmission of Property," s. 65-66.

48 MM, I, 283-284; *Regestes*, fasc. 5, no. 2304; PRK, vol. 2, no. 152.

hükmetti. Mahkemenin bu kararı, çocukların bakımı için çeyizin ne derece elzem olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Yukarıda Geç Bizans'ta Çeyiz başlığı altında kısaca değinildiği gibi bir suç işleme durumunda kadının çeyizini kaybetmesi, 1400 tarihli bir dava özetinde örneklendirilmektedir. Bu davanın özetine göre Ioannes Chrysaphes kayınbiraderi Papaz Phokas'ı mahkemeye şikâyet etti.⁴⁹ Ioannes'e göre merhum rahip Blasios Tzakalos kendisine 50 *hiperpira* miras bırakmıştı. Phokas, Ioannes küçük olduğu için paranın idaresini istemiş ve almış ancak Ioannes büyüyünce ona 10 *hiperpira* verip gerisini kendisine saklamıştı. Phokas bunun üzerine mahkemeye çağrıldı ve verdiği ifadede paranın geri kalanını harcadığını itiraf etti. Patrik ve mahkeme üyeleri, Phokas'a borçlulara geleneksel olarak verilen dört aylık geri ödeme süresi uyarınca ona bu süreyi verdiler. Eğer süre bitiminde Phokas hâlâ ödemeyi yapmazsa Ioannes'e evini verecek, evin değeri borcu karşılamazsa da geriye kalan mallarını ve karısının çeyizini de verecekti. Çünkü karısı da Phokas'a yordakçılık yapmıştı.

Çeyizin çocukların bakımı için kullanılmasının Patrikhane Mahkemesi için önemini gösteren bir başka dava da 1401 tarihli Ioannes adındaki genç bir sütçünün üvey annesi merhum Tzelebos'un karısı Maria'ya açtığı davadır.⁵⁰ Dava özetine göre annelelerinin ölümünden sonra Ioannes ve kız kardeşi, Maria tarafından korumaya alınmıştı. Maria hem kendi cebinden hem de çocukların merhume annesinden kalan parayla Ioannes'in kız kardeşine küpeler, sıradan birkaç eşya ve 28 *hiperpiradan* oluşan bir çeyiz hazırlamıştı. Kız daha sonra vefat etmiş, bu mallar Maria'ya geri dönmüş ve Maria bunların bazılarını Ioannes'e vermişti. Ioannes mahkemede malların tümünü talep ediyordu. Mahkemeye çağrılan Maria, kalan malların hepsini iki yetim çocuğun ve kendisinin ihtiyaçları için kullandığını belirttikten sonra mahkeme, Maria'nın Ioannes'e borcu olmadığını ve Ioannes'in kendisine baktığı için Maria'ya müteşekkir olması gerektiğine hükmetti.

Bu bölümdeki son dava, torunlarına sırayla bakan aynı ada sahip iki dünür kadın arasındaki çeyiz varlıklarıyla yaptıkları yatırımı ve bunun gelirini paylaşma sırasında çıkan anlaşmazlık-

49 MM, II, 412-413; *Regestes*, fasc. 6, no. 3146.

50 MM, II, 474-475; *Regestes*, fasc. 6, no. 3194.

ları konu alan ve bir hayli karışık olaydan bahseden bir davadır. 1401 tarihli dava özetine göre bir süre önce Theodora Palaiologina dünürü, yani damadı Trichas'ın annesi Theodora Trychadaina'yı mahkemeye şikâyet etmiş ve ondan Trychadaina'nın damadı Ioannes Goudeles'in Palaiologina'nın kendisine ödünç verdiği parayı işleterek elde ettiği kârdaki payını talep etmişti.⁵¹ Trichas Palaiologina'nın kızıyla evlendiğinde, yeni evli çiftin anneleri Theodoralar aralarında bir anlaşma yapmıştı. Anlaşmaya göre çeyizin idaresi genç çifte bir yıl boyunca çeyiz parasıyla bakma koşuluyla Palaiologina'da olacaktı. Ioannes bir iş gezisi için yola çıktığında Palaiologina, Trychadaina'yla yaptığı anlaşma uyarınca çeyizdeki mücevherleri ipotek edip Ioannes'e yatırım yapması için 300 *hiperpira* vermişti.⁵² Ioannes döndüğünde ise çift artık Palaiologina'nın bakımı altında değildi. Yine de Palaiologina, Ioannes'in işinde elde ettiği kârdan pay istiyordu. Trychadaina ise sözü edilen kârın o zaman kendisinin idaresinde olan çeyize dâhil edilmesini talep ediyordu çünkü genç çift ona taşınmıştı.

Anlaşmazlığın çözümü için Palaiologina Patrikhane Mahkemesi'ne başvurdu. Trychadaina'yı temsilen Ioannes mahkemeye gitti ve vekili olduğu kaynanasının savını destekledi. Mahkeme ise cevaben, iki dünürün aralarındaki anlaşma uyarınca çeyizden elde edilen kârın çifte bakan kişiye ait olduğuna hükmetti ve iki mahkeme görevlisini çeyiz mücevherlerini ipotekten çıkarıp çifte bakmayı kabul ettiği için Trychadaina'ya vermekle görevlendirdi. Kâr, her iki tarafın yatırıma katkıda bulunduğu nispette bölüştürülecek ve Palaiologina, bu şekilde çeyizden alıp Ioannes'e verdiği 300 *hiperpirayı* iade edecekti.

Daha sonra meydana gelen gelişmelerse mahkemenin kararında güncellemeye gitmesine neden oldu. Trychadaina çifte

51 MM, II, 511-512; *Regestes*, fasc. 6, no. 3217.

52 Mahkeme kaydında Ioannes'in hangi işe yatırım yaptığı belirtilmemektedir. Ancak bu davayı çalışan tarihçi Nevra Necipoğlu, Laiou-Thomadakis'i alıntıladığı kitabında Ioannes'in Ege'ye açıldığını ve daha önceden de Sakız Adası'ndaki Cenevizlilerden şarap ve buğday ithal ederek bunları Konstantinopolis'e kaçak yollardan sokup fahiş fiyatlardan sattığını belirtmektedir. Bkz. Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, s. 159. Necipoğlu'nun alıntıladığı kaynak için bkz. Angeliki E. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine economy in the Mediterranean trade system, thirteenth-fifteenth centuries," *Dumbarton Oaks Papers*, 34-5, 1982, s. 221.

bakmayı bırakmıştı.⁵³ Palaiologina ise önceki mahkeme kararı yüzünden 80 *hiperpira* kaybettiğini iddia ediyordu. Ayrıca çift bir süre sonra Palaiologina'nın evine taşındı; hayatlarını idame ettirecek maddi kaynağa ihtiyaç duyuyordu. Bunları dikkate alan mahkeme, Palaiologina'nın kârın geri kalan kısmını (125 *hiperpira*) almasına ve mücevherlerin çifte verilmesine karar verdi. Palaiologina ise talep ettiği 80 *hiperpirayı* kanıt sunduğunda Trychadaina'yla paylaşma şartıyla geri alabilecekti. Bu hayli karışık davada mahkeme, başlangıçta da belirtildiği gibi çocukların -yani yeni evli çiftin- bakımına öncelik veren bir karar almıştır.⁵⁴ Diğer bir deyişle, çifte kim maddi destek veriyorsa çeyiz ve getirisinin onda kalması uygun görülmüştür.

Sonuç

Geç Bizans döneminde Konstantinopolis Patrikhane Mahkemesi önceki dönemlerde olmadığı kadar meşguldü. Bunun sebepleri tam olarak bilinmese de siyasi krizler ve bu sebeple İmparatorluk Mahkemesi'nin işlevsiz kalması muhtemel sebepler gibi görünmektedir. Patrikhane Mahkemesi, günümüzde medeni hukuk alanına giren ailevi birçok davayla ilgilenmiştir. Bunlar nişan, evlilik, boşanma, eşlerin ölümü ve akabindeki miras paylaşımı, velayet davaları ve bu bölümün konusu olan çeyiz davalarından oluşmaktaydı. Patrikhane Mahkemesi'nin yoğunluğu, dolayısıyla sadece başka mahkemelerin çalışmamasından değil, ailevi konuların XI. yüzyıldan sonra kendi alanına girmesinden kaynaklanmaktaydı. Giriş kısmında da belirtildiği üzere bu bölüm, çeyizin iktisadi ve hukuki açıdan ne anlama geldiği sorusunu cevaplamaya çalışmıştır.

İktisadi açıdan bakıldığında çeyiz Bizanslı bir kadının evliliğine ailesinden getirdiği maddi garantisiydi. Çeyizi olmayan bir kadın çeşitli işlerde çalışmak durumunda kalıyordu. İktisadi açıdan I. Bayezid'in Konstantinopolis kuşatması sırasında zor durumda kalan Bizanslı erkekler, eşlerinin çeyizlerini satmış ve

53 MM, II, 550-551; *Regestes*, fasc. 6, no. 3238.

54 Hem Roma hukukuna hem de ondan evirilen Bizans hukukuna göre yasal olarak evlenme yaşı kızlar için en erken 12, erkekler için ise 14'tü. Bkz. John Meyendorff, "Christian Marriage in Byzantium: The canonical and liturgical tradition," *Dumbarton Oaks Papers*, 44, 1990, s. 103.

bunu onaylamayan kadınlar ya bizzat ya da bir temsilci aracılığıyla Patrikhane Mahkemesi'ne başvurmuştu. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere mahkeme her zaman kadını haklı bulmuş ve kayıplarını kocalarına tazmin ettirmiştir. Kadının haklı bulunmadığı tek istisna, suç işlediği veya kocasına suç işlerken yardımcılık yaptığı durumdur. İktisadi açıdan çeyiz davaları aynı zamanda Bizanslı ailelerin kızları için ne tür varlıkları çeyiz olarak ayırdıkları konusunda bilgi vermektedir. Maddi durumu iyi olan aileler kızlarına çeyiz olarak yüklü miktarda para, ev veya arazi gibi gayrimenkuller verebiliyorken, durumları elverişli olmayanlar havlu, kazan, çarşaf gibi günlük eşyalar bırakabiliyordu. Çeyiz varlıkları ayrıca dünürler Theodora Palaiologina ve adaşı Theodora Trychadaina örneğinde görüldüğü gibi bir yatırım aracı olarak da kullanılabiliyordu.

Hukuki açıdan ise çeyiz, her türlü riskten korunan, idari açıdan erkeğe fakat aidiyet açısından kadına bağlı bir varlıklar bütünüydü. Bizanslı bir kadının kocası çeyizi sadece yönetebilir, onu satamaz veya eksiltemezdi. Bu bölümde sözü geçen davalarda görüldüğü gibi Patrikhane Mahkemesi, koca borçlu veya rehin alınmış bile olsa karısının çeyizine el sürmesine izin vermemiştir. Çeyizi satan veya ipotek eden adamları eşleri veya kayınbabaları mahkemeye şikâyet etmiş ve yukarıda sözü edilen suç işleme vakası hariç, mahkeme çeyizin kadına iadesini sağlamıştır. Keza mahkeme, Syropoulina davasında görüldüğü gibi borç için çoktan alacaklılara satılmış olan çeyiz varlıklarını bile eski sahibine iade ettirmiştir. Çeyizin aynen iade edilemediği durumlarda tazmini için Eirene Synadene davasında olduğu gibi Eirene'nin kocasına, sattığı çeyiz değerinde Eirene'ye bir ev vermesine hükmetmiştir. Çocuklar söz konusu olduğundaysa istisnasız bir şekilde mahkeme, çocukların bakımını her şeyin üstünde tutmuş ve onlara kim bakıyorsa çeyizi o tarafın alıp bakım için kullanmasını sağlamıştır. Son olarak, her kim ne sebeple mahkemeye başvurmuş olursa olsun, mahkeme onlardan iddialarını destekleyecek yazılı bir delil veya şahit talep etmiştir. Günümüz hukukunda da var olan bu talep, hukuki açıdan sadece çeyiz davaları için değil Patrikhane Mahkemesi'nde görülen tüm davalar için geçerliydi.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

- Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi: Sacra et Profana et Edita*, ed. Franz Miklosich and Joseph Müller. Athens 1860-1890.
- Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. and trans. Herbert Hunger et al. 3 volumes. Wien, 1981-2001.
- Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. trans. Harry Magoulas, Detroit 1975.
- Geanakoplos, Deno John, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*. Chicago 1984.
- Harmenopuli, Constantini, *Manuale Legum sive Hexabiblos*. ed. Gustavus Ernestus Heimbach, Leipzig 1851. Reprinted in Aalen 1969.
- Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca*, ed. Jacques Paul Migne. Paris 1857-1866.
- Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων (*Collection of Holy and Sacred Canons*), ed. Georgios Alexandros Rhalles and Michael Potles. 6 volumes. Athens 1852-1859.

İkincil Kaynaklar

- Anderson, S., "The Economics of Dowry and Brideprice", *The Journal of Economic Perspectives* 21, no. 4, 2007, s. 151-174.
- Darrouzès, J., *Recherches sur les ophikia de l'église byzantine*, Paris 1970.
- Hussey, J. M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, New York 1986. Reprinted in New York 2010.
- İnalçık, H., "The Status of the Greek Orthodox Patriarchate under the Ottomans", *Turcica*, 21-23 1991, s. 407-436.
- Kondyli, F., "Changes in the Structure of the Late Byzantine Family and Society", ed. Leslie Brubaker and Shaun Tougher, *Approaches to the Byzantine Family*, Surrey & Burlington VT 2013.
- Konidaris, I. M., "The Diffusion of the Law of the Church in the Byzantine Society", ed. Charalambos Papastathis, *Byzantine Law, Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10-13 December 1998*, Thessaloniki 2001.
- Laiou, A. E., "Family Structure and the Transmission of Property", ed. John Haldon, *A Social History of Byzantium*, Chichester 2009.
- _____, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. Hampshire and Brookfield 1992.
- _____, "Women in the History of Byzantium", ed. Ioli Kalavrezou, *Byzantine Women and Their World*, New Haven 2003.
- Laurent, V. and Darrouzès, J., *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople: Les Actes des patriarches*, fasc. 4-7. Paris 1972-1991.

- Lemerle, P., "Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, 2 : Le tribunal du Patriarcat ou tribunal synodal», *Analecta Bollandiana* 58, 1950, s. 318–333.
- Macrides, R., "Dowry and Inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register", ed. D. Simon, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, Munich 1992.
- , *Kinship and Justice in Byzantium, 11th-15th Centuries*, Hampshire and Brookfield 1999.
- Malatras, C., "Trial Process and Justice in the Late Patriarchal Court", ed. Christian Gastgeber et al., *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison*, Wien 2017.
- Meyendorff, J., "Christian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition", *Dumbarton Oaks Papers*, 44, 1990, s. 99-107.
- Necipoğlu, Nevra, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, New York 2009.
- , "Economic conditions in Constantinople during the siege of Bayezid I (1394–1402)", ed. C. Mango and G. Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot 1995.
- Nicol, D. M., *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*. 2nd edition. Cambridge 1993. Reprinted in 2004.
- Papademetriou, T. *Render unto the Sultan: Power, authority, and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman centuries*. New York 2015.
- Preiser-Kapeller, J., "Die hauptstädtische Synode von Konstantinopel (Synodos endemusa): Zur Geschichte und Funktion einer zentralen Institution der (spät)byzantinischen Kirche." *Historicum*, 2008, s. 20-31.
- Prinzing, G., "Observations on the Legal Status of Children and the Stages of Childhood in Byzantium." ed. Arietta Papaconstantinou and Alice-Mary Talbot, *Becoming Byzantine: Children and childhood in Byzantium*, Cambridge 2009.
- Rodopoulos, P., *An Overview of Orthodox Canon Law*. trans. W. J. Lillie and ed. by Protopresbyter George Dion Dragas. Rollinsford 2007.
- Runciman, S., *The Great Church in Captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek War of Independence*. London 1968.
- Stolte, B. H., "Byzantine Law: The Law of the New Rome." ed. Heikki Pihlajamäki, Markus D. Dubber, and Mark Godfrey. *The Oxford Handbook of European Legal History*, Oxford 2018.
- Sumner-Boyd, H. and J. Freely, *Strolling through Istanbul: The classic guide to the city*. 2nd edition. London & New York 2010.
- Talbot, A.-M., "Women." in *The Byzantines*, ed. Guglielmo Cavallo, Chicago 1997.
- , *Women and Religious Life in Byzantium*. Hampshire and Burlington 2001.
- Treadgold, W., *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford 1997.
- Troianos, S., "Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries." ed. Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington, *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, Washington 2012.
- Walker, A., "Wife and Husband: A golden team." ed. Ioli Kalavrezou, *Byzantine Women and Their World*, New Haven 2003.
- Wehmeyer, J. M., "The Chartophylax: Archivist and Librarian to the Patriarch in Constantinople." *Libraries & Culture* 32, no. 1, 1997, s. 107-112.
- Zachariadou, E. A., "The Great Church in Captivity, 1453-1586." ed. Michael Angold, *Cambridge History of Christianity, vol. 5, Eastern Christianity*, New York 2006.

MEMLÛK-BİZANS İLİŞKİLERİNDE DİPLOMASİ VE TİCARET

Fatma AKKUŞ YİĞİT*

Giriş

Birinci Haçlı Seferi sonrasında Kudüs, Antakya, Urfa ve Trab-
lusşam bölgelerinde kurulan Haçlı kontlukları; Güneydoğu
Anadolu, Çukurova, Doğu Akdeniz (Levant) ve genel itibariyle
Ortadoğu'nun siyasî yapısının yanı sıra sosyo-kültürel ve ikti-
sadî yapısını da etkilemiştir. Bu seferlerle Latin Avrupa; Doğu
Akdeniz limanlarına hâkimiyet sağlamış, bölgedeki İslâm dev-
letleriyle doğrudan ticaret yapma imkânı bulmuştur. Bu ticaretle
Venedikli, Cenevizli, Pisalı ve Amalfili tüccarlar, Doğu Akdeniz'e
deniz yoluyla asker ve iâşe taşımışlardır. Haçlı kontluklarının ele
geçirdiği liman şehirlerine yerleşerek, imtiyazlar elde etmişler ve
ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

1204 yılında gerçekleştirilen IV. Haçlı Seferi'nde, Bizans İm-
paratorluğu'nun başkenti İstanbul'un (Konstantinopolis) La-
tinler tarafından işgalinden sonra¹ Venedik, İstanbul ve Doğu

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü, Orta Çağ
Tarihi ABD, fatma.akkus.yigit@ikcu.edu.tr . Orcid: 0000-0001-9499-7400.

1 IV. Haçlı Seferi sonucunda başkentini kaybeden Bizans İmparatorluğu
dağılmış ve imparatorluğun devamı olarak nitelendirilen üç yeni devlet
kurulmuştur. Bunlar; Trabzon ve çevresinde kurulan Trabzon İmpara-
torluğu, bugünkü Yunanistan sınırları dâhilinde kurulan Epir Despot-
luğu ve Batı Anadolu bölgesinde kurulan İznik İmparatorluğu'dur. Bu
devletler içerisinde Bizans'ın devamını sağlayabilen İznik İmparatorluğu
olmuştur. IV. Haçlı seferi ile ilgili bkz. Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri
Tarihi*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1997; David Nicolle, *Dördüncü Haçlı*

Akdeniz ticaretinde etkin oldu. 1204 yılından 1261 yılına kadar 57 yıl boyunca Latin hâkimiyetinde kalan İstanbul, İznik İmparatoru VIII. Mikhail Palaiologos tarafından geri alındı.² Böylece Bizans, İstanbul merkezli olarak devletini yeniden tesis etti. Bu başarıda Cenevizlilerden yardım gören Bizans, yapılan Nymphaeum (Nif/Kemalpaşa) Antlaşması gereğince onlara geniş imtiyazlar verdi.³ Pera'ya yerleştirilen Cenovalılar Batı Anadolu ve Karadeniz kıyılarında ticaret üssü (koloniler) kurma izni aldı. Böylece Ceneviz, Bizans İmparatorluğu'nun kontrolündeki boğazlar üzerinden Ege'de Sakız Adası'na, Karadeniz'de Kırım Yarımadası'nın doğu sahillerindeki Kefe, Tana ve Sudak Limanlarına kadar tüccarlarını yerleştirerek Altın Orda Devleti'yle (1241-1502) ticari bağlantı sağlamak suretiyle iyi ilişkiler kurdu. Bu sayede Akdeniz'in yanı sıra ağırlık merkezini Karadeniz'e doğru kaydırды. Venedik ise Mısır merkezli devletlerle ilişkilerini devam ettirerek Eyyûbîlerin ardından aynı coğrafyada kurulan Memlûk Devleti'yle (1250-1517) yaptığı ticari antlaşmalar sayesinde Doğu Akdeniz'de ticari bir güce ulaştı.⁴

Seferi (1202-04), Türkçe çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

- 2 Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile Government and Society Under the Laskarids of Nicaea*, Oxford University Press, Oxford, 1975, s. 90-91; Yusuf Ayönü, "IV. Haçlı Seferinin Ardından Batı Anadolu'da Mücadele Eden İki Rakip: İstanbul Latin Krallığı ve İznik İmparatorluğu", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. I/1, Temmuz 2015, s. 22.
- 3 Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Türkçe çev. Tevabil Alkoç, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 604-605; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Türkçe çev. Selim Sezer, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 2018, s. 182; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 415; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, Türkçe çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2016, s. 45-46; Mustafa Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 46; Arslan Kılıç, *Nikiforos Grigoras'ın Romaiki İstoria Adlı Eserinin I.-VI. Bölümlerinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2019, s. 188; Ayönü, "IV. Haçlı Seferinin", s. 22.
- 4 Venedik ve Ceneviz'in Karadeniz ve Akdeniz ticaretindeki yeri ve önemi hakkında yapılmış pek çok çalışma olmakla birlikte bunlardan bazıları için bkz. J. P. A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, Belgium, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut, 1980; David Jacoby, "The Expansion of Venetian Government in the Eastern Mediterranean untill 'The Late Thirteenth Century'", *II Commonwealth Veneziano Tra 1204 e La Fine*

XIII. yüzyılın ikinci yarısı, Memlûk ve Bizans Devletleri için doğuş ve var oluş mücadelesinin verildiği yıllar olmuştur. Bizans 1261 yılında İstanbul'u Latinlerin elinden alarak yeniden imparatorluğunun merkezi yapmış ancak eski ihtişamından oldukça uzak olması dolayısıyla uluslararası alanda diplomatik yollarla tutunma mücadelesi vermiştir. Bizans İmparatorluğu'nun 1261 sınırları; başkent İstanbul ve boğazlar başta olmak üzere Trakya, Selanik, Makedonya'nın bir kısmı, Anadolu'da eski İznik İmparatorluğu sahasıyla Rodos, Lesbos (Midilli), Samothraki (Semadirek) ve İmroz (Gökçeada) adalarından oluşuyordu.⁵ Aynı dönemde Mısır ve Suriye coğrafyasında da köklü değişimler yaşanıyordu. Eyyûbî Devleti bünyesinde kayda değer bir güç teşkil eden Memlûklar, 1250 yılında son Eyyûbî Sultanı Turanşah'ı tahttan indirdikten sonra kendi devletlerini yani Memlûk Devleti'ni kurmuşlardı. Memlûk Devleti kuruluşunun ilk on yılını ülke içinde düzeni sağlamakla geçirdikten sonra 1260 yılında Ayn Calut Zaferi'yle Moğolları durdurmuş ve hemen ardından tahta çıkan Sultan Baybars'la birlikte devlet kendini bulmuştu. Memlûk-Bizans ilişkileri de bu dönemden itibaren başlamıştır.

Memlûk-Bizans İlişkilerinde Rol Oynayan Temel Faktörler

Memlûk ve Bizans Devletlerini birbirine yakınlaştıran ve hatta mecbur eden siyasi, iktisadi ve dinî yönlü çeşitli etkenler mevcuttu. Evvela her iki devlet de XIII. yüzyılda benzer dış tehditlerle karşı karşıyaydı. Bu tehditler, Haçlılar (Katolik/Latin Avrupa) ve Moğollardı. Haçlılar 1204 yılında İstanbul'u işgal ve yağma etmiş, Bizans İmparatorluğu'nu dağıtmışlardı. Dolayısıyla Haçlı Seferlerinin tek mağduru İslam dünyası olmamış, Bizans da bu süreçte büyük darbe almıştı. VIII. Mikhail Palaiologos, İstanbul'u 1261 yılında geri aldıktan sonra yaşanabilecek Latin

Della Rebbubblica Identia e Peculiarita, Venezia, 2015, ss. 73-106; aynı yazar, "Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages", *Rapporti Mediterranei, Pratiche Documentarie, Presenze Veneziane: Le Reti Economiche E Culturali (XIV-XVI Secolo)*, G. Ortalli ve A. Sopracas (eds.), Venezia, 2017, ss. 3-49.

5 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 417; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 650; Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 189-190.

istilasından hâlâ tedirgin olduğu için elini güçlendirmek adına Memlûklarla diplomatik ilişkiler kurmanın faydasına olacağını biliyordu.⁶ Diğer taraftan Memlûklar da Bizans gibi her daim Haçlı tehdidiyle karşı karşıyaydı. Zira Haçlı Seferleri sonucunda Doğu Akdeniz kıyılarında kurulan Haçlı devletleri hemen Memlûkların yanı başında yer almaktaydı. Diğer yandan Katolik Latinler; Memlûk hâkimiyetindeki Kudüs ve etrafından Müslüman elinin çekilmesini, burada Hristiyanlığın ihya edilmesini, sapkın olarak gördükleri Ortodoks Bizans'ın elinden İstanbul'un geri alarak doğu-batı Hristiyan birliğinin kurulmasını istemektedir.

İkinci büyük tehdit, XIII. yüzyılda oldukça hızlı bir ilerleyişle büyük bir coğrafyada hâkimiyet kuran Moğolları. Moğolların İlhanlılar kolu; Anadolu'da Bizans, Suriye'de ise Memlûklarla sınırdı ve bu durum özellikle Memlûklar için büyük tehdit arz etmekteydi. Her ne kadar VIII. Mikhail Palaiologos henüz İstanbul'u Latinlerden almadan önce İlhanlılarla dostça münasebetler kurmuş ve İlhanlı Hükümdarı Hülagü'yle 1260 yılı sonbaharında sulh imzalamışsa da onların gücünden çekiniyordu.⁷ İlhanlıların Papa ve Avrupalı devletlerle askerî antlaşmalar temelinde diplomatik ilişkiler geliştirmesi, Bizans'ı Memlûkların yanında tutarak denge siyaseti izlemeye itmişti.⁸ İlhanlılar ve Altın Orda aynı soydan olmakla birlikte Altın Orda zamanla Müslümanlaşmış ve iki hanedan Kafkaslarda hâkimiyet mücadelesine girişmişti.⁹ Memlûklar ise 1260 sonrasında sürdürdükleri başarıları savaşlarla İlhanlıların Suriye coğrafyasına girişini engellemişlerdi.¹⁰ İlhanlı tehdidi, Memlûkları Altın Orda'ya yaklaştıran en önemli sebebi.

6 Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282*, Cambridge, Harvard University Press, 1959, s. 138-140.

7 Nicephoros Gregoras, *Bizantina Historia*, hzr. L Schopen, I. Bekker, C. I-III, Bonn, 1830-1845, s. 101; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri (1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 1957, s. 76.

8 Memlûk-İlhanlı diplomatik münasebetlerine dair bkz. Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Bellekten*, TTK yay., C. LXXXII, Sa. 293, Ankara, 2018, ss. 83- 157.

9 Spuler, *İran Moğolları*, s. 73; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 119; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK yay., Ankara, 1992, s. 58-59.

10 Memlûk-İlhanlı mücadelesi hakkında bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlhanid War: 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

Bunun yanı sıra Memlûklar için Altın Orda'nın hâkimiyetindeki Kıpçak ülkesinden tedarik edilen köle ticareti, ülkenin bekâsı için oldukça önemli ve gerekliydi.¹¹ İlhanlılar, Türkiye Selçukluları ve Kilikya Ermenilerini kendilerine tâbi hâle getirmişlerdi. Aynı zamanda Papalık ve Kıbrıs'la da yakın temas hâlindeydiler. Bu sebeple Anadolu toprakları, Memlûk-Altın Orda ticareti için güvenli değildi. Bundan dolayı Bizans kontrolündeki boğazlar üzerinden sağlanan ulaşım daha önemli hâle gelmiştir. Bu transit ticaret Bizans için de oldukça kârlıydı.¹² Bizans eski ihtişamlı günlerini çoktan geride bırakmıştı. Fakat jeopolitik konumunun yanı sıra ve teo-stratejik konumu sayesinde hâlâ önemli bir bölgesel güç olmayı sürdürüyordu. Zira Bizans, Memlûk tebaası olan Ortodoks Rumların hamisi konumunda olup, Memlûklarla ilişkilerinde Hristiyan hak ve hukukunun takipçisi ve koruyucusu konumundaydı. Bütün bu sebepler, Memlûk ve Bizans Devletleri arasında diplomatik ve ticari ilişkiler geliştirilmesinin temel faktörleridir.

İlk Antlaşma: Sultan Baybars ve İmparator VIII. Mikhail Palaiologos

Memlûk-Bizans Devletleri arasında diplomatik ve ticari ilişkiler, Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277) ve Bizans İmparatoru VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282) döneminde başladı. Bizans İmparatoru Mikhail, Sultan Baybars'a 1261/1262 (hicri 660) yılında bir mektup göndererek onunla iyi ilişkiler kurmak suretiyle müttefik olmak istediğini, ne zaman yardıma ihtiyaç duyarsa bütün gücüyle yardım edeceğini dile getirerek ittifak

-
- 11 Burada bahsedilen beyaz köle ticareti olup, bu köleler Memlûk devlet yapısının temel taşı oluşturmaktaydı. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır, TTK, Ankara, 2015; Kazım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlukleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, İstanbul 1987, s. 436-437; P.M. Holt, "Memluk Sultanlığında Devlet Yapısı", *Türkçe cev. Samira Kortantamer, Belleten*, LII, Ankara 1988, s. 227-246; Samira Kortantamer, "Memluklerde Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. II, İzmir, 1984, ss. 27-45.
- 12 Bizans'ın Karadeniz ve Akdeniz'deki ticari faaliyetleri hakkında bkz. Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Brill Publishers, Leiden, 2012; Angeliki E. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 34/35, 1980/1981, ss. 177-222.

teklif etti.¹³ Sultan Baybars bu teklifi olumlu karşılayarak cevabı bir mektupla birlikte Emir Seyfeddin Kurzî ve Kadı Esileddin Hoca İmam adlı elçilerini çeşitli hediyelerle Bizans'a gönderdi. İmparator, 1262 yılının Haziran veya Temmuz ayında (hicri Şaban 660) İstanbul'a ulaşan heyete büyük ihtimam göstermiştir. Memlûk İnşâ Divanı'nın başkanı İbn Abdüzzâhir'in¹⁴ ifadesine göre imparator, elçiler gelir gelmez dinlenmelerinden önce huzuruna çağırılmış ve onlara çok güzel muamele etmiştir. Elçiler; aralarında Moğol esirleri, atları, teçhizatları ve bir de zürafanın yer aldığı hediyeleri imparatora arz etmiş ve bunlar arasında en çok zürafa dikkat çekmiştir.¹⁵ Sultanın mektubu okunduktan sonra elçilerle gitmek üzere hediyelerle birlikte Bizans elçilik heyeti hazırlanmıştır.¹⁶ Bizans heyetinin Kahire'ye ulaşmasından sonra antlaşma süreci tamamlanmıştır. İki devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen bu ilk antlaşmanın ağırlık noktasını ticari konular oluşturmıştır. Bu antlaşmaya göre; Bizans İmparatoru Mikhail Palaiologos, Memlûk Devleti'ne tâbi Müslüman tüccarların Bizans toprakları üzerinden Altın Orda'ya (Bilad-ı Kıpçak) geçişine müsaade edecek; Bizans limanları ve boğazları, Memlûk ticaret gemilerinin Altın Orda'yla (Bilad-ı Kıpçak) gidiş-gelişine açık olacak ve böylece Memlûk-Altın Orda denizyolu irtibatını

- 13 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fî Sîret el-Melik ez-Zâhir*, thk. Abdülaziz el-Huveytir, Riyad, 1976, s. 88, Türkçe çev. İbn Abdüzzâhir, *Kâtibin Gözünden Sultan Baybars*, çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 52.
- 14 İbn Abdüzzâhir (1223-1293), Sultan Baybars zamanında İnşâ Divanı'nın başkanlığını yürütmüştür. Kitâbet konusunda büyük bir şöhrete sahip olan müellif, devletlerarası yazışmalar ve taklidler gibi önemli belgeleri kaleme almıştır. Sultan Baybars, Sultan Kalavun ve Sultan el-Eşref Halil'in biyografilerini yazmıştır. Bkz. Asri Çubukçu, "İbn Abdüzzâhir", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIX, İstanbul, 1999, ss. 289-291.
- 15 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 88, 124-125, çev. s. 52, 77-78; Çağdaş Bizanslı tarihçi Georgios Pachymeres'in (ö. 1310) anlatımları da bu olayları desteklemektedir. Ayrıca Pachymeres, konu hakkında bazı detaylar da sunmaktadır. Bahsettiğine göre imparator aynı dönem hem İlhanlı hükümdarına hem de Memlûk sultanına elçiler göndermiştir Böylece birbirine düşman iki hükümdar ile aynı anda diplomatik ilişkilere girilmiştir. Bkz. Georges Pachymeres, *Relation Historique*, C. I, ed. A. Failler, çev. Vitalien Laurent, Paris, 1984, s. 234-239.
- 16 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 125, çev. s. 78. İbn Abdüzzâhir burada bir ayrıntıya daha yer vererek Sultan Baybars'ın Mısır'a dönen elçilik heyetinde bulunan iki Bahrî memlûkün uygusuz halleri sebebiyle cezalandırılmasını emrettiğini ve onların çalıştırılmak üzere Nil Nehri üzerinde bulunan Ravza Adası'ndaki kaleye gönderildiğini kaydetmiştir.

sürekli tutacak; Sultan Baybars'tan mühürlü mektup taşımayan tüccarların geçişine izin verilmeyecek; Bizanslı tüccarların Memlûk Devleti topraklarında özellikle Mısır ve Doğu Akdeniz'de (Levant/Bilâdüşşam) ticaret yapmalarına izin verilecek; ticaret yollarının korunması ve güvenliğinden hem Bizans İmparatoru hem de Memlûk Sultanı sorumlu olacaktı.¹⁷

İki taraf arasında imzalanan bu ilk siyasî ve ticari antlaşma, ilişkilerin gelişmesine önemli katkı sağladı. Bu antlaşmayla Kuzey Karadeniz havzası (Bilâd-ı Kıpçak) Memlûklar için önemli bir köle tedarik merkezi hâline geldi.¹⁸ Her ne kadar Bizans tarihçisi Pachymeres "Memlûk sultanı köleleri Karadeniz'den geçirmek zorluğuyla karşılaştıkları için bu denizin ağzını tutan imparatorlardan müsaade almıştır," diyerek durumu ifade etse de işin gerçeği karşılıklı çıkar ilişkisidir. Sultan Baybars, devlet adamlığı ve ileri görüşlülüğüyle bu dostluk ve ticari iş birliği antlaşması sayesinde, Bizans İmparatorluğu'nu Haçlılarla mücadelesinde etkisiz hâle getirerek, Doğu Akdeniz'deki Haçlıları vurma planını yürürlüğe sokmuştur. Zira Memlûk Devleti bu antlaşmayla bir yandan iki ülke arasındaki ticaret yolunu güvence altına alırken, diğer yandan da Doğu Akdeniz'deki Haçlılara yardım ve erzak sağlayan Latinlere karşı Bizans'ın yanında durmasını sağlamıştır. Bizans'la aynı zamanlarda Sicilya'yı yöneten Hohenstafuen Hanedanı'yla da yakın ilişkiler kuran Sultan Baybars olası Haçlı tehdidine karşı tedbir alarak, Doğu Akdeniz'de Haçlılara karşı başarılı mücadeleler vermiştir.¹⁹

İbn Abdüzzâhir'in kaydına göre, Bizans'a daha önce elçi olarak gönderilen Emir Fârisüddin Akkuş el-Mesudî döndükten sonra İmparator Mikhail'in Sultan Baybars'tan Melkanîlerden (Melkit) bir patriği işleri denetlemesi için İstanbul'a gönderme-

17 İbn Şeddâd, *Tarih el-Melik ez-Zâhir*, thk. Ahmed Huteyt, Kahire, 1973, s. 307; Anne F. Broadbridge, "Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalawun", *Mamluk Studies Review*, C. V, The University of Chicago, 2001, s. 103; İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 140; Fethi Salim Hamidî, "Alakatu Dıblomasiyye beyne'l İmbaratoriyyeti'l-Bizantiniyye ve Devleti'l-Memalik", S. 75, 2018, s. 334.

18 Hamidî, "Alakatu Dıblomasiyye", s. 334.

19 R. Stephen Humphreys, "Ayyubids, Mamluks and the Latin East in the Thirteenth Century" *Mamluk Studies Review*, vol. II, Chicago 1998, s. 14-15; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1986, s. 47.

sini talep ettiği anlaşılmaktadır.²⁰ İmparatorun isteğine olumlu cevap veren Sultan, Melkanîlerden Reşid el-Kehhâl'ı seçerek el-çisi Emir Fârisüddin Akkuş el-Mesudî'yle birlikte İstanbul'a gönderdi.²¹ Bizans İmparatoru, İstanbul'un Latinlerden geri alındığı günün yıldönümünde gelen Memlûk heyetini büyük bir saygı ve muhabbetle karşıladı. Bu ziyaret sırasında İmparator, elçi Emir Fârisüddin Akkuş'a şehri gezdirirken bir mekânı işaret edip "Bu camiye, sultanın onun sevabını Allah'tan alması için bıraktım" diyerek caminin onarım işini Sultana verdiğini söyledi.²² İmparatorun bu jestinden oldukça memnun kalan Sultan Baybars, İbn Abdüzzâhir'in ifadesiyle "İslam'ın şiarını küfür beldelerinde yükseltmek için hazırlıklar yaptı."²³ Cami için abbâdan hasırlar,²⁴ yaldızlı kandiller, üzeri yazılı örtüler, tütsülükler (buhurdanlıklar), seccadeler, anber, misk, üd ve gül suyu gönderdi.²⁵ Bu işin gerçekleşmesinde etkili rol oynayan elçi Emir Fârisüddin Akkuş vazifesini tamamladıktan sonra Patrik Reşid el-Kehhâl'la birlikte İmparatorun değerli hediyeleriyle İstanbul'dan Kahire'ye yola çıktı. Kahire'ye ulaşan heyet, Sultanın huzuruna çıktığında Patrik Reşid el-Kehhâl içinde gümüş mücevherler, altınlar ve değerli kumaşların olduğu kıymetli hediyeleri Sultana takdim etmiş an-

20 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 129, çev. s. 80.

21 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 129, çev. s. 80; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb fi Fünûni'l-edeb*, C. XXX, thk. Necib Mustafa Fevvâz-Hikmet Küşlü Fevvâz, Beyrut, 2004, s. 34; el-Aynî, *Ikdu'l-cumân fi Tarihi Ehli'z-zemân*, C. I, thk. M. Muhammed Emin, Kahire, 2010, s. 332; S. Abdülfettah Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve eş-Şam*, Kahire, 1976, s. 272.

22 Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, C. XXX, s. 34; el-Aynî, *Ikdu'l-cumân*, C. I, s. 332; Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 272. Süleyman b. Abdülmelik döneminde (715-717) gerçekleşen İstanbul muhasarası esnasında Mesleme b. Abdülmelik tarafından burada "Mesleme Camii" olarak adlandırılan bir cami yaptırılmıştı. Bkz. Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 2, 2009, s. 118. Tuğrul Bey'in Anadolu seferleri esnasında 1049-1050 yıllarında Bizans ile yapılan anlaşma şartlarında Bizans İmparatoru'nun bu camiye ve yanında bulunan medreseyi tamir ettirme şartı bulunuyordu. Bkz. M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 56; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 52. Bu cami, Haçlıların İstanbul'u işgali sırasında yakılıp yıkılmıştı.

23 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 129, çev. s. 81.

24 Abbâdan, Basra'nın güneyinde Fars Körfezi kıyısında, hasır dokumaları ile meşhur bir beldedir. Bkz. en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, C. XXX, s. 34, dpn. 3.

25 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 129, çev. s. 81; el-Aynî, *Ikdu'l-cumân*, C. I, s. 332; Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 272.

cak sultan bunların hepsini patriğe bırakmıştır.²⁶ Bizans İmparatoru Mikhail Palaiologos bir yandan Memlûk Devleti'ne karşı iyi niyetini kanıtlamak, diğer yandan da iki taraf arasındaki ilişkileri geliştirmek için bu caminin Memlûk sultanı tarafından onarımına izin vermiştir. Sultan Baybars'ın caminin yeniden inşası ve tefrişini yapması Bizans imparatoru ve Müslümanların nazarında gerek Dârü'l-İslamda gerekse de Dârü'l-küffarda Müslümanların hamisi olduğunu göstermesi bakımından önemli bir adımdı.

İki ülke arasındaki dostça münasebetler, Memlûk-Altın Orda arasındaki siyasî ve ticari ilişkilerin sağlıklı bir şekilde devam etmesini sağlayacak, Bizans deniz sahasını kullanan elçi ve tüccarlarla ilişkiler kuvvetlenecekti. Dolayısıyla Sultan Baybars'ın Altın Orda Hanı Berke'yle (1257-1266) ilk siyasî teması, Bizans'la yaptığı antlaşmadan sonra gerçekleşmiştir. Baybars, 1261/1262'de (hicri 660) Altın Orda Hükümdarı Berke Han'ın mektubuna cevaben onu İlhanlı Hükümdarı Hülâgü'ye karşı kıskırtan ve onunla savaşmanın cihat olduğunu, âlemin kurtuluşu için kendisiyle dost ve ortak olduğunu ifade eden bir mektup kaleme aldırdı. Baybars'ın mektubunu taşıyan Memlûk elçilik heyetinde Emir Kurşbek ve Fakih Mecdeddin er-Rûdrâverî bulunuyordu. Emir Kurşbek, Harizmşâhlarda candârlık görevinde bulunmuş bir Türk'tü ve Altın Orda memleketini ve lisanını iyi derecede biliyordu.²⁷ Heyet, 1262 yılının Kasım veya Aralık ayında (hicri Muharrem 661) yola çıkarak İstanbul'a ulaşmış ve İmparator Mikhail tarafından gayet güzel karşılanmıştı. Memlûklerle aynı zamanda Berke Han'ın elçileri de İstanbul'a ulaşmıştı. Memlûk heyetinde bulunan elçi Fakih Mecdeddin hastalanınca Berke Han'ın elçileri Emir Celaleddin b. Kâdı ve Şeyh Nured-din Ali ed-Dımaşkî ve Bizans elçilik heyetiyle birlikte Kahire'ye geri dönmüştür. Diğer Memlûk elçisi Emir Kurşbek'in başında bulunduğu heyet, Berke Han'ın elçileriyle birlikte Altın Orda ülkesine gitmek üzere yolculuklarına devam etmişlerdir. Uzun bir yolculuğun ardından Berke Han'ın otağına varan heyet, zi-

26 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 129, çev. s. 80-81; el-Aynî, *Ikdu'l-cumân*, C. I, s. 332

27 Marie Favereau, "The Golden Horde and the Mamluks: The Birth of a Diplomatic Set-Up (660-5/1261-7)", *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frederic Bauden, Malika Dekkiche, Leiden, Brill, 2019, s. 319.

yaretlerinin ardından yanlarında Altın Orda elçileriyle birlikte İstanbul üzerinden 1264 yılında Kahire'ye dönmüştür.²⁸ Memlûk-Altın Orda arasındaki ziyaret trafiğinde Bizans İmparatoru, elçilik heyetlerinin geliş-gidişlerinde sadece vasıta olmuyor aynı zamanda yardımcı da oluyordu. Bizans kendi elçilik heyetini de pek çok kez Altın Orda ve Ceneviz elçilik heyetleriyle birlikte deniz yoluyla Memlûk Devleti'ne gönderiyordu. Bilindiği üzere köle tedarik zincirinin en önemli halkası Cenevizli tüccarlardı.²⁹ Bu sebeple İstanbul-Kahire arasında sayısız gemi yolculuğu bir biri ardına yapılmaktaydı.

Krizler ve Ara buluculuk: Elçi Alıkoyma, II. İzzeddin Keykâvus ve Altın Orda

Memlûk-Bizans ilişkileri belli bir hatta ve usulünce devam ederken Bizans'tan beklenmeyen bir hamle geldi. Aralarında İstanbul'da hastalanması nedeniyle Kahire'ye dönen Memlûk elçisi Fakih Mecdeddin'in de bulunduğu Bizans, Altın Orda ve Ceneviz ile Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un elçileri İskenderiye'ye gelmiştir. Bu sırada Sultan Baybars Gazze'de olduğu için Sultan nâibi Emir İzzeddîn el-Hillî'ye kendisi dönünceye kadar bütün elçilere iyi muamele edilmesini

28 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 140, 215-218, çev. s. 88-89, 145-147; el-Aynî, *İkdu'l-cumân*, C. I, s. 361; Favereau, "The Golden Horde", s. 320-321. İbn Abdüzzâhir kıymetli eserinde elçi Emir Kurşbek başkanlığındaki Memlûk heyetinin Altın Orda topraklarına yolculuk güzergâhından başlayarak, Altın Orda otağından, otağda uygulanan protokol kurallarından ve Berke Han'ın yanında bulunan baş hatununa kadar oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bkz. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 215-218, çev. s. 145-147. Berke Han'ın otağı ve hanımları ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbn ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve Camiü'l-ğurer*, C. VIII, thk. Ulrich Harman, Kahire, 1971, s. 99-101.

29 Ceneviz'in aracılık ettiği köle ticareti hakkında bkz. Reuven Amitai "Diplomacy and Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-Examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the late Thirteenth Century in the Light of the Existing Early Correspondence", *Oriente Moderno Nuova Serie*, 88/2, 2008, s. 349-368; Andrew Ehrenkreutz, "Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century", *The Islamic Middle East 700-1900*, Ed. A.L. Udovitch, The Darwin Press, 1981, s. 335-345; Hannah Barker, *That Most Precious Merchandise: The Mediterranean Trade in Black Sea Slaves, 1260-1500*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2019.

emretmişti.³⁰ Kahire'ye döndüğünde elçileri kabul ederek büyük bir misafirperverlikle ağırlamış ve onlara çok değerli hediyeler vermişti. Altın Orda elçisi tarafından Sultana takdim edilen mektupta Berke Han, Baybars'tan Hülâgü'ye (1256-1265) karşı Fırat Nehri tarafına askerî birlik sevk etmesini istemiş ve Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a yardımcı olmasını tavsiye etmişti.³¹ Gelen mektupların okunmasının ardından Sultan Baybars, Emir Fârisüddin Akkuş ve Şerif İmadüddin el-Hâşimî'yi elçi olarak hazırlattıktan sonra Berke Han'ın elçileri ve büyük hükümdarların dahi hazinelerinde eş bulunmayan birbirinden kıymetli hediyelerle birlikte 25 Temmuz 1263 tarihinde Altın Orda ülkesine gitmek üzere gönderdi.³² Ne var ki bu elçilik heyeti, İmparator Mikhail tarafından İstanbul'da alıkonuldu ve zorunlu ikamete mecbur edildi. Bu haber 1264 yılının Haziran veya Temmuz ayında (hicri Ramazan 662) Sultan Baybars'a ulaştı.³³ Yaşananlara oldukça kızan Baybars, patrik (kuvvetle muhtemel İskenderiye Rum Patriği) ve piskoposları çağırarak ahdinden dönenin Hristiyan dinine göre nasıl değerlendirileceğini sormuş ve onlar da kimden bahsettiğini bilmeden cezasının aforoz olacağını söylemişlerdi. Bunun üzerine Baybars, onlara İmparator Mikha'il'in yeminin de içinde bulunduğu Yunanca (Grekçe) antlaşmayı göstererek İmparatorun, elçilerini tutuklattığını ve bu suretle de Hülâgü'nün tarafında yer alarak yemininden döndüğünü söylemiştir. Ardından bir Rum (Yunan) filozof, rahip ve piskoposu bir mektupla İmparatora elçi olarak göndermiştir.³⁴ Mektubunda

30 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 170-171, 214-215 çev. s. 111, 145; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, C. XXX, s. 54; Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 82; Favereau, "The Golden Horde" s. 313.

31 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 171, çev. s. 111; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, C. XXX, s. 54.

32 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 171-173, çev. s. 111-114; İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 97; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, C. XXX, s. 54; el-Yûnînî, *Zeylû Mir'atî'z-zemân*, C. I, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1954, s. 537; el-Aynî, *Ikdu'l-cumân*, C. I, s. 362.

33 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 202, çev. s. 135; İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 97-98; el-Yûnînî, *Zeyl*, C. II, s. 197; P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290) Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1995, s. 119; Süleyman Özbek, *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 65.

34 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 202-203, çev. s. 135-136.

imparatora kızan tavrının yanı sıra eğer bunu Berke Han'la arası bozuk olduğu için yaptıysa iki devlet arasında arabuluculuk yapabileceğini de ifade etmiştir.

Elçilerin alıkoyulması vakasıyla aynı zamanlarda İmparator Mikhail, Memlûk ve Altın Orda aleyhine başka bir iş daha yapmıştı. Moğollara karşı yenilgiye uğrayarak Bizans'a sığınmış Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'u oğullarıyla birlikte Meriç Irmağı tarafındaki Enez (Ainos) Kalesi'ne hapsedmişti. Bu durum bardağı taşıran son damla olmuş ve Berke Han, Nogay komutasında 20.000 kişilik kuvvetini Bizans üzerine göndermişti. Bulgar Çarı ile birlikte hareket eden Altın Orda kuvveti Balkanlardaki Bizans topraklarında ilerlemeye başlamıştır.³⁵ II. İzzeddin'in düşmanlarıyla iş birliği yaparak kendi tahtını ele geçireceğinden şüphelenmesi, Memlûklar ve Altın Orda'nın kendisine II. İzzeddin'i desteklemesi hususunda yaptıkları baskı ve bunların yanı sıra Memlûk-Altın Orda elçilik heyetleri İstanbul'dayken, Hülagü'nün elçilerinin de burada olması, İmparatoru yürüttüğü çift taraflı siyasetin ortaya çıkacağı konusunda endişelendirmiş ve onun bu şekilde davranmasında etkili olmuştur. Ancak gerek Altın Orda'nın Bulgarlarla birleşerek üzerine yürümesinden ve gerekse de Sicilya başta olmak üzere³⁶ Latin Avrupa'daki düş-

35 Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus Moğollara karşı tek başına karşı koyamamış ve gelişen olaylar sonucunda ülkesini terk ederek, Sultan Baybars tarafından davet edilse de Antalya üzerinden Bizans'a sığınmayı uygun görmüştür (1262). İstanbul'da bulunduğu vakit Baybars ve Berke ile haberleşmeye devam etmişti. Bir müddet sonra İmparator Mikhail, düşmanca tavır göstererek onu yakınları ile birlikte Meriç Irmağı tarafındaki Enez (Ainos) Kalesi'ne hapsedmiştir. Bkz. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, yay. O. Turan, Ankara, 1943, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000, s. 56-57; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, C. II, yay. A. Sadık Erzi, Ankara, 1956, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, s. 638-639, çev. s. 160-161; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK yay., Ankara, 1987, s. 582-585; İbn Şeddâd, *el-Melik ez-Zâhir*, s. 78; el-Yûnînî, *Zeyl*, C. II, s. 160-161; Georges Pachymeres, *Relation Historique*, C. I, s. 306; Kılıç, *Nikiforos Grigoras*, s. 194-195.

36 Sicilya ve Bizans arası ilişkilere dair bkz. Birsal Küçüksipahioğlu, "Sicilya ve Napoli Kralı Charles d'Anjou'nun 1261'den Sonra Bizans'ı Zapt Etme Girişimi", *Sosyoloji Yıllığı (Tarihte Doğu-Batı Çatışması)*, Semavi Eyice'ye Saygı, İstanbul, 2005, ss. 306-311; aynı yazar, "Birinci Haçlı Seferi'nden Fethedene Kadar Batılıların İstanbul'u Ele Geçirme Çabaları", *Tarih Dergisi*, S. 66 (2017/2), İstanbul, 2017, ss. 35-46.

manlarının tehdidine karşı bu tutumundan vazgeçerek, heyeti serbest bıraktı.³⁷ Hemen ardından Sultan Baybars'a değerli hediyeler taşıyan elçilik heyetini Kahire'ye göndererek yaptıklarından dolayı özür diledi.³⁸ Bunun yanı sıra Balkanlarda bozulan siyasi duruma karşı Altın Orda hanını tarafsız kalmaya ikna etmesi için Sultandan ara buluculuk yapmasını da talep etti. Sultan Baybars, Bizans-Altın Orda münasebetlerinin bozulmasını istemiyordu. Böyle bir durum Memlûk-Altın Orda ilişkilerini derinden etkileyebilirdi. Bu sebeple anlaşmazlığı çözmek için II. İzzeddin'i teslim etmesi şartıyla elçi Emir Fârisüddin Akkuş'u Altın Orda-Bizans arasında ara buluculuk yapması için görevlendirdi.³⁹ Elçi Akkuş, gerçeği gizleyip Nogay'a kendi isteğiyle İstanbul'da kaldığını söyleyerek ortamı yumuşatmaya çalıştı. Nogay ise onun ifadesinden emin olmak için söylediklerini yazıya aktarmasını istedi. Ardından Nogay, Enez Kalesi'nden II. İzzeddin Keykavus ile oğulları Mesud ve Keyumers'i çıkarttı.⁴⁰ Daha sonra İmparator Mikhail, elçi Akkuş'u kendi elçileri ve bir antlaşma metniyle birlikte Berke Han'ın huzuruna gönderdi. Mektubunda Berke Han'a her yıl üç yüz atlas giysi göndereceğini de taahhüt etti.⁴¹ Böylece Sultan Baybars'ın girişimleriyle Bizans-Altın Orda arasında sulh gerçekleşti. Nogay'la birlikte Berke Han'ın huzuruna varan elçi Akkuş ise İstanbul'da alıkonulduğu gerçeğini burada ifade etti. Berke Han, her ne kadar bu duruma kızsada da Sultan Baybars'la münasebetleri iyi olduğu

-
- 37 İbn ed-Devadârî evvela elçi Şerif İmadüddin'in ardından da elçi Fârisüddin Akkuş'un geldiğini yazmış ve yaklaşık iki yıl sonra geri dönen bu heyetin yanlarında hediye edilmek üzere bulunan hayvanların telef olduğunu kaydetmiştir. Bkz. İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 98.
- 38 İbn Şeddâd, *el-Melik ez-Zâhir*, s. 78; İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 98; Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 272.
- 39 İbn Şeddâd, *el-Melik ez-Zâhir*, s. 78; İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 98; Broadbridge, *Mamluk Legitimacy and Mongols*, s. 100.
- 40 İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye*, s. 639-640, çev. C. II, s. 161-162; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 76-77, çev. 57, 104-105; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971, s.518; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK yay., Ankara, 2014, s. 270. II. İzzeddin Keykavus, Selçuklu tahtına bir daha geri dönememiş ve 677/1278-79 yılında Kefe'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Şeddâd, *el-Melik ez-Zâhir*, s. 78.
- 41 İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 98; el-Yûnûnî, *Zeyl*, C. II, s. 198; İbn Şeddâd, *el-Melik ez-Zâhir*, s. 78.

için onu cezalandırmadı.⁴² Kahire'ye dönüş yolunda Elçi Akkuş İstanbul'a gelmiş, Bizans İmparatoru'nun Sultan Baybars'a şükranlarını ifade eden yaklaşık kırk bin dinar tutarında değerli hediyeyi de yanında getirmiştir.(1266).⁴³

Karadeniz'den Akdeniz'e: Memlûk-Bizans-Altın Orda İlişkileri

Berke Han'ın ölümünden sonra Mengü Timur'un tahta çıkması sebebiyle Sultan Baybars, en yakın müttefiki olan Altın Orda'ya 1267 yılının Ekim veya Kasım ayında (hicri Safer 666) taziye ve tebrik mektubu yazdı. Mektubunda Mengü Timur'u Hülagü'nün ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abaka'ya (1265-1282) karşı kışkırttı.⁴⁴

Sultan Baybars, Suriye'de Haçlılara karşı ardı ardına yaptığı büyük fetihlerin ve Kilikya Ermenilerine yaptığı başarılı seferinin ardından Kahire'ye döndü.⁴⁵ 10 Eylül 1268 tarihinde Almanya, Sicilya, Barselona, Nûbe (Nubya) gibi çeşitli devletlerden gelen çok sayıda elçilik heyetini kabul etti. Bunlar arasında Bizans İmparatoru Mikhail'in elçisi de vardı.⁴⁶ İmparator mektubunda gerilime, hoşnutsuzluğa ve tehdide sebebiyet veren görüşlerinden vazgeçtiğini yazmıştı. Devamında ise sultanın elçilerini onunla anlaştıktan sonra geri gönderdiğini, sonrasında Berke Han'ın vefatı ve yeğeni Mengü Timur'un tahta geçmesi sebebiyle bir sıkıntı yaşandığını, ikili ilişkilerin eskisi gibi devam etmesi arzusunda olduğunu beyan etmiştir.⁴⁷ Bizans elçisinin gelişinin

42 İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 98; İlyas Kamalov, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 4, 2005, s. 6.

43 1267 yılının Mart ayında Mısır'a dönen elçi Fârisüddin Akkuş, yaşananlardan dolayı Sultan Baybars nezdinde bütün itibarını kaybetmiştir. Bkz. el-Yûnûnî, *Zeyl*, C. II, s. 199.

44 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 288, çev. s. 203.

45 1260 yılından Ermenilerin başkenti Sis'in düşürülme tarihi olan 1375 yılına kadarki zaman zarfında Memlûklar ve Ermeniler arasında devam eden seferler ve savaşlar hakkında bkz. Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C. VIII, S. XVI, Ankara, 2015, ss. 171-206.

46 İbn ed-Devadârî, *Kenzü'd-dürer*, C. VIII, s. 99.

47 Burada bahsedilen elçi salıverilme olayı 1264 tarihli elçi alıkoyulması olayının sonucu değil, yukarıda söz edilen Berke Han'ın vefatı sonrası Mengü Timur'un tahta çıkışı sebebiyle gönderilen elçilik heyeti ile ilgili olsa gerektir. Değerlendirme için bkz. Ahmet Usta, *Memlûk Sultanlığı'nın*

bir diğer amacının da İlhanlı Hükümdarı Abaka adına arabuluculuk yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Zira Sultan ile aralarındaki sulha Abaka'nın da dâhil edilmesini, onun da Sultan ile yapılacak barışı ve Altın Orda'yla uzlaşmayı kabul ettiğini bildirmişse de bu talep, Sultan tarafından kabul edilmemiştir.⁴⁸ Anlaşılan o ki Mengü Timur'un elçileri de aynı zamanda Kahire'de bulunuyordu. Sultan Baybars, Altın Orda elçilerine bir mektup vererek Mengü Timur'a Bizans İmparatoru ile alakalı gelişmeleri anlatmış ve onu affetmesini istemiştir. Bunun yanında İlhanlılara karşı birlikte kuvvetli bir kuşatma yapmayı da teklif etmiştir.⁴⁹

Tarihler 1272 yılının Ağustos veya Eylül ayını (hicri Safer 671) gösterdiğinde Sultan Baybars, Kahire'de Bizans, Altın Orda ve İlhanlı elçilerini ağırlıyordu. Bu ziyarette Bizans İmparatoru'nun Memlûklar ve İlhanlılar arasında barış yapılması için tekrar arabuluculuk yaptığı anlaşılmaktadır.⁵⁰ Elçiler hemen sonrasında Eylül veya Ekim (Rebiülevvel) ayında ülkelerine gönderilmişlerdir. Altın Orda'ya gidecek heyet ise 1273 yılının Şubat veya Mart ayında (hicri Şaban 671) hazırlanmıştır. Memlûk elçileri Emir es-Sevâbî, el-Mihmandâr, Bedreddin b. Aziz el-Hâcib yanlarında Mengü Timur'un istediği bitkisel ilaçların da içinde bulunduğu hediyeler ve Mengü Timur'un elçileri ile birlikte Altın Orda'ya gönderilmiştir. Sultan bu heyetle birlikte gönderdiği mektubunda Abaka ile olanları, Bire kuşatmasını ve kazandığı zaferi anlatmıştır.⁵¹ 1275/1276 yılının Aralık veya Ocak ayında (hicri Recep 674) Bizans, Altın Orda, Cenova ve diğer bazı devlet elçileri, Dımaşk'tan dönen Sultan Baybars tarafından huzura kabul edilmişlerdi. Bu görüşmelerde Ceneviz elçileri ile bir antlaşma imzalanmıştır. Muhtemelen bu antlaşmada köle tedarik zincirinin en önemli halkası olan Cenevizli tüccarların güvenliğinin sağlanması ve imtiyazlar hususu ele alınmıştır.

Bizans İmparatorluğu ve Kilikya Ermeni Krallığı İle Diplomatik ve Ticarî İlişkileri: Doğu Akdeniz Ticareti ve Tüccarlarına Yeni Bir Yaklaşım (1260-1291), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2020, s. 109.

48 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü 'z-zâhir*, s. 334-335, çev. s. 240; en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, C. XXX, s. 103; Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik Münasebetleri", s. 90; Amitai, "Diplomacy and the Slave Trade", s. 360-361.

49 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü 'z-zâhir*, s. 335, çev. s. 240.

50 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü 'z-zâhir*, s. 404, çev. s. 294.

51 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü 'z-zâhir*, s. 411, çev. s. 298.

Bizans ile münasebetler Sultan Baybars'ın 1277 yılındaki ölümüne kadar devam etmiş ve sürekliliğini korumuştur. Sultan Baybars bir yandan Avrupalı devletlerle de irtibat hâlindeydi. An-kona hâkimi Şarl (Charles), İşbiliye (Sevilla) kralı Alfonso, Sicilya Kralı Charles d'Anjou ile elçi teatisi ve hediyeleşmeler olmuştu.⁵² 1264 yılının Haziran veya Temmuz ayında (Ramazan 662) Fran-sa Kralı'nın Marsilya Sahibi kardeşi Kral Şarl'ın (Charles) elçisi beraberinde boz renkli sungurlar, çeşitli eşyalar ve kumaşlar ile birlikte dostluk ve güven içeren mektubuyla birlikte gelmişti.⁵³

Sultan Kalavun Zamanında İmzalanan Geniş Kapsamlı Ticaret Antlaşması

Sultan Kalavun (1279-1290) tahta çıktıktan sonra cülûs ha-berini diğer devletlere olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'na da bildirdi. Bunun için 1280 yılının Temmuz veya Ağustos ayında (hicri Rebiülâhir 679) Emir Nâsırüddin b. el-Muhsinî el-Cezerî ile İskenderiye Patriği Anbasyos'u (Athanasius)⁵⁴ İmparator Mikhail'e elçi olarak gönderdi. Mektubunda Sultan Baybars'tan bu yana devam ettirilen dostluk ve ticaret antlaşmasını devam ettirmek niyetinde olduğunu belirtti.⁵⁵ Memlûk elçiliğini büyük bir misafirperverlik ve saygıyla karşılayan İmparator VIII. Mik-hail, Sultan Kalavun ile muvafık olduğunu ve dostluk ilişkisinin devam ettirilmesinden duyacağı memnuniyeti bildirerek daha önce imzalanan ittifakın şartlarının devam etmesini istedi. Bu-nun için hazırlattığı metni, heyeti ile birlikte Sultan Kalavun'un huzurunda yemin edilmesi için Kahire'ye gönderdi.⁵⁶ İmpara-torun mektubu Aralık 1281 veya Ocak 1282'de (hicri Ramazan 680) Kahire'ye geldi.⁵⁷ Bizans antlaşma metni Sultan Kalavun

52 Konu hakkında bkz. M. Peter Holt, "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Baybars (658-76/1260-77)", *Nottingham Medieval Studies*, S. XXXII, Brepols Publishers, Turnhout 1988, ss. 180-195.

53 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 201, çev. s. 134-135.

54 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-Usûr fi Sireti'l-Melik el-Mansur*, thk. Dr. Murad Kamil, Kahire, 1961, s. 73. Âşur bu patriğin Kıpti Patriği VII. Hanna (Ioannes) olduğunu yazmıştır. Bkz. Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 273.

55 Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 273.

56 Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 273.

57 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 204; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi Sinâ-i'l-inşâ*, C. XIV, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire, 1919, s. 72; Marius Ca-

tarafından da düzenlenerek onaylandıktan sonra bir nüshası Bizans heyetine eşlik eden Memlûk elçisi Necmeddîn Şuveyhî ile 1283/1284 (hicri 682) yılında İmparatora gönderildi. Ancak antlaşmanın son hâli VIII. Mikhail'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Andronikos'a (1282-1328) sunuldu. Memlûk heyeti yeni İmparator II. Andronikos'un adına düzenlenen yemin metni ile Kahire'ye döndü. Bunun üzerine Sultan Kalavun, antlaşmanın yeni imparator tarafından tasdiki için II. Andronikos'a bir mektup hazırlatarak onu hem kutlamak hem de babası için taziye de bulunmak üzere elçisi Emir Nâsirüddin Muhammed b. el-Halebî el-Cezerî ve İskenderiye Patriği Anbasyos'u kıymetli hediyelerle birlikte 21 Mart 1284 tarihinde İstanbul'a gönderdi.⁵⁸

İmparator Mikhail'in ölümünden dolayı uzun süren imza sürecinin ardından tarafların tüm şartlarına bağlı kalmayı taahhüt ve yemin ettiği bu antlaşmaya göre Memlûk Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında dostluk ve iş birliği bağları güçlendirilecek; bu antlaşma kendilerinden sonra gelecek oğulları zamanında da geçerli olacak; iyi niyete dayalı ciddi ittifaklar yoluyla barış ve güvenlik ilişkilerini sürdürecektir. Antlaşmalar imzalanacak; iki devlet birbirlerine savaş ilan etmeyecek, olası ihtilaflar diplomatik yollarla çözülecek; Bizans İmparatoru Memlûk Devleti düşmanlarının kendi sınırlarından geçişine müsaade etmeyecek,

nard, "Un Traité Entre Byzance et l'Egypte au XIIIe Siècle et les Relations Diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les Sultans Mamlûks Baibars et Qalâ'un", *Byzance et les Musulmans du Proche Orient*, IV, London, Variorum, 1973, s. 198. Memlûk Divanı'nda Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilen metnin üzerine aynı senenin Muharrem ayı kaydedilmiştir. Mektubun Arapça çevirisi günümüze ulaşmış, Yunanca aslı kaybolmuştur. Konuya dair bilgi için Dimitri A. Korobeinikov, "Diplomatic Correspondence between Byzantium and the Mamluk Sultanate in the Fourteenth Century", *Al-Masaq*, V. 16, No 1, Mart 2004, ss. 53-74; Türkçe çev. "XIV. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu ve Memlûk Sultanlığı Arasındaki Diplomatik Yazışmalar", çev. Murat Keçiş-Uğur Dede, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX/I, 2016, ss. 305-330.

- 58 Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 239; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfetü'l-Mulûkiyye fî Devleti't Türkîyye*, thk. Abdülhamid Salih Hamdân, Dârü'l-Mısriyye el-Lübânîyye, tarihsiz, s. 108; İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 54-55; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, C. XIV, s. 76; Canard, "Un Traité s. 199; Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 126; Angeliki E. Laiou, "Byzantine Trade with Christian and Muslims and the Crusades", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Ed. Angeliki E. Laiou, Roy Parviz Motahedeh, Washington, Dumbarton Oaks, 2001, s. 189-191.

Memlûklara karşı herhangi bir saldırgan eylemde onlara yardım etmeyecek; iki devlet arasında gidip gelen tüccarların güvenliği temin edilecek, tüccarlar ve elçiler herhangi bir engel, düşmanlık ve haksızlığa uğramayacak; iki devletin tüccarları taşıdıkları mallar üzerinden gümrük vergisi ödeyecek, hukuki sorumlulukları yerine getirmek suretiyle özgürce ticaret yapabilecek; iki ülke arasında at alım-satımı yapılabilecek; iki taraf Akdeniz'deki korsan faaliyetlerine karşı iş birliği yapacak, dost iki devlet çalınmış malları taşıyanları tutuklayacak; Bizans İmparatorluğu Bilâd-ı Sudak'tan (Altın Orda ve Karadeniz civarından) Memlûk ülkesine ve Memlûk ülkesinden söz konusu bölgeye giden bütün tüccarların güvenli geçiş noktası olacaktır.⁵⁹

Bu antlaşma ile iki devlet arasında siyâsî, askerî ve ekonomik emellere hizmet eden diplomatik ilişkiler kurulması amaçlanmıştır. İki hükümdar da iyi niyet, sadakat ve dostluğa dayalı ilişkilerinin uzun süre devam edeceğini tasdik etmişlerdir. Böylece Memlûkların bel kemiğini oluşturan Karadeniz'in kuzeyindeki limanlardan Cenevizli tüccarlar tarafından Memlûk ülkesine yapılan köle ticaretinin devamlılığı ve Memlûkların Altın Orda ile ticaret ve siyasetinin sürekliliği sağlanmıştır. Ancak Bizans İmparatoru, kendi dinlerine göre Hristiyanların köleleştirilmesinin yasak olması sebebiyle Hristiyan kadın ve erkek köle ticaretinin yapılmamasını şart koşturmuştur. İmparatorun bu şartına karşı Sultan Kalavun, Sudak ve Karadeniz'den gelen tüccarlara bir engel çıkarılmaması maddesi ile karşılık vermiştir. İki tarafın tüccarlarına karşılıklı ticaret serbestliği getirilmiş ve ilerisi için vergi muafiyetinin önü açılmıştır. Ticaret ve seyahatin yapılmasındaki en önemli husus yol güvenliği olduğu için bu konuda korsan saldırılarına da dikkat çekilmiş ve böyle bir durum karşısında her iki devletin sorumlulukları beyan edilmiştir. Ayrıca iki devlet birbirlerine savaş ilan etmemek veya diğer güçleri birbirlerine karşı

59 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 204-207; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, C. XIV, s. 74-78; İbnü'l-Furât, *Tarihu'd-düvel ve'l-Mülûk*, C. VII, s. 229-233; Marius Canard, "Le Traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalâ'un", *Byzantion*, V/2, 1935, s. 678; Hayat Nâsir Hacı, "Ba'du'l-eb'â-di'l-Iktisâdiyye li Saltanatı'l-Memâlik", *Havliyyâtü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İc-timâiyye*, 2002, s. 47-49. Ayrıca bkz. F. Dölger, "Der Vertrag des Sultans Qalâ'un von Ägypten mit dem Kaiser Mikhail VIII Palaiologos (1281)", *Serta Monacensia Franz Babinger*, Leiden, Brill, 1952, s. 60-79.

düşmanlığa azmettirmemek konusunda anlaşarak güvenlik konusunda da ittifak sağlanmıştır. Bu maddenin koyulmasının en önemli sebebi, Memlûkların Bizans'ın Latinler ile iş birliğinden duydukları tedirginlikti. Zira Bizans İmparatoru VIII. Mikhail, 1274 yılında yapılan II. Lyon Konsili'nde Papa X. Gregory'ye karşı uzlaşmacı bir tavır sergileyerek Türklere karşı düzenlenecek bir Haçlı seferine katılacağı hususunda güvence vermişti. Ancak Papa X. Gregory'nun 1276 yılında ölümü ve Sicilya Kralı Charles de Anjou ile Bizans İmparatorunun çatışan menfaatleri bu ittifakın kısa sürede ortadan kalkmasını sağlamıştı. Bu sebeple Memlûk-Bizans arasındaki ilişkilerin niteliğinin belirlenmesi gerekiyordu. Bizans, Memlûkların karşı karşıya olduğu tehditlerde sadece tarafsız kalmayacak, aynı zamanda Memlûkların lehine güç ve araçlarını da kullanacaktı. Savunma alanında konulan bu madde Bizans'ın, Memlûk Devleti'nin müttefiki olarak -daha önce Birinci Haçlı Seferi'nde olduğu gibi- olası düşman saldırısında topraklarını açamayacağı anlamına geliyordu.

XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticari Faaliyetler

Sultan Kalavun zamanında yalnız Bizans ile değil Çin, Hint, Yemen gibi doğu memleketlerinden gelen tüccarlar için kanunnameler (mersumlar) çıkarılmış ve bütün tüccarlara iyi muamele edileceği, adaletli davranılacağı, kendilerinin ve mallarının güvende olacağı hususunda teminat verilmişti.⁶⁰ Bunun yanında Avrupalı devletlerle de antlaşmalar imzalanmıştı. Bu kapsamda Aragon kralı III. Alfonso ile bir antlaşma yapılmış ve ülkesinde tuttuğu 70 esiri iyi niyetinin göstergesi olarak salıvermişti.⁶¹ Kastilya Kralı X. Alfonso (1252-1282) ile de hediyeleşmeler olmuş, iki devlet 1281 yılında bir savunma antlaşması imzalamış ve Barselona ile de görüşmeler olmuştu.⁶² Ayrıca Sicilya Kralı James ile 1289 yılında bir antlaşma yapılmıştı.⁶³ Görüldüğü üzere Katolik İspanya ve Sicilya ile Memlûk Devleti arasında değerli hediyeler-

60 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 236-237; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, C. XIII, s. 340-342.

61 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 156.

62 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 160.

63 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 156; Hacı, "Ba'du'l-eb'âd", s. 43.

le ilişkiler sağlamlaştırılarak, ticari ittifaklar ve siyasi antlaşmalar imzalanmıştır. Söz konusu antlaşmalar doğrultusunda Avrupalı bu devletler, Latin Avrupa'dan gelecek herhangi bir tehdide karşı Memlûk Devleti'nin yanında yer alacaklardı.⁶⁴ 1291 yılında son Haçlı kalesi Akka'nın Memlûklar tarafından ele geçirilmesinden sonra Aragon Kralı II. James (1291-1327) ile Memlûklar arasında ikinci bir diplomatik antlaşma yapıldı. Ayrıca Fransa, Venedik ve Pizza ile de ticari antlaşmalar imzalandı.⁶⁵ Buna karşı Cenevizli bazı denizcilerin korsanlık yaparak Memlûk ticaretine zarar vermesi üzerine Sultan Kalavun, ülkesindeki Cenevizlilerin bütün faaliyetlerini askıya almıştı. Bu durum üzerine Cenova Meclisi, en üst düzey yetkili olan Albert Spinola'yı yanında konsolos ve tüccarlarla birlikte Memlûk ülkesine göndererek Sultan Kalavun ile 13 Mayıs 1290 tarihinde diplomatik ve ticari bir antlaşma imzaladı.⁶⁶ Arapça kaleme alınan bu antlaşma Albert Spinola'nın yazısıyla Latince'ye tercüme edildi.⁶⁷ Söz konusu bu antlaşmalarla Avrupalı devletler, aynı zamanda hac için Kudüs'e ulaşım ve muamelelerini de kolaylaştırıyorlardı.⁶⁸ Bu sayede Memlûklar, Doğu Akdeniz ticaretinde başat bir konuma gelmişti.

XIV. yüzyılda Bizans'ın yanı sıra Doğu ve Batı ülkeleri ile akdedilen antlaşmalar, ticari faaliyetleri oldukça olumlu etkilemiştir. Her ne kadar 1291 yılında son Haçlı kalesi Akka'nın Memlûklar tarafından ele geçirilmesi sonucu Papa IV. Nicholas (1288-1292) öncülüğünde Memlûklar ve Müslümanlara karşı ambargo uygulanmış ve bundan dolayı Memlûk hâkimiyetinde olmayan Mağusa ve Ayas Limanları ön plana çıkmışsa⁶⁹ da Av-

64 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 159-160.

65 Hacı, "Ba'du'l-eb'âd", s. 44.

66 Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015, s. 130-131.

67 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 165-169; Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 142-43.

68 Sultan Kalavun zamanında Batı ile diplomatik ilişkilere dair bilgi için bkz. M. Peter Holt, "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Qalâwûn (678-89/1279-90)", *Journal of Royal Asiatic Society*, Vol. 121, no. 2, Cambridge 1989, ss. 278-289.

69 Seyit Özkutlu, "Ortaçağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)", *Belleten*, 83 (297), Ankara, 2019, s. 503-504. Aynı yazarın konu hakkında bilgi veren doktora tezi için bkz. *Medieval Famagusta: Socio-Economic and Socio-Cultural Dynamics (13th to 15th Centuries)*, yayımlanmamış doktora tezi, Birmingham Üniversitesi, 2015.

rupalı tüccarların Memlûklarla ticarete devam ettiği anlaşılmaktadır. Papa IV. Nicholas daha sonra bu durumu kabullenmek zorunda kalmış ve bu sebeple 1290 tarihli bildirisinde geri adım atarak ambargonun barış zamanlarında hafifletilmesini kabul etmek durumunda kalmıştır.⁷⁰ Papa IV. Clement (1342-1352) ve IV. Innocent (1352-1362) dönemlerinde ise Memlûklarla ticaret serbestisi getirilmişti. Bu politika değişimin en önemli sebeplerinden biri Latin tüccarların Anadolu Türk beylikleri ile ticari bağlantısının kesilmesi suretiyle söz konusu beyliklerin ekonomik yönden çökertilmek istenmesiydi.⁷¹

1281-1290 yılları arasında Cenevizli noterler tarafından Pera ve Kefe Limanlarında kayıt altına alınan noter defterleri, ticari ilişkilerdeki canlılığa ışık tutmaktadır. Bu kayıtlar, Batılı tüccarların Memlûk topraklarındaki ticari faaliyetlerinin yanı sıra, Müslüman tâcirler hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.⁷²

70 David Jacoby, "The Supply of War Materials to Egypt in the Crusader Period", *Commercial Exchange Across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, II, Ashgate, 2005, s. 124-125. Papalık tarafından 1162 yılından 1344 yılına kadar sistematik bir şekilde uygulanmaya çalışılan ambargolar hakkında bkz. Nicholas Coureas, "Controlled Contacts: The Papacy, The Latin Church of Cyprus and Mamluk Egypt, 1250-1350", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, IV, Vermeulen, U. ve Steenbergen, V. J. (eds.), Leuven 2005, ss. 400-407; M. Kenneth, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, Vol. 4, American Philosophical Society, Philadelphia 1976-78; Nicolas Coureas, "Controlled Contacts: The Papacy, The Latin Church of Cyprus and Mamluk Egypt, 1250-1350", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, no. IV., Vermeulen, U. ve Steenbergen, V. J. (eds.), Leuven 2005, ss. 395-408; David Jacoby, "The Supply of War Materials to Egypt in the Crusader Period", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, vol. 25, 2001, ss. 102-132; Gerardo Ortalli, "Venice and Papal Bans on Trade with the Levant: The Role of the Jurist", *Mediterranean Historical Review*, no. 10, Taylor and Francis, London 1995, ss. 242-258; Stefan Stantchev, *Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy in Europe and the Mediterranean ca. 1100- ca. 1500*, PhD thesis, University of Michigan, Michigan 2009. Doğu Akdeniz'de Mağusa ve Ayas Limanlarının ön plana çıkışı hakkında bilgi için bkz. Özkutlu, *Medieval Famagusta*.

71 Özkutlu, "Ortaçağ'da Papalık", s. 509.

72 Özkutlu, "Ortaçağ'da Papalık", s. 500. Ayrıca noter kayıtlarına dair bilgi için bkz. *Actes des notaires génois de Péra et de Caff a, de la fi n du treizième siècle: (1281-1290)*, Bucharest: Académie Roumaine, Études et Recherches II, (ed.) Brătianu, Gheorghe, Bucharest 1927; Genes et l'outre-mer I: Les actes de Caff a du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290), (ed.) Michel Balard, Paris-The Hague: Mouton 1973; Gheorghe Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caff a, de la fi n du treizième siècle: (1281-*

Pera ve Kefe’de kayıt altına alınan noter defterleri, buradaki Latin tüccarların sık sık Mısır ve Suriye’yi ziyaret ettiklerini; Samsun, Sinop, Trabzon, Kırım, Kıbrıs, Tebriz, Tana (Azak) ve İzmir gibi Karadeniz’den Akdeniz’e uzanan sahil limanlarına sıklıkla uğradıklarını göstermektedir.⁷³

Sultan Kalavun’un döneminde yapılan antlaşma ile sağlaşılan Memlûk-Bizans ilişkileri, Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed (Birinci dönem saltanatı: 1293-1294, İkinci dönem saltanatı: 1299-1309, Üçüncü dönem saltanatı: 1310-1341) ile onun çağdaşı Bizans İmparatoru II. Andronikos (1282-1328) ve III. Andronikos (1328-1341) arasında yaşanan diplomatik ve ekonomik münasebetler ile çok daha yoğunlaştı.⁷⁴ Bizans elçileri sık sık Kahire’yi ziyaret etti. 1313 yılında Sultan Nâsır Muhammed’e kırk çuha ipek atlas, şahinler ve yırtıcı kuşlar (atmaca, doğan) gönderen İmparator Andronikos, Memlûk topraklarında yaşayan Hristiyanların durumunun iyileştirilmesini ve kapalı olan bir kilisenin açılmasını talep ediyordu. Söz konusu kilise talebi, Kalavun zamanında da yapılmış fakat kabul görmemişti. Sultan Nâsır Muhammed de evvela babası Kalavun gibi olumsuz karar olsa da sonrasında Andronikos’un ısrarları ile buna izin vermişti.⁷⁵

13 Nisan 1314 tarihinde bir Bizans elçisinin Altın Orda Hükümdarı Özbek Han’ın elçilik heyeti ile birlikte Kahire’ye geldiği görülmektedir.⁷⁶ 1316 yılında ise aralarında Bizans elçisinin de olduğu doğudan ve batıdan sekiz elçi Kahire’ye gelmiştir. Böylesi muazzam bir durum tarihçi el-Makrizî’nin ifadesiyle “daha önce Memlûk ülkesinde hiç görülmemiştir”.⁷⁷ Yine 1325 yılında Bizans elçisinin yanı sıra Aragon, Ermeni, Altın Orda, İlhanlı, Nûbe ve Gürcü elçileri Memlûk Devleti ile ilişkilerini güçlendir-

1290), Académie Roumaine, Études et Recherches II, Bucharest 1927, s. 198, no: CLXXXIX; Michel Balard, *Genes et l’outre-mer I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290)*, Paris-The Hague: Mouton 1973, s. 151, no. 389.

73 Özkutlu, “Ortaçağ’da Papalık”, s. 501.

74 Hacı, “Ba’dü’l- eb’âd”, s. 38.

75 Âşur, *el-Asru’l-Memâlikî*, s. 273.

76 en-Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb*, C. XXXII, thk. İbrahim Şemseddin, Lübnan, 2004, s. 158.

77 el-Makrizî, *Kitâbü’s-sülûk li Ma’rifeti Düveli’l-mülûk*, C. III, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Lübnan, 1997, s. 517.

mek için sultanın huzuruna gelmişlerdi.⁷⁸ Söz konusu devletler Memlûklarla yaptıkları siyasi ittifaklar ile ekonomik kazanımlar ve sosyal imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu durum Memlûk ekonomisini güçlendirmiş, ülkedeki yabancı tüccar sayısı ve ticaret hacmi artmıştı. Beyrut, Akka, Remle, Kûs ve Fustat gibi bazı şehirler iktisadî anlamda ön plana çıkmıştı. Hindistan ve Çin'den getirilen ürünler Kızıldeniz'deki Aden, Zebid, Mekke, Medine, Cidde, Ayzab ve Kûs Limanları ile Kahire'ye götürülüyor, oradan da Nil üzerinden İskenderiye ve Dimyat Limanlarına taşınıyordu. Kârimî tüccarların⁷⁹ Hindistan ve civarından getirdiği baharatlar ile Mısır şapına ve şekerine duyulan ihtiyaç, Avrupa'nın bu ürünlerin tedarikine verdiği önemi artırıyor, bu durum da İskenderiye'yi Avrupalıların nazarında daha da önemli bir konuma getiriyordu. Tüccarlar şehre gelirken Memlûkların ihtiyaç duyduğu, özellikle gemi yapımı ve askerî amaçlarla kullanılan kereste, demir, katran gibi ham maddeler ile hububat ve köle taşıyor, şehirden ayrılırken de bahsi geçen şap ve şekerin yanı sıra, baharat, pamuk ve keten başta olmak üzere pamuklu kumaşları gemilerine yüklüyorlardı.⁸⁰

Mısır limanları ile ticarette Sakız, Rodos, Girit, Kıbrıs ile Çukurova'daki Ayas ve Korykos (Kız Kalesi) liman şehirlerini kullanan Bizanslı tüccarlar, uzun mesafeli ticaretlerinde bu noktalardan durak ya da mal ikmal merkezi olarak yararlanmışlardır. Böylece İskenderiye'ye Girit'ten peynir, Anadolu'dan tıbbi amaç-

78 el-Makrizî, *Kitâbü's-sülûk*, C. III, s. 79.

79 Kârimî tüccarları hakkında bilgi için bkz. Sato Tsugitaka, "Slave Traders and Kârimî Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study", *Mamluk Studies Review*, C. X, 2006, s. 141-155; Cüneyt Kanat, "Kârimî", *DİA*, EK-II, İstanbul, 2019, s. 26-28; Walter J. Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/2, 1958, s. 157-174; Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, 2004, s. 71-87.

80 Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 87, 116; David Jacoby, "Western Merchants, Pilgrims, and Travelers in Alexandria in the Time of Philippe de Mézières (ca. 1327-1405)", *Philippe de Mézières and His Age: Piety and Politics in the Fourteenth Century*, Leiden, Brill, 2012, s. 403-404; aynı yazar, "The Supply of War Materials to Egypt in the Crusader Period", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, vol. 25, Jerusalem 2001, s. 102; Amitai, "Diplomacy and Slave Trade", s. 363; Fischel, "The Spice Trade", s. 163.

lı bitkiler ile kereste taşınmış, başta ipek olmak üzere Bizans üretimi çeşitli kumaşlar ile ahşap mobilyalar da ihraç edilen ürünler arasında yer almıştır. Bu gemiler İskenderiye dönüşünde ise doğuya özgü çeşitli baharatların yanı sıra cam ürünleri ve boya sanayinde kullanılan çividi Bizans topraklarına taşımıştır.⁸¹

İskenderiye, Mısır'ın Akdeniz'e açılan en önemli kapısı olduğu için burada çeşitli milletlerin konaklama ve ticaret merkezi olan funduklar (fondoca) bulunmaktaydı.⁸² Bununla ilgili olarak Bizans, Memlûklarla yaptığı antlaşmanın sağladığı imtiyazlarla 1375 yılında Sultan Şaban ve 1385'te Sultan Berkuk dönemlerinde İskenderiye'de konsolosluk açma talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine İskenderiye'de "Greci" olarak anılan Bizans konsolosluğu açılmış ve buraya konsolos ataması gerçekleştirilmiştir.⁸³

Ayrıca ilişkilerin bu sürece gelmesinde Memlûk-Altın Orda arasında gerçekleştirilen bir siyasi evlilik de etkili olmuştur. Sultan Nâsır Muhammed, Özbek Han'ı tahta çıkışı dolayısıyla tebrik etmek ve bunun yanında Cengiz Han soyuna mensup bir Altın Orda hatunu ile evlenmek arzusunu bildirmek için bir elçilik heyetini 1314 yılında Altın Orda'ya göndermişti. Uzun süre devam eden elçi ve hediye teatilerinin ardından Sultan, Altın Orda Sarayı'nda Memlûk sultanının elçisi olarak çalışan Alaaddin Aydoğdu el-Harizmî'nin de katkısıyla Cengiz Han soyun-

81 David Jacoby, "Byzantine Traders in Mamluk Egypt", *Latins, Greeks and Muslims: Encounters in the Eastern Mediterranean, 10th-15th Centuries*, XI, England, Ashgate, 2009, s. 253-254.

82 Memlûkların en büyük ithalat ve ihracat merkezi İskenderiye'de bulunan funduklar ticaret merkezi olup, tüccarlara konaklama, ticaret yapma ve ticari emtiaları ile hayvanlarını muhafaza imkânı veriyordu. Mimari açıdan hana benzeyen bu yapılar, genel itibarıyla yabancılara ev sahipliği yapan, onları ve mallarını güven içinde barındıran yerlerdi. Burada bulunan Gayrimüslimlerin kendi din, kanun ve geleneklerine göre yaşamaları Memlûk garantörlüğündeydi. Fondaconun içinde tüccarların hamam, fırın, lokanta, depo, kilise gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri yerler vardı. Konu hakkında yapılmış bir araştırma için bk. Fatma Akkuş Yiğit, "İskenderiye'de Venedik Ticareti, Konsolosları ve Fondaco'su", *Ege ve Başkan Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İzmir, 2015, ss. 19-36. Ayrıca konu hakkında bkz. R. Olivia Constable, "Funduq, Fondaco and Khan in the Wake of Christian Commerce and Crusade", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, (ed.) Laiou, Angeliki-Mottahedeh, P. Roy, Dumbarton Oaks Papers, Washington D. C. 2001; Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 108-109.

83 Âşur, *el-Asr u'l-Memâlikî*, s. 274-275; Hacı, "Ba'du'l-eb'âd", s. 40; Jacoby, "Byzantine Traders", s. 257, 263.

dan Tulunbiye Hatun (Tolunbay) ile nişanlandı.⁸⁴ Altın Orda'nın başkenti Saray şehrinde yapılan eğlenceden sonra Tulunbiye Hatun, elçilik heyeti ile yüz elli emir, altmış cariy ve Saray kadısından oluşan kalabalık bir düğün alayıyla 17 Ekim 1319 tarihinde Altın Orda'dan Mısır'a gitmek üzere deniz yoluyla hareket ederek 1320 yılının Mayıs ayında İskenderiye'ye ulaştı.⁸⁵ Bu yolculuk esnasında Altın Orda heyeti İstanbul'dan geçerken Bizans İmparatoru III. Andronikos tarafından oldukça iyi karşılanmış ve İmparator, gelin alayını ağırlamak için 60.000 dinar harcama yapmıştı.⁸⁶ Esasen Sultan Nâsır Muhammed'in iki devlet arasındaki bağları kuvvetlendirmek amacıyla yaptığı bu siyasi evliliğin zamanlaması tesadüf değildir. Zira bu dönemde Memlûk-İlhanlı münasebetleri olumlu bir seyirde devam etmekteydi. Hâlbuki İlhanlı tehdidi, Memlûk-Altın Orda devletlerini müttefik yapan en önemli unsurlardan biriydi ve dolayısıyla ilişkilerin olası bozulma ihtimaline karşı kuvvetlendirilmesi siyasi aklın gereği idi.

Memlûk Ülkesindeki Hristiyanlar ve Memlûk-Bizans Diplomasisindeki Yeri

Sultan Nâsır Hasan ve İmparator VI. Ioannes Kantakuzenos

Memlûk Sultanı Nâsır Hasan (1347-1351, 1354-1361) ve İmparator VI. Ioannes Kantakuzenos (1347-1354) zamanında ilişkilerin oldukça iyi bir şekilde devam ettiği görülmektedir. 1348/1349 tarihinde İmparator VI. Ioannes Kantakuzenos'un elçisi Manuel Sergopoulos'un girişimleri ile Sultan Nâsır Hasan ile diplomatik ilişki kurulmuştur. Bizans tarafından gönderilen mektupta

84 en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, C. XXXII, s. 250.

85 el-Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, C. III, s. 25; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi A'yâni'l-Mi'e es-Sâmine*, C. I, tarihsiz, s. 471-472; İbn ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve Câmi' el-Ğurer*, C. IX, thk. Hans Robert Roemer, Kahire, 1960, s. 302; Fatma Akkuş Yiğit, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2016, S. 49, s. 112- 113.

86 Orta Çağ'da yapılan siyasi evliliklerden biri de Bizans-Altın Orda arasında gerçekleşmiştir. Özbek Han'ın eşi Bizans İmparatoru III. Andronikos'un kızı Beylûn Hatun'dur. Bkz. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000, s. 486, 497.

İmparator, Sultandan pek çok konuda yardım ve destek istemiş olup buna karşılık Sultan Hasan tarafından 30 Ekim 1349 tarihli cevabî bir mektup gönderilmiştir.⁸⁷ Bu kapsamda Kudüs'te yaşayan ve bu kutsal mekâna hac için gelen Hristiyanların durumu, Hristiyan mahallesinde bulunan St. George Kilisesi'nin onarımı, diğer kilise ve manastırların Memlûk Devleti'nin himayesinde tutulması konusundaki talepler, Sultan tarafından karşılık bulmuştur.⁸⁸ Bir kanunname (mersum) ile sadece Kudüs'te yerleşik olan Hristiyanlar değil hac farızası için buraya gelen Hristiyanların da himaye edileceği bildirilmiştir.

İmparatorun bir diğer isteği de Kudüs Patrikliği ile ilgiliydi. 1340 (veya 1341) yılında Kudüs patrikliğine seçilen Lazaros'un Sultan Nâsır Muhammed tarafından ataması onaylandıktan sonra III. Andronikos'a (1328-1341) bir mektupla bu durum bildirilmişti. Kantakuzenos'un tarihine göre İstanbul'a gelen Lazaros'un yeni görevi imparator tarafından da tasdik edilmişti. Ancak keşiş Gerasimos'un önderliğindeki bir grup piskopos, Lazaros'un seçilmesine itiraz etmiş ve anlaşmazlığın çözümü için Andronikos, durumun incelenmesi talebiyle Memlûklara bir elçi gönderene kadar Lazaros'tan İstanbul'da kalmasını istemiştir. Ancak imparatorun beklenmedik ölümü, elçiliğin Kahire'ye dönmesini engellemiş ve ardından yaşanan iç savaşta Lazaros, Kantakuzenos'un yanında yer almıştı. Hatta 1346'da Kantakuzenos ve eşi İrine'nin Edirne'de yapılan taç giyme törenini gerçekleştiren patrik de Lazaros olmuştur. Bizans'ta yaşanan iç çekişmeler sonucunda Kantakuzenos'un baş düşmanı İstanbul Patriği Ioannes Kalekas, Lazaros'u suçlu bulunarak mahkûm etmiş ve onun yerine Kudüs Patrikliğine Gerasimos'un ataması yapılmıştır. Bu atamanın onayı Sultan Nâsır Muhammed'in ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Nâsır Ahmed tarafından 1342'de yapıl-

87 Bu mektubun orijinal Arapçası kayıp ancak Yunanca çevirisi mevcut olup, bu çeviri nüsha Kantakuzenos tarihinde yer almaktadır. Bkz. *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Ed. L. Schopen, 3 vols, Bonn, 1828, 1831, 1832. Canard, bu Yunanca mektubu Fransızca'ya çevirmiştir. Bkz. M. Canard, "Une lettre du Sultan Malik Nâsir Hasan à Jean VI Cantacuzène (750/1349)", *Extrait des Annales de l'Institut des études orientales d'Alger*, Vol. 3, Larose, Paris, 1937, s. 27-52.

88 Canard, "Une Letter du Sultan Hasan", s. 49; Jacoby, "Byzantine Traders", s. 256.

mişti.⁸⁹ İlerleyen süreçte Kantakuzenos Bizans tahtına oturmuş ve Sultan Hasan'dan Kudüs patrikliğinden azledilen Patrik Lazaros'un görevine iade edilmesi hususunda ricada bulunmuştur. Onun bu isteği geri çevrilmeyerek, yerine getirilmiştir.⁹⁰ Ayrıca İmparator, gönderdiği elçisi ve ona eşlik edenlere hac ziyareti için Kudüs'e gitmeleri konusunda izin verilmesini de istemiş ve Patrik Lazaros bu heyet ile birlikte Kudüs'e gitmiştir.

Sultan Nâsır Hasan, Bizans'a gönderdiği cevabî mektubunda karşılıklı olarak esirlerin serbest bırakılmasını, Memlûk Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkilerin selefleri Sultan Nâsır Muhammed ve III. Andronikos zamanındaki düzeye getirilmesini umduğunu da ifade ederek elçiliğin gelişi vesilesiyle kendisine yöneltilen talepleri ve daha sonra olabilecek talepleri karşılamaya hazır olduğunu ifade etmiştir.⁹¹ Sultan Nâsır Hasan mektubunda tahttaki meşruiyeti konusunda Kantakuzenos'u desteyen cümlelere yer vermeyi de ihmal etmemiştir.⁹²

Sultan Nâsır Ferec ve İmparator II. Manuel Palaiologos

Memlûk-Bizans arasındaki diplomatik faaliyetler, elçilik teatileri ve hediyeleşmelerle devam ettirilmiş; Bizans, Memlûk topraklarında yaşayan Ortodoksların hamiliği vazifesini sonuna dek sürdürmüştür. Bu kapsamda İmparator II. Manuel Palaiologos (1391-1425) Sultan Zâhir Berkuk'tan (1390-1399) sonra oğlu Sultan Nâsır Ferec'e (1399-1412) bir elçi gönderdi. Arapça yazılışı ile "Surmuş" adında İstanbullu bir tüccar olan bu elçi, 25 Haziran

89 S. Kyriakidis, "The Letter of the Mamluk Sultan al-Nasir Hasan to the Emperor John VI Kantakouzenos (30 October 1349)", in *Graeco-Africana Proceedings of the International Conference on Graeco-African and Afro-Byzantine Studies at the University of Johannesburg* (27 Oct-1 Nov. 2014). Supplement to *Ekklesiastikos Pharos*, eds. T. Sansaridou-Hendrickx, and B. Hendrickx, Johannesburg, 2016, s. 145'ten naklen Kantakouzenos, C. III, s. 91.

90 Kyriakidis, "The Letter", s. 145; Âşur, *el-Asru'l-Memâlikî*, s. 274.

91 Canard, "Une Letter Nasir Hasan", s. 51; Kyriakidis, "The Letter", s. 148; N. Oikonomides, "Byzantine Diplomacy, A.D. 1204-1453: means and ends", in J. Shepard-S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*. Aldershot, 1992, s. 74-75, 80-81.

92 Kyriakidis, "The Letter", s. 148.

1411 tarihinde Kahire'ye ulaştı.⁹³ Yanında Sultan için getirdiği beş yırtıcı kuşun (atmaca, doğan) da olduğu değerli hediyeler ile birlikte getirdiği mektup, Memlûk divanında Yunanca'dan Arapça'ya Seyfeddin Sudun ve bir Melkânî Patriği (İskenderiye Ortodoks Patriği) tarafından çevrilerek devletin arşivine kaydedildi.⁹⁴ Bu mektupta iki devlet arasında uzun zamandır devam eden iyi ilişkilerin neticesi olarak sevgi ve dostluğun devam edeceği ifade edildikten sonra Bizans İmparatoru, Memlûk ülkesindeki Bizanslı tüccarlara, Memlûk tebası Hristiyanlara ve patriklere sultanın hüsnü muamelesinin devam etmesi arzusunda olduğunu ve ülkedeki kiliselerin de sultanın himayesi altında olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Ne var ki Sultan Ferec, bu sırada Suriye'de iç mücadelelerle uğraşırken Dımaşk'ta uğradığı bir suikastle öldürüldüğü için bu mektubu görememiştir.⁹⁵

Her ne kadar Bizans, bu tarihlerde Osmanlı baskısı altında zorlu süreçlerden geçse de Memlûk ülkesinde bulunan patriği aracılığıyla Memlûk tebaası Hristiyanların durumundan haberdar olmaktaydı.⁹⁶ Bizans'ın bu zor durumundan dolayı iki devlet arasındaki mektuplaşmalarda ticari mevzulardan ziyade dinî konulara ağırlık verilmekteydi. Bu yönüyle Sultan Nâsır Hasan'ın cevapladığı mektubun içeriğinden çok farklı olmayan bir içeriğe sahip bu mektupla iki ülke aralarındaki geleneksel ilişki devam ettirilmek istenmiştir. Talep-cevap niteliğindeki bu mektuplaşmada dinî konular ağırlıklı olsa da ticaret mevzuu tamamen göz ardı edilmemiştir. Sultan, kendi topraklarında ticaret yapan Bizanslı tüccarların güvenliğinin ve serbest dolaşımının sağlanacağını ve onlara âdil muamele edileceğinin de teminatını vermiştir. Bütün bunlar iki ülke arasında ticaretin daha önce yapılan antlaşmaların gerekliliği olarak devam ettiğini göstermektedir.⁹⁷

93 el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, C. VIII, s. 121-122; Jacoby, "Byzantine Traders", s. 260. Jacoby, Surmuş adlı tüccarın imparatorun mektubundan anlaşıldığına göre sık sık Mısır'a gittiğinden ve adının orijinal şeklinin de "Sommas" veya "Zomas" olabileceğini yazmıştır.

94 el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, C. VIII, s. 121-122. Yunanca aslı mevcut olmayan mektubun Arapça nüshası el-Kalkaşendî'nin *Subhu'l-a'sâ* adlı eseri sayesinde günümüze ulaşmıştır. Bkz. *Subhu'l-a'sâ*, C. VIII, s. 121-122; Hacı, "Ba'du'l-eb'âd", s. 53.

95 Jacoby, "Byzantine Traders", s. 260.

96 el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, C. VIII, s. 121-122.

97 Laiou, "Byzantine Trade", s. 191; Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy in the Mediterranean", s. 193; Canard, "Une Lettre du Nasir Hasan", s. 51.

Memlûk Sultanı Barsbay'dan (1422-1438) Bizans İmparatoru VIII. Ioannes Palailogos'a (1425-1448) gönderilen bir mektubun daha olduğu ve Yunanca'ya tercüme edilen bu mektubun Arapça orijinalinin kaybolduğu bilinmektedir.⁹⁸ Bununla birlikte 1422 senesinde Bizanslı tüccarlar için küçük bir funduk (fondaco) kurulduğu bilgisi de verilmiştir.⁹⁹

XV. yüzyıla gelindiğinde Memlûk-Bizans münasebetleri olumlu seyrini devam ettirmiştir. Ne var ki bölge siyasetinde pek çok şey değişmiştir. XV. yüzyılın hemen başında Bizans, Osmanlı tehdidi ile karşı karşıyaydı. Osmanlılar 1350'li yıllarda Gelibolu'da istihkâm kurmuş, Balkanlarda yayılmış, başkent İstanbul'un etrafını sarmıştı. 1394-1402 yılları arasında İstanbul, Osmanlı kuşatmasında kalmış ve şehre giriş-çıkış zorlaşmıştı. 1396 yılında Osmanlı Devleti ile Haçlılar arasında yapılan Niğbolu Savaşında Osmanlı Sultanı I. Bayezid ezici bir üstünlük sağlamıştı. Bu tarihten sonra Eflak ve Boğdan, Osmanlı egemenliğine girmiştir. Osmanlılar Mora Yarımadasına sefer düzenlemişti. Bütün bu hamlelerle Bizans İmparatorluğu'na Batıdan gelebilecek yardımların önlenmesi amaçlanmış ve böylelikle İstanbul'un fethi için büyük bir avantaj sağlanmıştı. Bizans artık çöküşü yaşamaktaydı. Devlet küçülerek başkent İstanbul ve çevresi ile Ege Denizi'ndeki bazı adalar ile sınırlı hâle gelmişti. İstanbul'un fethinin yakın olduğu bir zamanda 1402 yılında meydana gelen Ankara Savaşı'nda Timur'a mağlup olan Osmanlıların fetret dönemine girmesi ile Bizans'ın ömrü, kısa bir süre de olsa uzamıştır. Diğer yandan Karadeniz'in kuzeyinde Moskova ve Litvanya Knezlikleri büyümüş, 1445 yılında Kazan, 1449'da Kırım Hanlığı kurulmuştur. Altın Orda eski gücünü kaybetmiş ve Memlûklar ile irtibatı XV. yüzyılın yarısına kadar devam edebilmiştir. İlhanlılar ise tarih sahnesinden çoktan çekilmişti. Memlûklara gelince, Timur saldırısı onları da etkilemiş, sonrasında her ne kadar devlet toparlanmaya çalışsa da XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eski gücünü kaybetmiştir.

98 Dimitri, "XIV. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu", s. 326.

99 Jacoby, "Byzantine Traders", s. 257, 263, 264-265.

Sonuç

Orta Çağ'da doğu-batı eksenli dinî ve ideolojik savaşlar devam etse de ticari ilişkiler; antlaşmalar, imtiyazlar, iyileştirmeler gibi usullerle devam etmiştir. Bu durumun bir örneği Memlûk ve Bizans Devletleri arasında yaşanmıştır. XIII. yüzyılın ilk yarısında imzalanan antlaşmalarla iki devlet arasında ticaretin önü açılmıştır. Sultan Kalavun zamanında akdedilen antlaşma, Memlûk-Bizans arasındaki son antlaşma olup Sultan Baybars döneminde imzalanan antlaşmasının ihlali sebebiyle yenilenmiştir. İstanbul-Kahire arasındaki sayısız müzakere ve diplomatik temasların sonucunda imzalanan bu son antlaşma, dönemin uluslararası siyasetinin ihtiyaç ve gereksinimlerini karşılayan maddelerle genişletilmiş olup, iki devlet arasındaki diplomatik ve ticari ilişkilerin güven ortamında yürütülmesini sağlamıştır.

Söz konusu iki devletin münasebetleri, Akdeniz'i Karadeniz'e bağlamıştır. Zira Bizans deniz sahası, Memlûkların Altın Orda ile kurmak istedikleri siyasi, askerî ve ticari ittifakın sağlıklı bir şekilde sürdürülmesini; elçilerin, tüccarların, malların ve gemilerin kesintisiz geçişini sağlamıştır. Bizans elçileri, Memlûk kaynaklarında ifade edildiği şekliyle "alışlageldiği üzere" topraklarından geçen iki ülkenin elçilerine de refakat ediyordu. Esasen bu durum, 1263 yılında Memlûklardan Altın Orda'ya giden elçilik heyetinin İstanbul'da alıkonulması sonrasında bir usul hâline gelmişti. Diğer taraftan Memlûk Devleti'nin stratejik ortağı Bizans'ın Memlûk topraklarına yapılması muhtemel Haçlı saldırılarında Memlûk Devleti'nin yanında yer alacak olması, Sultan Baybars ve Kalavun'un Doğu Akdeniz'deki Haçlılarla mücadelesinde elini güçlendirmişti. Nitekim Kayseriye, Arsuf, Hayfa, Celile, Yafa, Aslis, Şakif Arnun, Safed, Remle, Sur, Antakya ve Trablusşam'ın fethinden sonra 1291 yılında son Haçlı kalesi Akka da ele geçirilerek Haçlılar bu coğrafyadan tamamen çıkarılmıştı.

Öte yandan Bizans İmparatorluğu, Memlûk Devleti'yle siyasi temaslar yoluyla Batı Avrupa'ya (Latinlere) ve İlhanlılara karşı bir tür denge siyaseti izlemiştir. Başta Papalık, Venedik ve Sicilya olmak üzere Katolik Latinlerin Bizans aleyhine yaptığı planlar, Bizans imparatorlarını Memlûklarla ittifaka sevk etmiştir. İki devlet ortak Haçlı tehdidine karşı bölgede savunma hattı oluşturmuştur. Bizans geçmişte edindiği acı tecrübeler sebebiyle

kutsal savaş fikrine karşı, diplomasiyi kullanmıştır. Boğazlardaki transit ticaretin yanında Memlûk topraklarında elde ettiği imtiyazlarla ticaret hacmini de arttırmıştır. Bizans İmparatorları Memlûklarla ilişkilerinden; diplomatik ve ticari kazanımlarının yanı sıra Memlûk idaresi altında yaşayan Melkâniler (Melkitler) başta olmak üzere Ortodoks Hristiyanlara ulaşma fırsatını da bulmuşlardır. Bu sayede Bizans, Kudûs başta olmak üzere kutsal topraklara hac yolunu kolaylaştırmak, hacıları korumak ve güvenliklerini sağlamak, Memlûk ÷lkesinde ikamet eden Hristiyanları himaye etmek, kapalı kiliseleri açtırmak, dinî ayinleri uygulamak ve Bizans esirlerini serbest bırakmak gibi bazı ayrıcalıklar da elde etmiştir. XV. yûzyılda Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasına rağmen Memlûk Sultanları, imparatorların bu konudaki taleplerini yerine getirmeye devam etmişlerdir ki bu durum Bizans'ın diplomatik çabaları ve Memlûkların hoşgör÷lü siyaseti sayesinde mümkün olmuştur. Bizans'ın bu kazanımlarında tercümanlık ve elçilik vazifesi yapan İskenderiye Ortodoks Patrikhanesi'nin diplomatik rol÷ de göz ardı edilmemelidir.

Memlûk Devleti, Bizans İmparatorluğu'nun yanı sıra Latin Avrupa devletleriyle de antlaşmalar yaparak; bölgede barışın tesis edilmesine, korsanlık faaliyetleri ve Haçlı girişimlerinin önlenmesine, kendileri için stratejik önemi bulunan kereste, demir, katran gibi malların tedarikinin aksatılmamasına gayret etmişlerdir. Memlûk-Bizans ticaretinde kuzeyden getirilen köle, kürk ve buğday Memlûklar için, Kızıldeniz yolu ile Uzakdoğu ve Hindistan'dan gelen baharat, kumaş gibi mallar da Bizans için vazgeçilmez olmuştur. Kızıldeniz ve Akdeniz'e komşu olan Memlûk Devleti; Uzak Doğu ile Avrupa arasında uzanan ticaret güzergâhındaki stratejik konumunu iyi değerlendirmiş, uyguladığı akılcı politikalarla yabancı sermayeyi ÷lkesine çekmiş, bu kapsamda Bizans ve Avrupa'dan gelen tüccarlara ticaret, konaklama, vergi muafiyeti ve indirimini gibi hususlarda kolaylıklar sağlayarak Orta Çağ doğu-batı ticaretinde oldukça önemli rol oynamıştır.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK yay., Ankara, 1987.
- Ağır, Abdullah Mesut, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015.
- Akkuş Yiğit, Fatma, "İskenderiye'de Venedik Ticareti, Konsolosları ve Fonda-co'su", *Ege ve Başkan Araştırmaları Dergisi*, C. 2015-2, S. 2, İzmir, 2015, ss. 19-36.
- Akkuş Yiğit, Fatma, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C. VIII, S. XVI, Ankara, 2015, ss. 171-206.
- Akkuş Yiğit, Fatma, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2016, S. 49, ss. 103-120.
- Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, yay. O. Turan, Ankara, 1943, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000.
- Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhani War: 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Amitai, Reuven, "Diplomacy and Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-Examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the late Thirteenth Century in the Light of the Existing Early Correspondence", *Oriente Moderno Nuova Serie*, 88/2, 2008, ss. 349-368.
- Angold, Michael, *A Byzantine Government in Exile Government and Society Under the Laskarids of Nicaea*, Oxford University Press, Oxford, 1975.
- Apak, Adem, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 2, 2009, ss. 95-122.
- Âşur, S. Abdülfettah, *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve eş-Şam*, Kahire, 1976.
- Ayalon, David, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır, TTK, Ankara, 2015.
- el-Aynî, *Ikdu'l-cumân fi Tarihi Ehli'z-zemân*, C. I, thk. M. Muhammed Emin, Kahire, 2010.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK yay., Ankara, 2014.
- Ayönü, Yusuf, "IV. Haçlı Seferinin Ardından Batı Anadolu'da Mücadele Eden İki Rakip: İstanbul Latin Krallığı ve İznik İmparatorluğu", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. I/1, Temmuz 2015, ss. 9-25.
- Barker, Hannah, *That Most Precious Merchandise: The Mediterranean Trade in Black Sea Slaves, 1260-1500*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2019.
- Baybars el-Mansûrî, *Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi Devleti't Tûrkiyye*, thk. Abdülhamid Salih Hamdân, Dârü'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, tarihsiz.
- Broadbridge, Anne F., "Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalawun", *Mamluk Studies Review*, C. V, The University of Chicago, 2001.
- Canard, Marius, "Le Traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalâ'un", *Byzantion*, X/2, 1935, ss. 669-680.

- Canard, Marius, "Un Traité Entre Byzance et l'Egypte au XIIIe Siècle et les Relations Diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les Sultans Mamlüks Baibars et Qalā'ūn", *Byzance et les Musulmans du Proche Orient*, IV, London, Variorum, 1973, ss. 197-224.
- Canard, Marius, "Une lettre du Sultan Malik Nâsir Hasan à Jean VI Cantacuzène (750/1349)", *Extrait des Annales de l'Institut des études orientales d'Alger*, Vol. 3, Larose, Paris, 1937, ss. 27-52.
- Ciociltan, Virgil, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Brill Publishers, Leiden, 2012.
- Constable, R. Olivia, "Funduq, Fondaco and Khan in the Wake of Christian Commerce and Crusade", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, (ed.) Laiou, Angeliki-Mottahedeh, P. Roy, Dumbarton Oaks Papers, Washington D. C. 2001.
- Coureas, Nicholas, "Controlled Contacts: The Papacy, The Latin Church of Cyprus and Mamluk Egypt, 1250-1350", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, IV, Vermeulen, U. ve Steenbergen, V. J. (eds.), Leuven 2005, ss. 395-408.
- Çetin, Altan, "Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, 2004, s. 71-87.
- Çubukçu, Asri, "İbn Abdüzzâhir", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIX, İstanbul, 1999, ss. 289-291.
- Daş, Mustafa, *Bizans'ın Düşüşü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri Tarihi, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1997.*
- Diehl, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Selim Sezer, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 2018.
- Dölger, F., "Der Vertrag des Sultans Qalā'ūn von Ägypten mit dem Kaiser Mikhail VIII Palaiologos (1281)", *Serta Monacensia Franz Babinger*, Leiden, Brill, 1952, ss. 60-79.
- Ehrenkreutz, Andrew, "Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century", *The Islamic Middle East 700-1900*, ed. A.L. Udovitch, The Darwin Press, 1981, ss. 335-345.
- Favereau, Marie, "The Golden Horde and the Mamluks: The Birth of a Diplomatic Set-Up (660-5/1261-7)", *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frederic Bauden, Malika Dekkiche, Leiden, Brill, 2019.
- Fischel, Walter J., "The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/2, 1958, s. 157-174.
- Geanakoplos, Deno John, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282*, Cambridge, Harvard University Press, 1959.
- Gregoras, Nikephoros, *Bizantina Historia*, hzr. L Schopen, I. Bekker, C. I-III, Bonn, 1830-1845.
- Hacı, Hayat Nâsir, "Ba'du'l- eb'âdi'l-Iktisâdiyye li Saltanatı'l-Memâlik", *Havlü-yâtü'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İctimâiyye*, 2002, ss. 11-101.
- Hamidî, Fethi Sâlim, "Alakatu Dıblomasiyye beyne'l İmbaratoriyyeti'l-Bizantiniyye ve Devleti'l-Memâlik", *Âdâbu'r-râfidin*, S. 75, 2018, ss. 331-354.
- Holt, P.M., "Memluk Sultanlığında Devlet Yapısı", *Türkçe cev. Samira Kortantamer, Belleten*, LII, Ankara 1988, ss. 227-246.

- Holt, P. M., *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290) Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1995.
- Holt, P. M., "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Baybars (658-76/1260-77)", *Nottingham Medieval Studies*, S. XXXII, Brepols Publishers, Turnhout 1988, ss. 180-195.
- Holt, P. M., "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Qalāwūn (678-89/1279-90)", *Journal of Royal Asiatic Society*, Vol. 121, no. 2, Cambridge 1989, ss. 278-289.
- Humphreys, R. Stephen, "Ayyubids, Mamluks and the Latin East in the Thirteenth Century" *Mamluk Studies Review*, Vol. II, Chicago 1998.
- Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. L. Schopen, 3 Vols, Bonn, 1828, 1831, 1832.
- Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1986.
- İbn Abdüzzahir, *er-Ravzü'z-zâhir fi Siret el-Melik ez-zâhir*, thk. Abdülaziz el-Huveytir, Riyad, 1976, Türkçe çev. İbn Abdüzzâhir, *Kâtibin Gözünden Sultân Baybars*, çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I-II, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000.
- İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, C. II, yay. A. Sadık Erzi, Ankara, 1956, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996.
- İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi A'yanî'l-Mi'e es-Sâmine*, C. I, tarihsiz.
- İbn ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Camiü'l-ğurer*, C. VIII, thk. Ulrich Harman, Kahire, 1971;
- İbn Şeddâd, *Tarih el-Melik ez-Zâhir*, thk. Ahmed Huteyt, Kahire, 1973.
- Jacoby, David, "The Supply of War Materials to Egypt in the Crusader Period", *Commercial Exchange Across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, II, Ashgate, 2005, s. 102-132.
- Jacoby, David, "Byzantine Traders in Mamluk Egypt", *Latins, Greeks and Muslims: Encounters in the Eastern Mediterranean, 10th-15th Centuries*, XI, England, Ashgate, 2009, ss. 249-267.
- Jacoby, David, "The Expansion of Venetian Government in the Eastern Mediterranean untill The Late Thirteenth Century", *Il Commonwealth Veneziano Tra 1204 e La Fine Della Reububblica Identia e Peculiarita*, Venezia, 2015, ss. 73-106.
- Jacoby, David, "Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages", *Rapporti Meditteranei, Pratiche Documentarie, Presenze Veneziane: Le Reti Economiche E Culturali (XIV-XVI Secolo)*, G. Ortalli ve A. Sopracas (eds.), Venezia, 2017.
- Jacoby, David, "Western Merchants, Pilgrims, and Travelers in Alexandria in the Time of Philippe de Mézières (ca. 1327-1405)", *Philippe de Mézières and His Age: Piety and Politics in the Fourteenth Century*, Leiden, Brill, 2012, ss. 403-425.
- el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a-'şâ fi Sınâati'l-inşâ*, C. XIV, Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire, 1919.
- Kamalov, İlyas, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 4, 2005, ss. 3-20.
- Kanat, Cüneyt, "Kârimî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, EK-II, İstanbul, 2019, ss. 26-28.
- Kenneth, M., *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, 4 Vol., American Philosophical Society, Philadelphia 1976-78.

- Kılıç, Arslan, *Niki foros Grigoras'ın Romaiki İstoria Adlı Eserinin I.-VI. Bölümlerinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2019.
- Koprman, Kazım Yaşar, "Mısır Memlukleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, İstanbul 1987, ss. 436-437.
- Korobeinikov, Dimitri A., "Diplomatic Correspondence between Byzantium and the Mamluk Sultanate in the Fourteenth Century", *Al-Masaq*, V. 16, No 1, Mart 2004, ss. 53-74, Türkçe çevirisi "XIV. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu ve Memlûk Sultanlığı Arasındaki Diplomatik Yazışmalar", çev. Murat Keçiş-Uğur Dede, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX/I, 2016, ss. 305-330.
- Kortantamer, Samira, "Memluklerde Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. II, İzmir, 1984, s. 27-45.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.
- Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Küçükspahioğlu, Birsell, "Sicilya ve Napoli Kralı Charles d'Anjou'nun 1261'den Sonra Bizans'ı Zapt Etme Girişimi", *Sosyoloji Yıllığı (Tarihte Doğu-Batı Çatışması) Semavi Eyice'ye Saygı*, İstanbul, 2005, ss. 306-311.
- Küçükspahioğlu, Birsell, "Birinci Haçlı Seferi'nden Fethetmeye Kadar Batılıların İstanbul'u Ele Geçirme Çabaları", *Tarih Dergisi*, S. 66 (2017/2), İstanbul, 2017, ss. 35-46.
- Kyriakidis, S., "The Letter of the Mamluk Sultan al-Nasir Hasan to the Emperor John VI Kantakouzenos (30 October 1349)", in *Graeco-Africana Proceedings of the International Conference on Graeco-African and Afro-Byzantine Studies at the University of Johannesburg (27 Oct-1 Nov. 2014). Supplement to Ekklesiastikos Pharos*, eds. T. Sansaridou-Hendrickx, and B. Hendrickx, Johannesburg, 2016, s. 144-153.
- Laiou-Thomadakis, Angeliki E., "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 34/35, 1980/1981, s. 177-222.
- Laiou, Angeliki E., "Byzantine Trade with Christian and Muslims and the Crusades", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou, Roy Parviz Mottahedeh, Washington, Dumbarton Oaks, 2001, s. 157-192.
- el-Makrizî, *Kitâbü's-sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-mülûk*, C. II-III, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Lübnan, 1997.
- Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, Türkçe çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul, 2016.
- Nicolle, David, *Dördüncü Haçlı Seferi (1202-04)*, Türkçe çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul, 2013.
- en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb fî Fünûnî'l-edeb*, C. XXX, thk. Necib Mustafa Fevâz-Hikmet Küşlü Fevâz, Beyrut, 2004.
- Ortalli, Gerardo, "Venice and Papal Bans on Trade with the Levant: The Role of the Jurist", *Mediterranean Historical Review*, no. 10, Taylor and Francis, London 1995, ss. 242-258.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.
- Özbek, Süleyman, *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.

Özkutlu, Seyit, "Ortaçağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)", *Belleten*, 83 (297), Ankara, 2019, ss. 485-518.

Özkutlu, Seyit, *Medieval Famagusta: Socio-Economic and Socio-Cultural Dynamics (13th to 15th Centuries)*, yayımlanmamış doktora tezi, Birmingham Üniversitesi, 2015.

Pachymeres, Georges, *Relation Historique*, C. I, ed. A. Failler, çev. Vitalien Laurent, Paris, 1984.

Sağlam, Ahmet, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, TTK yay., C. LXXXII, Sa. 293, Ankara, 2018, ss. 83- 157.

Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri (1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 1957.

Stantchev, Stefan, *Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy in Europe and the Mediterranean ca. 1100- ca. 1500*, PhD thesis, University of Michigan, Michigan 2009.

Tsugitaka, Sato, "Slave Traders and Kârimî Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study", *Mamluk Studies Review*, C. X, 2006, ss. 141-155.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971.

Usta, Ahmet, *Memlûk Sultanlığı'nın Bizans İmparatorluğu ve Kilikya Ermeni Krallığı İle Diplomatik ve Ticarî İlişkileri: Doğu Akdeniz Ticareti ve Tüccarlarına Yeni Bir Yaklaşım (1260-1291)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2020.

Van der Vin, J.P.A., *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, Belgium, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut, 1980.

Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkoç, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2016.

Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK yay., Ankara, 1992.

el-Yûnînî, *Zeylû Mir'atî'z-zemân*, C. I, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1954.

Noter kayıtları:

Actes des notaires génois de Péra et de Caff a, de la fin du treizième siècle: (1281-1290), Bucharest: Académie Roumaine, Études et Recherches II, (ed.) Brătianu, Gheorghe, Bucharest 1927.

Genes et l'outre-mer I: Les actes de Caff a du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290), (ed.) Michel Balard, Paris-The Hague: Mouton 1973; Gheorghe Brătianu, Actes des notaires génois de Péra et de Caff a, de la fin du treizième siècle: (1281-1290), Académie Roumaine, Études et Recherches II, Bucharest 1927, no: CLXXXIX.

Michel Balard, Genes et l'outre-mer I: Les actes de Caff a du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290), Paris-The Hague: Mouton 1973, no. 389.

MEMLÛKLARIN SİYASİ VE TİCARİ ANLAŞMALARIYLA İLGİLİ BAZI KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Abdullah Mesut Ağır*

Ahmet Özturhan**

Giriş

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Haçlılar Çağı'nın devam ettiği ve İslâm dünyasındaki Moğol tehdidinin sürdüğü bu kritik süreçte, selefleri Eyyûbîlerden iktidarı devralan Bahrî Memlûklar, Mısır'da kendi devletlerini tesis etmeyi başardılar (1250). Devletin Yakın Doğu'daki konumu ve Levant üzerindeki etkisi, beynelmilel siyasi ve ticari münasebetlerin gelişiminde ve seyrinde belirgin bir rol oynadı. Dönem koşullarındaki siyasi tablo Memlûkların İlhanlılar, Altın Orda, Bizans, Latin Doğu Haçlı Krallıkları, Ermeniler, Hospitalier ve Templier Şövalye Tarihleri, St. Jean Şövalyeleri, Kıbrıs Krallığı, Katanlar, Venedik, Ceneviz, Pisa, Floransa, Timur, Osmanlı vb. devletlerle siyasi ve diplomatik ilişkiler geliştirmesinde etkili oldu. Başka bir ifadeyle siyasi mücadele bağlamında çok hareketli bir tarihe sahip olan devletin diplomatik ilişkileri de hayli yoğun geçmiştir.

* Doç. Dr., Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, abdullahmesut.agir@batman.edu.tr. Orcid: 0000-0001-7724-7026

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Ahmet.ozturhan@batman.edu.tr. Orcid: 0000-0001-5593-065X

Memlûkların Haçlılar ve Moğollara karşı İslâm dünyasının müdafileri olarak ortaya çıkmaları, hilafet kurumunu yeniden ihdas etmeleri, Mekke ve Medine'nin hamilik görevlerini üstlenmeleri, bunların Türk-İslâm dünyası nezdinde saygınlıklarının da artmasını sağladı. Kuruluşlarının ilk dönemlerinde devletin istiklalinin önünde duran tehditlere karşı girişilen mücadeleler, başka bir anlamda İslâm âleminin kendilerine yüklemiş olduğu önemli bir misyonun sorumluluğunu da temsil etmekteydi. Anadolu'yu tahakkümleri altına alıp Suriye'de Memlûklarla hâkimiyet mücadelesine girişen İlhanlılarla gerçekleştirdikleri savaşlar, Latin Doğu Haçlı Krallıkları ve bunların içerisinde faaliyet gösteren şövalyelere karşı girişilen mücadeleler, Orta Doğu'daki Haçlı varlığına son verilmesi ve bunlara ait müstahkem şehir ve kalelerin İslâm hâkimiyetine kazandırılması, Doğu Akdeniz'deki siyasi ve ticari dengelerin Müslümanlar lehine devamı mucibince Güney Avrupa devletleriyle geliştirilen ilişkilerle devletin Kıbrıs ve Rodos Şövalyeleriyle giriştiği münasebetler bu meyanda zikre şayandır. Bu siyasi aksiyon zamana yayılan bir süreç olup bazı dönemlerde politika gereği devlet kendisine karşı kurulan ittifakları bölmek için denge siyaseti takip etmiş, taraflardan birisiyle anlaşma tesis etmek suretiyle, bunların birleşmesinin önüne geçmiştir.¹ Özellikle bazı sultanlar selefleri döneminde devletin dış siyasetinde takip edilen politikalara sadık kalmış ve bu anlamda kendinden önce iktidarda bulunan sultanların siyasetlerini sürdürme teamülü içerisinde olmuşlardır. Bu duruma Moğollar ve Haçlılara karşı takip edilen siyaset kapsamında Bahrî Memlûklardan Kutuz-Baybars, Baybars-Kalavun, Kalavun-Eşref Halil (baba ve oğul) ve Kalavun-en-Nâsır Muhammed (baba ve oğul) dönemleri ile Doğu Akdeniz hâkimiyeti için Hospitalier ve St. Jean Şövalye Tarikatlarıyla giri-

1 Mesela Memlûklar, Bizans İlhanlı ittifakını bölmek ve köle ticaretinin muntazaman devamı için Bizans'la yapılan anlaşmalar. Bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 93; P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, Islamic History and Civilization, v. 12, ed. Ulrich Haarmann, v. 12, New York and Köln, Brill Leiden, 1995, s. 118-122. Aynı zamanda İlhanlılara karşı Altın Orda ile ittifak kurulması. Bkz. Ronald H. Fritze, *New Worlds: The Great Voyages of Discovery, 1400-1600*, Sutton: Thrupp, Stroud, Gloucestershire, 2002, s.44.

şilen mücadele kapsamında Barsbay-Çakmak dönemleri örnek olarak gösterilebilir.²

- 2 Fransa Kralı IX. St. Louis'ın Mısır'a tertip ettiği Haçlı Seferi'nden sonra kırılan Memlûkların dış siyaset arenasında karşılaştıkları ilk risk Moğol tehdidiydi. Bu münasebetle ümeranın ittifakıyla sultan olan Kutuz, ümera ve askerlerinin morallerini yükseltmek suretiyle Moğollara Ayn Câlût'ta yenilgiyi tattırdı; ilgili savaş için bkz. Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 26-48. Ayn Câlût Savaşı bir zaferin yanı sıra devlet içerisinde iktidar değişikliğine de zemin hazırladı. Zaferde büyük katkısı olan Baybars kendisine vaat edilen Halep Valiliği verilmeyince Kutuz'u haledip yerine sultan oldu. Memlûkların ikinci müessisi sayılan Baybars dönemi gerek Haçlılarla gerekse de Moğollarla siyasi mücadelelerin yoğun şekilde yaşandığı bir zaman dilimi olmasıyla temeyyüz eder. Bkz. K. Y. Koprman, "Baybars I", *DİA*, c. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 221. Baybars'ın devrinde Moğol ve Haçlılara karşı olan devletin siyaseti Kalavun döneminde de aynen devam ettirilmiş, bu münasebetle Moğollara 1281 yılında ikinci darbe indirilirken, Haçlılara ait olan Trablus, Lazikiye ve Merkâb vb. pek çok müstahkem şehir ve kale ele geçirilmiştir. Siyasal münasebetlerin yanı sıra Haçlıların ticari yönü de olan siyasi anlaşmalar da akdedilmiştir, ilgili sultan devrindeki gelişmeler için bkz. Linda Northrup, *From Slave to Sultan: The Career of Al-Manşûr Qalâwûn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. Kalavun Haçlıların son kalesi durumundaki Akkâ'yı ele geçirmek istiyordu ancak ömrü buna vefa etmedi. Onun bu idealini vasiyeti gereği oğlu Eşref Halil yerine getirdi. Böylece babasının Haçlılara karşı izlediği siyaseti takip etmiş oldu. Bkz. Ekrem Hasan el-Ulebi, *el-Melikü'l-Eşref Halil b. Qalâwûn: Fâtihu Akkâ ve Muḥarriru Bilâdi's-Şâm mine's-Salibiyyîn*, Beyrut-Dımaşk 1987; Steven Runciman, *A History of Crusades: The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge: Cambridge University Press 1951, s. 387. Fasılalı iktidar devrelerinin sıklıkla görüldüğü Eşref Halil dönemi sonrasında, kardeşi en-Nâsır Muhammed'in saltanat devresi de İlhanlılarla yoğun mücadelelerle geçmiştir. Bu süreçte süre gelen Vadi'l-Hazindâr ve Şakhab savaşları için bkz. Ahmet Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi: İlhanlılar-Memlûklar 1298-1304*, İstanbul: Çamlıca, 2017, s. 85, 133. Burcî Memlûk sultanlarından Barsbay döneminin en önemli siyasi gelişmesi, Hospitalier Şövalyeleri'nin yuvalandıkları ve korsanların da üs olarak kullandıkları Kıbrıs'ın fethiydi. Bu siyasi başarının ardından adadaki şövalyeler Rodos'a geçip burada faaliyet göstermeye başladılar. Selefî Barsbay'ın dış politikasını sürdürme gayreti içinde olan Çakmak da Doğu Akdeniz hâkimiyeti için çok mühim üslerden biri olan Rodos'u fethetmek için adaya üç sefer tertip etmiş ancak bu siyasi girişimden bir sonuç alınamamıştır. Barsbay devri siyasi gelişmeleri için bkz. Ahmed Darrag, *L'Egypte sous Le Regne de Barsbay 825-841/1422-1438*, Inst. Français de Damas, Damas, 1961. Sultan Çakmak devri için bkz. Abdullah Mesut Ağır, *Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyfeddin Çakmak Dönemi 1438-1453*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010; Çakmak'ın Rodos seferleri için bkz. Hassanein Rabie, "Mamlûk Campaigns Against Rhodes (A.D. 1440-1444)", *The Islamic World: From Classical to Modern Times*, nşr. Roger Savory, A. L. Udovitch, Princeton, 1989, s. 281-286.

Siyaset arenasındaki bu temaslar, çoğu zaman siyasal mücadele ve bazı zamanlarda da diplomatik ilişkilerin tesisi şeklinde tezahür etmiştir. Siyasi gerilimler hangi boyutta ele alınırsa alınsın, gerek Memlûkların gerekse de kendilerine hasım durumda olan devletlerin asla vazgeçemedikleri yegâne iktisadi unsur “uluslararası ticaret ve buna konu olan tüccarlardı.” Bu yönüyle kaybedilen savaşla birlikte yitirilen siyasi, coğrafi ve ekonomik avantajlara rağmen ticaret ve tüccarların mevcut durumlarının muhafazasının temini, taraflar arasında akdedilen ateşkes antlaşmalarıyla tanzim edilmeye çalışılmıştır. Çünkü her dönemde olduğu gibi Orta Çağ’da da ticaret; devletlerarası iktisadi münasebetleri şekillendiren, gümrük tarifeleri münasebetiyle gelir temin edilen, kıtalararası ihtiyacı duyulan malların ülkelere ulaştırılması noktasında hayatiyet arz eden etkenlerin yanında, bazı zamanlarda devletleri ortak düşmana karşı ittifak hâline getiren önemli bir araç görevini de görmüştür. Mesela köle temelli Memlûk Türk Devleti sistemin muntazaman devamı için memlûk satın almak zorundaydı. Özellikle Altın Orda hâkimiyet sahasına giren Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslar, köle temin edilen önemli bölgelerin başında geliyordu. Bu stratejik münasebet, Memlûkları, bu ticaretin önünü kesmek isteyen ortak düşman İlhanlılara karşı Altın Orda’yla müttefik hâline getirmiştir.³ Bizans da dâhil olmak üzere Memlûkların bazı devletlerle imzaladıkları anlaşma metinlerinde köle ticaretini güvence altına almaya yönelik maddelerin yer alması bu durumla ilgiliydi.⁴ Baharat ticaretine gelince, bunun en önemli aracı devleti olan Venedik ile Memlûklar arasında çok önemli siyasi ve diplomatik ilişkiler tesis edilmiş olup bu ilişkiler devletin yıkılışına kadar sürmüştür. Özellikle İskenderiye, devletin uluslararası ticarete açılan kapısı durumundaydı ve başta İtalyanlar olmak üzere Avrupa’nın çeşitli milletlerinin şehirde *fundukları* (han) bulunuyordu. Baharat ticaretinin öneminin yanı sıra devletin ihtiyacını duyduğu malların arzının sağlanması bağlamında ikili çıkarlar, bazı dönem-

3 Memlûklarda kölelik sistemi ve köle ticareti için bkz. D. Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Samira Kortantamer, c. IV, 1989, s. 211-247; Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015, s. 158.

4 Bu duruma örnek teşkil eden ticaret maddesi için bkz. Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 100, 124.

lerde Mısır'ın, başta Venedik olmak üzere Avrupa'nın çeşitli devletlerine ticari imtiyazlar vermesinde etkili oldu.⁵

Siyasal olaylar bağlamında Orta Çağ Avrupa tarihinin bir parçası olması münasebetiyle devletin siyasi, askerî ve kurumsal yapısı ile sosyoekonomik meseleleri pek çok Batılı şarkiyatçının yanı sıra Yahudi tarihçiler tarafından da tetkik edilmiş ve konuyla ilgili çok sayıda kitap ve makale yayınlanmıştır. Bu dönemde ilmî faaliyetlerdeki inkişafa mütenasip olarak telif edilmiş çok sayıda vakayinamenin bulunması ve bu kaynak bolluğu, Memlûklar üzerindeki araştırmaları teşvik eden unsurlardan birisidir. Bu itibarla kayda değer araştırmaların yanı sıra Memlûklar devrine ait bazı kroniklerin Batı dillerine tercümele-ri de gerçekleştirilmiştir.⁶ Bu makalede Memlûkların siyasi ve ticari anlaşmalarıyla ilgili bilgiler sunan İslâm ve Batı arşivindeki bazı ana kaynak, belge ve araştırmalar hakkında bilgiler sunulmaya çalışılacaktır.

Memlûk Kaynakları

Memlûklar devrinde ilmî faaliyetlere mütenasip olarak tarih yazıcılığında da büyük bir gelişme görülmüştür. Bu dönem tarihçilerinin geneli yıl taksimine göre tertip ettikleri eserlerinde, geçmiş devirlerdeki siyasi gelişmelerle kendi dönemlerindeki olayları kayıt altına aldılar. Bu bağlamda günümüzdeki şarkiyatçı ve Memlûkistlerin istifade ettikleri mühim eserler ortaya çıktı. Çok sık tesadüf olunmamakla birlikte, Memlûklar dönemindeki ekonomik durumu mercek altına alan ve dönemin üst yönetim mensuplarını uyarmak amacına matuf siyasetname türünde yazılmış bazı eserler de söz konusu olup bunlarda da ticaretle ilgili bazı bahislere tesadüf etmek mümkündür.⁷

5 Memlûkların Venedik ve Ceneviz'le ticari ilişkileri için bkz. Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s. 110-134.

6 Mesela bkz. W. Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans : 1382-1468 A.D.: Systematic notes to İbn Taghri Birdi's chronicles of Egypt.*, University of California, Berkeley, 1995; Li Guo, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yûnîni's Dhayl Mir'ât Al-Zamân*, Brill, Leiden, 1998.

7 Bu iki önemli teliflerden ilki el-Makrîzî'nin *İğâsatu'l-Umme* adlı eser olup Adel Allouche tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Bkz. Adel Allouche, *Mamluk Economics: A Study and Translation of Al-Maqrizi's Ighathah*, Utah University Press, Salt Lake City 1994, s. 24; Arapça neşir için bkz. Taki-

Devletin uluslararası siyasi münasebetleri neticesinde gelişen diplomatik ilişkiler ve devletlerarası imza edilmiş anlaşmalarla ilgili olarak da zikre şayan bazı önemli eserler Memlûk tarihçiliğinde yer etmektedir.⁸ Bunlardan birisi hem Baybars hem de Kalavun dönemlerinde bürokratik görevlerinde bulunmuş ve sır kâtiplik vazifesini ifa etmiş Bahrîler dönemi münşi ve tarihçilerinden Muhyiddin b. Abdüzzâhir'dir. Fikrî safhası Baybars zamanında oluşturulan sır kâtiplik mansıbı Kalavun tarafından ihdas edilmiştir. Ancak bu göreve getirilen ilk kişinin baba ve oğul İbn Abdüzzâhir'den hangisi olduğu hususunda ihtilaf söz konusudur.⁹ Aynı zamanda biyografi türünde önemli eserler veren müellifin çalışmalarından biri, Baybars'ın hayatını konu edinen *er-Ravdü'z-Zâhir fî Siretü'l-Melikü'z-Zâhir*'dir.¹⁰ British Museum'daki eksik bir nüshası Fatıma Sadık tarafından İngilizce tercümesiyle yayınlanan çalışmanın tenkitli neşri Abdülaziz el-Huvaytir tarafından yapılmıştır.¹¹ Bu çalışma, Baybars döneminde süregelen siyasi gelişmelerin yanı sıra Hospitalier Şövalye Tarikatı'yla 1267 ve 1271 yıllarında yapılmış, kapsamında ticaret ve tüccarları da ilgilendiren maddelerin yer aldığı anlaşma metinleriyle, Beyrut Kontesi Lady Isabel'le 1269 yılında imzalanan anlaşma metni gibi önemli belgeleri ihtiva etmesi münasebetiyle mühimdir.¹²

İbn Abdüzzâhir'in diğer önemli çalışması Kalavun devrindeki siyasi gelişmeleri konu edinen *Teşrîfü'l-Eyyâm ve'l-'Usur fî Siretü'l-Melikü'l-Mansûr* adlı eserdir. 1961 yılında Murad Kâmil tara-

yeddîn Ahmed b. el-Makrîzî, *İğâsatü'l-Umme bi-Keşfî'l-Gumme*, thk. Kerem Hilmi Ferhat, Kahire 2007; diğer önemli çalışma el-Esedî'nin *et-Teyisirü'l-İ'tibar*'ıdır. Bkz. Muhammed el-Esedî, *et-Teyisîr ve'l-İ'tibâr ve't-Tahrîr ve'l-İhtibâr fî mâ Yecibü min Hüsnî't-Tedbîr ve't-Tasarruf ve'l-İhtiyâr*, nşr. Abdülkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Fikrî'l-Arabi, Kahire, 1967.

8 Konu kapsamına giren bazı kronikler ve anlaşma metinlerinin tespitinde P. M. Holt'un çalışmalarından istifade edilmiştir. Müellifin eser ve makale çalışmaları için bkz. Bibliyografya kısmı.

9 Asri Çubukçu, "İbn Abdüzzâhir", *DİA*, c. 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 289.

10 Muhyiddin b. Abdüzzâhir, *er-Ravdü'z-Zâhir fî Siretü'l-Melikü'z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huvaytir, Riyad, 1976.

11 Çubukçu, "İbn Abdüzzâhir", s. 290.

12 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravd*, s. 266-267, 283. Anlaşmaların İngilizce tercümele-ri için bkz. Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 32-57.

findan neşredilmiştir.¹³ Müellifin bu eseri de Kalavun devrinde imza edilen bazı anlaşma metinlerini ihtiva etmesi bakımından ehemmiyetlidir. Mezkûr sultanın döneminde Trablus Kontu VII. Bohemund'la¹⁴ 1281'de, Bizans'la 1281'de¹⁵, Latin Haçlı Krallığı'yla 1283'te¹⁶, Küçük Ermenistan'la 1285 yılında¹⁷ diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve taraflar arasında anlaşmalar akdedilmiştir. Sınırların belirlendiği ve tarafların uymakla mükellef olduğu siyasi koşulların tespit edildiği bu anlaşmalarda tüccar ve ticareti ilgilendiren bazı maddeler de yer etmiş ve anlaşma metinleri mezkûr eserde verilmiştir.¹⁸

Bahrî Memlûklar döneminde diplomatik vesikaların yer ettiği diğer önemli kaynak, inşa sanatının en güzel ansiklopedik örneğini oluşturan Kalkaşendî'nin *Subhû'l-A'şâ fî Sınâ'atî'l-İnşâ* adlı telifidir.¹⁹ Müellifin eserinde Baybars'ın Beyrut Kontesi Lady Isabel'le 1269'da²⁰, Hospitalier Şövalyeleriyle 1271'de²¹, Kalavun devrinde Akkâ Krallığı'yla 1283'te²², Bizans'la 1281'de²³ ve Aragon Krallığı'yla 1290 yılında imzalanan anlaşma metinlerine yer verilmiştir.²⁴ İbn Abdüzzâhir'in her iki eseri münasebetiyle bahis konusu yapılan anlaşma metinlerinin Kalkaşendî'nin eserinde toplanması ayrıca ehemmiyetlidir.

Bu kroniklerin yanı sıra el-Makrîzî'nin meşhur eseri *Kitâbü's-Sulûk*²⁵ ile İbnü'l-Furât'ın *Tarihî*'nde²⁶ yukarıda bahsi geçen bazı

-
- 13 Muhyiddîn b. 'Abdû'z-Zâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-'Usûr fî Siretü'l-Melikü'l-Mansûr*, nşr. Murad Kâmil, Kahire 1961.
 - 14 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 210-211.
 - 15 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 204.
 - 16 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 34-43.
 - 17 İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 92-93.
 - 18 Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 58-103.
 - 19 Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendi, *Subhû'l-A'şâ fî Sinaati'l-İnşâ*, XIV, el-Matbaatü'l-Emîriye, Kahire, 1919.
 - 20 Kalkaşendî, *Subh*, XIV, s. 39-42.
 - 21 Kalkaşendî, *Subh*, XIV, s. 42-51.
 - 22 Kalkaşendî, *Subh*, XIV, s. 51-63.
 - 23 Kalkaşendî, *Subh*, XIV, s. 72-78.
 - 24 Kalkaşendî, *Subh*, XIV, s. 63. İlgili anlaşmaların İngilizce tercümeleri için bkz. Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 69-140.
 - 25 Takiyeddin Ahmed b. el-Makrîzî, *Kitabü's-Sulûk li Ma'rifet Duvelü'l-Mulûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire, 1970.
 - 26 Nasîrüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali İbnü'l Furât, *Tarihü'd-Düvel ve'l-Müluk*, thk. Necla İzzeddin-Konstantin Zureyk, Matbaatu Haddâd, Basra, 1967.

anlaşmaların metinlerine yer verilmiştir.²⁷ Memlûk kroniklerinden bazılarının Batı dillerine çevrildiği de gözlenmektedir. Bunlardan el-Makrîzî'nin çalışması Étienne Marc Quatremère tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir.²⁸ İbnü'l-Furât'ın *Tarihi*'ndeki bazı bölümlerse U. Lyons ve M. C. Lyons tarafından İngilizce tercümesiyle yayınlanmıştır.²⁹

Doğu Akdeniz hâkimiyeti için yoğun mücadelelerin yaşandığı Burcî Memlûklar devrinde, özellikle Barsbay ve Çakmak'ın iktidar dönemlerinde, Kıbrıs Krallığı ve Rodos'la siyasal mücadelelerin yanında diplomatik ilişkiler de geliştirilmişti. 1426 yılının Temmuz ayında meydana gelen ve Memlûkların zaferiyle neticelenen Khirokitia Savaşı'nda Kral Janus esir düşmüş, taraflar arasında gerçekleşen görüşmeler neticesinde esir kralın 200.000 dinar fide ödemesi karara bağlanmıştır. Bu husus ve Kıbrıs'ın Memlûklara ödemesi gereken yıllık vergi miktarıyla ilgili olarak, dönem müelliflerinden İbn Tagriberdî ve İbn Hacer'in kayıtlarında malumat bulunmaktadır.³⁰

Bazı Batı Kronik ve Arşivleri

Bilhassa Bahrî Memlûklar devrinde köle ticaretinin muntazam devamının hayatiyet arz ettiğinin bilincinde olan sultanlar, bu ticaretin önemli unsuru Bizans'la ilişkilerini sürdürme gayreti içerisinde oldular. Sultan Baybars, Kalavun ve en-Nâsır Muhammed³¹ dönemlerinde Bizans'la gerçekleştirilen diplo-

27 Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 1.

28 Bkz. Takiyeddin Ahmed Makrîzî, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte*, trc. Étienne Marc Quatremère, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1837.

29 İbn al-Furat, *Ayyubids Mamlukes and Crusaders Selections from The Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk: the text, ext and translation* by U. Lyons, M. C. Lyons; historical introduction and notes by J. S. C. Riley-Smith, W. Heffer and Sons Ltd, , Cambridge, 1971.

30 Bkz. Ebû'l Mehâsin Yusuf İbn Tagriberdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır ve Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Darü'l-Kütübil-İlmiyye, c. 14, Beyrut, 1992, s. 138; Ebû'l-Fazl Şihâb ed-Dîn b. Hacer el-'Askalânî, *İnbâ' el-Gumr bi-Enbâ el-'Umr fi't-Târih*, thk. Hasan Habeşi, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, c. 3, Kahire, 1982, s. 370.

31 En-Nâsır Muhammed'in III. Andronikos'a yazdığı mektup metni için bkz. W. Regel, *Analecta Byzantino-Rossica*, St Petersburg, 1891, s. 57-58, ayrıca bkz. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108652q/f217.item#>, e.t. 10/08/2021.

matik münasebetlere ek olarak en-Nâsır Hasan (1354-1361) zamanında da bu ilişkiler sürdürüldü. Bu süreçte Bizans tahtında, kaleme aldığı *Corpus Scriptortum Historiae Byzantinae*³² adlı muhtelif ciltlerden müteşekkil eseriyle meşhur olan John VI. Kantakouzenos (1347-1354) bulunmaktaydı. Bu kronik 1320-1356 yılları arasında siyasi ve askerî gelişmeleri ele almakta olup 1360 yılında tamamlanmıştır.³³ Eser, azımsanmayacak kadar mektup ve sair yazışmaları ihtiva etmesi münasebetiyle diplomasi tarihi açısından da ehemmiyet arz eder.³⁴ Bunun Memlûk tarihi açısından önemiye mezkûr imparatorun devrine çağdaş Memlûk Sultanı en-Nâsır Hasan'la gerçekleştirdiği yazışmalara yer vermesidir. Bizans geleneğinin aksine en-Nâsır Hasan'ın, mektubunda yerel Grekçe kullanılmıştır. Mektubun içeriği; Lazaros'un Kudüs Patrikhanesi'ne iadesi, Bizanslı elçilerin taleplerinin kabul edilmesi, Kudüs'teki Roma kiliselerinin Memlûk makamlarınca korunması, St. George Kilisesi'nin bakım ve restorasyonuna ilişkin gerekli izinlerin tevdi edilmesi, Kudüs'teki Hristiyan halk kadar buraya gelen hacıların da korunması, bunların Müslümanlar tarafından taciz edilmemesi ya da dövülmemesi, buna karşılık imparatorluk dâhilinde kalan Müslüman esirlerin serbest bırakılması gibi hüküm, talep ve vaatlerden müteşekkildi. En-Nâsır Hasan tarafından imparatora gönderilen mektup, 30 Ekim 1349 yılına tarihlenmekte ve Memlûkların Bizans'a karşı tutum ve algısı hakkında önemli ipuçları da vermektedir.³⁵ Bu tarihî vesikanın Kantakouzenos açısından taşıdığı bazı önemli yanlarının bulunması münasebetiyle onun, en-Nâsır Hasan'dan aldığı bu mektubu eserine koyduğu anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla Mısır sultanıyla yazışması onun uluslararası platformdaki hükümdarlık meşruiyetinin onanmasının ve Kudüs'teki patrik ve Hristiyanlar için taleplerinin kabul edilmesi de Ortodoks dünyasının lideri ola-

32 John Cantacuzenus, *Corpus Scriptortum Historiae Byzantinae*, ed. B. G. Niebuhri, v. 1, Immendis, Weberi, Bonnae, 1831.

33 S. Kyriakidis, "The letter of the Mamluk sultan Al-Nâsir Hasan to the Emperor John VI Kantakouzenos (30 October 1349)", ed. T. Sansaridou-B. Hendrikx, *Graeco Africana. Proceedings of International Conference on Graeco African and Afro-Byzantine Studies at the University of Johannesburg* (27 October-27-November 2014), s. 144.

34 Kyriakidis, "The letter of the Mamluk sultan Al-Nâsir Hasan", s. 145.

35 Kyriakidis, "The letter of the Mamluk sultan Al-Nâsir Hasan", s. 146, 149.

rak rolünü yerine getirdiğini göstermek niyetinde olduğunun görülmesi açısından önemlidir.³⁶

Memlûkların Venedik’le geliştirdiği ticaret hacminin önemine binaen bu dönemin iki önemli asilzadesi Girolamo Priuli (1476–1547) ve Marino Sanudo’nun tuttukları günlüklerde, Venedik ile Mısır arasındaki diplomatik ve ticari ilişkilere dair önemli bilgiler yer almaktadır.³⁷ Bilhassa 1506-1507 yılında Venedik’e Kansu Gavri’nin elçisi olarak gönderilen Tagriberdî adındaki bürokratin faaliyetleriyle ilgili yegâne malumat Priuli tarafından da teyit edilen Sanudo’nun kayıtlarında geçmektedir.³⁸ Bu bürokratin girişimiyle Venedik ile Memlûklar arasında imzalanan anlaşma metinlerinin Korsika dilindeki metniyle İngilizceye çevirisi, konuyu müstakil makale çalışmasıyla ele alan John Wansbrough tarafından verilmiştir.³⁹

Kıbrıs başta olmak üzere Memlûkların diğer Hristiyan devletlerle geliştirdiği diplomatik ilişkilere ilişkin Batı literatüründe de kayda değer kaynak ve belgelere tesadüf etmek mümkündür. Bunlardan *Chroniques d’Amadi et de Strambaldi: Chronique d’Amadi* 1095’ten 1445’e kadar olan Kıbrıs tarihinin önemli bir İtalyan kaynağıdır. El yazmasının asıl sahibi Francesco Amadi’nin adını taşıyan ve günümüze ulaşan XVI. yüzyıl el yazması *Kodeks* İtalyanca alıntılar ve bir dizi çeviriyi içermektedir.⁴⁰ Bu çalışmada Barsbay döneminde devletin Kıbrıs’la yaptığı anlaşmanın detaylarına ilişkin malumat yer almaktadır.⁴¹

Barsbay dönemi Memlûk-Kıbrıs münasebetlerine ilişkin diğer önemli bir kaynak XV. yüzyılda diplomatik bir görev münasebetiyle Mısır’a giden Kastilyalı Diplomat Pero Tafur’un seyahatnamesidir. O, 1437 yılında Kıbrıs Kralı II. John’un elçilik heyetinin başında bulunmuş ve mezkûr kralın, Memlûklardan olan üç

36 Kyriakidis, “The letter of the Mamluk sultan Al-Nâsir Hasan”, s. 152.

37 Benjamin Arbel, “Venice’s Trade with the Mamluks”, *MSR* VIII-2 (2004), s. 40.

38 John Wansbrough, “A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507”, *BSO-AS*, c. 26, no 3, 1963, s. 37.

39 Wansbrough, “A Mamluk Ambassador”, s. 521-530.

40 *Chroniques d’Amadi et de Strambaldi: Chronique d’Amadi*, Yay., Par M. René de Mas Latrie, Imprimerie Nationale, v.I-II, Paris, 1891-1893.

41 *Chroniques d’Amadi*, s. 514. Eserde geçen ilgili bölümün görseli için bkz. Ekler Kısmı.

maddelik talebinin kabul edilmesi hususunda sultanı ikna etmeyi başarmıştır.⁴² Bu anlaşma da devletlerarası süre gelen ticarete ilişkin bir madde bulunması münasebetiyle önemlidir.⁴³

Memlûkların İtalyan şehir devletleriyle geliştirdiği ticari ilişkiler münasebetiyle konuyla ilgili olarak İtalyan arşivlerinde kayda değer belgeler mevcuttur. Geç Orta Çağ'da Levant ticaretinde belirgin üstünlüğü kanıtlayan Venedik'in İslâm dünyasıyla geliştirdiği siyasi ve ekonomik ilişkilerde ticari çıkarlarını ön planda tutması, İslâm ve Avrupa kaynakları ile Batılı seyyahların raporlarından anlaşılmaktadır. Doğu Akdeniz ticaretinde Venedik'in diğer Güney Avrupa devletlerine sağladığı üstünlükse bunların Memlûklarla imzaladıkları Arapça ve geneli İtalyanca olan ticaret anlaşmalarının içeriklerinden anlaşılmaktadır. Kapsam ve düzenlerinde gözle görülür bir tek düzeliğin olduğu bu belgeler, biçim ve terminoloji olarak Venedik'le imza edilen anlaşmalar model alınarak hazırlanmıştır.⁴⁴ Ticaret hacmine bağlı olarak Memlûkların, özellikle Burcîler zamanında Venedik başta olmak üzere İtalyan şehir devletlerine ayrıcalıklar tanınmakta ve bunlar taraflar arasında imzalanan anlaşmalarla teminat altına alınmaktaydı. Bu bağlamda göze çarpan önemli teliflerden birisi içerisinde İtalyan şehir devletlerinin Memlûklarla gerçekleştirdikleri pek çok diplomatik belgeyi ihtiva eden XIX. yüzyılın önemli çalışmalarından Michele Amari'nin *Diplomi Arabi Del R. Archivio Fiorentino* adlı eseridir.⁴⁵ İtalyan arşivinin önemli koleksiyonlarının toplandığı bu eserde, diplomatik vesikaların bazıları Arapça ve altlarındaki İtalyanca tercümeleleriyle bazıları da yalnızca İtalyancasıyla verilmiştir. Sultan Barsbay devrinde 1422 yılında Floransa'yla yapılan ticaret anlaşması ve devlete tevdi edilen imtiyazlar⁴⁶, Çakmak devrine tekabül

42 Nicholas Coureas, "Latin Cyprus and its relations with the Mamluk sultanate, 1250–1517", *The Crusader World*, ed. Adrian J. Boas, London and New York, 2016, s. 396.

43 Anlaşmanın ilgili maddeleri için bkz. Pero Tafur, *Pero Tafur Travels and Adventures 1435-1439*, terc. Malcolm Letts, George Routledge & Sons, London, 1939, s. 76.

44 John Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", *BSOAS*, v. 38, no: 3, 1965, s. 483.

45 Michele Amari, *Diplomi Arabi Del R. Archivio Fiorentino*, Firenze, 1863.

46 *Risposta alla missione degli ambasciatori Fiorentini Carlo Federighi e Felice Brancacci 22 Settembre 1422*, Arapça ve İtalyancasıyla birlikte; *Sultano (d'Egitto)*

eden 1442 yılında Venedik’le imzalanan anlaşma⁴⁷, Kayıtbay zamanında 1488 ve 1496 yıllarında Floransa’yla gerçekleştirilen diplomatik temaslara ilişkin anlaşma ve yazışmalar⁴⁸, Kansu Gavri devrine rastlayan 1506 ile 1509 yıllarında yapılan anlaşma ve yazışmalar⁴⁹ Memlûk-İtalyan şehir devletlerinin diplomatik münasebetlerine ilişkin eserde toplanan önemli arşiv vesikalarındandır. Bu eserde, aynı zamanda Burcîlerin müessisi Berkûk devrine tesadüf eden süreçte mezkûr sultana İskenderiye’deki Pisalı tüccarların zararlarının giderilmesine ilişkin taleplerin yer aldığı 1385 tarihli bir belge de bulunmaktadır.⁵⁰

Abu-Nasr-Barsebai, Editto indirizzato al Malek-el-Omr d’Alessandria, su lo stesso argomento 25 Settembre 1422, İtalyancasıyla birlikte; Privilegi commerciali accordati ai Fiorentini in Egitto e in Siria 22 Settembre 1422, İtalyancasıyla birlikte verilmiştir. Bkz. Amari, Diplomi Arabi, s. lxxxv, lxxxvi, 165-344. Bu belge için ayrıca bkz. Ekler kısmı

- 47 *Sultano d’Egitto Giakmak (Malik-Zahiro) Dhahir (al luogotenente d’Alessandria), Editto comunicato ai magistrati d’Alessandria, sul commercio de’ Veneziani e provvedimenti aggiunti, l’uno e gli altri a domanda del doge Francesco Foscari e dell’ ambasciatore Andrea Donato 5, 11, 29 Ottobre 1442, Venedik lehçesiyle birlikte verilmiştir. Bkz. Amari, Diplomi Arabi, s. lxxxvi, 347-359.*
- 48 *Sultano (d’ Egitto), Editto intorno i privilegii commerciali accordati ai Fiorentini in Egitto e in Siria a domanda della signoria di Firenze e del magnifico Lorenzo (de’ Medici) , presentata per mezzo di alcuni Mercatanti 1488, İtalyancasıyla; La signoria di Firenze, Istruzioni a Luigi di messer Agnolo della Stufa, ambasciatore al sultano d’ Egitto (10 Novembre 1488), İtalyancasıyla birlikte; Sultano (d’Egitto) Abu-Nasr-Kaitbai, allo hâkim de’ Fiorentini (Lorenzo de’ Medici, Risposta alla missione di un ambasciatore, di cui non si dice il nome 18 Novembre 1488, İtalyancasıyla birlikte; Sultano (d’Egitto) Chassin [erroneo] Abu-Nasr (Kaitbai) Editto comunicato al luogotenente ed altri onciali d’Alessandria, sul commercio dei Fiorentini 10 Dicembre 1488-? Novembre ? 1489), İtalyancasıyla birlikte; re (Abu-Nasr) Kaitbai sultano (d’Egitto), Editto comunicato al luogotenente d’Alessandria, sul commercio de’ Fiorentini (22 Febbraio 1496), İtalyancasıyla birlikte; Sultano (d’ Egitto) Abu-Nasr-Kaitbai, alla signoria di Firenze, Risposta alla missione di ambasciatori, dei quali non si dicono i nomi, e credenziale all’ ambasciatore egiziano a Firenze , per nome Ibn-Mahfûz 26 Febbraio 1496, İtalyancasıyla birlikte verilmiştir. Bkz. Amari, Diplomi Arabi, s. lxxxvi, lxxxvii, 363-386.*
- 49 *Sultano (d’ Egitto) Kansuh-el-Ghuri, Editto comunicato al luogotenente ed altri ufficiali d’Alessandria, sul commercio de’ Fiorentini, 12 Aprile 1506, Kansuh (el-Ghuri) sultano d’Egitto alla comunità dei Fiorentini, Conferma la scurtà e i privilegii promessi a’ Fiorentini dallo ambasciatore egiziano Taghri-Berdi, 29 Ottobre 1507 yer eden diplomatik vesikalardan bazılarıdır. Bkz. Amari, Diplomi Arabi, s. lxxxvii, 214, 218, 387, 388.*
- 50 *Gli anziani, consiglio e comune di Pisa al sultano (d’Egitto) Malek-Dhahir (o Zahir) Barkok, Credenziale per l’ ambasciatore Niccolò de’ Vivaldi, mandato a chiedere la ristorazione dei danni patiti da mercatanti pisani in Alessandria, 1385 tarihli belge Latince’dir. Bkz. Amari, Diplomi Arabi, s. 316-317.*

Memlûkların İtalyan şehir devletleriyle geliştirdiği diplomatik münasebetler neticesinde imzalanan anlaşma ve tevdi edilen imtiyazlarla ilgili önemli İtalyan kaynaklarından birisi de Riccardo Predelli ve Georg Martin Thomas tarafından 1880 yılında neşredilen *Diplomatarium Veneto – Levantinum* adlı çalışmadır.⁵¹ Özellikle bu çalışmadaki bazı anlaşma metinleri Amari'nin *Diplomi Arabi Del R. Archivio Fiorentino* adlı eserinde de verilmiş olup konuyla ilgili bazı arşiv belgeleri için aynı şekilde *Archivio di Stato in Florence* kaynak olarak kullanılmıştır.⁵² Bu çalışma 1351-1454 yılları arasında Venedik'in Doğu Akdeniz'deki diplomatik yazışmalarını ihtiva eden önemli bir koleksiyon olması münasebetiyle mühimdir. Özellikle Sultan Çakmak döneminde, 1442'de, Venedik'e tevdi edilen imtiyazlar ve bununla ilgili yazışmaların geçtiği bölümler kayda değer olup aynı yazışmalardan bazıları Amari'nin eserinde de yer almaktadır.⁵³ Söz konusu belgeler Çakmak tarafından Venedik'e tevdi edilen imtiyaz haricinde Çakmak ve oğlunun; İskenderiye, Dimyat, Kahire, Dimaşk, Trablus, Amman ve Beyrut'taki Venedikli tüccarların şikâyetlerine karşılık verdiği direktiflerle Dük Francesco Foscari'ye yazdığı mektupları içerir.⁵⁴ *Diplomatarium Veneto-Levanti-*

51 Georg Martin Thomas-Riccardo Predelli, *Diplomatarium veneto-levantinum sive Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia*, v. 1, Oxford: Sumptibus Societatis, 1880.

52 Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", s. 484.

53 *Privilegia concessa Venetis, ad requisitionem Francisci Foscari Ducis per oratorem Andream Donatum missum ad Zakmak Meleck Dahir, soldanum Babiloniae* Octobris 1442, (toplam 17 maddeden müteşekkil). Bkz. Thomas- Predelli, *Diplomatarium veneto-levantinum*, bölüm 189, s. 353-357; *Additiones ad mandatum factum Alexandriae* Octobris 1442 (toplam 10 maddeden müteşekkil). Bkz. Bölüm 190, s. 357-358; *Praeceptum soldani ad mirum Damiatiae* 1 Octobris 1442. Bkz. Bölüm 191, s. 359; *Mandatum soldani pro restitutione rerum Baruti detentarum* 1 Octobris 1442. Bkz. Bölüm 192, s. 360; *Praeceptum soldani ad praefectum Cairi (de liberatione XII cretensium)* 1 Octobris 1442. Bkz. Bölüm 193, s. 360; *Praeceptum soldani ad mirum Alexandriae* 2 Octobris 1442. Bkz. Bölüm 194, s. 361-362; *Litterae Zakmak Melech Dahir, soldani Babiloniae, missae Francisco Foscari Duci Venetiarum* 29 Octobris 1442. Bkz. Bölüm 195, s. 362-364; *Litterae filii Zakmak soldani ad Ducem*, 29 Octobris 1442. Bkz. Bölüm 196, s. 364-365; *Praeceptum Zakmak soldani ad mirum Alexandriae*, 30 Octobris 1442. Bkz. Bölüm 197, s. 365-366, aynı bölümler için bkz. Amari, *Diplomi Arabi*, s. 347, 351, 353, 354, 355, 356, 359.

54 Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", s. 485.

nium'da kayda değer vesikalardan birisi de 1415 yılında, Sultan Şeyh ile Venedik arasında imza edilen anlaşma metninin yer almasıdır.⁵⁵ Batılı oryantalistlerin ilmî tetkiklerinde müracaat ettikleri İtalyan arşivindeki ilgili vesikalardan bazıları Biblioteca Mediceo-Laurenziana Kütüphanesi'nde ve Venedik Correr Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.⁵⁶

Araştırmalar

Bahrî Memlûklarda, diplomasiyle ilgili olarak Batı'da ortaya konulmuş en kapsamlı çalışma Peter Malcom Holt'un Baybars ve Kalavun'un Latin Haçlı Krallıkları'yla yaptıkları anlaşmaları konu edinen *Early Mamlûk Diplomasi: Treaties of Baybars and Qalâwûn with Christian Rulers* (Erken Memlûk Diplomasisi: Hristiyan Hükümdarlarla Baybars ve Kalavun Arasındaki Antlaşmalar) adlı eserdir. Bu çalışmada yukarıda bahsedilen Memlûk kroniklerindeki anlaşma metinleri İngilizce tercümeleriyle birlikte yayınlanmıştır. Holt'un bu eseri, yazarın ön söz kısmında da belirttiği gibi, Ulrich Haarmann'ın tavsiyesi üzerine onun bazı makale çalışmalarının da eklenmesiyle oluşturulmuştur. Bu bağlamda 1995 yılında *Islamic History and Civilization* (İslâm Tarihi ve Kültürü) serisi, cilt 12'de çıkmasından önce müellifin Baybars ve Kalavun devrindeki diplomatik faaliyetleri muhtelif neşriyatlarda yayınlanmış makale çalışmalarıyla ele alınmıştır.⁵⁷ Eserin giriş kısmı istifade edilen ana kaynakların tanıtımına, İslâm hukukunda anlaşmalara, diplomasi uygulaması ve an-

55 Thomas- Predelli, *Diplomatarium veneto-levantinum*, bölüm 168, s. 309-315; Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", s. 487.

56 Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", s. 485, 523.

57 Müellifin ön söz kısmında belirttiği konuyla ilgili olan çalışmalar şunlardır: P. M. Holt, "Mamluk-Frankish diplomatic relations in the reign of Baybars (658- 76/1260-77)", *Nottingham Medieval Studies*, XXXII, 1988, 180-95; P. M. Holt, "Mamluk-Frankish diplomatic relations in the reign of Qalâwûn (678- 89/1279-90)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1989, 278-89; P. M. Holt, "Baybars's treaty with the Lady of Beirut in 667/1269", in P.W. Edbury (ed.), *Crusade and settlement*, University College Cardiff Press, 1985, s. 242-245; P. M. Holt, "The Mamluk sultanate and Aragon: the treaties of 689/1290", *Târih*, 2, 1992, 105-118; P. M. Holt, "Qalâwûn's treaty with Genoa in 1290", *Der Islam*, 57/1, 1980, s. 101-8.

laşmalarda tatbik edilen prosedür vb. bölümlere hasredilirken, 1260 ve 1290 yılları arasında Memlûk-Frank siyasi münasebetlerine de değinilmiştir.⁵⁸ Çalışmada her iki sultan devrinde Memlûkların Hospitalier ve Templier Şövalyeleri, Latin Haçlı Krallığı, Bizans, Küçük Ermenistan, Aragon Krallığı, Ceneviz vb. devletlerle gerçekleştirdiği diplomatik faaliyetler ele alınmış ve taraflar arasında imzalanan anlaşma metinleri verilmiştir. Müellif farklı Memlûk kaynaklarında yer eden aynı anlaşma metinlerinin farklılıklarına değinirken, ateşkes sürecinin işleyişi, elçilik teatileri, görüşmeler vb. hususlarda dönem müelliflerinin eserlerinde inikas bulan aktarımlara da yer vermiştir.⁵⁹ Ticaret tarihi açısından da hayli önemli olan bu telif eser, Memlûkların Batılı devletlerle tesis ettiği siyasal anlaşma metinlerinin muhteviyatında ticaret hukuku, tüccarlar ve taraflar arasındaki iktisadi münasebetlere konu olan önemli detaylar da yer almaktadır.

Batı literatüründe bazı Memlûk kroniklerinin muhtelif dillere tercümeleri kadar, birtakım eserlerin muhteviyatında konu kapsamına giren kısmi çevirilere de tesadüf etmek mümkündür. Bu bağlamda Francesco Gabrieli'nin *Storici Arabi delle Crociate* (Haçlı Seferlerinin Arap Tarihçileri) adlı İtalyanca eseri kayda değer olup mevcut çalışma E. J. Costello tarafından İngilizce tercümesiyle neşredilmiştir.⁶⁰ Arap tarihçilerinin Haçlı Seferleriyle ilgili nakillerinin verildiği bu mümtaz çalışma, Eyyûbî ve Memlûk tarihi kadar taraflar arasında akdedilen anlaşma metinlerinin verilmesi münasebetiyle diplomasi tarihi açısından da ehemmiyetlidir. Bu yönüyle Gabrieli'nin bu eserinin P. M. Holt'un çalışmasıyla benzeş yönlerinin olduğu rahatlıkla gözlenebilir. Dört bölümden oluşan *Storici Arabi delle Crociate*'ın ilk üç bölümü daha çok Eyyûbî-Haçlı münasebetlerine hasredilmiş, dördüncü bölümde ise Memlûk-Haçlı münasebetlerine ilişkin vakayinamelerde geçen nakillere yer verilmiştir ki bunların arasında Haçlı krallıklarıyla sultanlar arasında gerçekleşen yazışma, anlaşma vb. diplomatik vesikalar da yer alır. Mesela, İbn Abdüzzâhir'den nakille Baybars'ın VI. Bohemund'a gönderdiği mektubu⁶¹, İb-

58 Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 11-23.

59 Mesela bkz. Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, s. 33, 44, 58, 59, 60, 61, 62.

60 Francesco Gabrieli, *Arab Historians of the Crusade*, trns. E. J. Costello, Routledge: Tylor&Francis, London, 2010.

61 Gabrieli, *Arab Historians of the Crusade*, s. 182.

nü'l-Furât ve İbn Abdüzzâhir'den nakille Kıbrıs ve Kudüs kralıyla gerçekleştirilen görüşmeler⁶², İbn Abdüzzâhir'den nakille Kalavun'un Tartus'taki Templier Şövalyeleri ve Akkâ Haçlı Krallığı'yla yaptığı anlaşmalar ve İbnü'l-Furât'tan nakille tarafların ahde vefa için yaptıkları yemin metinleri ⁶³ eserde nakledilen bölümler olup bunların muhteviyatında ticaret ve tüccarları ilgilendiren detaylar da bulunmaktadır.

Bu alanda yapılmış bir diğer kayda değer çalışma, David Cook tarafından *Crusade Texts in Translation* serisinde neşredilen *Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl* (Kalavun ve Oğlu Eşref Halil'in Kronikleri) adlı eserdir. Bu kitap İbn Abdüzzâhir, Şafi' b. Ali ve Baybars el-Mansûrî gibi Bahrî Memlûkların önde gelen müelliflerinin eserlerinde geçen⁶⁴ Kalavun ve oğlu Eşref Halil dönemlerindeki bazı siyasi gelişmelerin İngilizce tercümelerini ihtiva etmektedir.⁶⁵ Bu münasebetle gerek Kalavun gerekse de oğlu Eşref Halil dönemlerinde devletin diğer yabancı devletlerle tesis ettiği diplomatik ilişkilere ve imzaladıkları anlaşmalara ilişkin bolca malumata yer verilmektedir.

Orta Çağ'da Yakın Doğu'nun sosyoekonomik meseleleriyle iştigal eden ünlü şarkiyatçı Eliyahu Ashtor'un ortaya koyduğu çalışmalarda, Memlûkların Güney Avrupa devletleriyle geliştirdiği iktisadi ilişkiler tüm yönleriyle irdelenirken, bunların muhteviyatlarında ticaret ve bilhassa İtalyan tüccarların Mısır'daki faaliyetlerini ele alan pek çok detaya rastlamak mümkündür. Bu meyanda taraflar arasında akdedilen anlaşmalarla birlikte tevdi edilen imtiyazlar, Venedikli tüccarların Memlûk ülkesindeki mevcut statüleri, bunların uymakla mükellef oldukları koşullar vb. daha pek çok detaya mezkûr müellif muhtelif çalışmalarında yer vermiştir. Bu yönüyle Ashtor'un bazı makale çalışmalarının tek eserde toplandığı *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages* (Orta Çağlardaki Levant Ticareti Üzerine Araştırmalar) adlı

62 Gabrieli, *Arab Historians of the Crusade*, s. 186.

63 Gabrieli, *Arab Historians of the Crusade*, s. 192-199.

64 İbn Abdüzzâhir'in *Teşrifü'l-Eyyâm'ı* ve *el-Elâtü'l-Hafîye'si*, Şafi b. Ali'nin *el-Fadl'ı*, Baybars el-Mansûrî'nin *Zübdetü'l-Fikre*, *et-Tuhfetü'l-Mulukiyye* ve *Muhtaru'l-Ahbar'ı* eserde bahis konusu yapılan Memlûk devri kroniklerindendir.

65 David Cook, *Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl*, Routledge, New York, 2020.

eseri zikre değerlidir.⁶⁶ Eser dâhilinde dercedilen “The Venetian supremacy in Levantine trade: monopoly or pre-colonialism?” (Levanten Ticaretinde Venedik Üstünlüğü)⁶⁷, “The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages” (Geç Orta Çağlarda Suriye’de Venedik Pamuk Ticareti)⁶⁸, “Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century” (On Beşinci Yüzyıl Levant Ticaretindeki Kazanımlar)⁶⁹, “The Volume of Levantine Trade in the Later Middle Ages (1370-1498)” (Geç Orta Çağlarda Levanten Ticaret Hacmi [1370-1498])⁷⁰ adlı muhtelif neşriyatlarda çıkmış olan bu çalışmalarda ticarete ilişkin pek çok kıymetli malumatın yer almasının yanı sıra Memlûklar ile Venedik ve diğer bazı İtalyan şehir devletleri arasında gerçekleşen diplomatik gelişmelere ilişkin veriler de bulunmaktadır. Söz konusu araştırmalarında Ashtor, İtalyan arşiv vesikalarından da olağanca istifade etmiştir. Müellifin *Levant Trade in the Middle Ages* (Orta Çağlarda Levant Ticareti) adlı kayda değer çalışması da⁷¹ Memlûklar ile İtalyan şehir devletleri arasında gelişen diplomatik ilişkiler ve imzalanan ticaret anlaşmalarına ilişkin mühim bilgiler ihtiva etmektedir.⁷²

Yakın Doğu’nun ticaret tarihiyle yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi şüphesiz Alman şarkiyatçı Wilhelm Heyd’in *Yakındoğu Ticaret Tarihi* adlı telifidir. Bu önemli eser, Enver Ziya Karal tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁷³ Eserin Mısır’la ilgili

-
- 66 Eliyahu Ashtor, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, Variorum Reprints, London, 1978.
- 67 Eliyahu Ashtor, “The Venetian supremacy in Levantine trade: monopoly or pre-colonialism?”; *JEEH*, III, 1974, s. 5-53. Bkz. *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, bölüm VI.
- 68 Eliyahu Ashtor, “The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages”, *Studi Medievali* XVII, Spoleto, 1976, s. 675-715; bkz. *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, bölüm VII.
- 69 Eliyahu Ashtor, “Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century”, *BSOAS*, 38, 1975, s. 250-275; bkz. *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, bölüm IX.
- 70 Eliyahu Ashtor, “The Volume of Levantine Trade in the Later Middle Ages (1370-1498)”, *JEEH*, IV, 1975, s. 573-612; bkz. *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, bölüm X.
- 71 Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, Princeton University Press, New Jersey, 1983.
- 72 Mesela bkz. Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, s. 5, 8, 9, 11, 20, 23, 30, 37, 45, 59, 68, 70, 76, 100, 130, 147, 235, 284, 286, 297, 301, 307.
- 73 Wilhelm Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, T.T.K. Yay., Ankara, 2000.

bahsinde Aragon Krallığı ile Memlûklar arasında Kalavun devrinin sonlarına tekabül eden ve muhteviyatında ticareti ilgilediren maddelerin de yer aldığı bir anlaşmadan söz edilir. Bu yönüyle bu anlaşmanın Wilken gibi bazı tarihçiler tarafından bir ticaret anlaşması olarak tavsif edilmesi Heyd tarafından tenkit edilir. Ancak bu dönem Aragon kralları ticareti geliştirmeye hevesli olduklarından, bunlardan biri ve öyle sanıyoruz ki ticaretteki sürdürülebilirliğin siyasal ilişkilerin istikrarından geçtiğinin bilincinde olan III. Alphonse, Sicilya Kralı Jacques ile anlaşarak Kahire'ye bir elçilik heyeti göndermiştir. Yapılan anlaşmanın maddeleri bu önemli eserde verilmiştir.⁷⁴

Memlûkların dış siyaset arenasında gerek siyasi gerekse de ticari ilişkilerinin hayli yoğun geçmesi münasebetiyle konuya ilişkin ciddi tetkikler hâlen devam etmektedir. Yakın bir zamanda Frédéric Bauden ve Malika Dekkiche'nin editörlüğünde Leiden'de neşredilen *Mamluk Cairo, A Crossroads for Embassies: studies on diplomacy and diplomatics* (Büyükelçilikler için bir kavşak noktası olan Memlûk Kahire'si: diplomasi ve diplomatik üzerine araştırmalar) adlı çalışma Memlûk diplomasisi sahasında telif edilmiş ve muhtelif şarkiyatçıların bölüm yazarlığından oluşan kayda değer bir eserdir.⁷⁵ "Strong Letters at the Mamluk Court" (Memlûk Sarayındaki Mektuplar)⁷⁶, "Embassies and Ambassadors in Mamluk Cairo" (Memlûk Kahire'sindeki Elçiler ve Elçilikler)⁷⁷, "Careers in Diplomacy among Mamluks and Mongols, 658–741/1260–1341" (Memlûklar ve Moğollar Arasındaki Diplomaside İzlenen Yol 658–741/1260–1341)⁷⁸, "The Golden Horde and the Mamluks: the Birth of a Diplomatic Set-Up (660–

74 Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 474-475.

75 Frédéric Bauden ve Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads For Embassies: Studies on Diplomacy And Diplomatics*, Leiden Brill, Boston, 2019.

76 Lucian Reinfandt, "Strong Letters at the Mamluk Court", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 214-237.

77 Yehoshua Frenkel, "Embassies and Ambassadors in Mamluk Cairo", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 238-259.

78 Anne F. Broadbridge, "Careers in Diplomacy among Mamluks and Mongols, 658–741/1260–1341", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 263-301.

5/1261-7)" (Altın Orda ve Memlûklar: Diplomatik Bir Düzenin Doğuşu [660-5/1261-7])⁷⁹, "Mamluk-Ilkhanid Diplomatic Contacts: Negotiations or Posturing? (Memlûk-İlhanlı Diplomatik Temasları: Müzakereler mi ya da Göstermelik bir Tavır mı?)⁸⁰ , "Baghdad between Cairo and Tabriz: Emissaries to the Mamluks as Expressions of Local Political Ambition and Ideology during the Seventh/Thirteenth and Eighth/Fourteenth Centuries" (Kahire ve Tebriz Arasında Bağdat: Yedinci/On Üçüncü ve Sekizinci/On Dördüncü Yüzyıllarda Yerel Siyasi Hırs ve İdeolojinin İfade-leri Olarak Memlûkların Elçileri)⁸¹, "Diplomatic Correspondence between Nasrid Granada and Mamluk Cairo: the Last Hope for al-Andalus" (Nasrî Gırnatası ve Memlûk Kahiresi Arasındaki Diplomatik Yazışma: Endülüs İçin Son Umut)⁸², "Diplomatic Networks of Rasulid Yemen in Egypt (Seventh/Thirteenth to Early Ninth/Fifteenth Centuries)" (Resûlî Yemen'in Mısır'daki Diplomatik Ağları Yedinci/On Üçüncü ila Erken Dokuzuncu/On Beşinci Yüzyıllar)⁸³, "The European Embassies to the Court of the Mamluk Sultans in Cairo" (Kahire'deki Memlûk Sultanlarının Sarayındaki Avrupa Büyükelçilikleri)⁸⁴, "In the Name of the

79 Marie Favereau, "The Golden Horde and the Mamluks: the Birth of a Diplomatic Set-Up(660-5/1261-7)", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 302-326.

80 Reuven Amitai, "Mamluk-Ilkhanid Diplomatic Contacts: Negotiations or Posturing?", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 327-339.

81 Hend Gilli-Elewy, "Baghdad between Cairo and Tabriz: Emissaries to the Mamluks as Expressions of Local Political Ambition and Ideology during the Seventh/Thirteenth and Eighth/Fourteenth Centuries", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 340-362.

82 Bárbara Boloix Gallardo, "Diplomatic Correspondence between Nasrid Granada and Mamluk Cairo: the Last Hope for al-Andalus" , in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 511-528.

83 Éric Vallet, "Diplomatic Networks of Rasulid Yemen in Egypt (Seventh/Thirteenth to Early Ninth/Fifteenth Centuries)", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 581-603.

84 Pierre Moukarzel, "The European Embassies to the Court of the Mamluk Sultans in Cairo", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden: Brill-Boston, 2019, s. 685-710.

Minorities: Lisbon's Muslims as Emissaries from the King of Portugal to the Sultan of Egypt" (Azınlıklar Adına: Portekiz Kralından Mısır Sultanına Elçi Olarak Gönderilen Lizbon Müslümanları) ⁸⁵, "Envoys between Lusignan Cyprus and Mamluk Egypt, 838–78/1435–73: the Accounts of Pero Tafur, George Boustronios and Ibn Taghrī Birdī" (Lusignan Kıbrıs'ı ile Mısır Memlûkları Arasındaki Elçi Teatileri: Pero Tafur, George Boustronios ve İbn Tagrıberdî'nin Kronikleri Işığında) ⁸⁶, "Negotiating the Last Mamluk-Venetian Commercial Decree (922–3/1516–7): Commercial Liability from the Sixth/Twelfth to the Early Tenth/Sixteenth Century" (Son Memlûk-Venedik Ticaret Kararnamesinin Müzakere Edilmesi [922–3/1516–7]: Altıncı/On İkinci Yüzyıldan Erken Onuncu/On Altıncı Yüzyıla Kadar Ticari Sorumluluk) ⁸⁷, "Three Mamluk Letters Concerning the Florentine Trade in Egypt and Syria: a New Interpretation" (Mısır ve Suriye'deki Floransa Ticaretine İlişkin Üç Memlûk Mektubu: Yeni Bir Değerlendirme) ⁸⁸ gibi bölüm yazıları Memlûkların diplomasi tarihi açısından mühim olup aynı zamanda devletin dünyanın çeşitli bölgelerindeki diğer devletlerle geliştirdiği siyasi ve ticari pek çok detaya nüfuz etmesi bakımından ayrıca önem arz eder. Memlûklar dönemi diplomatik ilişkilerin ciddi bir akademik eserle değerlendirilmeye tâbi tutulmasının yanı sıra bu alana ilgi duyan yeni akademisyenlerin de sayısındaki artış burada belirtilmesi gereken diğer

-
- 85 Maria Filomena Lopes de Barros, "In the Name of the Minorities: Lisbon's Muslims as Emissaries from the King of Portugal to the Sultan of Egypt", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden Brill, Boston, 2019, s. 711-724.
- 86 Nicholas Coureas, "Envoys between Lusignan Cyprus and Mamluk Egypt, 838–78/1435–73: the Accounts of Pero Tafur, George Boustronios and Ibn Taghrī Birdī", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden: Brill-Boston, 2019, s. 725-740.
- 87 Gladys Frantz-Murphy, "Negotiating the Last Mamluk-Venetian Commercial Decree (922–3/1516–7): Commercial Liability from the Sixth/Twelfth to the Early Tenth/Sixteenth Century", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, Leiden: Brill-Boston, 2019, s. 741-781.
- 88 Alessandro Rizzo, "Three Mamluk Letters Concerning the Florentine Trade in Egypt and Syria: a New Interpretation", in *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, ed. Frédéric Bauden ve Malika Dekkiche, Leiden: Brill, Boston, 2019, s. 782-800.

bir husustur. *Mamluk Cairo, A Crossroads for Embassies*'de geçen bazı kitap bölümleri Ursula Bsees tarafından *Der Islam*'da neşredilen bir revize çalışmasıyla ayrıca değerlendirilmiştir.⁸⁹

Müstakil olarak diplomasi tarihiyle ilgili olan eserlerden bir diğeri, yine muhtelif makale çalışmalarından oluşan ve editörlüğünü Hugh Kennedy, Paul Magdalino, David Abulafia, Benjamin Arbel, Larry J. Simon, Olivia Remie Constable gibi içlerinde Memlûk Türk Devleti'yle ilgili kayda değer çalışmaları bulunan önemli araştırmacıların yaptığı *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000–1500: Aspects of Cross-Cultural Communication* (Doğu Akdeniz'de 1000–1500 Yılları Arasında Diplomasi: Kültürlerarası İletişimin Yönleri) adlı eserdir.⁹⁰ Üç bölüm ve on dokuz makeden oluşan bu çalışmada, Memlûkların diplomatik ilişkilerine hasredilmiş malumat haricinde yine devletin siyasal ilişkileri bağlamında siyasi, askerî ve ticari münasebetleri hakkında bilgiye bu eserde tesadüf etmek mümkündür.

Memlûkların İtalyan şehir devletleri ve diğer devletlerle gerçekleştirdikleri diplomatik faaliyetler ve buna konu olan ticaret maddeleriyle ilgili olarak malumat edinilebilecek bir başka önemli çalışma Hannah Barker'ın *That Most Precious Merchandise* adlı eseridir.⁹¹ *Slavery in the Late Medieval Mediterranean* (Geç Orta Çağ Akdeniz'inde Kölelik), *Societies with Slaves: Genoa, Venice, and the Mamluk Sultanate* (Kölelerin Olduğu Toplumlar: Ceno-va, Venedik ve Memlûk Sultanlığı), *The Slave Market and the Act of Sale* (Köle Pazarı ve Satışı), *Constraining Disorder: Merchants, States, and the Structure of the Slave Trade* (Kısıtlayıcı Düzensizlik: Tüccarlar, Devletler ve Köle Ticaretinin Yapısı), *Crusade, Embargo, and the Trade in Mamluk Slaves* (Haçlı Seferi, Ambargo ve Memlûk Kölelerinin Ticareti) şeklindeki bazı bölüm başlıkların-

89 Ursula Bsees, "Annotated Bibliography: Arabic Papyrology and Documentary Studies on the Mediterranean and the Islamic World", *Der Islam*, 97(2), (2020), s. 533-565.

90 Alexander D. Beihammer, Maria G. Parani and Christopher D. Schabel, *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000–1500 Aspects of Cross-Cultural Communication*, ed. Hugh Kennedy, Paul Magdalino, David Abulafia, Benjamin Arbel, Larry J. Simon, Olivia Remie Constable Leiden, Brill-Boston, 2008.

91 Hannah Barker, *That Most Precious Merchandise: The Mediterranean Trade in Black Sea Slaves, 1260-1500*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019.

dan müteşekkil eserde, tüm boyutlarıyla Orta Çağ dünyasındaki köle ticareti ele alınmıştır. Konu kapsamına giren siyasi ve ticari anlaşmalara ve tüccarları ilgilendiren maddelere ilişkin pek çok detaya eserde tesadüf etmek mümkündür.⁹²

Memlûk diplomasisiyle ilgili olarak yapılmış diğer önemli bir eser çalışması Doris Behrens-Abouseif tarafından kaleme alınan *Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate* (Memlûk Sultanlığında Diplomasi Uygulaması) adlı çalışmadır.⁹³ Diplomatik ilişkilerde protokol ve hediyeleşmelerle ilgili olan prosedür, diplomatik hediyeleşmelerin anlamı, hediyelerin parasal değeri gibi bölümlerin yanı sıra devletin Yemen, Hindistan, Afrika, Etiyopya, Nübye, Mağrip, Batı Afrika, Karadeniz, Anadolu, İran, Orta Asya, Altın Orda, İlhanlılar, Celayırlılar, Timurlular, Türkmenler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dulkadir Beyliği, Safevîler, Osmanlılar, Kastilya ve Aragon Krallıkları, Kıbrıs, Venedik, Flansa ve Fransa'yla geliştirdikleri diplomatik ilişkilere diğer bölümlerde değinilir. Memlûklar devri diplomasi tarihi için hayli kıymetli olan bu çalışmada da devletin tesis ettiği siyasi ve ticari anlaşmalara ilişkin kayda değer bilgiler yer almaktadır.⁹⁴

Memlûk-Osmanlı ilişkileri ve buna konu olan diplomatik münasebetler hususunda Cihan Yüksel Muslu tarafından yapılan *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*⁹⁵ (Osmanlılar ve Memlûklar: İslâm Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet) adlı eser, her iki devletin Yakın Doğu'daki siyasi ve ticari rekabetleri ve mücadeleleri nazarı dikkate alındığında, uzunca bir süre bu ilmî sahada yaşanan boşluğu doldurmuş gibi görünüyor. Bu eserin Türkçeye çevrilmesi de ayrıca ehemmiyetlidir.⁹⁶ Taraflar arasında gelişen

92 Mesela bkz. Barker, *That Most Precious Merchandise*, s. 130, 133, 135, 146, 156, 160, 162, 163, 165, 180, 183, 193, 194.

93 Doris Behrens Abouseif, *Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate: Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World*, Bloomsbury Publishing, New York, 2014.

94 Mesela bkz. Abouseif, *Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate*, s. 6, 19, 20, 66, 96, 112.

95 Cihan Yüksel Muslu, *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, I.B. Tauris, London-New York, 2014.

96 Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memlûklar: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.

diplomatik ilişkiler ve imza edilen anlaşmalara ilişkin önemli bilgileri ihtiva eden⁹⁷ çalışmanın, *Tools of Diplomacy* (Diplomasinin Araçları) adlı ilk bölümü hayli mühimdir.

Memlûk diplomasisi ve devletin yine İtalyan şehir devletleriyle geliştirdikleri siyasal ve iktisadi ilişkiler müstakil makale çalışmalarıyla da ele alınmıştır. Bu konudaki en kapsamlı çalışmalar Amerikalı tarihçi John Wansbrough tarafından yapılmış olup bu hususta konuyla ilgili iki önemli makale kayda değerdir. Bunlardan birisi 1965 yılında *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* serisinde yayınlanan “Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges” (Memlûkların Ticari İmtiyazlarında Venedik ve Floransa) adlı makale çalışmasıdır. Geç Orta Çağ boyunca Venedik’in Akdeniz ticareti üzerindeki kanıtlanmış üstünlüğü ve bunların bu coğrafya üzerinde egemenlik sahibi olan Müslüman Türk devletleriyle tesis ettikleri ilişkiler neticesinde taraflar arasında siyasi ve ticari pek çok anlaşmalar imza edilmiştir. Memlûkların iktidar devresinde yine başta Venedik olmak üzere bazı İtalyan şehir devletleriyle temeli ticarete dayalı olan ve çoğu zaman bunların Doğu Akdeniz’de ekonomik imtiyazlar elde etme ya da temin edilen ayrıcalıkları koruma amacına matuf anlaşmalar tesis edilmiş ya da yenilenmiştir. İlgili makale çalışmasında Wansbrough Çakmak’ın iktidar devresine tekabül eden 1442 yılında Venedik Cumhuriyeti’yle, Kayıtbay devrinde de Floransa Cumhuriyeti’yle yapılan ve bunlara bazı imtiyazların verildiği ticaret anlaşmaları ele alınır. Anlaşma metinlerinin orijinal belgelerine ilişkin tetkiklerin yanı sıra anlaşmada geçen maddelerin İtalyanca ve Arapça asıllarıyla Floransa’yla yapılan anlaşmanın İngilizce tercümesine de yer verilmiş, Venedik’le yapılan anlaşma metnine ilişkin arşiv gorselleri de bu makalede sunulmuştur.⁹⁸

John Wansbrough’un konuyla ilgili olarak diğer kayda değer çalışması yine *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* serisinde 1963 yılında yayınlanmış olan “A Mamluk Ambassador

97 İmza edilen anlaşmalarla ilgili olarak bkz. Muslu, *The Ottomans and the Mamluks*, s. 27, 96, 135, 150, 151, 157, 174, 175.

98 1442 yılındaki Memlûk-Venedik anlaşması ve maddeleri için bkz. Wansbrough, “Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges”, s. 487-523.

to Venice in 913/1507" (Venedik'e Giden Bir Memlûk Büyükelçisi 913/1507) adlı makaledir. Memlûklar ile Venedik arasında süregelmış ve hemen hepsi Mısır'daki bir İtalyan temsilci vasıtasıyla imza edilmiş ticaret anlaşmalarının aksine, bu tarihteki anlaşma için Tagriberdî adındaki bir Memlûk bürokratu Venedik'e gönderilmiştir. Bu araştırmasında Wansbrough, Türk adı ve İbn Abdullah lakabını taşımasına rağmen onun dinî tolerans arayışı nedeniyle Avrupa'dan göç etmiş kript-Yahudi ya da Marrano (Rabbani Yahudiler) olabileceğini, kendisinin sonradan İslâmiyet'e geçtiğini bazı kroniklere dayanarak belirtmektedir.⁹⁹ Üstlendiği diplomatik görev münasebetiyle Nisan 1506 yılında bir Venedik kadırgasıyla İskenderiye'den hareket eden Tagriberdî, ilk durak noktaları olan Kıbrıs'ta Büyük Şövalye Üstadından, sonraki ara durak noktası olan Rodos için geçiş izni temin etmiş, Rodos'u geçtikten sonra da kesintisiz devam eden seyahatin ardından Venedik'e ulaşmıştır.¹⁰⁰ Belli prosedürlerin tatbikinden sonra Venedik ile Memlûklar arasında 31 Mayıs 1507 tarihinde bir ticaret anlaşması imza edilmiştir. Bu metnin orijinali Venedik'teki Archivio di Stato, Miscellanea di Atti Diplomatici e Privati, no. 1576'da muhafaza edilmektedir.¹⁰¹ Taraflar arasındaki ticari ilişkileri, Memlûk ülkesindeki Venedik tüccarlarının durumları ve baharat ticareti konularını ihtiva eden yirmi dört maddelik bu anlaşmanın İtalyancası ve İngilizce çevirisi Amerikalı şarkiyatçı tarafından verilmiştir.¹⁰²

Sonuç

Diplomatik vesikalar ve devletlerarası süregelen anlaşmalar siyasi tarih kadar ticaret tarihi açısından da büyük ehemmiyet taşımaktadır. Bu meyanda tarihsel süreç içerisinde yalnızca ticari amaçlara odaklanmış anlaşmaları bir kenara bırakırsak, devletlerin birbirleriyle yaptıkları siyasi anlaşmalar dâhilinde de ticaret ve tüccarları ilgilendiren madde ya da maddelere tesadüf etmek mümkündür. Bu münasebetle siyasi tarih geçmişi hayli hareketli olan Memlûk Türk Devleti'nin diğer devletlerle

99 Wansbrough, "A Mamluk Ambassador ", s. 503.

100 Wansbrough, "A Mamluk Ambassador ", s. 514-515.

101 Wansbrough, "A Mamluk Ambassador ", s. 518.

102 Wansbrough, "A Mamluk Ambassador ", s. 521-530.

geliştirdiği diplomatik ilişkileri de bununla mütenasip bir şekilde oldukça yoğundu. Ancak yakın geğmişte bu konuyla ilgili olarak yapılmış birkaç müstakil çalışma dışında bu araştırma sahasına çok fazla eğilim söz konusu değildi. Başka bir ifadeyle Memlûkların diğer devletlerle geliştirdiği elçilik teatileri ve imza edilen anlaşmaları konu edinen malumata devletin tarihinin farklı alanlarına nüfuz eden çalışmaların belli bölümlerinde rastlamak mümkündür. Ancak son zamanlarda Batı dünyasında çıkan Memlûk diplomasisine odaklı farklı neşriyatlar bu konunun taşıdığı ehemmiyetin görölmesi açısından mühim olduğu kadar hâlen bu alanda doldurulması gereken boşlukların bulunduğuna da delalet etmektedir. Özellikle ölkemizde Memlûk Türk Devleti'yle ilgili bazı nitelikli çalışmalar yapıılıyor olsa bile, gerek devletin siyasi ve ekonomik tarihi gerekse de diplomasıyla ilgili çalışmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu münasebetle konu kapmasına dâhil olan bazı kaynak ve araştırmaların tanıtıldığı bu çalışmanın bu sahada bilimsel faaliyetlerde bulunacak olan araştırmacılara küçük de olsa katkı sağlayacağı ümidini taşıtmaktayız.

Kaynakça

- Ağır, Abdullah Mesut, *Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyfeddîn Çakmak Dönemi 1438-1453*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.
- _____, *Memlûklarda Ticaret*, Konya 2015.
- Abouseif, Doris Behrens, *Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate: Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World*, New York 2014.
- Allouche, Adel, *Mamluk Economics: A Study and Translation of Al-Maqrizi's Ighathah*, Salt Lake City 1994.
- Amari, Michele, *Diplomi Arabi Del R. Archivio Fiorentino*, Firenze 1863.
- Amitai, Reuven, "Mamluk-Ilkhanid Diplomatic Contacts: Negotiations or Posturing?", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 327-339.
- Arbel, Benjamin, "Venice's Trade with the Mamluks", *MSR*, VIII (2), 2004, s. 37-86.
- Ashtor, Eliyahu, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London 1978.
- _____, *Levant Trade in the Middle Ages*, New Jersey 1983.
- _____, "The Venetian supremacy in Levantine trade: monopoly or pre-colonialism?", *JEEH*, (III), 1974, s. 5-53.
- _____, "The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages", *Studi Medievali*, XVII, 1976, s. 675-715.
- _____, "Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century", *BSOAS*, 38, 1975, s. 250-275.
- _____, "The Volume of Levantine Trade in the Later Middle Ages (1370-1498)", *JEEH*, 4, 1975, s. 573-612.
- Ayalon, D., "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Samira Kortantamer, c. IV, 1989, s. 211-247.
- Bauden, Frédéric-Dekkiche, Malika, *Mamluk Cairo, a crossroads for embassies: studies on diplomacy and diplomatics*, Boston, 2019.
- Anne F. Broadbridge, "Careers in Diplomacy among Mamluks and Mongols, 658-741/1260-1341", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 263-301.
- Barros, Maria Filomena Lopes de, "In the Name of the Minorities: Lisbon's Muslims as Emissaries from the King of Portugal to the Sultan of Egypt", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 711-724.
- Beihammer, Alexander D., Parani, Maria G. ve Schabel, Christopher D., *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500 Aspects of Cross-Cultural Communication*, ed. Hugh Kennedy, Paul Magdalino, David Abulafia, Benjamin Arbel, Larry J. Simon, Olivia, Remie Constable, Boston 2008.

- Bsees, Ursula, "Annotated Bibliography: Arabic Papyrology and Documentary Studies on the Mediterranean and the Islamicate World", *Der Islam*, 97(2), 2020, s. 533-565.
- Cantacuzenus, John, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. B. G. Niebuhri, c. 1, Bonnae: Immendis Ed Weberi, 1831.
- Chroniques d'Amadi et de Strambaldi: Chronique d'Amadi*, c.I-II, Paris 1891-1893.
- Cook, David, *Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl*, New York 2020.
- Coureas, Nicholas, "Latin Cyprus and its relations with the Mamluk sultanate, 1250–1517", ed. Adrian J. Boas, *The Crusader World*, (içinde), London and New York 2016, s. 391-418.
- , "Envoys between Lusignan Cyprus and Mamluk Egypt, 838–78/1435–73: the Accounts of Pero Tafur, George Boustronios and Ibn Taghrī Birdī", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 725-740.
- Çubukçu, Asri, "İbn Abdüzzâhir", *DİA*, c. 19, Ankara 1999, s. 289-291.
- Darrag, Ahmed, *L'Egypte sous Le Regne de Barsbay 825-841/1422-1438*, Damas 1961.
- Elewy, Hend G., "Baghdad between Cairo and Tabriz: Emissaries to the Mamluks as Expressions of Local Political Ambition and Ideology during the Seventh/Thirteenth and Eighth/Fourteenth Centuries" ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston, 2019, s. 340-362.
- Esedî, Muhammed, *et-Teyşir ve'l-İ'tibâr ve't-Tahrîr ve'l-İhtibâr fî mâ Yecibü min Hüsnî't-Tedbîr ve't-Tasarruf ve'l-İhtiyâr*, nşr. Abdülkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Fikrül-Arabi, Kahire 1967.
- Favereau, Marie, "The Golden Horde and the Mamluks: the Birth of a Diplomatic Setup (660–5/1261–7)", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 302-326.
- Gabrieli, Francesco, *Arab Historians of the Crusade*, trns. E. J. Costello, London 2010.
- Gallardo, Bárbara Boloix, "Diplomatic Correspondence between Nasrid Granada and Mamluk Cairo: the Last Hope for al-Andalus", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 511-528.
- Guo, Li, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yūnīnī's Dhayl Mir'āt Al-Zamān*, Leiden 1998.
- Moukarzel, Pierre, "The European Embassies to the Court of the Mamluk Sultans in Cairo", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 685-710.
- Miled, Lotfi Ben, "Tracking Down the Hafsid Diplomatic Missions All the Way to the Turco-Mamluk Borders (892–6/1487–91)", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 566-580.
- Murphy, Gladys Frantz, "Negotiating the Last Mamluk-Venetian Commercial Decree (922–3/1516–7): Commercial Liability from the Sixth/Twelfth to the Early Tenth/Sixteenth Century", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 741-781.

- Frenkel, Yehoshua, "Memlûk Kahire'sindeki Büyükelçilikler ve Büyükelçiler", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 238-259.
- Fritze, Ronald H., *New Worlds: The Great Voyages of Discovery, 1400-1600*, Gloucestershire, 2002.
- Heyd, Wilhelm, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000.
- Holt, P. M., *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, Islamic History and Civilization, ed. Ulrich Haarmann, c. 12, New York and Köln 1995.
- _____, "Mamluk-Frankish diplomatic relations in the reign of Baybars (658-76/1260-77)", *Nottingham Medieval Studies*, XXXII, 1988, s. 180-95.
- _____, "Mamluk-Frankish diplomatic relations in the reign of Qalāwūn (678-89/1279-90)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1989, s. 278-89.
- _____, "Baybars's treaty with the Lady of Beirut in 667/1269", ed. P.W. Edbury, *Crusade and settlement*, (içinde), Cardiff 1985, s. 242-245.
- _____, "The Mamluk sultanate and Aragon: the treaties of 689/1290", *Târih*, 2, 1992, 105-118.
- _____, "Qalāwūn's treaty with Genoa in 1290", *Der Islam*, 57/1, 1980, s. 101-8.
- İbn Abdüzzâhir, Muhyiddin er-Ravdî'z-Zâhir fî Siretü'l-Melikü'z-Zâhir, nşr. Abdülaziz el-Huvaytir, Riyad 1976.
- İbnü'l-Furât, Nasîrüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali, *Tarihü'd-Düvel ve'l-Müluk*, thk. Necla İzzeddin-Konstantin Zureyk, Basra 1967.
- _____, *Ayyubids Mamlukes and Crusaders Selections from The Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk: the text, ext and translation by U. Lyons, M. C. Lyons*; historical introduction and notes by J. S. C. Riley-Smith, Cambridge 1971.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâb ed-Dîn el-'Askalânî, *İnbâ' el-Gumr bi-Enbâ el-'Umr fi't-Târih*, thk. Hasan Habeşi, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, c. 3, Kahire 1982.
- İbn Tagriberdî ve Ebû'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır ve Kahire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Darü'l-Kütübül-İlmiyye, c. 14, Beyrut 1992.
- Kalkaşendi, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhü'l-A'sa fî Sinaati'l-İnşa*, XIV, Kahire 1919.
- Koprman, K. Y., "Baybars I", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 221-223.
- Kyriakidis, S., "The letter of the Mamluk sultan Al-Nâşir Hasan to the Emperor John VI Kantakouzenos (30 October 1349)", ed. T. Sansaridou-B. Hendrikx, *Graeco Africana*. Proceedings of International Conference on Graeco African and Afro-Byzantine Studies at the University of Johannesburg (27 October-27-November 2014), s. 144-153.
- Makrizî, Takiyeddîn Ahmed b. *İğâsatü'l-Ummeh bi-Keşfi'l-Gumme*, thk. Kerem Hilmi Ferhat, Kahire 2007.
- _____, *Kitabü's-Sulûk li Ma'rifet Duvelü'l-Mulûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1970.
- _____, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte*, trc. Étienne Marc Quatremère, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1837.
- Muslu, Cihan Yüksel, *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, London-New York 2014.
- _____, *Osmanlılar ve Memlûklar: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona, İstanbul 2016.

- Northrup, Linda, *From Slave to Sultan: The Career of Al-Manşūr Qalāwūn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, Stuttgart 1998.
- Pero Tafur *Travels and Adventures 1435-1439*, terc. Malcolm Letts, London 1939.
- Popper, W., *Egypt and Syria under the Circassian Sultans : 1382-1468 A.D.: Systematic notes to İbn Taghri Birdi's chronicles of Egypt*, Berkeley 1995.
- Preiss, Reuven Amitai, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 2004.
- Rabie, Hassanein, "Mamlūk Campaigns Against Rhodes (A.D. 1440-1444)", *The Islamic World: From Classical to Modern Times*, nşr. Roger Savory ve A. L. Udovitch, Princeton 1989, s. 281-286.
- Regel, W., *Analecta Byzantino-Rossica*, St Petersburg 1891.
- Reinfandt, Lucian, "Strong Letters at the Mamluk Court", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 214-237.
- Rizzo, Alessandro, "Three Mamluk Letters Concerning the Florentine Trade in Egypt and Syria: a New Interpretation", ed. Frédéric Bauden-Malika Dekkiche, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (içinde), Boston 2019, s. 782-800.
- Runciman, Steven, *A History of Crusades: The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge 1951.
- Sağlam, Ahmet, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi: İlhanlılar-Memlûklar 1298-1304*, İstanbul 2017.
- Thomas, Georg Martin- Predelli, Riccardo, *Diplomatarium veneto-levantinum sive Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia*, c. 1, Oxford 1880.
- Ulebî, Ekrem Hasan, *el-Melikü'l-Eşref Halîl b. Qalâwûn: Fâtîhu Akkâ ve Muḥarriru Bilâdi's Şâm mine's-Salîbiyyîn*, Beyrut-Dımaşk 1987.
- Wansbrough, John, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", *BSOAS*, c. 38, no: 3, 1965, s. 483-523.
- _____, "A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507", *BSOAS*, v. 26, no 3, 1963, s. 503-530.

Ekler

Ek 1. Baybars'ın Hospitalier Şövalyeleriyle 1267 yılında imzaladığı anlaşma hakkında *Er-Ravd'*da geçen bir bölüm.¹⁰³

وفي هذه السنة حضر رسول الاسبتار ، وسأل استقرار الصلح على بلادهم من جهة حمص ، وبلاد الدعوة ؛ فقال السلطان : « ما أجيبكم إلى هذا إلاّ بشرط لإبطال ما لكم من القطائع على مملكة حماه ، وهي أربعة آلاف دينار ؛ وما لكم من القطيعة على بلاد بوقبيس ، وهي ثمانمئة دينار ؛ وقطيعتكم على بلاد الدعوة ، وهي ألف ومائتا دينار ، ومائة (ألف)^١ مد حنطة وشعيراً نصفين فأجابوا إلى إبطال ذلك جميعه ، وكتبت الهدنة بذلك ، وشرط فيها أن الفسخ للسلطان متى أراد [٨٨/ب] ، ويعلمهم قبل بمدة . وكان السلطان قد أحسن إلى الجبلية مدة إقامته بالساحل بالخلع

ذكر الصلح مع بيت الاسبتار

على حصن الأكراد والمرقب

قد تقدم الحديث في طلبهم لذلك ، واستقر هذا الأمر بشرط أن الفسخ يكون للسلطان^١ ، ولما حضرت رسلهم هذه المرة التمسوا أن يحلف لهم السلطان وأجابوا إلى حديث الطاحون - حسب ما شرحناه - فقررت الهدنة لعشر سنين وعشرة^٢ شهور ، [عشرة أيام]^٣ وعشر ساعات ، وبطلت القطائع عن بلاد الدعوة وحماه ، وقد تقدم ذكر ما كان على حماه والدعوة من القطيعة ، وشيزر وأفامية ، وهي في كل سنة على أبو قبيس ستمائة دينار مصرية^٤ ، حساب خمسمئة دينار صورية ، الرسم المعروف بالمفادنة ، وهو عن كل فدان مكوكان غلة ، وستة دراهم ؛ وسُيّر لاستحلاف مقدم بيت الاسبتار الأمير [١/٩٨] فخر الدين المقرئ ، الحاجب ، والقاضي شمس الدين بن قريش ، كاتب الدرج الشريف ، فحلفوه .

103 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravd*, s. 266-267, 283.

Ek-2 *Chroniques d'Amadi'*de Baybars devrinde Kıbrıs'la imzalanen anlaşmada krallığı bağlayan hükümlerin geçtiği bölüm.¹⁰⁴

Il ditto giorno, venne a Niconia messer Calceran Suares⁽²⁾ dal Cayro, mandato dal re, et dapoi venivano et andavano molti altri, talmente che per mezo de messer Benetto Paravisin, mercadante gienovese, et per lo aiuto de molti altri mercadanti venetiani, se acordò el re con el soldan. et si rescotò per 200 milia ducati venetiani, et per 5000 ducati de tributo a l'anno; et questo con gran fatica, perchè el soldan li domandava ch'el renegasse la sua fede, o pagar un milion de ducati, o tagliar la sua testa, con molte altre dishoneste dimande.

Li poveri captivi Cyprioti, che furon presi da Saracini, alcuni si comprono da elemosine et con piezarie, alcuni furon venduti et mandati in diverse parte del mondo, alcuni renegorno la fede christiana et furon tagliati et rimaseno là; et alcuni morirono in tormento per non renegar la fede.

Ek-3 1422 yılında Sultan Barsbay tarafından Floransa'ya tevdi edilen İtalyanca imtiyaz belgesi.¹⁰⁵

Una lettera sancta alla loro mano.⁽¹⁾

Et abbianno facti loro i patti.

Le mercantie che veniseno nelli suoi navili di tutte le merce, venderanno el compertano et caricharanno senza nuno impaccio.

Et li navili che veniseno della sua terra alla terra del Soldano caricato, scaricare alla loro volontà. Et non siano costretti a scaricare tutta la mercantia, ma quella parte che a loro piace.⁽²⁾

Et della loro mercantia che sbaricano le sue navi in terra nostra, non paghino lo suo dricto, et farà ragione quello che monta; et poi, quando aranno venduto, paghino secondo l'usanza de' Franchi.

Et non siano sforzati di vendere le loro mercantie per forza, nè comperare pope et d'ogni mercantia per forza.

Et non siano sforzati carichare sopra le sue navi cosa di forestieri contra sua volontà, se non chon sua volontà.

Et possino carichare sopra ogni nave ogni loro mercantia.

Et le navi che romponono dentro dal porte del soldano et in altro luogo, siano salve.

Et d'ogni cosa che si perdesse nella dogana del soldano, l' ammiraglio della terra la ritrovi.

Et non possa nuno ammiraglio nè nuno altro grande huomo sforzare a vendere alcuna mercantia contra loro volontà, se non per lo pregio che ne vorrà chi averà a vendere.

Et che i mercati che si faranno delle mercantie in presenza di due testimoni alla dogana del *gabbano*,⁽³⁾ alla usanza de' Franchi, tra i mercanti detti et i mercanti sarini, non si possino rompere.

Et non sia loro domandato che prestino o diano diricto prima che siano vendute le mercantie, et prima che abbino venduto.

104 *Chroniques d'Amadi'*, s. 514.

105 Amari, *Diplomi Arabi*, s. 338-340.

Et non siano costretti pagare per le sue navi tariffa.

Et paghino la tariffa delli bastagli et delle *germe*⁽¹⁾ et delli cammelli et delli gherbellatori, all' usanza di tutti li Franchi.

Et possino prendere la zavorra per zavorrare le sue navi, senza pagare nulla.

Et possino i mercanti trarre fuori loro letti et loro casse vuote di mercantantia, senza pagare mangieria niuna, et portare dove vogliono.

Et delle navi che venissono della loro terra alli porti dello reame, et i Saraini o Franchi faccino loro niuno dispiacere o togliessono niente dello loro dentro dello porto del soldano, el soldano farà ragione contra quella nazione che avesse facto el danno.

Et per danno o offesa o male che alcuna generatione di Franchi facesse a alcuna generatione di Saraini, i mercanti fiorentini nè loro sottoposti non sieno tenuti.

Et abbino fondacho alla usanza nelle terre del soldano et nella terra di Alexandria, salvata. Et dentro al fondacho possino tenere prete secondo l' usanza de Franchi. Et la pigione del fondico si paghi della dogana del soldano, alla usanza delli Franchi.

Et abbino consolo in Alexandria, in Damasco et in tutti i nostri luoghi, et staranno salvi con honore, come gl' altri consoli de Franchi.

Et abbia el consolo la sua *gemechia*⁽²⁾ della dogana del soldano, chome gli altri consoli degl' altri Franchi.

Et lo ammiraglio sia tenuto dare al consolo aiuto contra ogni altra generatione.

Et quando el consolo o li mercanti volessino venire alla nostra porta sancta, possino venire senza impedimento di niuna persona.

Et non paghino el consolo e li mercanti diricto di grano, formaggio o vino per loro vivere.

Et non possino essere sforzati a vendere o a comperare e' di della festa de Franchi.

Et quando morisse uno delli loro mercatanti, in qualunque luogo fosse, possa essere sepolto alla chiesa de Cristiani secondo l' usanza, senza pagare alcuna cosa, el senza nessuna mangiaria.

Et quando morisse alchuno mercante, lo suo avere sia dato al consolo o a suoi mercatanti, secondo l' usanza di tutte l' altre generationi.

Et passerà li loro fiorini colla stampa di Firenze per tutto terra di Saracinia del regno del soldano, come lo ducato venetiano allo peso anticho.

Et questi sono i patti et le domande de' Fiorentini che sono venuti.

Et comandaremo la banda alta, ⁽⁶⁾ che stiano così fermi li loro salvicondotti et li loro patti per tutti tempi che debbono venire.

Et così vogliamo che stia. Che tutti i mercanti che vegnono siano bene tractati et bene contenti pienamente.

Et che questo comandamento non si possa cambiare, però che è vero. Et che niuno capitolo si possa cambiare dello nostro presente comandamento.

Et questo comandamento stia nelle loro mani. Et così si sappia, che Dio dia salvamento.

El detto comandamento è scritto a di cinque del mese di Sceval, ⁽⁷⁾ a anni octocento et venticinque dello profeta Maumet 22 settembre 1422¹.

Et Dio canta et li suoi angeli sopra lo nostro Profeta.⁽⁸⁾

IV.

FRAGMENTUM EPISTOLAE NASSIR SULTANI AEGYPTI AD ANDRONICUM III IMPERATOREM CONSTANTINOPOLITANUM

Γράφει ὁ Σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον βασιλέα.

+ Ὁ Σουλτάν ὁ μέγας, ὁ ἐξουσιάζων, ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλείων, ὁ Νάσαρ, ὁ δεσπότης ὁ μέγας, ὁ φιλοσοφώτατος, ὁ δικαιοτάτος, ὁ στρατηγικώτατος, ὁ νικητής, ὁ ἰσχυρός, ὁ ἐξουσιάζων τῶν ἐξουσιαζόντων, ὁ νικῶν εἰς τὴν ἑαυτοῦ πίστιν, ὁ Σουλτάνος τῶν Σαρακηνῶν, ἡ ζωὴ τῆς δικαιοσύνης εἰς τὸν κόσμον, ὁ κληρονόμος τῆς σουλτανικῆς αὐθεντίας, ὁ Σουλτάνος τῶν Ἀράβων, τῶν Περσῶν καὶ Τούρκων, ὁ πλατύνας τὴν αὐθεντίαν τῆς Αἰγύπτου, ὁ συναγαγὼν ἐκ πάντων 10 τῶν ἐθνῶν εἰς τὴν πίστιν αὐτοῦ, ὁ ἀποκτείνων καὶ θανατῶν τοὺς ἀπίστους καὶ φονεῖς καὶ πάντας τοὺς κακούργους, ὁ διώκτης τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Φραγκῶν καὶ τῶν Τατάρων, ὁ Ἀλέξανδρος τοῦ καιροῦ τούτου, ὁ προσκυνητὴς τοῦ Μάκε, ὁ ἀπὸ τοῦ θεοῦ στεριώθεις εἰς τὴν αὐθεντίαν, ὁ κρατῶν ἰσχυρῶς τὴν πίστιν || αὐτοῦ καὶ τὰ ε. 1487. 15 ἐντάλματα τοῦ νόμου, ὁ Σουλτάνος τῆς γῆς, ὁ στηρίζων τοὺς τοίχους τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, ὁ ἀνοίξας τὰς θύρας τῆς αὐθεντίας αὐτοῦ, ὁ Μα-

1 γράφει | 4 φιλοσοφώτατος | 5 στρατηγικώτατος | 6 ἑαυτὴν | 8 ἀράβων | 9 συναγαγὼν | 10 ἀποκτείνων | 11 φονεῖς | 12 διώκτης | 13 ἀπὸ] ἀπὸ ὑπὸ | 15 τοίχους

106 Regel, *Analecta Byzantino-Rossica*, s. 57-58. Ayrıca bkz. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108652q/f217.item#>, e.t. 10/08/2021.

CELAYIRLILAR DÖNEMİNDE YAKIN DOĞU'DA TİCARİ VAZİYET (1340-1411)

Ahmet Korkmaz*

Giriş

İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'ın 30 Kasım 1335 yılında erkek evlat bırakmadan ölmesi İlhanlı topraklarında kargaşaya neden oldu. Onun ölümünden sonra her bir emîr hükümdar olma hayaline kapıldı.¹ Bu kargaşa ortamı uzun yıllar devam edince beraberinde ülkede asayişsizliği ve düzensizliği getirdi. Nihayetinde Celayırlı Şeyh Hasan 1340 yılında Bağdat'ta bağımsızlığını ilan etti. Bu şekilde Celayırlı Devleti'nin temeli atıldı.² Şeyh Hasan döneminde (1340-1356) Celayırlılar, Irak-ı Arap, Huzistan ve Diyarbekr topraklarında hüküm sürmekteydi.³ Şeyh Hasan'ın ölümünün (1356) ardından Celayırlı tahtına oğlu Şeyh Üveys geçti. Şeyh Üveys dönemi (1356-1374) Celayırlılar için huzur ve sükûnetin yaşandığı dönemdir. Şeyh Üveys döneminde Celayırlı toprakları genişleyerek Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Diyarbekr ve Azerbaycan bölgesini kapsadı. Şeyh Üveys'in ölümünün ardından Sultan Hüseyin tahta geçti. Sultan Hüseyin'in ölümüyle (1382) de devlet zayıflamaya başladı.

* Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, e-mail: ahmetkorkmaz1040@gmail.com Orcid: 0000-0001-8652-6203

1 Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, nşr. Hânâbâhân Beyânî, Şirket-i Tezâmün-i İlmî, Tahran 1317/1938, s. 144.

2 Bülent Yılmaz, *Celayırlılar Kabile-Devlet*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 107.

3 Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 162.

Daha sonra devlet, Hüseyin'in iki kardeşi Ahmed ve Bayezid arasında paylaşıldı. Böylece ülkede kargaşa ve taht mücadeleleri tekrardan başladı. Bir müddet sonra da Emir Timur'un Yakın Doğu'da görülmesi devleti zaafa düşürdü.⁴

Celayırlılar Döneminde Ticari Vaziyet

Celayırlılar devrinde ticari vaziyet İlhanlı dönemi kadar parlak değildi. Bunun asıl nedeni İlhanlı sonrası Yakın Doğu coğrafyasında yaşanan siyasi karmaşaydı. Bu kargaşa ortamında halkın gelir seviyesi düşmüş, gümrük vergileri artmış ve ticaret yolları güvensiz bir hâl almıştı. Sürekli yolculuk yapmak zorunda kalan tüccarlar, yol vergileri ve kervan giderleri nedeniyle yüksek miktarda ücret ödemek zorunda kalıyorlardı. Bunun yanında yol kesen eşkıyaların sık sık ticaret kervanlarını yağmalamaları ticari vaziyeti zor duruma düşürüyordu.⁵

Celayırlılar öncesi Venedik ile Cenevizlilerin İlhanlılar ve Altın Orda devletleriyle gelişmiş ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Trabzon ile Tebriz arasında ticaret anlaşmaları mevcuttu. Özellikle İlhanlı topraklarındaki zenginlik İtalyan tacirleri cezbediyordu. Bunun yanında Moğolların Hristiyan ve Yahudilere gösterdiği hoşgörü Moğol-Avrupa ticari ilişkilerini geliştirdi.⁶ Nitekim İlhanlı Devleti'nin son dönemlerinde Tebriz'e gelen seyyah İbn Battuta şehirdeki ticari hayat hakkında şunları aktarmaktadır:

Bağdat Kapısı denilen taraftan Tebriz'e girip Gazan Çarşısı adıyla bilinen büyük pazara vardım. Bu, tüm dünya ülkelerinde gördüğüm çarşıların belki de en güzeli! Her zanaat için ayrı bir bölüm var. Kuyumcular bölümünden geçerken çeşit çeşit mücevher gözlerimi kamaştırdı! Kıymetli taşlar, güzel elbise giyinmiş ve beline ibrişim kuşak bağlamış yakışıklı kölelerin elinde bekliyor,

4 Muzaffer Yürekli, "Celayırlılar", *DİA*, TDV Yayınları, c. VII, İstanbul 1993, s. 264.

5 Şîrin Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, İntişârât ve Çâp Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1382/2003, s. 155; Yılmaz, *Celayırlılar Kabile-Devlet*, s. 254.

6 Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, (1931), s. 16-17; Mustafa Uyar, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, 1, (2017), s. 50-51.

ellerindeki cevahiri Türk hatunlarına gösteriyorlardı. Türk hatunları mücevher satın almada birbirleriyle yarışıyorlardı... Amber ve Misk Çarşısı da denilen İtır Pazarı'na girdiğimizde de aynı, hatta daha nefis manzaralarla karşılaştık!⁷

Görüldüğü gibi İlhanlılar döneminde Tebriz'de ticaret gayet canlıydı. Ancak Ebu Said Han'ın ölümünün ardından Yakın Doğu coğrafyasındaki karmaşa ve otorite boşluğu yabancı tacirleri endişeye düşürmüştü. Bunun yanında bu sıralarda doğuda Çin, batıda ise ticareti elinde bulunduran Ceneviz ile Venedikliler kendi iç problemleriyle meşguldü. Ayrıca Yakın Doğu'daki karmaşayla devletin tacirleri teşvik ve himaye etmemesi yabancı tacirlerin ayağını bu topraklardan kesmişti.⁸ Nihayetinde Ceneviz Hükûmeti 1340 ve 1343'te yayımladığı iki kararnameyle vatandaşlarının Tebriz'e gitmelerini yasakladı.⁹ Bunun esas sebebi yol boyunca tacirlere yapılan saldırılardı.¹⁰ Böylece 1340 yılından sonra Batılı tacirler Tebriz'den ayaklarını kestiler.¹¹ Tebriz'de Çobanlı yönetimi sırasında sadece Avrupa'yla ticari ilişkiler kesilmemişti. Aynı zamanda Çobanlı Şeyh Hasan'ın politikaları Araplarla ticareti de sekteye uğratmıştı.¹²

Bu dönemde Yakın Doğu'da yaşanan kaos, Cenevizli tacirlerin ticaret yollarını değiştirmek zorunda bıraktı. Yolların güvensizliğinden dolayı bu tacirler, Çin'le ticaret yapmak için İran'dan geçen yolu terk ettiler. Bunun yerine Kırım'daki Kefe'den Tana'ya, Volga'daki Saray şehrine ve daha sonra Hazar Denizi'nin kuzey tarafının çevresinden Ürgenç'e kadar kuzey rotasını izlediler.¹³

Çobanlı Şeyh Hasan'dan sonra tahta geçen Melik Eşref'in hâkimiyeti döneminde (1344-1357) Tebriz'de daha ağır çalkan-

7 Ebû Abdullah Muhammed ibn Battûta Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Efsar*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 327-328.

8 Yılmaz, *Celâyirli Kabile-Devlet*, s. 257.

9 Patrick Wing, *The Jalayirids Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 119.

10 Adil Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 273-274.

11 Seyyid Ağâ 'Avnullâhî, *Orta Asırlarda Tebriz Şehrini Tarihi*, İntişârât-ı Yârân, Tebriz 1385/2001, s. 80.

12 Wing, *The Jalayirids*, s. 119.

13 Wing, *The Jalayirids*, s. 118-119.

tılar meydana geldi. Avrupa'yla 1340 yılından sonra tamamen kesilen ticaret, Melik Eşref'in çabalarıyla Tebriz'de yeniden canlandırılmaya çalışıldı.¹⁴ Melik Eşref tacirlerin ülkesine gelmeyi-şinin getirdiği sıkıntıları görünce Cenevizli tacirlerin ülkesine gelmesi için girişimde bulundu. Tebriz hâkimi Melik Eşref, 1344 yılında Ceneviz ve Venedik'e birer elçi göndererek her iki şehrin önde gelen tacirlerini ülkesine davet etti. Ayrıca gönderilen elçilere; tacirler zarara uğrarlarsa zararlarının tazmin edileceği vadinde bulunmalarını istedi ve yolun, öncekinden daha güvenli olduğunu bildirdi. Bunun yanında Tebriz'de güler yüzle karşılanacaklarını ve Ebu Said Han zamanından daha az vergi ödeyeceklerini bildirdi. Ancak Melik Eşref'in Trabzon'da bulunan Venediklilerin naibinden aldığı mektup Venediklilerin tacirleri oraya gönderme konusunda çekimser olduğunu göstermektedir. Aynı naip yolların güvenliğini teyit etmek için Tebriz hâkiminden Venedik kafilesine yol arkadaşlığı etmek üzere Trabzon'a bir ticaret kafilesi göndermesini istedi. Ancak Melik Eşref buna yanaşmadı. Bazı Venedikli tacirler gizlice kendi başlarına Tebriz'e gitmek isteseler de eşkıyalar tarafından yolları kesilerek tüm malları soyuldu. Bunu haber alan Tebriz hâkimi hırsızları cezalandırdı ve Venediklilere zararlarının tazmin edileceğine dair söz verdi. Fakat bu olayla yolların son derece güvenli olduğu iddiasının asılsız olduğu anlaşıldı.¹⁵

Diğer taraftan Cenevizliler Melik Eşref'in teklifini olumlu karşıladılar. Ancak bu onlara pahalıya patladı. Nihayetinde Cenevizli tacirler kervanlarla Yakın Doğu coğrafyasında tekrar görülmeye başladı. Ancak Melik Eşref, para ve mal hırsı nedeniyle verdiği sözleri tutmayarak tacirlerin mallarına el koydu. Tacirlerin bir kısmını öldürdü ve bir kısmını da hapsettirdi.¹⁶ Mallarına el konulan Cenevizli tacirlerin yanlarındaki mallarının değeri

14 'Avnullâhî, *Orta Asırlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, s. 78.

15 Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkiler ve İslâm Dünyasına Etkileri*, s. 274.

16 Beyânî, *Târih-i Âl-i Celâyir*, s. 164; Yılmaz, *Celâyirliler Kabile-Devlet*, s. 257. Melik Eşref'in mal hırsı kaynaklar tarafından sık sık zikredilmektedir. Nitekim Melik Eşref halka yaptığı zulümle birçok mal toplamıştı. Topladığı bu malları Alıncak Kalesi'ne göndermişti. 1356 yılında Padişah Cani-bek üzerine geldiğinde Alıncak Kalesi'nde bulunan hazineleri, mücevherleri, kızıl altınları, gümüşleri ve cinsleri dört yüz katır, bin deve yükü yekûnun-daydı. Bkz. Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 187.

200 bin liretti. Bu olaydan sonra Ceneviz de Venedik gibi Yakın Doğu'yla ticaretini durdurdu.¹⁷

Bütün bunlara rağmen Avrupa'nın Yakın Doğu'yla ticari ilişkilerini kesmesinin tek sebebi yolların güvensizliği ve bölgedeki otorite boşluğu değildi. Bunun yanında Kafkas bölgesinde tacirler vasıtasıyla 1347 yılında Bağdat ve Tebriz'de başlayan veba virüsünü hem kendi ülkelerine hem de Akdeniz'in diğer bölgelerine taşıdılar. Böylece tacirler buradaki hastalık sebebiyle de bu bölgelere gelmekten imtina ettiler.¹⁸

Her ne kadar bu dönemde Avrupa'yla ticari ilişkiler sekteye uğrasa da Bağdat şehri Yakın Doğu için işlek bir ticaret merkezi olmaya devam ediyordu. 1344 yılında Bağdatlı bir tacirin kervanından 200 bin dinarlık servete eş değer mal vardı. Yine Iraklı bir tacir Mekke'ye gitmek için her bir deveye 5 dinar verip 20 bin dinarlık bir kervan oluşturdu. Bunun yanında Bağdat'a Basra ve Şiraz'dan değerli mercan taşlar getiriliyordu.¹⁹

Sultan Şeyh Üveys'in Ticareti Canlandırma Çabaları

Sultan Şeyh Üveys, 1358 yılında Tebriz'i Çobanlıların elinden aldı ve devletin merkezini Bağdat'tan Tebriz'e taşıdı. Sultan Üveys, devlet ve halkın ekonomisi için ticaretin hayati önem taşıdığının farkındaydı. Bunun için birtakım tedbirler almaya çalıştı. Bu tedbirlerin başında tacirlerin can ve mallarını korumak geliyordu. Bunun için sürekli hükümler çıkararak yolların ve tacirlerin güvenliğini sağlamaya çalışıyordu. Bu cümleden Bağdat ekâbir ve ayanından bir topluluk, eşkıyaların kabilelerin mallarını yağma ettiklerini ve bu sebeple Bağdat'a gidiş-geliş yollarının kapandığını bildirdi. Celayırlı hükümdarı yolun ve ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla Taceddin

17 Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, s. 275.

18 Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, s. 278.

19 Nuri Abdülhamid el-'Ânî, *el-İrak fi'l-Ahdî'l-Celâirî*, Darü's-Şuunî's-Sekafiy-yeti'l-Âmme, Bağdad 1986, s. 276.

Ali'yi kervanların güvenliğini sağlaması için râhdâr olarak görevlendirmişti.²⁰ Râhdâr, tacirlerin ve diğer yolcuların yol ve can güvenliğini sağlamakla mükellefti. Hükûmet mekanizması içinde bu teşkilata geniş bir yer ayrılmıştı. Devlet için taşıdığı öneme binaen bu kurumun başına getirilecek kişi sultan tarafından seçilerek bir yarlıg çıkartılmak suretiyle atanıyordu.²¹ Taceddin Ali'ye verilen bu râhdârlık görevinin kapsamı da belirlenmişti. Buna göre Taceddin Ali, Irak-ı Arap, Beyât, Huzistan ve Luristan bölgelerine gidecek kervanları yanında bulunan yüz süvariyle eşkiyalar ve hırsızlardan korumakla mükellefti.²² Yine bu vakitlerde tacirler Horasan ve Mazenderan'a gitmek istemiş fakat yolların güvensizliğinden dolayı bu durumu hükûmet merkezine bildirmişlerdi. Bunun için yüz süvariye sahip Baydu Kurçî râhdârlığa tayin edilmişti.²³

Nahcevânî'nin eserinde râhdârlık vazifesiyle eş anlamlı olan Moğolca tatağavul terimi de kullanılmıştır.²⁴ Nitekim Hoy vilayetinde yolların tatağavul vazifesi İltegin'e,²⁵ Sultaniye, İsfahan, Yezd ve Irak-ı Acem'e gidecek tacirlerin güvenliğini sağlama göreviyse Seyfeddin Moğoltay'a verilmişti. Seyfeddin Moğoltay, emrindeki silahlı nökerlerle tacirleri ve kervanları korumakla vazifeliydi.²⁶

Yolların korunması bakımından bu teşkilat, doğu, batı, kuzey, güney gibi kısımlara ayrılıyor ve her kısım bir tatağavul veya râhdâr tarafından korunuyordu. Bu görev cesur, deneyimli ve iş bilir kimselere verilirdi. Tayinler için çıkarılan yarlıglarda gönderdiği bölgedeki idarecilerden tatağavula yardımcı olunmaları istenirdi. Yine bu fermanlarda kervan sahiplerinin tatağavula veya râhdâra hükûmet adına bac vergisi ödemeleri, bu parayı ödeme konusunda güçlük çıkarmamaları ve onun da tayin

20 Muhammed b. Hindûşâh Nahcevânî, *Destûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib*, c. II, neşr. Ali Ekber Ahmed Dârânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1395/2017, s. 576-577.

21 Beyânî, *Târih-i Âl-i Celâyir*, s. 166; Yılmaz, *Celâyirli Kabile-Devlet*, s. 259.

22 Nahcevânî, *Destûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib*, s. 577.

23 Nahcevânî, *Destûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib*, s. 578.

24 Şemis Şerik Emin, *Ferheng-i İstilahât-ı Divan-ı Devrân-ı Moğol*, Edeb-i Hüner-i İran, Tahran 1357/1978, s. 66-67.

25 Nahcevânî, *Destûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib*, s. 575.

26 Nahcevânî, *Destûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib*, s. 579.

edilen miktardan fazla para talep edilmemesi emrediliyordu. Bu itibarla tатаѓавул ya da râhdâr aynı zamanda “bacdâr” unvanını da taşıyabiliyordu. Nahcevânî’nin kaydına göre kervan sahipleri her bir baş deve, katır, yük atı, merkep, sığır, koyun, kuzu ve keçi başına yarım akçe bac vergisi ödemekle yükümlüydüler.²⁷

Sultan Üveys’in aldığı bu tedbirler ülkede ticareti bir nebze de olsa canlandırmış olmalıdır. Nitekim bu dönemde Hindistan’dan Tebriz’e keten parçaları, amber, misk, ıtırli katran, elmas, zümrüt; Keşmir’den firuze, Bedehşan’dan lal, Maverâünnehir’den halı, firuze ve kadife; Merv, Tus, Nişabur, Musul, Yezd ve Kirman’dan atlas ve altın işlemeli kumaşlar, Şiraz’dan dokuma malları, muhtelif çeşit itriyat; Gürcistan ve Şam’dan silah; Bağdat, İskenderiye ve Yezd’den dokuma malları, Altın Orda topraklarından çuha ve keten parçaları, Kostantinapolis’ten yün kumaşlar ve taftalar.²⁸ Kars’tan sof (yünlü) kumaş ve muhtelif renkte atlas; Musul’dan tafta, ham kumaş, ince mermer keten, cübbe kumaşı, ibrişim kumaşlı giyecek, sarık için ince bez;²⁹ Hıtaı, Horasan ve Seylandan kadife ve ipek gelmekteydi.³⁰ Tebriz’dense ipekli parçalar, dokuma kumaşlar, halı, halça, el işçiliğı zarif mallar, kuru meyve gibi mallar ihraç olunurdu.³¹

Tebriz şehri İlhanlılar döneminde olduğı gibi ticari ehemmiyetini Celayırlılar döneminde de koruyordu. 1403 yılında Tebriz’e gelen Clavijo, Tebriz’de ticari vaziyet hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

Tebriz’de birçok ev vardır. Şehrin kapıları meydanlara açılmaktadır. Meydanların her biri de kervansaray oluşturuyor. Kervansarayların içinde ayrı ayrı daireler ve mağazalar vardır. Kervansaraylardan çıktıktan sonra çarşılar varılır ve çarşılarda her çeşit mal satılır. Bu çarşılarda, ipekler, pamuklar, yünler, krepler, pastalar, mücevherler ve her türlü eşya bulunmaktadır. Alışveriş çok canlıdır. Çarşıların bazı yerlerinde kadınlara ait ziynet eşyalarıyla ıtırli satılmaktadır. Kadınlar

27 Nahcevânî, *Destûru’l-Kâtib fi Ta’yîni’l-Merâtib*, s. 575; Yılmaz, *Celâyirliiler Kabile-Devlet*, s. 259.

28 ‘Avnullâhî, *Orta Asırlarda Tebriz Şehrini Tarihi*, s. 73.

29 Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye (Kitabu’s-Siyakat)*, çev. İsmail Otrar, İSMIMO Yayınları, İstanbul 2013, s. 168, 212.

30 Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye*, s. 253.

31 ‘Avnullâhî, *Orta Asırlarda Tebriz Şehrini Tarihi*, s. 74.

buraya gelerek alışveriş yapıyorlar. Tebriz gerçekten zengin ve muhteşem bir şehirdir. Çünkü burada ticaret her gün daha da ilerliyor.³²

Görüldüğü gibi Clavijo'nun Tebriz gözlemleri şehirdeki ticareti gösterir mahiyettedir.

Bu dönemde Tebriz'in yanında Bağdat ve Sultaniye şehirleri de önemli ticaret merkezleridir. Sultaniye'den geçen Clavijo, Sultaniye'deki ticaret hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Nitekim Sultaniye hakkında da şu bilgileri vermektedir:

Burası önemli bir ticaret merkezidir. Özellikle her yılın haziran ve ağustos aylarında devletlerden oluşan büyük kervanlar başlıyor ve o zaman şehirde çok canlı faaliyet başlıyor. Bu malların üzerinden alınan vergiler çok ağırdır. Buraya her yıl Hindistan'dan birçok kervan gelmekte ve birçok farklı baharat getirmektedir. Kaldı ki Suriye'de bulunmayan birçok baharatlar burada bulunuyor ve burada bulunanlar hiçbir zaman İskenderun piyasasına gönderilmiyordu. Hazar Denizi'nin güney sahilinde bir vilayet olan Seylan'ın ipekleri de buraya geliyor. Seylan ipekleri, Sultaniye'den Şam'a, Suriye'nin diğer kısımlarına, Türkiye'ye, Kefe'ye ve komşu yerlere gönderiliyor. Şirvan'daki Şemahi'den ipekler çoktu. İran tacirlerinden başka Ceneviz ve Venedik tacirleri de oraya giderek bu ipekleri alıyorlardı. Sultaniye'ye Şiraz ile çevresinin çeşitli pamuklu ve ipekli kumaşları, tenteler ve krepler geliyor. Horasan'ın Yesen ve Serp çevresinde birçok kumaş gönderiliyor. Hindistan'a bağlı Hürmüz'den Sultaniye'ye inci ve değerli taşlar getiriliyor. Bütün mücevherler İskenderun'dan deniz yoluyla geliyor. Bu incilerin içinden çıktığı sedefler, çok geniş olduğu gibi inciler oldukça beyazdır. İncilerle sedefler, Sultaniye ve Tebriz'e gönderilerek işleniyor ve bunlarla değişik mücevherlerden yüzükler ve küpeler yapılıyor. Her yıl bu mevsimde Kefe ve Trabzon gibi Hristiyan memleketlerinden gelen tacirler, burada toplanarak alışveriş yapıyor. Sultaniye şehrinin her tarafında tacirlerin konaklaması ve mallarının korunması için birçok han kurulmuştur.³³

Celayırlı sınırları içinde bulunan büyüklü küçüklü şehirlerin her birinde ticaret malları üretiliyordu. Üretilen mallar gerek ülke sınırları içerisinde satılıyor gerekse diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Celayırlı topraklarında dokunan her türlü kumaş, halı, ipekli dokumalar ve altın dokumalı kumaşlar dünyanın dört bir

32 Ruy Gonz lez de Clavijo, *Timur Devrin'de Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*,  ev. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Kitapları, İstanbul 2016, s. 113-114.

33 Clavijo, *Timur Devrin'de Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s. 118-119.

yanından rağbet görüyordu.³⁴ Tebriz ve Sultaniye'nin yanında Bağdat, eskiden olduğu gibi ticaret merkezi olmaya devam ediyordu. Bağdat'ta devlet adamları, bunların çocukları ve ileri gelenler çarşılar kurmak için çaba sarf ediyorlardı. Özellikle Bağdat valisi Emîr Mercan döneminde çarşılar ve hanlar kurulmasına ehemmiyet verildi.³⁵ Mesela onun Bağdat'ta inşa ettirdiği Urteme Hanı tacirlerin konaklama mekânıydı. Bu han iki katlı olup 45 odadan oluşuyordu.³⁶ Bağdat'ın ticaret merkezi olmasındaki diğer önemli unsur Dicle Nehri'ydi. Ticaret gemileri Dicle ve Bağdat'tan yola çıkarak Basra'ya geçirdi. Ticari mallar buradan develerle Hürmüz Boğazı'ndan Hint'e ulaşırdı. Hürmüz Boğazı'ndan karayolu Sind'e, Hint'e oradan da Çin'e ulaşırdı. Bu şekilde Doğu Asya ülkeleriyle güvenli bir şekilde ticaret yapılırdı. Celayırlılar döneminde Arap körfezinde ticaret aktif bir şekilde devam etti. Hint gemileri kış ve ilkbahar mevsiminde Bağdat'a çeşitli ürünler getiriyorlardı.³⁷

Bu dönemde yolların güvenliğinin sağlanmasının yanında tacirlerin de hakları korunmaya çalışıldı. Böylece tacirler haksızlığa uğramadan ticaret yapabileceklerdi. Bu cümleden melikü't-tüccar teşkilatı tesis edildi. Melikü't-tüccarın görevi tacirlere başkanlık yapmak, tacirler ile devlet arasındaki irtibatı temin etmek, gerekli durumlarda büyük divanda yapılan toplantılara katılarak tacirlerin hakkını korumak ve sürekli gelişmeleri takip ederek tacirlerin haklarının zayı olmasını engellemekti. Ayrıca tacirlerin arasında çıkan ihtilafları çözmek ve tacirlerin bir makamla ihtilafa düşmeleri durumunda haklarını savunmak için mahkemede hazır bulunmak da vazifeleri arasındaydı.³⁸

Celayırlı hükümdarının aldığı tüm bu önlemler ticaretin gelişmesi içindi. Nitekim ticaretin ülke ekonomisi için ne kadar önemli olduğunun farkındaydılar. Bu sebeple yabancı ülkelerden tacirlerin gelmesi için çaba sarf etmekteydiler. Nahcevan'de

34 Yılmaz, *Celâyirli Kabile-Devlet*, s. 255.

35 Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi, *el-Düvelü'l-İslamiyye fî el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*, tah. Târık Nâfi' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2010, s. 96-97.

36 el-'Ânî, *el-İrak fî'l-Ahdi'l-Celâiri*, s. 278.

37 el-'Ânî, *el-İrak fî'l-Ahdi'l-Celâiri*, s. 286.

38 Beyânî, *Târih-i Âl-i Celâyir*, s. 161-162; el-'Ânî, *el-İrak fî'l-Ahdi'l-Celâiri*, s. 277; Yılmaz, *Celâyirli Kabile-Devlet*, s. 258.

geçen bir mektup bu durumu açıklar mahiyettedir. Mektupta, “ülkenin mamur olması ve ahalinin vaziyetinin düzelmesi tacirlerin gelip gitmesine bağlıdır. Şimdi bir müddetten beri ülkeye tacir ve kervan kafilesi gelmemiştir. Önceleri olduğu gibi kumaş ve diğer mallar alıp gelmiyorlar. Neticede ülke sarsıntı dönemi geçirmektedir. Şu an tamgalarda indirim yapıp geçmişteki gibi tacir ve kervan kafilesi gelsin. Kumaş, silah ve sair mallar getirilip istedikleri malları bu ülkeden alıp götürsünler” ifadeleri geçmektedir.³⁹ Bu da Celayırlı hükümdarların ticari vaziyeti iyileştirme gayretlerini göstermektedir.

Şeyh Üveys, dış ticareti canlandırmak için de çaba sarf ediyordu. Sultan Üveys, Venedik ve Ceneviz tacirlerine mektuplar göndererek onları ülkesine davet etti. Venedik arşivlerinde onun 1370 yılında Trabzon’daki Venedik naibine gönderdiği mektubun bir nüshası bulunmaktadır. Sultan Üveys, bu mektubunda ülkesinde daha önce yaşanan karmaşanın sona erdiğini ve yolların tamamen güvenli olduğunu bildirdi. Bunun yanında Venedikli tacirlerin ülkesine gelmelerine izin vermesinden son derece memnun olacağını, bu tacirlerin Tebriz’de iyi karşılanacağını ve tamga vergilerinde ciddi oranda indirim yapılacağını kaydetmektedir.⁴⁰ Buna karşılık Trabzon’daki Venedikli tacirler verdikleri cevapta, bir süre önce bir grup Venedikli tacirin İran’a gitmek üzere yola çıktıklarını ancak yolda soyguncular tarafından soyuldukları ve kendilerine birtakım güvenceler verilmesine rağmen bu sözlere güvenmenin fazla mümkün olmadığını, can ve mallarını tehlikeye atmak istemediklerini belirttiler.⁴¹ Şeyh Üveys, Trabzon’da bulunan Venediklileri ikna etmek için 1373 yılında tekrar bir elçiyi Trabzon’da bulunan Venedik naibine gönderdi. Şeyh Üveys, Venediklilere kervanları engelleyen veya yağmalayan herkesi cezalandıracağına dair güvence verdi. Ancak Venedik, Şeyh Üveys’in vaatlerine ikna olmadığı için bu teklife yanıt vermedi.⁴²

Bu dönemde Venediklilere rağmen Cenevizlilerin, Celayırlılarla ticari ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Clavijo,

39 Nahcevanî, *Destûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib*, c. II, s. 231.

40 Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkiler ve İslâm Dünyasına Etkileri*, s. 275.

41 Beyânî, *Târih-i Âl-i Celâyir*, s. 163.

42 Wing, *The Jalayirids*, s. 120.

Celayırlı hükümdarı ve Cenevizli tacirler arasında ortaya çıkan gerginlikten bahsetmiştir. Ona göre Cenevizli tacirler, Tebriz'de kendileri için bir kale inşa etmişlerdir. Hükümdar onlara bir dağı satmış ve daha sonra sattığına pişman olmuştu. Cenevizliler kaleyi inşa etmeye başladıkları zaman hükümdar, onlara haber göndererek tacirlerin kale inşa etmelerinin âdet olmadığını, istedikleri kadar eşya satın alabileceklerini ve satabileceklerini fakat bir kale inşa ederlerse bu kaleyi de kendileriyle birlikte şehrin dışına götürmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu sözlerden etkilenen Cenevizliler hükümdara söylenmişlerdi. Bunun üzerine hükümdar, bunların idam edilmelerini emretmiştir.⁴³ Bu hadiseden sonra Cenevizli tacirler de Celayırlı topraklarında ticari girişimlerde bulunmamışlardır. İtalyan tacirlerin Celayırlı Devleti'yle ticari ilişkileri kesmesinin Celayırlı ekonomisi üzerinde olumsuz bir etkisinin olup olmadığı açık değildir. Fakat Venedikliler ve Cenevizlilerin, İran ile Karadeniz ve Akdeniz ticari alışverişinin ana aracı olduğu bilinmektedir. İtalyan tacirlerin bu dönemden sonra ticari faaliyetler için kuzey yolu olan Altın Orda topraklarına geçişleri Celayırlı ekonomisine darbe indirebilirdi. Ancak bütün bu yaşananlardan sonra da Celayırlılar topraklarında dış ticaret kısmî olarak devam etti. XIV. yüzyılın sonlarında birçok kervan kara yoluyla Tebriz'den Osmanlı topraklarındaki Bursa'ya ipek taşımaya başladı. Bunun yanında Şeyh Üveys, İtalyan tacirlerinin ülkesiyle devamlı ticaret yapmalarını sağlayamasa da Tebriz ve Sultaniye'deki ticaret inkişaf etmeye devam etti.⁴⁴

Tebriz ve Sultaniye şehirleri uluslararası dünya ticaretinde geçit kapısı olmakla beraber, esasında bu ticarete faal bir şekilde katılıyordu. Bu dönemde Tebriz'den kuzey yolu Aras kenarlarıyla Erdebil-Bilesuvar-Mahmudâbâd-Şemahî-Derbend'di. Bu yolun diğer kolu, Aras Çayı'ndan geçtikten sonra Lenkeran-Berdâ-Gence-Şemkir-Tiflis üzerindendi. Bu yolun başka bir kolu Berdâ-Derbend güzergâhıydı ve oradan da kuzeye geçilirdi. XIV ve XV. yüzyıllarda İran'ın güneyi vasıtasıyla ticaret kervan yolu Tebriz'le birleşmişti. Güney ve doğu yolları da esasen Tebriz'den başlardı. Sultaniye-Zencan-Tebriz yolu Azerbaycan'ı Ön Asya ve

43 Clavijo, *Timur Devrin'de Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, s. 112; Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, s. 164-165.

44 Wing, *The Jalayirids*, s. 120.

Avrupa ülkeleriyle birleştirdi. Azerbaycan ile Orta Asya arasındaki kervan yolu da Tebriz'den geçirdi. Bu yol Ceyhun Nehri'ne kadar uzanırdı. Yol boyunca tacirlerin konaklanması için kervansaraylar bulunmaktaydı. Nitekim 55 fersahlık (yaklaşık 330 kilometre) Karabağ-Eher-Tebriz ticaret kervan yolunda beş kervansaray bulunmaktaydı. Bunun yanında Sultaniye-Tebriz ticaret kervan yolunun uzunluğuysa 46 fersahtı (yaklaşık 246 kilometre).⁴⁵

Sultan Üveys'ten sonra bütün olumsuz şartlara rağmen Celayırılı topraklarında ticaret devam ediyordu. Nitekim Sultan Ahmed döneminin başlarında Altın Orda topraklarından köleler, çeşitli eşyalar, pahalı kürkler ithal ediliyordu. Bu topraklardan gelen tacirler samur, sincap, tilki gibi hayvanların kürklerini getirip Celayırılı topraklarındaki mallarla takas ediyorlardı.⁴⁶ Bu şekilde Celayırılıların hâkim olduğu coğrafya iç ve dış ticarete önemini koruyordu. Başta Mısır, Suriye, Hindistan olmak üzere Altın Orda toprakları, Venedik ve Ceneviz'le ticaret alt seviyede olmakla birlikte sürüyordu. Bu topraklara ait her türlü ticari mal Celayırılı Devleti sınırlarında alınıp satılıyordu. Özellikle Celayırılı topraklarının ticaret yolları kavşağında bulunması nedeniyle Asya'da üretilen ticari mallar batıya ihraç ediliyordu.⁴⁷ Fakat Emir Timur'un XIV. yüzyılın sonlarında Karadeniz bölgesindeki İtalyan ticaret merkezini ve Asya içlerinde birçok ticaret şehrini tahrip etmesi, bu topraklardaki ticareti kesintiye uğrattı.⁴⁸

Sonuç

İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'ın erkek evlat bırakmadan ölümüyle Yakın Doğu coğrafyası siyasi kaosa sürüklendi. Bu kaos, beraberinde ekonomik ve ticari ilişkilere de darbe indirdi. Şeyh Hasan'ın Celayırılı Devleti'ni tesis etmesinden sonra Celayırılı topraklarında ticari hayat bir nebze de olsa canlanmaya başladı. Dönemin kronikleri incelendiğinde, Celayırılı dönemi ticari hayatına dair neredeyse hiç malumat bulunmamaktadır. Fakat

45 'Avnullâhî, *Orta Asırlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, s. 71-72.

46 el-'Ânî, *el-Irak fîl-Ahdi'l-Celâirî*, s. 291.

47 Yılmaz, *Celâyirliler Kabile-Devlet*, s. 256.

48 Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, s. 278; el-'Ânî, *el-Irak fîl-Ahdi'l-Celâirî*, s. 279.

bu durum Celayırlılar döneminde ticaretin tamamen sükûta uğradığını düşündürmemelidir. Celayırlı topraklarının ticaret yolu güzergâhında bulunması ve önemli ticari merkezlere sahip olması ticareti canlı tutmuştur. Celayırlı hükümdarları da ticaret hacminin artması için birtakım önlemler almışlardır. Alınan önlemler kısmen de olsa ticari hayata canlılık getirmiştir. Ancak XIV. yüzyılın sonlarında Yakın Doğu topraklarında görülen Emir Timur tehlikesi, bu coğrafyada istikrar yeniden sağlanana kadar ticari hayata büyük sekte vurmuştur.

Kaynakça

- Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslâmiyye fi el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*, tah. Târık Nâfi' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2010.
- Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye (Kitabu's-Siyakat)*, çev. İsmail Otrar, İstanbul 2013.
- Beyânî, Şîrîn, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, İntişârât ve Çâp Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1382/2003.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâbi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Efsar*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2020.
- el-Ânî, Nuri Abdülhamid, *el-İrak fi'l-Ahdi'l-Celâirî*, Darü's-Şuuni's-Sekafiyyeti'l-Âmme, Bağdad 1986.
- 'Avnullâhî, Seyyid Ağâ, *Orta Asırlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, İntişârât-ı Yârân, Tebriz 1385/2001.
- Emin, Şemis Şerik, *Ferheng-i İstilahât-ı Divan-ı Devrân-ı Moğol*, Edeb-i Hüner-i İran, Tahran 1357/1978.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, nşr. Hânâbâhân Beyânî, Şirket-i Tezâmünî-i İlmî, Tahran 1317/1938.
- Hilal, Adil, *Moğol Batı Avrupa İlişkiler ve İslâm Dünyasına Etkileri*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2019.
- Muhammed b. Hindûşâh Nahcevânî, *Destûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib*, c. I-II, neşr. Ali Ekber Ahmed Dârânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1395/2017.
- Ruy Gonzâlez de Clavijo, *Timur Devrin'de Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 2016.
- Togan, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, (1931), s. 1-42.
- Uyar, Mustafa, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, I, (2017), s. 43-54.
- Wing, Patrick, *The Jalayirids Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.
- Yılmaz, Bülent, *Celâyirliler Kabile-Devlet*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Yürekli, Muzaffer, "Celâyirliler", *DİA*, TDV Yayınları, c. VII, İstanbul 1993, s. 264-265.

HATT'IN KONUMUNUN BELİRSİZLİĞİ VE ORTA ÇAĞ'DA HATTÎ MIZRAKLARININ TİCARETİ*

İbrahim Duman**

Giriş

Tarihte insanlar tarafından kullanılan pek çok silahtan biri de mızraktır. Orta Çağ İslâm dünyasında mızrağın birçok çeşidi bulunuyordu. Özellikle Hattî mızrakları, Orta Çağ'ın vazgeçilmez savaş aletlerindendi. Bu mızraklar, şimdiye kadar yeri belirlenemeyen Hatt'ta üretilir veya buradan diğer bölgelere pazarlanırdı.

Bu araştırma, Hatt'ın konumunun belirsizliği ve Orta Çağ'da kullanılan Hattî mızrakları üzerine iki kısımdan oluşmaktadır. Çalışmayla ilgili amacımız, Hatt'ın nerede olabileceğini irdelemek ve Orta Çağ'da birçok devlet tarafından kullanılan Hattî mızrakları hakkında bilgi vermektir.

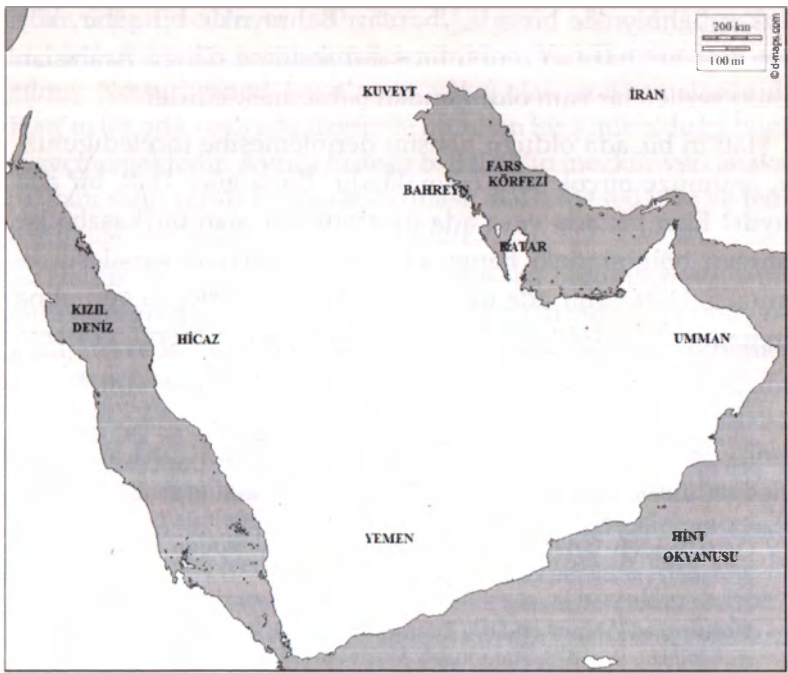
Hatt'ın Konumunun Belirsizliği

Hatt (الخط), Orta Çağ'da Bahreyn'de (Doğu Arabistan kıyıları) ünlü bir yerleşim yeri idi. Kaynaklara göre burası, Sâsânî İmparatorluğu'nun (226-651) kurucusu Erdeşîr b. Bâbek (226-242)

* Bu çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. Derek Kennet, Dr. David Nicolle, Prof. Dr. Daniel T. Potts, Doç. Dr. Ahmet N. Özdal ve Prof. Dr. M. Mehdi İlhan'a teşekkür ederim.
Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, dumanlee41@gmail.com, Orcid: 0000-0002-1454-3052.

tarafından tesis edilmişti.¹ Diğer bir deyişle Hatt, miladi III. yüzyılda kurulmuştu. Hatt adının, daha önce şehrin kurulduğu yerde yaşayan Chetani kabilesinden geldiği düşünülmektedir.² VI-VII. yüzyıllarda Doğu Arabistan'ı konu edinen Süryanice yazılmış Nesturî sinod kayıtlarında Hatt şehri, "Hatta" veya Erdeşîr b. Bâbek'e ithafen "Pît Erdeşîr" olarak anılmaktadır.³ Hatt'ın inşa edilışinden yaklaşık 600 yıl sonra, erken dönem İslâm kaynakları bu yerleşim yerinden bahsetmeye başlamışlardır.⁴ Mezkûr yerin Bahreyn'de (Doğu Arabistan kıyıları) bulunduğu bilinmektedir. Orta Çağ'da Bahreyn bölgesinin, Kuveyt ile Katar veya Umman arasında kalan Doğu Arabistan kıyı şeridini belirttiği uzmanlar tarafından ortaya konulmuştur.⁵

- 1 Taberî, *Târîh-i Taberî*, II, neşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire, 1968, s. 41; Ebû 'Alî Bel'amî, *Târîh-nâme-yi Taberî*, I, neşr. Muhammed Rûşen, Tahran 1389/2010, s. 604; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, neşr. Guy Le Strange-R. A. Nicholson, Tahran 1385/2007, s. 60-61; Hamdullah Mustevfi-yi Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, neşr. Guy Le Strange, Tahran 1389/2010, s. 253-254; Touraj Darvayee, "The Persian Gulf in Late Antiquity: The Sasanian Era (200-700 CE)", *The Persian Gulf in History*, edited by Lawrence G. Potter, New York 2009, s. 60; B. Ulrich, "Oman and Bahrain in Late Antiquity: the Sasanians' Arabian Periphery", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 41, (2011), s. 378; Bahram Badiyî, "Cities and Mint Centers Founded by the Sasanians", ed. M. Faghfoury, *Ancient Iranian Numismatics in Memory of David Sellfood*, California 2020, s. 208. Hamdullah Mustevfi-yi Kazvînî, Bahreyn'deki Hacer kasabasının da Erdeşîr b. Bâbek tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Bkz. Hamdullah Mustevfi-yi Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 137; Erdeşîr b. Bâbek'in Fars Körfezi'ni kontrol altına alması ve yeni şehirler kurması hakkında detaylı bilgi için bkz. V. F. Piacentini, "Ardashîr I Pâpakân and the Wars against the Arabs: Working Hypothesis on the Sasanian Hold of the Gulf", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 15, 1985, s. 57-77; Ahmet Altungök-Taner Yıldırım, "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans ve Arap Mücadelesi", *Fırat Üniv. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IX/1, 2013, s. 142-145.
- 2 Taner Yıldırım, *Abbâsîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s. 130.
- 3 Christian J. Robin-A. Prioletta, "Nouveaux arguments en faveur d'une identification de la cité de Gerrha avec le royaume de Hagar (Arabie orientale)", *Semitica et Classica*, 6, 2013, s. 137. Beni bu araştırmadan haberdar eden Daniel T. Potts'a müteşekkirim. Yine Taberî de eserinde Hatt şehrinin diğer adının Erdeşîr b. Bâbek'e ithafen Fesâ/Fenyâz Erdeşîr olarak tanındığını belirtmektedir. Bkz. Taberî, *Târîh-i Taberî*, II, s. 41.
- 4 el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe terc. Mustafa Fayda, Ankara, 2002, s. 118, 122, 123; Taberî, *Târîh-i Taberî*, II, s. 57; III, s. 304; IV, s. 320.
- 5 D. Kennet, "The Decline of Eastern Arabia in the Sasanian Period", *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 18, 2007, s. 86; a.mlf., "Sasanian Coins from

Orta Çağ'da Arap Yarımadası

Hatt'ın konumu hakkında tartışmanın odak noktası, kaynakların sağladığı bilgilerin farklılığıdır.⁶ Kaynaklardan bazıları,

'Uman and Bahrain', *Current Research in Sasanian Archaeology, Art & History*, BAR International Series 2008, s. 55-56; H. M. al-Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 22, 1992, s. 84; Daniel T. Potts, "Awāl and Muḥarraḡ", *Dilmun*, 13, (1985-86), s. 21; Faisal Adel A. Alwazan, *Politics, Economy and Religion in a Near Eastern Periphery: The Region of Bahrayn in East Arabia 1050-1400 CE*, PhD Thesis, University of Edinburgh, Edinburgh, 2015, s. 36; Yıldırım, *Abbāsiler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*, s. 122.

- 6 Yâkût el-Hamevî, Hatt'ın konumuyla ilgili birbirinden farklı olan şu bilgileri vermektedir: "O, Umman yolundadır. Ebû Mansûr (muhtemelen seyyah veya tüccar olan birisi), Hatt'ın bütün sahilin (Doğu Arabistan kıyı şeridi) ismi olduğunu, Katîf, Ukayr ve Katar'ın Hatt'ın beldeleri olarak anıldığını söyledi. Ben, [ona] bu beldelerin Bahreyn ve Umman sahilinde olduğunu söyledim. Buralar, Hindistan'dan getirilen işlem görmüş mızrakların ithal edildiği yerlerdir". Yâkût el-Hamevî, Hatt hakkında şu bilgileri de zikretmektedir: "Hatt'ın Bahreyn'in şehirlerinden birisi olduğu söylenir. Bahreyn'in diğer bir şehri de

Hatt'ın Bahreyn'de bir ada,⁷ bazıları Bahreyn'de bir şehir, köy veya kasaba⁸ bazıları da bütün sahil şeridine (Doğu Arabistan sahili) verilen bir isim olduğundan bahsetmektedirler.⁹

Hatt'ın bir ada olduğu bahsini derinlemesine incelediğimizde, önümüze birçok soru çıkmaktadır. Buna göre Hatt, bir ada mıydı? Eğer bir ada veya ada üzerinde yer alan bir kasaba ise Bahreyn bölgesindeki hangi adaydı? Kaynakları karşılaştırdığımızda, Hatt'ın bir ada üzerinde kurulmuş yerleşim yeri olma ihtimalinin uzak olduğunu düşünüyoruz. Çünkü erken dönem

Hacer'dir. Hatt'ın Bahreyn ve Umman sahilinde olduğu söylenir. Yine Hatt'ın işlem görmüş Hint mızraklarını taşıyan gemilerin yasağı bir ada olduğu da söylenir" Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, Dâr-i Sâdr, Beyrut, 1977, s. 378. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Yâkût el-Hamevî, Hatt'ın konumuyla ilgili bütün ihtimal ve söylentileri eserinde belirtmektedir. Onun verdiği farklı malumatlardan Hatt'ın bulunduğu bölgeyi bizzat gezmediği anlaşılmaktadır.

7 Ebû'l-'Abbâs Muhammed ibn Müberred, *el-Kâmil fî'l-Lugat ve'l-Edeb*, I, neşr. Muhammed 'Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1997, s. 213; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 378; Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 253-254. Yine Ebû'l-Ferec İsfahânî'nin (ö. 967) *el-Egânî* adlı eserinde de şu kayıtların geçtiği belirtilmektedir: "*Hatt şehrine nisbet edilen mızraklar vardır. Bunlar Bahreyn'deki bir adadadır, mızrak gemileri ona doğru yolculuk yaparlar*" Bkz. Lebid İbrâhîm 'Ahmed, "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları", Türkçe terc. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara, 2008, s. 629.

8 Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ'il-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, II, neşr. Mustafa es-Sekkâ, Beyrut (ty), s. 503; İbn 'Abdu'l-Mun'im el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, neşr. İhsân 'Abbâs, Beyrut 1974, s. 220; 'Alî Merdî et-Tarsûsî, *Tebziratu Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyyetü'n-Necât fî'l-Hurûb*, neşr. Karen Sader, Beyrut 1998, s. 137; Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb ve's-Şecâ'a*, neşr. 'Ahmed Suheyli-yi Hânsarî, Tahran 1346/1967, s. 261; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 378; Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 253-254. Zekeriyâ el-Kazvînî, Hatt'ın Yemen'de bir kasaba olduğundan bahsetmekle birlikte buraya Hatt-ı Hacer dendiğinden de söz etmektedir. Hacer, Bahreyn yerleşimlerinden birisi olarak kaynaklarda belirtilmektedir. Zekeriyâ el-Kazvînî'nin coğrafya eserini bizzat seyahat etmek yerine diğer kaynakların yanı sıra gezgin ve tüccarlardan işittiği malzemeyle telif ettiği göz önünde bulundurulursa Hatt'ı Yemen'de göstererek hatalı bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'İbâd*, Dâr-i Sâdr, Beyrut (ty), s. 91.

9 el-Bekrî, *Mu'cemu*, II, s. 503; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 220. Daha önce belirtildiği gibi Yâkût el-Hamevî de Ebû Mansûr adındaki bir kişiden duyduğu bilgiyle Hatt'ın sahil şeridinin (Doğu Arabistan sahilleri) tümüne verilen bir isim olarak da zikredildiğini aktarmaktadır (*Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 378).

İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri, ilgili yerin ada olduğuna dair hiçbir kayıt zikretmemektedirler.¹⁰ Yine VI-VII. yüzyılda yazılmış Nesturî sinod kayıtlarına vâkıf olan araştırmalarda da Hatt'ın bir ada veya ada üzerinde bulunan bir şehir olduğu bilgisi geçmemektedir. Ayrıca Erdeşir b. Bâbek'in mezkûr yeri anakara, yani sahil şeridi üzerinde kurması, malzeme tedariki ve fetih teşebbüsü açısından daha mantıklıdır.

Hatt'ın Bahreyn'de bir köy veya kasaba olduğu mevzusunu tetkik ettiğimizde, bu yerin Bahreyn kıyılarında kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim birçok kaynak, zikredilen yerin Bahreyn'in şehir, köy veya kasabalarından birisi olduğunu belirtmektedir.¹¹ Bu kaynaklarda Hatt, Bahreyn'in diğer kasabaları Katîf, Ukayr, Hacer, Ahsâ, Dârîn ve Cevâsâ'yla birlikte anılmaktadır.¹² Yine İslâm ordularının ilk fetih hareketlerinden bahseden kaynaklar da Hatt'ın Bahreyn mıntikasının sahil şeridinde olduğu intibahını vermektedirler.¹³ Bütün bunların yanı sıra İslâm coğrafyacılarının babası sayılan ve eserini birçok malzemeye birlikte Sâsânî döneminden kalma kayıtlar ve bazı seyyahların

- 10 Hamdullah Mustevfi-yi Kazvînî, Hatt'ın Fars Körfezi'nde Hindistan'a yakın bir ada olduğunu, bu adanın Katîf ve Ahsâ'yla birlikte Bahreyn bölgesinden sayıldığını, Erdeşir b. Bâbek'in bu ada üzerinde bir şehir kurduğunu ve Hattı mızrağının bu adadan getirildiğini zikretmektedir. Bkz. Hamdullah Mustevfi-yi Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 253-254. Bununla birlikte onun, Hatt'ın bir ada olduğu ve Erdeşir b. Bâbek'in bu ada üzerinde bir şehir kurduğu bilgisini diğer kaynaklar doğrulamamaktadır. Yine o, Hatt'ı Fars Körfezi'nde Hindistan'a yakın bir ada olarak gösterirken tahminî konum bahsinde çok uzakları işaret etmektedir. Bu durumda Kazvînî'nin verdiği bilgilerin güvenilirliğinin yüksek olmadığı anlaşılmaktadır.
- 11 İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. De Goeje, Leiden, 1889, s. 152; Kudâme ibn Ca'fer, *el-Harâc ve Sînâ'atu'l-Kitâbe*, neşr. Muhammed Hüseyin ez-Zabîdî, Bağdat 1981, s. 181; İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâtâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, I, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2002, s. 386; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 378; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 220. VI-VII. yüzyıllarda Süryanice yazılmış Nesturî sinod kayıtları da Hatt'ın Bahreyn sahil şeridinde yer alan bir şehir veya kasaba olduğu konusunda İslâm kaynaklarındaki bilgilerle uyusmaktadır. Bkz. Robin-Prioletta, "Nouveaux arguments en faveur d'une identification de la cité de Gerrha", s. 137.
- 12 Yine al-Hadithi de çalışmasında kaynaklarda geçen Bahreyn'deki yerleşim yerlerini derinlemesine incelemiştir. Bkz. Q. A. S. al-Hadithi, "The Bahrain of the Geographers: An Administrative and Economic Study", *Bahrain through the Ages: The History*, edited by S. A. B. Khalid al-Khalifa and Michael Rice, London 2014, s. 251-278.
- 13 el-Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 118, 122, 123; Taberî, *Târih-i Taberî*, III, s. 304.

özel notlarına erişerek kaleme alan İbn Hurdâzbih'in (ö. 912-13)¹⁴ Hatt'ın Bahreyn'in köylerinden olduğu hakkında verdiği bilgiler, konumuz açısından kritik öneme sahiptir. Hatt'ın Sâsânîler döneminde kurulduğu göz önünde bulundurulduğunda Sâsânî evraklarının Hatt'ın konumu üzerine sağladığı malumatlar, İbn Hurdâzbih'in aktardığı verilerin güvenilirliğini yükseltmektedir. Nitekim müellif, eserinde hiçbir söylentiye yer bırakmadan direkt olarak Hatt'ın Bahreyn'in köylerinden olduğu bilgisini bizimle paylaşmaktadır¹⁵. Yine Orta Çağ İslâm dünyasının önemli tarihçilerinden Taberî'nin (ö. 923) *Târîh-i Taberî (Târihu'l-Ümem ve'l-Mulûk)* adlı eserinde Hatt'ın Sâsânî İmparatorluğu'nun kurucusu Erdeşîr b. Bâbek tarafından tesis edilen şehirlerden birisi olduğunu aktarması önemlidir. Nitekim onun, eserini yazarken Pehleviceden Arapçaya tercüme edilmiş kaynaklardan yararlanması, Fars (Pers) hükümdarlarıyla ilgili verdiği bilgilerin değerini arttırmaktadır.¹⁶ Bu suretle mezkûr malumat ışığında, Hatt'ın Bahreyn'in (Doğu Arabistan) kıyı şeridinde yer alan bir şehir veya liman kasabası olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte ilgili yerin konumu, bugüne kadar tespit edilebilmiş değildir.¹⁷

Hatt adının bölgesel bir mahiyeti olduğu bahsine yoğunlaştığımızda, ilk etapta Sâsânîler tarafından miladi III. yüzyılda kurulan Hatt yerleşiminin, Yakın Doğu-Hint mızrak ticaretindeki ünü vesilesiyle daha sonraki yıllarda Doğu Arabistan sahil kesiminde bulunan diğer yerleri de ismen kapsayıcı bir şekle

14 Detaylı bilgi için bkz. Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 1999, s. 78-79.

15 İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 152.

16 Taberî, *Târîh-i Taberî*, II, s. 41. Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, (2011), s. 92-94.

17 Bu konu üzerine bizimle fikirlerini paylaşan ve antik dönem Fars Körfezi tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Derek Kennet ve Daniel T. Potts'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Yine Bahram Badiyi de çalışmasında Hatt'ın bugünkü Bahreyn Adası'nda veya Katar'da olabileceğini, özellikle Katar'da bu yerin Sâsânîler devrindeki adının bozulmuş şekil ve telaffuzunu andıran iki yerleşimin bulunduğunu, kastedilen yerlerin Hatt'ın muhtemel konumuna aday olabileceklerini belirtmektedir. Bkz. Bahram Badiyi, "Cities and Mint Centers Founded by the Sasanians", s. 208. Yine S. Q. Fatimi, Hatt'ın konumunun tartışmalı ancak uzmanların bu yerin bir liman kasabası olduğu görüşünü kabul ettiklerini belirtir. Bkz. S. Q. Fatimi, "Malaysian Weapons in Arabic Literature: A Glimpse of Early Trade in the Indian Ocean", *Islamic Studies*, 3/2, Islamabad, 1964, s. 217. Ayrıca bkz. A. Grohmann, "Hatt (al-Hatt)", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, 5/1, 1987, s. 372.

büründüğü düşünülmektedir. Tabiri caizse özellikle tüccar, seyyah ve Doğu Arabistan halkının dilinde Bahreyn sahil şeridi, Hatt ismiyle anılmaya başlayarak yüzyıllar içinde geleneksel bir hâl almıştır.¹⁸ Bazı Orta Çağ İslâm coğrafya kaynaklarının Hatt'ı hem Bahreyn'de bir köy hem de Doğu Arabistan sahil şeridine verilen bir ad olarak zikretmesi bu yüzden olmalıdır. Mesela el-Bekrî (ö. 1094) ve el-Himyerî (ö. 1327 [?]) Hatt adının Umman'dan Basra'ya kadar uzanan sahil şeridini belirtmek için kullanıldığından bahsetmektedirler. Bununla birlikte onlar, ilgili yerin Bahreyn sahilinde bir köy olduğunu da zikretmektedirler.¹⁹ Yine Yâkût el-Hamevî (ö. 1229) daha önce belirtildiği gibi eserinde, tüccar veya seyyah olması muhtemel Ebû Mansûr adındaki bir kişinin "Bütün sahilin ismi Hatt'tır. Katîf, Ukayr ve Katar Hatt'ın köylerindendir," kaydını bize aktarıırken aynı zamanda Hatt'ın Bahreyn sahilinde bir şehir olduğu söylentisinden de söz etmektedir.²⁰ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere III. yüzyılda kurulan Hatt şehrinin ismi, sonraki yüzyıllarda bölge adına dönüşmüştür.

Kaynakların Hatt'ı hem bir şehir hem de bir bölge ismi olarak zikretmeleri, araştırmacıların Hatt'ın konumu bahsinde değişik yorumlar yapmalarına neden olmaktadır. Örneğin Alman doğu bilimci Ferdinand Wüstenfeld, Hatt'ın Hacer ve Katîf arasındaki sahil şeridi üzerinde olabileceğini iddia ederken²¹, Robin ve Prioletta ise Hatt yerleşiminin geçmişte Doğu Arabistan sahilindeki şehirlerden birisi olan ve bugün konumu bilinen Ukayr şehrine yakın bir yerde olabileceğini düşünmektedirler.²² Bununla birlikte Orta Çağ Arap Yarımadası üzerine araştırmalarıyla tanınan al-Naboodah ise Hatt'ın Bahreyn mıntikasının iki ana

18 Doğu Arabistan sahiline hem Bahreyn hem de Hatt gibi çeşitli isimlerin verilmiş olmasının nedeni, bu bölgenin kıyı kesiminde birçok ticaret merkezinin bulunmasıydı. Bkz. Yıldırım, *Abbâsîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*, s. 122. Bize göre bu yerleşimlerin arasında Hatt şehri de vardı.

19 el-Bekrî, *Mu'cemu*, II, s. 503; el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ*, s. 220.

20 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 378.

21 F. Wüstenfeld, *Bahrein und Jemâma nach Arabischen Geographen beschrieben*, Göttingen 1874, s. 9.

22 Robin-Prioletta, "Nouveaux arguments en faveur d'une identification de la cité de Gerrha", s. 139-141.

bölgesinden birisi olduğunu zikretmektedir.²³ Yine geç antik dönem Fars Körfezi ve Arap Yarımadası üzerine çalışan Daniel T. Potts da Hatt'ın Ukayr ile Katîf sahil şeridinde verilen geleneksel bir isim olduğunu belirtmektedir.²⁴ Açıkçası al-Naboodah ve Daniel T. Potts'un, konu üzerine yaptıkları yorumlarda, Hatt'ın bölge ismi olmasına yoğunlaşarak bu yerin daha önce şehir veya kasaba olarak kurulduğu mevzusunu atlamaları dikkat çekicidir. Hâlbuki hem daha önce bahsedilen Nesturî sinod kayıtlarında hem de İslâm kaynaklarında Hatt'ın bir şehir veya kasaba olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir. Bunun yanı sıra konuyla ilgili elimizde yeterli bilginin olmaması, daha fazla yorum yapmamızı engellemektedir.

Arap Yarımadası'nda Hatt isminde bir yer daha vardır. Burası Re'sülhayme denilen bölgedir. Re'sülhayme'deki Hatt, çeşitli çalışmalarla dünyaya tanıtılmıştır.²⁵ Bahreyn'deki Hatt ile Re'sülhayme'deki Hatt, birbirine karıştırılmamalıdır.²⁶

Nihayetinde Hatt yerleşimi, miladi III. yüzyılda Erdeşîr b. Bâbek tarafından Bahreyn sahilinde kurulmuştur. Mezkûr yerleşim yerinin miladi VI-XIV. yüzyıllar arasında varlığını sürdürdüğü kaynak ve araştırmalardan anlaşılmaktadır. Hatt'ın konumu henüz tespit edilememiştir. Yine de kaynaklar, araştırmalar ve Doğu Arabistan coğrafyasının imkânları nezdinde bu konudaki kanaatimiz, Hatt'ın bugün konumları bilinen Katîf ve Ukayr sahil yerleşkeleri arasındaki kıyı kesiminde bulunabileceği şeklindedir. Hatt'ın Yakın Doğu-Hint mızrak ticaretindeki önemi sebebiyle en azından X-XI. yüzyıllardan itibaren Umman'dan Basra'ya kadar uzanan Doğu Arabistan sahil şeridinde ismini verdiği düşünülmektedir. Nitekim Hatt, bu süre zarfında hem bir şehir veya köy hem de bölge adı olarak kaynaklarda geçmek-

23 al-Naboodah, "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", s. 84.

24 Potts, "Awâl and Muḥarraḡ", s. 21.

25 B. De Cardi vd., "Five Thousand Years of Settlement at Khatt, UAE", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 24, (1994), s. 35-95; D. Kennet, "Evidence for 4th/5th century Sasanian occupation at Khatt, Ras al-Khaimah", *Arabia and its Neighbours: Essays on prehistorical and historical developments presented in honour of Beatrice de Cardi*, Brepols, 1998, s. 105-116.

26 Arap Yarımadası üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Derek Kennet ve Daniel T. Potts, bahsedilen yerlerin birbirinden farklı olduğu fikrini bizimle paylaşmışlardır.

tedir. XIV. yüzyıldan sonra ise Hatt'la beraber Doğu Arabistan sahilinde bulunan diğer liman yerleşimleri önemini kaybetmeye başlamışlardır. Bunda 1258 senesinde Moğolların Bağdat'ı ele geçirip Abbâsîler'i ortadan kaldırmaları ve Fars Körfezi ticaretinde Hürmüz ile Kîş Adası'nın ön plana çıkması etkili olmuştur.²⁷ XIV. yüzyıldan itibaren Hatt'la beraber Bahreyn bölgesi sahil kesimindeki bazı yerleşimlerin yavaş yavaş ortadan kalktığını düşünüyoruz. Nitekim XVI. yüzyılda bir dönem Osmanlı kontrolüne giren Doğu Arabistan sahil kesimi, Osmanlı arşivinde kayıt altına alınmıştır. Bu arşiv kaynaklarına göre XVI. yüzyılda Doğu Arabistan sahil kesiminde Katîf ve Ukayr yerleşkeleriyle iç bölgede bir vaha olan Ahsâ varlığını devam ettirmekteydi.²⁸ Bununla birlikte Hatt adının en azından XVIII. yüzyıla kadar geleneksel bir bölge ismi olarak Doğu Arabistan halkı ve tüccarlar tarafından yaşatıldığı düşünülmektedir.

Orta Çağ'da Hattî Mızrakları

Hattî mızrakları, Orta Çağ'da meşhurdur. Bu silah, Atlantik Okyanusu'ndan Çin'e kadar olan coğrafyada bilinirdi. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hattî mızrakları, VIII-IX. yüzyıllardan XVI-XVII. yüzyıllara kadar Orta Çağ İslâm dünyasında kullanılmıştı. Herhangi bir kanıtımız olmasa da III. yüzyılda kurulan

27 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Joginder K. Chawla, *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, New Delhi 2006, s. 68-69; Andrew Williamson, "Hurmuz and the Trade of the Gulf in the 14th and 15th centuries", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 3, (1973), s. 52-68; Ralph Kauz, "The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, edited by Linda Komaroff, Leiden-Boston 2006, s. 51-52; Muhammed Ca'fer-i Çemenkâr, "Ehemmiyet-i cezîre-yi Kîş der-bâzargânî-yi Halîc-i Fârs u deryâ-yi Ummân 'asr-i Mogûl", *Târih-i Revâbit-i Hâricî*, 49, (1390/2011), s. 59-84.

28 M. Mehdi İlhan, "The Qatif District (Livâ) during the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey", *Belleten*, LI/200, (1987), s. 781-800; Nikolay İvanov, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi 1516-1574*, Türkçe terc. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Ankara, 2013, s. 65-74. Yine Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki Doğu Arabistan hâkimiyetinde de Katîf ve Ahsâ, bu coğrafyanın önemli yerleşim birimleriydi. Bahreyn adı ise bugünkü Bahreyn Adası'nı belirtiyordu. Bkz. Abdul-Wahab Saleh Babeair, *Ottoman Penetration of the Eastern Region of the Arabian Peninsula 1814-1841*, PhD Thesis, Indiana University, Bloomington, 1985, s. 66-120.

Hatt'ın, IV-VIII. yüzyıllar arasında da mızrak üretimine veya pazarlanmasına devam etmesi mümkündür.

Hattî mızrakları, Orta Çağ İslâm kaynaklarında çokça zikredilmektedir. Bu silahın Abbâsîler (750-1258), Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular (1038-1157), Türkiye Selçukluları (1075-1318), Eyyûbîler (1171-1462), Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526), Memlûklar (1250-1517), İlhanlılar (1256-1353), Buhara Hanlığı (1500-1868) ve Safevîler (1501-1736) devrinde kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. İlgili savaş aletinin diğer Orta Çağ devletleri tarafından istifade edilmesi de ihtimal dâhilindedir.

Abbâsîler döneminde yaşayan Ebü'l-Münzir Hişâm İbnü'l-Kelbî (ö. 819 [?])²⁹, Ebü'l-'Abbâs Muhammed ibn Müberred (ö. 900)³⁰ ve Ebî 'Ubeyd el-Kâsim ibn Selâm (ö. IX. yüzyıl)³¹, eserlerinde Hattî mızraklarından bahsetmektedirler. Orta Çağ İslâm dünyasında savaş sanatını anlatan ilk müelliflerden Ebî 'Ubeyd el-Kâsim ibn Selâm, Hattî mızraklarının Hatt'a özgü olduğunu belirtmektedir. Yine Ebü'l-'Abbâs Muhammed ibn Müberred, eserinde ilgili silaha şöyle yer vermektedir: "Tabiri caizse, Hatt'ta mızrak yetiştiği söylenir."³² Bu kayıttan anlaşıldığına göre Hatt, Orta Çağ'da büyük bir mızrak üretim veya pazarlama merkeziydi. Hattî mızrakları Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları ordularında da kullanılıyordu. Nitekim Gazneliler devrinde yaşayan Menûçehrî-yi Dâmgânî (ö. 1040-41 [?]) ve Mes'ûd Sa'd-i Selmân (ö. 1121), bu savaş aletini eserlerinde zikretmektedirler.³³ Yine Büyük Selçuklular döneminde yaşayan Nizâmü'l-Mulk-i Tûsî (ö. 1092), İbnü'l-Belhî (ö. XII. yüzyıl) ve Efdalu'd-din Ebû Hâmid 'Ahmed ibn Hâmid-i Kirmânî (ö. XII. yüzyıl), Hattî mızraklarına atıf yapmaktadırlar.³⁴ Efdalu'd-din

29 Ebü'l-Münzir Hişâm İbnü'l-Kelbî, *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*, I, neşr. Nâcî Hasan, Beyrut, 1988, s. 111.

30 Müberred, *el-Kâmil fî'l-Lugat ve'l-Edeb*, I, s. 213.

31 Ebü 'Ubeyd el-Kâsim ibn Selâm, *Kitâbu's-Silâh*, neşr. Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Beyrut, 1985, s. 20.

32 Müberred, *el-Kâmil fî'l-Lugat ve'l-Edeb*, I, s. 213.

33 Menûçehrî-yi Dâmgânî, *Dîvân*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1394/2016, s. 14; Mes'ûd Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, neşr. Muhammed Mahyâr, Tahran 1390/2012, s. 119, 259, 450, 837.

34 Ebü 'Alî Hasan ibn Nizâmü'l-Mulk-i Tûsî, *Siyâset-nâme (Siyeru'l-Mulûk)*, neşr. Ca'fer Şî'âr, Tahran 1380/2001, s. 111; İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, s. 60-61;

Kirmânî, Kirmân Selçukluları şubesinin kurucusu Kavurd'un (1048-1073) Kirmân'ı ele geçirme bahsinde Kavurd'a bağlı süvarilerin Hattî mızrakları taşıdığına dikkat çekmektedir.³⁵ Türkiye Selçukluları zamanında yaşayan İbn Bîbî de (ö. 1285'ten sonra) bu silahtan bahsetmektedir.³⁶

Delhi Türk Sultanlığı³⁷, Eyyûbî ve İlhanlı orduları da bu silahtan istifade etmişlerdi. Nitekim Delhi Türk Sultanlığı devrinde yaşayan Fahr-i Mudebbîr (ö. XIII. yüzyıl); Eyyûbîler döneminde yaşayan 'Alî Merdî et-Tarsûsî (ö. XII. yüzyıl), Yâkût el-Hamevî (ö. 1229) ile İlhanlılar zamanında yaşayan Zekeriyâ el-Kazvînî (ö. 1283), Seyf Ya'kûb el-Herevî (ö. XIV. yüzyıl) ve Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî (ö. 1340'tan sonra) eserlerinde Hattî mızraklarından söz etmektedirler.³⁸ Memlûklar³⁹, Safevîler⁴⁰ ve Buhara Hanlığı⁴¹ askerleri de bu silahı kullanıyorlardı.

Hattî mızrakları, Orta Çağ İslâm dünyasında oldukça ünlüydü. Bu suretle Ezrakî-yi Herevî (ö. XI. yüzyıl), Menûchehrî-yi Dâmghânî (ö. 1040-41 [?]), Esîru'd-dîn-i Âhsiketî (ö. XII. yüzyıl), Mes'ûd Sa'd-i Selmân (ö. 1121), Mu'izzî (ö. 1124-1127 arası), Edîb Sâbir-i Tirmizî (ö. 1151-52), 'Abdu'l-Vâsî'-yi Cebelî (ö. 1160), Mu-

Efdalu'd-dîn Ebû Hâmid 'Ahmed ibn Hâmid-i Kirmânî, *Bedayi'u'z-Zamân fi Vekâyi'-yi Kirmân*, neşr. Mehdî Beyânî, Tahran 1326/1948, s. 3.

35 Kirmânî, *Bedayi'u'z-Zamân*, s. aynı yer.

36 İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, faksimile Adnan Sadık Erzi, Ankara, 1956, s. 507; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara, 2010, s. 326.

37 Hattî mızrağının Delhi Türk Sultanlığı askerleri tarafından kullanılması hakkında bkz. Umut Kansoy, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 1024-1043.

38 Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb*, s. 261; 'Alî Merdî et-Tarsûsî, *Tebşiratu Er-bâbî'l-Elbâb*, s. 137; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 378; Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, s. 91; Seyf Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Muhammed Zübeyr es-Siddikî, Kalküta 1944, s. 105, 171, 298, 558, 699; Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 253-254.

39 Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 224.

40 Safevîler devrinin ünlü şairi Sâ'ib-i Tebrizî (ö. 1676 [?]), *Dîvân*'ında Hattî mızraklarından şöyle bahsetmektedir:

اگر شبنم رباید آفتاب از نیزه خطی تو با آن قدر عنا حلقه های چشم بریابی
Bu silahtan söz eden dizelerin bulunduğu cilt neşredilmiş olmasına rağmen maalesef elde edemedik.

41 Selim S. Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilatı (1500-1868)*, Ankara, 2018, s. 268.

cîru'd-dîn-i Beylekânî (ö. 1190 [?]), Zahîru'd-dîn-i Fâryâbî (ö. 1201), Ebû'l-Fazl Kemâlu'd-dîn İsmâ'il-i İsfahânî (ö. 1240 [?]), Nizâmu'd-dîn Mahmûd Kamer-i İsfahânî (ö. XIII. yüzyıl) ve Sâ'i-b-i Tebrîzî (ö. 1676 [?]) gibi birçok Orta Çağ şairi, eserlerinde ondan bahsetmişlerdir.⁴²

Menûçehrî-yi Dâmgânî, eserinde bu mızrağı şöyle zikretmektedir: *آن پیشرو پیشروان همه عالم چون پیشرو نیزه خطی که سنانست* (O, cihandaki hükümdarların lideridir, Hattî mızrağına liderlik eden mızrak temreni gibi).⁴³

Yine Mes'ûd Sa'd-i Selmân da mezkûr savaş aletinden şöyle söz etmektedir: *دل دوزد نوک نیزه خطی جان سوزد حد تیغ روینا* (Hattî mızrağının ucu [düşmanın] kalbine yakındır, Rûhînâ⁴⁴ kılıcının keskinliği de can acıtır).⁴⁵

Farklı devirlerde yaşamış meşhur Orta Çağ şairlerinin eserlerinde bu silaha yer vermeleri, Hattî mızrağının tanınırlığını kanıtlamaktadır. Kaynaklarda Hattî mızrağının yapısı hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte Zekeriyâ el-Kazvînî (ö. 1283), bu konuda bize bazı ipuçları vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre Hattî mızrakları hafif, sert ve düzgündü. Malzemeler Hatt'a Hindistan'dan gelirdi. Ustalar malzemeleri (bambuları) güzel bir şekilde bilerlerdi (düzgünleştirirlerdi).⁴⁶ Araştırmalara göre mızrak temreninin üretiminde kullanılan çelik külçeler ve mızrağın gövdesi için gereken bambular, gemilerle Hindistan'dan Hatt'a getirilirdi. Ustalar, Hattî mızraklarını

42 Ezrakî-yi Herevî, *Dîvân*, neşr. Sa'îd Nefisî, Tahran 1336/1957, s. 15, 67; Menûçehrî-yi Dâmgânî, *Dîvân*, s. 14; Esîru'd-dîn-i Âhsiketî, *Dîvân*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-i Ferruh, Tahran 1337/1958, s. 109; Mes'ûd Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, s. 119, 259, 450, 837; Mu'izzî, *Dîvân*, neşr. 'Abbâs İkbâl-i Âş-tiyânî, Tahran 1389/2010, s. 431; Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Dîvân*, neşr. Ahmed Abdullayev, Tahran 1380/2001, s. 62; 'Abdu'l-Vâsî-yi Cebelî, *Dîvân*, neşr. Zebihullâh Safâ, Tahran 2536/1978, s. 300, 317, 434, 438; Mucîru'd-dîn-i Beylekânî, *Dîvân*, neşr. Muhammed Âbâdî, Tebriz 1358/1979, s. 147, 200; Zahîru'd-dîn-i Fâryâbî, *Dîvân*, neşr. Emîr Hasan-i Yezdgirdî, Tahran 1381/2002, s. 155; Ebû'l-Fazl Kemâlu'd-dîn İsmâ'il-i İsfahânî, *Dîvân*, neşr. Hüseyin Bahru'l-'Ulûmî, Tahran 1348/1970, s. 190, 399; Nizâmu'd-dîn Mahmûd Kamer-i İsfahânî, *Dîvân*, neşr. Takî Bîneş, Meşhed 1363/1984, s. 48.

43 Menûçehrî-yi Dâmgânî, *Dîvân*, s. 14.

44 Bu kılıç, Orta Çağ İslâm dünyasında kullanılan Hint kılıçlarının bir çeşidiydi. Bkz. Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb*, s. 258.

45 Mes'ûd Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, s. 119.

46 Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, s. 91.

bu malzemelerle imal ederlerdi. Önceleri bu silah sadece Araplar arasında yaygınken, daha sonra siyasi ve ticari gelişmeler nispetinde geniş bir coğrafyaya yayılmıştı.⁴⁷ Hattî mızrağı hem sert hem de hafif olma özelliğini bambuya borçluydu.

Peki, Hattî mızrağı sadece Hint bambularından mı üretiliyordu? Elimizdeki kaynaklar bu konuda Hindistan'a atıf yapmakla birlikte Hatt ile Hindistan arasındaki coğrafi mesafeden dolayı arz-talep ilişkisinin sağlanamadığı durumlarda veya normal zamanlarda diğer yerlerden de bambu getirilmesi ihtimal dahilindedir.⁴⁸ Bununla birlikte Hint bambularının iklim şartları nedeniyle daha kaliteli veya kullanılabilir olması hasebiyle tercih edildiği düşünülebilir. Bazı kaynaklarda Hindistan'dan işlenmiş veya düzleştirilmiş mızrakların (bambuların) Hatt'a getirildiği hakkında kayıtlar⁴⁹ bulunmasına rağmen işlem görmemiş bambuların getirilmesi de mümkündü. Bununla birlikte mezkûr silahın yapısı ve özellikleriyle ilgili elimizde başka ipucu bulunmamaktadır.

Kaynaklar ve araştırmalar ışığında Hatt'ın IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar mızrak üretim ve pazarlama bölgesi olduğunu düşünmekteyiz. Hindistan'dan buraya getirilen ham madde, ustaların eliyle bir silaha dönüşüyordu. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Orta Çağ'da Doğu Arabistan kıyısında sadece Hatt değil diğer sahil yerleşimleri de Hindistan'dan bambu ithal ediyor-

47 Bkz. Wüstenfeld, *Bahreyn und Jemâma*, s. 9; Grohmann, "Hatt (al-Hatt)", s. 372; İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, İstanbul 2020, s. 115; A. N. Özdal, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu*, XXXII, (2017), s. 662; K. A. Nilakanta Sastri, "Indian Contacts with Western Lands -Medieval-", *Diogenes*, 8/32, (1960), s. 30; A. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, LXI/232, (1997), s. 578; E. 'A. el-Belûşî, *Bilâdü'l-Bahreyn fî'l-'Asrî'l-'Abbâsî es-Sânî*, Abu Dabi 2002, s. 280; D. Nicolle, "Arms Production and the Arms Trade in South-Eastern Arabia in the Early Muslim Period", *Journal of Oman Studies*, 5, (1984), s. 236; E. Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul, 2015, s. 208.

48 Bu konu hakkında bizimle görüş alışverişinde bulunan ve değerli katkılar sunan David Nicolle'a teşekkür ederim. Yine Umman'a mızrak üretimi için getirilen bambular Hindistan, Sind ve Çin'den ithal edilmekteydi. Bkz. el-Habib el-Cünhânî, "İslâmın İlk Asrında Dünya Ticaretinin Canlanmasında Ummanın Rolü", Türkçe terc. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara, 2008, s. 697.

49 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, s. 378.

lardı.⁵⁰ Buralarda da ustaların üretim yapacağı alanların olması kuvvetle muhtemeldi. Hatt'ın özellikle X. yüzyıldan sonra sadece bir yerleşim yerini simgelemediğini, bu sürede Doğu Arabistan sahil kesimini kasteden bir bölge adına dönüştüğünü daha önce irdlemiştik. Bu suretle kıyı kesiminde mızrak malzemesi ithal eden diğer yerleşkelerde üretilen mızrakların da Hattî mızrağı olarak anılması söz konusuydu. X. yüzyıldan itibaren tüccar ve Doğu Arabistan halkının dilinde bir bölge ismi olarak zuhur eden Hatt, kabaca Doğu Arabistan geçmişi bulunan mızraklara Hattî adının verilmesine neden olmuştu. Bu bölgede üretilen mızrakların diğer mızraklardan farkı neydi? Bu soruya şimdilik net bir cevap vermek mümkün değildir. Ancak Orta Çağ'da Bahreyn bölgesinden başka birçok mızrak üretim yerinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Nitekim buralarda üretilen ve Hatt mızrağının özelliklerini taşıyan mızraklara da Hattî tipi mızrak anlamında Hattî denilebileceğini ve bu durumun asırlarca sürebileceğini düşünmek mümkündür.⁵¹ Osmanlı kaynaklarına istinaden XVI. yüzyılda resmî olarak Doğu Arabistan kıyılarında Hatt ismi zikredilmemesine rağmen bu adın yüzyıllardır süregelen bir devamlılık neticesinde tüccar ve bölge sakinlerinin kullandıkları ve başka mıntıkalara da tanıttıkları geleneksel bir kavrama dönüştüğü akla gelmektedir. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi XIV. yüzyıldan sonra Hatt yerleşim biriminin ortadan kalkmaya başlamasına rağmen XVI-XVII. yüzyıl kaynaklarında Hattî mızrağı kayıtlarına rastlanması bu konuyla ilgili olmalıdır.⁵²

50 *Ebû Mansûr dedi ki; bütün sahilin ismi Hatt'tır. Katif, Ukayr ve Katar onun köylerindendir. Ben (Yâkût el-Hamevî) bunların hepsinin Bahreyn ve Umman sahilinde olduğunu söyledim. Buralar Hindistan'dan işlenmiş mızrakların ithal edildiği yerlerdi. Bkz. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, II, s. 378.*

51 Bu konuyla ilgili ufuk açıcı bilgileri bizimle paylaşan David Nicolle'a teşekkürü bir borç bilirim. Zikredilen mevzuuya bir örnek vermek gerekirse, Orta Çağ'da silah üretim merkezlerinden birisi de Dımaşk'tı. Burası özellikle Memlûklar devrinde kılıç üretimiyle ön plana çıkmaya başlamıştı. Dımaşk'a ait özel bir tipolojisi olan kılıçlara Dımaşkı adı verilmekteydi. Osmanlılar, Memlûkları ortadan kaldırıp Dımaşk'a sahip olunca buradaki kılıç üretim birikimini sahiplenerek İstanbul'a ve devletin diğer bölgelerine taşımışlardı. Dımaşk tipi kılıçlar, Osmanlı sultanları ve savaşçıları tarafından sıkça tercih edilmekteydi. Bugün Sultanahmet Camii'nin arkasında lise olarak kullanılan eski bir Dımaşkihane (Dımaşk tipi kılıçların üretildiği yer) vardır.

52 Daha önce belirttiği üzere Safevî ve Buhara Hanlığı kaynaklarında bu silahtan söz edilmektedir.

Sonuç

Hatt, miladi III. yüzyılda Sâsânî İmparatorluğu'nun kucusu Erdeşîr b. Bâbek tarafından tesis edilmişti. Kaynaklardan anlaşıldığına göre burası IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Orta Çağ'da büyük bir mızrak üretim ve pazarlama yeri idi. Elimizde kanıt olmasa da IX. yüzyıldan önce de Hatt'ta mızrak üretimi yapılması ihtimal dâhilindedir. Mezkûr yerin Erdeşîr b. Bâbek tarafından bugünkü Doğu Arabistan kıyılarında kurulduğu bilirse de konumu henüz tespit edilememiştir. Orta Çağ'da Yakın Doğu-Hint mızrak ticaretinin ana üssü olan Hatt'ta her çeşit mızrak imalinin yapılması mümkündü. XIV. yüzyıldan sonra siyasi ve ekonomik gelişmeler neticesinde Doğu Arabistan limanlarının önemini kaybetmeye başlamasıyla Hatt da bundan nasibini aldı. X. yüzyıldan beri mızrak ticaretindeki ehemmiyeti nedeniyle bölge ismi olarak da anılan Hatt'ın, XIV. yüzyıldan sonra tamamen Doğu Arabistan sahiline verilen bir isme dönüşmesi kuvvetle muhtemeldir. Mezkûr yerin haricinde Doğu Arabistan'ın diğer limanlarına da Hindistan'dan mızrak malzemesi gelmekteydi. Buralar da Hatt bölgesinde olduğundan Doğu Arabistan geçmişi bulunan bütün mızraklara Hattî adının verildiğini düşünüyoruz. XVI. yüzyıldan sonra ise Hatt adının bölge ismi olarak resmiyette ortadan kalktığını, sadece tüccar ve halk dilinde yaşatıldığını tahmin etmekteyiz. Hafif, sert ve kullanışlı olan Hattî mızrakları, Orta Çağ İslâm dünyasında birçok devlet tarafından kullanılmaktaydı. Elimizdeki bilgilere göre bu silahtan XVI-XVII. yüzyıllara kadar aktif olarak istifade edilmesi mümkündü. Mezkûr savaş aletinin Avrupa'ya ihraç edilme ihtimali ve oradaki devletler tarafından kullanılması mevzusu ayrıca araştırılmaya muhtaçtır.

Kaynakça

- Abdu'l-Vâsi'-yi Cebelî, *Dîvân*, neşr. Zebihullâh Safâ, Tahran 2536/1978.
- Alî Merdî et-Tarsûsî, *Tebsiratu Erbâbî'l-Elbâb fî Keyfiyyetü'n-Necât fî'l-Hurûb*, neşr. Karen Sader, Beyrut 1998.
- Altungök, A.-Taner Yıldırım, "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans ve Arap Mücadelesi", *Fırat Üniv. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IX/1, (2013), s. 137-157.
- Alwazzan, Faisal Adel A., *Politics, Economy and Religion in a Near Eastern Periphery: The Region of Bahrayn in East Arabia 1050-1400 CE*, PhD Thesis, University of Edinburgh, Edinburgh 2015.
- Babeair, Abdul-Wahab Saleh, *Ottoman Penetration of the Eastern Region of the Arabian Peninsula 1814-1841*, PhD Thesis, Indiana University, Bloomington 1985.
- Badiyi, Bahram, "Cities and Mint Centers Founded by the Sasanians", *Ancient Iranian Numismatics in Memory of David Sellfood*, edited by M. Faghfoury, California 2020, s. 203-232.
- Bakır, A., "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, LXI/232, (1997), s. 519-595.
- el-Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, Türkçe terc. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
- el-Belûşî, E. 'A., *Bilâdü'l-Bahreyn fî'l-'Asrî'l-'Abbâsî es-Sânî*, Abu Dabi 2002.
- Chawla, J. K., *India's Overland Trade with Central Asia and Persia during the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, New Delhi 2006.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007.
- Daryae, Touraj, "The Persian Gulf in Late Antiquity: The Sasanian Era (200-700 CE)", *The Persian Gulf in History*, edited by Lawrence G. Potter, New York 2009, s. 57-70.
- De Cardi, B. vd., "Five Thousand Years of Settlement at Khatt, UAE", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 24, (1994), s. 35-95.
- Duman, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, İstanbul 2020.
- Ebî 'Ubeyd el-Kâsim ibn Selâm, *Kitâbu's-Silâh*, neşr. Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1985.
- Ebû'l-Münzir Hişâm İbnül-Kelbî, *Nesebü Me'ad ve'l-Yemenî'l-Kebîr*, I, neşr. Nâcî Hasan, Beyrut 1988.
- Ebû 'Alî Bel'amî, *Târîh-nâme-yi Taberî*, I, neşr. Muhammed Rûşen, Tahran 1389/2010.
- Ebû 'Alî Hasan ibn Nizâmu'l-Mulk-i Tûsî, *Siyâset-nâme (Siyeru'l-Mulûk)*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran 1380/2001.
- Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâzî*, II, neşr. Mustafa es-Sekkâ, Beyrut (ty).

- Ebû'l-'Abbâs Muhammed ibn Müberrred, *el-Kâmil fî'l-Lugat ve'l-Edeb*, I, neşr. Muhammed 'Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1997.
- Ebû'l-Fazl Kemâlû'd-dîn İsmâ'il-i İsfahânî, *Dîvân*, neşr. Huseyn Bahrû'l-'Ulûmî, Tahran 1348/1970.
- Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Dîvân*, neşr. Ahmed Abdullayev, Tahran 1380/2001.
- Efdalû'd-dîn Ebû Hâmid 'Ahmed ibn Hâmid-i Kirmânî, *Bedayi'u'z-Zamân fî Vekâ-yi'-yi Kirmân*, neşr. Mehdi Beyânî, Tahran 1326/1948.
- Esîrû'd-dîn-i Âhsikefî, *Dîvân*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-i Ferruh, Tahran 1337/1958.
- Ezrakî-yi Herevî, *Dîvân*, neşr. Sa'îd Nefisî, Tahran 1336/1957.
- Fahr-i Mudebbîr, *Âdâbu'l-Harb ve's-Şecâ'a*, neşr. 'Ahmed Suheyli-yi Hânsarî, Tahran 1346/1967.
- Fatimi, S. Q., "Malaysian Weapons in Arabic Literature: A Glimpse of Early Trade in the Indian Ocean", *Islamic Studies*, 3/2, Islamabad (1964), s. 199-228.
- Fayda, Mustafa, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DÎA*, XL, (2011), s. 92-94.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010.
- _____, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul 2015.
- Grohmann, A., "Hatt (al-Hatt)", *MEB İslam Ansiklopedisi*, 5/1, (1987), s. 372.
- el-Habîb el-Cünhârî, "İslâmın İlk Asrında Dünya Ticaretinin Canlanmasında Ummanın Rolü", Türkçe terc. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara 2008, s. 681-701.
- al-Hadithi, Q. A. S., "The Bahrain of the Geographers: An Administrative and Economic Study", *Bahrain through the Ages: The History*, edited by S. A. B. Khalid al-Khalifa and Michael Rice, London 2014, s. 251-278.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, neşr. Guy Le Strange, Tahran 1389/2010.
- İbn 'Abdu'l-Mun'im el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mî'târ fî Haberî'l-Aktâr*, neşr. İhsân 'Abbâs, Beyrut 1974.
- İbn Bîbî, *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, faksimile Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956.
- İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. De Goeje, Leiden 1889.
- İbnü'l-Belhî, *Fârs-nâme*, neşr. Guy Le Strange-R. A. Nicholson, Tahran 1385/2007.
- İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâtâk fî İhtirâkî'l-Âfâk*, I, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2002.
- İlhan, M. Mehdi, "The Kaṭif District (Livā) during the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey", *Belleten*, LI/200, (1987), s. 781-800.
- İvanov, Nikolay, *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi 1516-1574*, Türkçe terc. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Ankara 2013.
- Kansoy, Umut, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Kauz, Ralph, "The Maritime Trade of Kish during the Mongol Period", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, edited by Linda Komaroff, Leiden-Boston 2006, s. 51-67.
- Kennet, D., "The Decline of Eastern Arabia in the Sasanian Period", *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 18, (2007), s. 86-122.
- _____, "Sasanian Coins from 'Uman and Bahrain", *Current Research in Sasanian Archaeology, Art & History*, BAR International Series 2008, s. 55-64.

- _____, "Evidence for 4th/5th century Sasanian occupation at Khatt, Ras al-Khaimah", *Arabia and its Neighbours: Essays on prehistorical and historical developments presented in honour of Beatrice de Cardi*, Brepols 1998, s. 105-116.
- Kudâme ibn Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâ'atu'l-Kitâbe*, neşr. Muhammed Huseyn ez-Zabîdî, Bağdat 1981.
- Lebîd İbrâhîm 'Ahmed, "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları", Türkçe terc. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara 2008, s. 617-636.
- Menûçehrî-yi Dâmgânî, *Dîvân*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1394/2016.
- Mes'ûd Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, neşr. Muhammed Mahyâr, Tahran 1390/2012.
- Mucîru'd-dîn-i Beylekânî, *Dîvân*, neşr. Muhammed Âbâdî, Tebriz 1358/1979.
- Muhammed Ca'fer-i Çemenkâr, "Ehemmiyet-i cezîre-yi Kış der-bâzargânî-yi Halic-i Fârs u deryâ-yi Ummân 'asr-i Mogûl", *Târîh-i Revâbit-i Hâricî*, 49, (1390/2011), s. 59-84.
- Mu'izzî, *Dîvân*, neşr. 'Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, Tahran 1389/2010.
- al-Naboodah, H. M., "The Commercial Activity of Bahrain and Oman in the Early Middle Ages", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 22, (1992), s. 81-96.
- Nicoll, D., "Arms Production and the Arms Trade in South-Eastern Arabia in the Early Muslim Period", *Journal of Oman Studies*, 5, (1984), s. 231-238.
- Nilakanta Sastri, K. A., "Indian Contacts with Western Lands -Medieval-", *Diogenes*, 8/32, (1960), s. 28-48.
- Nizâmü'd-dîn Mahmûd Kamer-i İsfahânî, *Dîvân*, neşr. Takî Bîneş, Meşhed 1363/1984.
- Özdağ, A. N., "Ortaçağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)", *Tarih Okulu*, XXXII, (2017), s. 659-674.
- Piacentini, V. F., "Ardashîr I Pâpakân and the Wars against the Arabs: Working Hypothesis on the Sasanian Hold of the Gulf", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 15, (1985), s. 57-77.
- Potts, Daniel T., "Awâl and Muḥarrağ", *Dilmun*, 13, (1985-86), s. 17-27.
- Robin, Christian J.-A. Prioretta, "Nouveaux arguments en faveur d'une identification de la cité de Gerrha avec le royaume de Hagar (Arabie orientale)", *Semitica et Classica*, 6, (2013), s. 131-185.
- Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, (1999), s. 78-79.
- Seyf Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Muhammed Zübeyr es-Siddikî, Kalkûta 1944.
- Taberî, *Târîh-i Taberî*, II-III-IV, neşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1968.
- Ulrich, B., "Oman and Bahrain in Late Antiquity: the Sasanians' Arabian Periphery", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 41, (2011), s. 377-385.
- Ükten, Selim S., *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, Ankara 2018.
- Williamson, Andrew, "Hurmuz and the Trade of the Gulf in the 14th and 15th centuries", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 3, (1973), s. 52-68.
- Wüstenfeld, F., *Bahrein und Jemâma nach Arabischen Geographen beschrieben*, Göttingen 1874.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, Dâr-i Sâdr, Beyrut 1977.
- Yıldırım, Taner, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012.
- Zahîru'd-dîn-i Fâryâbî, *Dîvân*, neşr. Emîr Hasan-i Yezdgirdî, Tahran 1381/2002.
- Zekerîyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Dâr-i Sâdr, Beyrut (ty).

ORTA ÇAĞ'DA AFRIKA KÖLE TİCARETİ

İlhan Zengin*

Giriş

İnsanlık tarihini etkileyen ve sonuçları itibarıyla dünyanın şekillenmesinde önemli etkiye sahip birtakım olaylar bulunmaktadır. Bunlar arasında ateşin bulunması, tekerleğin ve yazının icadı, barut ve ateşli silahlar, savaşlar, kıtlık, salgın hastalıklar, dinlerin ortaya çıkışı, Kavimler Göçü, Coğrafi Keşifler ilk akla gelenlerdir. Ancak bunlar kadar önemli veya daha az ya da çok bir etkiye sahip olan olgu, ticaret ve ticari faaliyetlerdir. Ticaret, tek başına bir iktisadi faaliyet olmayıp sosyokültürel ve çevresel etkilere bağımlıdır. Köle ticaretiyse tarihî süreçte etkileri açısından baharat ticaretinden daha fazla önem arz eden bir konudur. Bu bağlamda köleliğin ve köle ticaretinin Orta Çağ'daki Afrika boyutu ise derinlemesine araştırma yapılması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Köle ticaretinin Orta Çağ'daki Afrika etkilerinin arz-talep ilişkileri içerisinde ele alınmasının mezkûr ticaretin ileriki dönemlerde meydana gelen siyasi ve iktisadi gelişmeler üzerindeki tesirinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bilinen insanlık tarihinde insanlar ve topluluklar ihtiyaçlarını ilk önceleri avcılık ve toplayıcılıkla sağlarken toplumsal düzenin kurulması ve yerleşik hayata geçişle ticari faaliyetler ve üretim başladı. İnsani ve toplumsal ihtiyaçların artması ve bu ihtiyaçların başka bölge ve coğrafyalardan karşılanma çabasıyla yağmacılığın yanı sıra ticari faaliyetler de gelişti ve faaliyet alanları çeşitlendi. Söz konusu ticari faaliyet alanlarından birini de köle

* Dr., Araştırmacı, ilhanzengn@gmail.com. Orcid: 0000-0003-3084-467x

ticareti oluşturmaktadır. Bu ticarete konu olan *metanın* elde edilmesinde iç içe geçmiş üç temel faktör bulunmaktadır. İlki, galip gelenin mağlûp olan üzerinde tasarruf hakkı bulunduğundan savaşta mağlûpların esir durumuna düşmeleridir. İkincisi; yakalama, kaçırma, avcılık, satma-satın alma durumlarıdır. Burada ferdî veya küçük gruplar olabileceği gibi büyük siyasi teşekküller de faal olmaktadır. Üçüncüsüye mağlûp olanların galip gelenlerden yıllık vergi olarak köle temin etmeleridir.

Köle

Köle, en basit ve temel ifadeyle özgür olmayan veya özgürlüğünü kaybetmiş insana verilen isimdir. Kölelikse; güçlünün zayıf üzerinde, galip gelenin mağlûp üzerinde uyguladığı tahakkümdür. *Kâmûs-i Türkî*'de esir kelimesi tutsak, harpte düşman eline düşen, kul, köle, bende olarak tanımlanırken köle karşılığı olarak kul, çâker, abd, bende, gulâm olarak ifade edilmiştir.¹ Eski dönemlerden beri var olagelen kölelik, merkezî ve yerleşik toplumlarda daha kurumsal bir hâl alarak hukuki kurallar çerçevesinde işlevsellik kazanmıştır. Antik Mısır, Yunan, Roma, Erken İslâm, Memlûk, Osmanlı, Çin, Hint gibi devlet ve medeniyetler bu durumdadır. Sosyokültürel bir terim olarak kölelik, erkek kölelerin askerî veya bürokratik makamlara gelmeleri ve kadınların seçkin haremelere alınmaları gibi durumlarda yüksek sosyal statü ve siyasi güç manasına gelmekteydi.² Birçok toplumda, özgür veya hürriyeti kısıtlanmış çalışanlar üzerindeki kontrol veya sahiplenme durumu sosyal statü, saygınlık ve zenginliğin temel kaynağı olarak değerlendiriliyordu. Köleler, alınıp satılan bir eşyadan veya (kelimenin tam anlamıyla) köle olmaktan ziyade kişisel müntesip olarak yani sahibinin hanesine intisap etmiş, onun ailesinden biri hâline gelmiş görülmüyordu. Bu bağlamda kölelerin verimliliklerinden ziyade sayıları ve sadakatleri daha önemliydi. Kölelerin verimsizliklerinin görmezden gelinmesi durumu, XIX. yüzyılda patlama yapacak olan büyük çiftlik (plantasyon) ekonomisine kadar devam etti.³

1 Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317 (1901), s. 115, 1213.

2 Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Press, Seattle-London, 1997, s. 4.

3 Thomas Vernet, "East Africa: Slave Migrations", ed. Immanuel Ness, *The Encyclopedia of Global Human Migration*, Blackwell Publishing Ltd, London, 2013, s.2.

Memlûk kayıtlarına göre iki çeşit köle vardı: Türkler ve Sudanlılar. Türk köle sınıfına, beyaz tenli olan ve Avrupa'dan Çin'e kadar yayılan kuzey bölgelerinden gelen köleler dâhildi. Sudanlı⁴ (siyahi, zenci) kelimesi ise Afrika'dan Hindistan'a kadar yayılan güney bölgelerden getirilen koyu tenli köleler için kullanılıyordu. Orta Çağ iklim teorisiyle bağlantılı olan bu değerlendirmeye göre iki grup köle sınıfı arasındaki farkı deri rengi ve coğrafya belirlemekteydi. Bunun yanında Orta Çağ sonlarındaki Akdeniz'de deri rengiyle kölelik arasındaki bağ önemsizdi. Deri renginden ziyade din, kölelik statüsünü belirleyen ve köleliği haklı sebeplere dayandıran (veya meşrulaştıran) bir araç olarak kullanıldı.⁵

Köleler, esas olarak evlerde hizmetçi, cariye, beden işçisi; taralarda ırgat, çoban ve asker olarak kullanılıyordu. Eski Çağ'dan Sanayi Devrimi'ne kadar geçen süreçte özellikle büyük mimari eserlerde çok fazla sayıda ucuz insan gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ucuz iş gücünün temelini esirler ve köleler oluşturmaktaydı. Bugün bile hayranlık uyandıran Mısır piramitleri, Çin Seddi, İstanbul'daki Bizans surları, Fas'ın Meknes şehrindeki surlar veya Roma şehirleri ile mimari yapıları ve hatta Süveyş Kanalı gibi devasa eserler köle emeğinin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Akdeniz ve Orta Doğu dünyasındaki yoğun talep sebebiyle kölelik önemli bir kurum hâline geldi, köle ticareti de uzun mesafe ticarete konu olan diğer emtialar kadar hacimli ve kârlı bir faaliyet hâlini aldı.⁶

Köle Ticareti

Savaş sonunda galiplerin esir düşen insanları öldürme, salıverme, esir takasında kullanma veya köleleştirme seçenekleri arasın-

- 4 Etiyopyalı, Habeşî, Batı Afrikalı, Nûbeli, Zagavi (Kuzey Darfurlu), Dacavi (Orta Darfurlu), Hintli, Halanci, Bejavi (Doğu Sudanlı), Zenci, Yemenli, Seruvi ve Müvelled (Melez); Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade 1260-1500*, Unpublished Dissertation, Columbia University, 2014, s. 68.
- 5 Terence Walz ve Kenneth M. Cuno, "The Study of Slavery in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean", ed. Terence Walz ve Kenneth M. Cuno, *Race and Slavery in the Middle East*, The American University in Cairo Press, Cairo and New York, 2010, s. 8-9; Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade 1260-1500*, s. 68, 72-73.
- 6 Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1517-1640*, New York University Press, New York and London, 1991, s. 240.

da karar verme hakları vardı. Kölelik, esas itibarıyla savaş esirlerini öldürmek yerine ucuz emek gücü olarak kullanılmak fikrinden doğdu ve ihtiyaç fazlası esirler (ve çeşitli sebeplerden dolayı hürriyetini kaybeden insanlar) bir “meta” hâline dönüştürülerek ticari faaliyetin parçası oldular.⁷ Esir olmuş bu insan kaynağını satmak, öldürmeye kıyasla daha kârlı bir durumdu. Köleler, genellikle belli merkezlerde kurulan köle pazarlarında ve çoğunlukla da bu işi meslek hâline getiren köle tüccarları vasıtasıyla satıldılar. Kölelerin fiyatları arz-talep dengesinin yanı sıra sahip oldukları özelliklere veya kusurlara göre de değişim göstermekteydi. Bu sebepten dolayı pazarda daha fazla fiyata satılabilecek, daha kârlı, daha fazla rağbet gören kölelerin elde edilmesi ve pazara sunulması fikri, ticareti ve siyaseti bu konu etrafında şekillendirmeye başladı. Köle ticaretinden daha fazla kâr elde etme arzusuyla siyaset, ticaret, askerî ve toplumsal yapı görülen daha fazla etkilendi.

Abbâsîler dönemi İslâm toplumunda köle edinimi ve ticaretinde nitelik ve nicelik açısından ileride derin etkileri olacak değişimler başladı. Fetihlere dayalı ve fethedilen ahaliyle sınırlı olan köle elde etme imkânlarının yanı sıra artık ticari boyut ve daha geniş coğrafyadan temin etme dönemi başladı. Bu değişimde dört sebep öne çıkmaktadır. İlki, Halife el-Mu’tasım’ın Mısır’daki valisine gönderdiği emirnameyle bütün Arap unsurların ordu kayıtlardan çıkarılmalarını ve ödemelerinin durdurulmasını istemesidir. Aldığı bu kararla genel manada İslâm toplumunda, özeldeyse Mısır tarihinde önemli bir değişimi başlatmış oldu. Bu karardan sonra Araplar artık askerî alanda hizmet edemediler ve yerlerine Türk kökenli köleler (memlûk) istihdam edilmeye başlandı.⁸ Bu kararla Emevîlerin Arap milliyetçiliğine dayalı, buna karşın Arap olmayan Müslümanları dışlayıcı siyasetlerinin sonlandırılması amaçlandı. Bu suretle Abbâsî Halifeliği’ne askerî köleliğin girişinden sonra birçok İslâm toplumlarında kölelik farklılaştı ve belirginleşti.⁹

Türk unsurların köle olarak İslâm dünyasında kullanılmaları Emevîler döneminden beri vardı ancak sınırlıydı. El-Mu’tasım’ın şahsî muhafız birlikleri için çok sayıda Türk kölelerden birlikler

7 Zübeyde Güneş Yağcı, “İstanbul Esir Pazarı”, *Osmanlı Devleti’nde Kölelik*, Tezkire, İstanbul, 2017, s. 59.

8 Yusuf Fadl Hasan, *The Arabs and the Sudan*, Sudatek, Khartoum, 2012, s.36.

9 Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, s. 4.

oluşturması ve Mısır'daki Kaysi isyanının bastırılmasında yine Memlûkları kullanmasıyla Mısır coğrafyasında Memlûk dönemi başladı. Bu dönemden sonra Abbâsî Halifeliği'nin (rejiminin) ana destekçisi konumuna gelen ve "Horasan Birlikleri" olarak adlandırılan Türk-İran-Kafkas kökenli Memlûk birlikleri hem Araplaştılar hem de imparatorluğun içinde kendi küçük sultanlıklarını kurma imkân ve kabiliyetine kavuştular. Memlûklardan ordu teşekkülü ve orduda istihdamları el-Mu'tasım'ın halefleri tarafından da devam ettirildi. Çünkü Memlûk unsurları göçmendiler ve Araplar arasındaki soy-nesep ilişkilerine, asabiyesine veya kabile mücadelelerine taraf değillerdi. Bunun yanında üstün bir savaşçı kabiliyetine sahiptiler ve şüphesiz Arap milis veya askerlerinden de üstündüler. Bu dönemden sonra İslâm dünyasında artan bir şekilde Memlûk kullanımı yaygınlaşmaya başladı. Mısır'daki ordu birliklerinde Nûbelilerin istihdamı devam etmesine rağmen sayıları sınırlandırıldı ve Memlûkların nitelik ve niceliği her geçen gün arttı. *El-Hitât*'ın yazarı Makrîzî'nin el-Mu'tasım'ın kararı hakkında söyledikleri, durumun özeti mahiyetindedir:

Bu tarihten sonra Mısır'daki Arap Krallığı kayboldu ve oradaki birlikler el-Mu'tasım'ın bölgesinden gönderilen İranlı ve mevâlilerden¹⁰ oluştu.¹¹

İkinci etken, erken dönem İslâm fetihleri sonucunda Müslüman coğrafyaya çeşitli bölgelerden ganimet olarak köle akını olmasıydı. Bunlar arasında İranlı, Türk, Nûbeli (Sudanlı veya Zenci) ve Berberiler çoğunlukta idi. Esirlerin köle olarak satılmasıyla İslâm coğrafyasındaki talep karşılanmaktaydı. Ancak fetihlerin azalması ve sınırların nispeten belirginleşmesiyle içerden köle elde etme imkânı her geçen gün azaldı.¹² Bunun sebebi Abbâsîler adına fetihlerin azalması ve merkezden uzak bölgelerde yeni Müslüman devletler veya bağlı (vasal) sultanlıkların kurulmasıyla Abbâsîlerin çevrenin olmasıydı. Abbâsîler, tekrar bu bölgeleri

10 Mevâlî, Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terim için bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara, 2004, s. 424-426.

11 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s.36-37, 44.

12 Bernard Lewis, *The Arabs in History*, Oxford University Press, London, 2002, s. 92; Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 45.

Erman Şan, "Abbasi Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (M.S. VIII-IX. Yüzyıllar)", *Mediterranean Journal of Humanities*, X (2020), s. 438; Lewis, *The Arabs in History*, s. 92.

alsa bile artık buralar İslâm toprağı hâline gelmiş, ahalisi ya Müslüman olmuş ya da zımmî olarak koruma altına alınmış durumdaydılar. Köle kaynaklarına doğrudan ulaşmaları artık sınırlıydı. Bunun yanında kölelerin sayılarında özgürlüklerini tekrar kazanma, azat edilerek hürriyetlerine kavuşma, ölüm ve hür babadan doğma gibi sebeplerden dolayı düşüşler meydana geliyordu.¹³ Bu durumda Abbâsîler alabildikleri vergiyi köle olarak tahsil etmeye çalışıyor olsalar da köle talebi karşılanamadığından köle ticaretiyle bu talebin karşılanması yoluna gidildi. Orta Asya ve Habeşistan'dan gelen kervanlar, mevcut talebi karşılamaya başladılar.

Üçüncü olarak ihtiyaca göre çeşitli meziyetlere sahip köleler aranmaktaydı. Bu sebepten çeşitli coğrafyalardan türlü meziyetlere sahip köleler getirildi. Arz-talep ve fiyat, kölelerin sahip oldukları meziyetlere göre belirleniyordu. İbn Butlân, *Rum* (Doğu Romalı) cariyelerin tutumlu olma alışkanlığına sahip olduklarından dolayı para biriktirme ve saklama konusunda tercih edilebildiklerini ifade etmiştir.¹⁴ Orta Asya kökenli köleler askerî birliklerin oluşturulmasında kullanılırken Nûbe ve Habeşistan¹⁵ bölgesinden getirilen siyahi kölelerse ev hizmetçisi, işçi, ırgat olarak kullanılmalarının yanı sıra askerî güç olarak da istihdam edildiler. İbn Butlân'ın ifadesine göre Nûbeli erkekler ve hadım köleler (harem ağası olarak), daha çok ailelerin ve servetlerin korunması hizmetinde kullanıldılar. Nûbeli ve Habeşî kıdırlarsa iyi birer ebe, başarılı bir çocuk bakıcısı ve becerikli olmalarının yanında kibar ve merhametliydiiler. Diğer Afrikalı siyahi köle kadınlara oranla da daha güzel ve tenlerinin daha açık renkli olması sebebiyle ev içi hizmet işlerinde veya cariyeye olarak talep gördüler. Bu sebeple geniş bir coğrafyada Nûbeli ve Habeşî kadın kölelere rastlanmaktaydı. İbn Battuta, Kırım'daki Tatar hanlarının sarayında Nûbeli köle kıdırların bulunduğunu bildirmiştir. Fas Sultanı Ali bin Osman bin Yakub (ö.1351) Nûbeli bir cariyenin oğluydu.

13 Walz ve Cuno, "The Study of Slavery in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean", s. 12.

14 Şan, "Abbasi Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (M.S. VIII-IX. Yüzyıllar)", s. 440-441.

15 Habeşistan; Günümüzde Etiyopya ve Eritre'nin tamamı, batıda Sudan'ın büyük kısmı, kuzeyde Mısır sınırına kadar olan bölge, doğuda Kızıldeniz, güneyde Uganda'nın kuzey bölgeleri, Güney Sudan ve Kenya'yı kapsayarak Tanzanya'ya kadar olan bölgenin adıdır.

Merkezî köle pazarı konumundaki Mısır'dan başka özellikle Hicaz ve Yemen bölgelerine Nûbeli ve Habeşî köleler Kızıldeniz'in doğu limanlarından sürekli ihraç edilmekteydi.¹⁶ Abbâsî halifeleri Memlûkların yanında diğer köleleri de barındırıyordu. Halife el-Muktedir'in (908-932) sarayında 7.000 siyahi, 4.000 beyaz olmak üzere 11.000 hadım köle bulunmaktaydı. Ayrıca hür veya cariyeye olarak 4.000 kadın vardı. Harun Reşid (786-809) ve eşi Zübeyde'nin sarayında her birine ait 2.000'er adet kadın köle (cariye) bulunuyordu.¹⁷ Hadım kölelerin sayısının diğer kölelere oranla fazla olmasının sebebi hem güvenilir hem de kadınların hizmetinde daha rahat bulunuyor olmalarından kaynaklanıyordu.

Köle ticaretini arttıran dördüncü etken, Abbâsîlerin (veya Müslüman devletlerin) Çin'den Atlas Okyanusu'na kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve Bağdat'ın ticari ve siyasi merkez konumuna yükselerek cazibe merkezi hâline gelmesidir. Abbâsî toprakları genişliğinin yanında önemli ticaret yollarını ve ticari merkezleri de bünyesinde barındırdığından büyük bir iktisadi yapıya ve canlı bir ticarete sahipti. Bunların yanı sıra Bağdat, hilafetin merkezi olduğundan her türlü tüccar, âlim, asker, köle, şarkıcı, zanaatkâr, ahalinin buraya yerleşmesiyle büyük bir metropole dönüştü. Gelişmiş bir ekonomi, beraberinde gelen zenginlik ve refah neticesinde hizmet ve üretimde istihdam edilecek insanlara ihtiyaç katlanarak arttı. Bu sebeple Avrupa, Asya ve Afrika'dan her türlü emtia ve lüks tüketim ürününün yanında köleler de buraya getirilen ticari malların ayrılmaz birer parçasını oluşturdular.

Erken dönem İslâm İmparatorluğu'nda ticaret geniş bir alana yayılmıştı. İskenderiye, Kayravan, Basra Körfezi limanları (Siraf, Basra, Aballa), Kızıldeniz'in girişindeki Aden; Kızıldeniz limanları (Kuseyr, Sevakın, Masavva) Müslüman tüccarların ticaretlerini sürdürdükleri önemli merkezler hâline geldi. Müslüman tüccarların ticari faaliyetleri doğuda Türkistan, Hindistan, Seylan ve hatta Çin'e kadar ulaşan geniş bir coğrafyaya kadar yayıldı. Bu-

16 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 43-44, 49; Terence Walz, "Sudanese, Habasha, Takarna, and Barabira: Trans-Saharan Africans in Cairo as Shown in the 1848 Census", ed. Terence Walz ve Kenneth M. Cuno, *Race and Slavery in the Middle East*, The American University in Cairo Press, Cairo and New York, 2010, s. 53.

17 David Ayalon, *Eunuchs Caliphs and Sultans*, Magnes Press, Jerusalem, 1999, s. 16,18, 130-131.

ralardan aldıkları eşyaları hem iç tüketim için sattılar hem de tekrar ihraç ederek ticaretlerini genişlettiler. Karayolunu tercih eden tüccarlar, Türkistan rotası üzerinden Çin'e ulaşıyorlardı. Çin'den getirilen ürünler arasında hoş kokulu (aromatik) bitkiler, ipek dokumalar, çanak-çömlek, kâğıt, mürekkep, hızlı giden atlar, eyer, keçe, tarçın bulunuyordu. Bizans İmparatorluğu'ndan altın ve gümüşten yapılmış eşyalar, altın sikkeler, ilaçlar, işlemeli kumaş, köle kızlar, süs eşyası ile mücevher, kilitler; hidrolik mühendisleri, ziraat mühendisleri, mermer işçileri, hadım köleler getiriliyordu. Hindistan'dan kaplan, panter, fil, panter derisi, kürk, sandalet, abanoz ağacı ve Hindistan cevizi ticareti yapılmaktaydı.¹⁸

Müslüman denizcilerden kalma kitaplardaki bilgilere göre mezkûr denizcilerin Hint Okyanusu kıyıları ile Doğu denizlerinde rahat hareket ettikleri ve Arap tüccarların VII. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren Çin'de bulundukları anlaşılmaktadır. Bunun yanında İsveç'te bulunan İslâm dönemi sikkeleri VII. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Arkeolojik kazılar sonucu Volga boylarında bulunan sikkeler bize İslâm İmparatorluğu ile Baltık bölgesi arasında Hazar Denizi, Karadeniz ve Rusya vasıtasıyla ticari faaliyetlerin yapıldığını göstermektedir. Bu bölgelerden özellikle deri, kürk ve kehribar gelmekteydi. X. yüzyılın sonlarında yaşayan coğrafyacı el-Mukaddesî'nin verdiği listeye göre Volga ve Harezmi vasıtasıyla gelen mallar arasında çeşitli kürkler (samur, gri sincap, sansar, vizon, tilki, kunduz ve benekli yaban tavşanı), keçi derisi, balmumu, ok, kürklü şapkalar, balık tutkalı, balık dişi, kehribar, ham deri, bal, fındık, şahin, kılıçlar, zırhlar, Slav köleler, koyun ve sığır bulunmaktadır. Arap tüccarların Afrika'yla ticaretlerindeki temel ticari mal, altın ve köleydi. Avrupa'yla yaptıkları ticaretteyse hadım köle, köle kızlar ve oğlanlar, çeşitli hayvan kürkleri ve kılıçlardı.¹⁹

Görüldüğü üzere erken dönem Müslüman tüccarlar başta Afrika olmak üzere Avrupa, Baltık kıyıları ve İskandinavya'dan Çin ve Hindistan'a kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada ticari faaliyetlerde bulunuyor ve ticaretlerinin en kârlı, en çok aranan ve tercih edilen parçasını da köleler oluşturmuyordu. Memlûkların Karadeniz'in kuzeyinden getirdikleri (çoğunluğunu Kıpçak-

18 Lewis, *The Arabs in History*, s. 94-95.

19 Lewis, *The Arabs in History*, s. 94-97.

ların oluşturduğu) köleler, Ceneviz gemileriyle taşınmaktaydı. Bu ticaretin yapılabilmesi için de Memlûk-Bizans ve Cenevizliler arasında ticari ve diplomasi ilişkisinin bulunması gerekiyordu.²⁰ Bu ticarete konu olan kölelerin Tatar, Abaza, Çerkez, Bulgar, Rus, Türk, Yunan ve diğer etnik kökenlere sahip oldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır.²¹

Köle edinimi ve ticareti yüzyıllardır var olsa da İslâmiyet'in yayılmasından sonraki dönemde özellikle de Abbâsîler dönemindeki hızlı artışı Avrupa toplumlarında ufuk açıcı sonuçları beraberinde getirdi. Öncelikle Avrupalılar bu ticaretin hem asli unsuru hem de tedarikçisi hâline geldiler. İslâm coğrafyasında köle fiyatlarının yüksek ve talebin sürekli oluşu Avrupa'daki köle pazarlarının önemini azalmasını beraberinde getirdi. Köleler, Akdeniz kıyılarında daha yüksek fiyatlara el değiştirmeye başladı. İslâm coğrafyasındaki zenginlik, refah ve yüksek alım gücü; Avrupalı kralların, derebeylerinin, Kilise'nin ve tüccarların kıskançlıkla karışık ilgilerine mazhar olunca bu zenginliğe ulaşmak için girişimlere başladılar. Neticede Haçlı Seferleri olarak bilinen büyük istila hareketleri neticesinde Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasını işgal sürecini başlatarak bölgedeki zenginlikleri ele geçirme gayreti içine girdiler. Kısmen yağma, çapul ve gaspla birtakım kazanımlar elde etmiş olsalar da tam olarak istedikleri sonuca ulaşamadılar. Ancak doğunun zenginlikleri ve ihtişamına erişme arzusu yüzyıllar içinde bastırılmadığından XV. yüzyılın sonlarında yeni çareler, yöntemler denemeye başladılar. Coğrafi keşifler çağını başlatarak karadan gerçekleştiremedikleri hedeflerine artık denizden ulaşmaya çalıştılar. Portekizlilerin Afrika'nın batı kıyılarını dolaşmaya çalışmasını İspanyolların batıya giderek doğuya ulaşma gayreti takip etti. Batı Hint Adaları'nın ve ardından Amerika kıtasının keşfiyle Atlantik köle ticareti süreci de başlamış oldu.

20 Reuven Amitai, "Diplomacy and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the Late Thirteenth Century in Light of the Existing Early Correspondence", *Oriente Moderno*, LXXXVIII, 2008, 2, s. 351.

21 Sally McKee, "Domestic Slavery in Renaissance Italy", *Slavery and Abolition*, v.29, no.3, 2008, s. 306.

Afrika Köle Ticareti

Afrika'da köle kullanımı birkaç bin yıl önceye kadar gitmektedir. Köle ticareti, XVI.-XIX. yüzyıllar arasında zirve noktasına ulaşarak hemen hemen bütün bölgeleri etkilemiştir.²² Bilâdu's-Sûdân (Karalar Diyarı) kelimesi, eserlerini Arapça yazan Orta Çağ yazarları tarafından Sahra Çölü'nün az güneyinden başlayıp Kızıldeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar uzanan geniş bölge için kullanılmıştır. Sûdân, Siyahi veya Zenci kelimesi bu yazarlar tarafından koyu tenli halklar için kullanılmış olup bunlar arasında Habeşiler, Bejalar, Nûbeliler, Zagavalar, Takrurlar ve diğer etnik topluluklar da bulunmaktaydı.²³ Afrika köle ticaretinde dört ana güzergâh öne çıkmaktadır. Bunların ilki ve en eskisi Nil Vadisi rotasıdır. İkincisi, Büyük Sahra Çölü'nden Akdeniz'e ulaşan rotadır. Üçüncüsü, Doğu Afrika kıyılarından yapılan ve özellikle günümüz Somali ve Tanzanya üzerinden geçen rotadır. Bu rotanın önemi Müslüman tüccarların VII. yüzyıldan itibaren Doğu Afrika kıyılarına gelmelerinden sonra artmıştır. Dördüncüsüyse, Amerika kıtasının keşfinden sonra işlerlik kazanacak olan ve Atlantik köle ticareti olarak anılan Batı Afrika'yı kapsayan rotadır. Ancak bu rota, yazının zamansal kapsamının dışında kalmaktadır.

İslâm ordularının Kuzey Afrika'da ilerlemeleri ve şehir merkezlerini İslâm Devleti adına fethetmeleri sonucunda bölge, her geçen gün İslâmlaşmaya ve Araplaşmaya başladı. İslâm ordularının batıya ilerleyişlerinin neticesinde VII. yüzyılın sonlarıyla VIII. yüzyılın ortalarına kadar ganimet ve köleler merkeze akmaya devam etti. Ifrikiye'nin fethi ve Kayrevan şehrinin ordugâh olarak kurulmasından (670) sonraki süreçte Ukbe b.Nâfi, fetihlerini Güney Mağrip yani Fizan taraflarına çevirdi. Bölgeden birçok köle elde etti. Bunlar arasında Veddân'dan 360, Fizan'dan 360, Cerme'den 360 ve Kavar'dan çocuk köleler bulunmaktadır.²⁴ Bu kölelerin ganimet olmayıp bölgeden yıllık vergi (Cizye) olarak alındığı değerlendirilmektedir. Ya'kûbî'nin aktardığına göre Amr b. Âs'ın Bingazi'yi fethinden sonra ahalisi 30.000 dinar ciz-

22 George Junne, *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire*, I.B.Tauris, London, 2016, s. 6.

23 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 1.

24 E. Savage, "Berbers and Blacks: Ibadi Slave Traffic in Eighth-Century North Africa", *Journal of African History*, 33(3), 1992, s. 358.

yeyle yükümlü kılındı. Bu vergiyi ödeyebilmek için oğullarını satabilecekleri konusunda anlaşmaya varılmıştı.²⁵

Kuzey Afrika'da kölelerin elde edilmesi açısından genel işleyiş değişmedi. Başlangıçta fethedilen yerlerdeki esirler köleleştirildi ve yerel ahaliden vergi yükümlülüğü olarak köleler talep edildi. Ardından köle satın alma süreci ile Bağdat ve Basra başta olmak üzere Suriye, Hicaz gibi merkezlerdeki pazarlar Kuzey Afrika pazarlarından yollanan kölelerle dolduruldu. Yeni yerlerin ele geçirilmesinde kâr elde etme güdüsü kadar hilafet merkezindeki yöneticilerin fetihler konusundaki ısrarı da etkiliydi. Fetihler sayesinde İslâmiyet yayılırken ganimet ve zenginlik artıyordu. Bunun yanında *pençik* (beşte bir) hakkı vasıtasıyla halifenin (yöneticilerin) de şahsî varlığı ve etkisi genişliyordu. Kayrevan ve çevresi bazen Mısır'a bağlanıyorsa da halifeler burayı doğrudan kendilerine bağlayarak ganimet ve cizyenin yanı sıra ticari kölelerin de kendilerinin bulunduğu merkeze gelmesini sağlamaya çalışıyordu.²⁶

Köleleştirme aynı zamanda cezalandırma aracı olarak da kullanıldı. Ukbe b. Nâfi zamanında Bizans'la anlaşılan Berberi Müslümanlar İslâm ordusuna karşı mücadeleye giriyorlardı. Bunun neticesinde İslâm dininden dönen bazı Berberiler, ceza olarak köleleştirilerek hilafet merkezine yollandılar. Ancak bu uygulama Darü'l-İslâm'daki ahalinin köleleştirilemeyeceğine dair ulemanın ittifakıyla VIII. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kaldırıldı. Bunun yanında halifeler tarafından belirlenen köle kotasını doldurabilmek maksadıyla valiler ve komutanlar, köle akınları yapmak maksadıyla silahlı birlikler teşekkül ediyordu. Bu valilerden Ubeydullah b. el Habhâb, Batı Sahra'daki Sûs'a ve Abdurrahman b. Habîb daha uzak bölgelere birlikler yolladı. Arap emîrler, ihtiyaçları karşılamak için alternatif olarak Batı Mağrip'teki (Cezayir) Berberileri (hatta Müslüman olanlarını bile) potansiyel köle olarak gördüler. Bunun yanında emîrler ve valiler, halifenin nazarında sadık birer hizmetkâr olarak görülmelerini sağlamak maksadıyla vergilerini sürekli olarak yollayabilmek ve Berberi kabileleri itaat altında tutabilmek için baskı uyguladılar.

25 Şan, "Abbasi Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (M.S. VIII-IX. Yüzyıllar)", s. 438.

26 Savage, "Berbers and Blacks: Ibadi Slave Traffic in Eighth-Century North Africa", s. 357, 360.

Ancak daha ılımlı politikalara dönölmek zorunda kalındı. 750'li yıllara gelindiğinde İfrkiye bölgesi tamamen Darü'l-İslâm hâline geldiğinden Hristiyan bölgelere daha fazla akınlar düzenlenmeye ve Sicilya, Sardunya ile Fransa gibi bölgelere akınlar düzenlenerek esirler getirilmeye başlandı.²⁷

Arap kökenli fetihlerin durma noktasına gelmesi ve Berberilerden oluşan yerel halkın zaman içinde İslâmiyet'e geçmeleriyle köleleştirilmelerinin imkânı gün geçtikçe ortadan kalktı. Merkezin ihtiyaç duyduğu köle ve ganimet akışında azalma süreci baş gösterdi. Bununla birlikte köle talebinin devam etmesi, İslâmiyet'e geçen Berberilerden oluşan orduların daha güneydeki Gayrimüslim bölgelere akınlar yapmaya başlamasına sebebiyet verdi. Sahra Çölü'nün güneyi (Bilâdü's-Sûdân) artık yeni köle kaynağı durumuna geldi. Zaman içinde bölgeye yapılan akınlar yerini ticari faaliyetlere bıraktı. Buralardan elde edilen köleler, Müslüman Berberi tüccarlar vasıtasıyla Kuzey Afrika pazarlarında satışa sunulmaya başlandı. Siyah kölelerin arzını ve bunların Kuzey Afrika'daki pazarlara ulaşmasını tekelleştiren Berberi tüccarlar, bu suretle Merkezî ve Doğu Mağrip'in tamamında geniş bir ticari yapı oluşturmuş oldular.²⁸

VIII. yüzyılın ortalarından itibaren artık sahra ötesi ticaret ağıyla uzak bölgelere ulaşan Berberi tüccarlar, İslâmiyet'in Afrika içlerine doğru yayılmasının da öncüleri hâline geldiler. IX. yüzyılın sonlarında yaşayan coğrafyacı el-Ya'kûbî, bölgede yapılan ticaretten şöyle bahsetmektedir:

Veddân'ın güneyinden aşağı gidilince Zevîla kasabası bulunmaktadır. Halkı Müslüman olup hepsi Berberi'dir ve Mekke'ye hac için giderler... Onlar; Miriyyûn, Zagaviyyûn ve Merviyyûn ve Sudan'ın diğer halklarından olan siyah köleleri ihraç ederler. Çünkü bunlar Zevila yakınlarında yaşadıklarından buranın halkı onları yakalamaktadır. Sudan'daki krallar (sultanlar) kendi halkını herhangi bir bahane ya da savaş olmadan satmaktadır... Zevila, hurmalık bir bölgedir ve burada sorgum ve diğer tahıllar hasat edilmektedir... Horasan, Basra ve Kûfe gibi çeşitli yerlerden gelmiş insanlar burada yaşamaktadır. Zevila'dan on beş günlük mesafede çeşitli kabilelerden ve çoğunluğu Berberi olan

27 Savage, "Berbers and Blacks: Ibadi Slave Traffic in Eighth-Century North Africa", s. 358-362.

28 Savage, "Berbers and Blacks: Ibadi Slave Traffic in Eighth-Century North Africa", s. 351.

Müslümanların yaşadığı Kavar kasabası vardır. Berberiler, kölelerini buradan getirirler.²⁹

Hudûdu'l-Âlem'de, Sudan'dan birçok hadım kölenin getirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca Mısır'dan gelen tüccarların bölgeden kaçırdıkları çocukları hadım ettikten sonra satılmak üzere Avrupa'ya gönderdiklerini rapor etmiştir. Bu raporların doğruladığı bir gerçeklik olarak askerî veya silahlı birliklerle organize olmuş tüccar şebekeleri, ihracat ve Akdeniz Havzası'nın taleplerini karşılamak için zenciler üzerine av seferleri düzenlemekteydiler.³⁰

İslâm dünyasında iki önemli hadım köle kaynağı bulunmaktaydı. Bunlardan biri Habeş İmparatorluğu, diğeri Nûbe Sultanlığı'ydı (modern Nijerya). Nupe Sultanlığı'ndan ve daha geniş bir coğrafyayı kapsayarak Mussi bölgesi (modern Mali) ya da daha geniş manasıyla Tevârik toprakları (günümüz Güney Cezayir, Kuzey Nijer Cumhuriyeti ve Mali), Damagaram (modern Nijer Cumhuriyeti), Ningi bölgesi (modern Nijerya) ve diğer merkezî ve Batı Afrika topraklarından ihraç edilen kölelerin esas hedefi Tunus, Fas gibi Akdeniz kıyıları özellikle de Trablusgarp şehriydi. XI. - XIX. yüzyıllar arasında bölgeden ihraç edilen hadım köleler, bütün İslâm coğrafyasında özellikle de Kahire, Bağdat, Beyrut, Mekke, Medine, Cidde, Kordoba ve İzmir şehirlerinde büyük bir taleple karşılanmaktaydı. Bazı dönemlerde Java ve Çin'den bile Afrikalı hadım kölelere talep olmaktaydı. X. yüzyılda Bağdat'ta 7.000 Afrika kökenli hadım köle hizmet ederken Mısır da hadım kölelere sahip olmak için çabalıyordu.³¹

Nil Havzası

Afrika kıtasındaki en büyük ve kapsamlı medeniyet Mısır'da kurulmuştur. Bu medeniyet, köleliğin nimetlerinden sonuna kadar yararlanmıştır. Nil Vadisi'nde yapılan köle ticareti, ilk zamanlardan itibaren Kızıldeniz ve Orta Doğu bölgelerine kadar yayıl-

29 Savage, "Berbers and Blacks: Ibadi Slave Traffic in Eighth-Century North Africa", s. 365.

30 Junne, *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire* s. 7; Jeffrey Fynn-Paul, "Empire, Momotheism and Slavery in the Greater Mediterranean Region from Antiquity to the Early Modern Era", *Past & Present*, no. 205, 2009, s. 10-11.

31 Junne, *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire*, s. 8-11.

mıştı.³² Firavunlar zamanında Nûbe bölgesi köle kaynağı olarak kullanılmış ancak zaman içerisinde talebin artmasıyla Yukarı Nil bölgeleri köle toplama sahaları hâline getirilmişti. Mısır'da üç büyük piramidi inşa ettiren ve MÖ 2600 civarında hüküm sürmüş bulunan Dördüncü Hanedan'ın kurucusu Firavun Seneferu'nun Bilâdü's-Sûdân (Siyahlar Diyarı) olarak adlandırılan Nil Vadisi bölgesi (Nûbe) ile Libya taraflarına köle toplamak için seferler düzenlediği bilinmektedir.³³ Ptolemy dönemindeyse kölelerin yanı sıra filler ve altın madenlerini ele geçirme isteği Mısır'ın güneyine doğru genişlemenin esas motivasyon aracı hâline geldi.³⁴ Roma İmparatorluğu'na bağlı Mısır'ın idari merkezi konumundaki İskenderiye'ye de yıllık vergi olarak Sudan'dan hadım köle ile fildişi yollanmaktaydı.³⁵ Bunların yanında leopar derisi, hurma, abanoz ağacı, mızrak, zımpara, şap, tropik hayvanlar, sığır ve deve getirilmekteydi.³⁶ Görüldüğü üzere firavunlar zamanından Arapların gelişine kadar Nûbe, Mısırlı yöneticilere zaman zaman az ya da çok köle göndermek yükümlülüğü altındaydı. İslâm ordularının Mısır'ı fethinden sonra da bu durum devam etti. Hz. Osman döneminde Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh (ö. 36/656-657) ile Nûbe bölgesinde yaşayan Hristiyanlar, 640 yılında imzalanan Bekt Antlaşması'yla³⁷ İslâm hâkimiyetini tanıyarak cizye olarak yıllık 360 köle vermeyi kabul ettiler.³⁸ Firavunlar zamanından XIX. yüzyılın sonlarına kadar Nûbe (Kuzey Sudan) ve günümüz Etiyopya'sı (Habeşistan) önemli ve temel köle kaynağı olarak varlığını sürdürdü.³⁹ Başka bir ifadeyle Firavunlar zamanında başlayıp Yunan, Roma, Erken İslâm Dönemi, Memlûk ve Türk idaresi zamanında da bu durum devam etti.

-
- 32 Robert O. Collins, "The Nilotic Slave Trade: Past and Present", *Slavery and Abolition*, v. 13(1), s. 140.
- 33 Hardwicke Rawnsley, *Notes for the Nile*, Routledge, London, 2013, s. 130.
- 34 Intisar Soghayroun ve Elzein Soghayroun, *Trade and Wadis Systems in Muslim Sudan*, Fountain Publishers, Kampala, 2010, s. 50.
- 35 Heather J. Sharkey, "Luxury, Status, and the Importance of Slavery in the Nineteenth-and Early- Twentieth-Century Northern Sudan", *Northeast African Studies*, New Series, v.1, no.2/3, (1994), s. 187-188.
- 36 Soghayroun, *Trade and Wadis Systems in Muslim Sudan*, s. 50.
- 37 Detaylı bilgi için bakınız: Jay Spaulding, "Medieval Christian Nubia and the Islamic World: A Reconsideration of the Baqt Treaty", *The International Journal of African Historical Studies*, v. 28, no.3 (1995), s. 577- 594.
- 38 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 20-28, 43.
- 39 Collins, "The Nilotic Slave Trade: Past and Present", s. 140.

Nil Havzası güzergâhı Kordofan, Darfur, Beyaz ve Mavi Nil Havzaları, Etiyopya'da bulunan Galle, Sidame ve Gurage bölgelerinden getirilen kölelerin Akdeniz ve Kızıldeniz'e taşındığı rotaları kapsamaktadır. Burada ana güzergâh Nil Nehri boyunca kuzeye, yani Akdeniz'e ulaşan rotadır. Ancak zaman içerisinde hem iç hem de dış talep nedeniyle ana güzergâhtan tali rotalar oluşturuldu. Bunlardan biri Yukarı Nil'den Berber, Sevakın ve Masavva'ya giden rotadır. Diğer, Beyaz ve Mavi Nil Havzalarından Kallabat, Kadarif, Kesela, Sevakın ve Masavva rotasıdır. Diğer rota, Mavi Nil'den başlayıp Kallabat, Kadarif üzerinden Şendi'ye giden yoldur.

Darfur'dan gelen rotaysa el-Ubeyd üzerinden Sinnar veya Hartum yolu ile Nil Nehri'ne ulaşan güzergâhtır. Yine Darfur'dan kuzeye doğru Nil Nehri rotasına ulaşan güzergâh Darbu'l-Erbain olarak adlandırılır. Darbu'l-Erbain yani Kırk Gün rotası el-Faşir yakınlarındaki Kubbi'den başlayıp Mısır'da Asyut'a giden kervan yoludur. Batıda Vaday ve Bornu'dan gelen yol ve Darfur'un güneyinden ve Bahru'l-Gazel'den gelen yol ile el-Faşir'de birleşir. Bu güzergâhın esas yükü kölelerdir. Çoğunluğu köle ve az miktarı diğer ticari mallar olan kervan Çad Gölü havzası ile Darfur'un güneyindeki bölgeleri Nil Havzası'na bağlamaktadır. Kervanlar güneyden kuzeye erkek ve kadın köleler, deve, fil dişi, gergedan boynuzu, su aygırı dişleri, deve kuşu tüyü, Arap zamkı, papağan, maymun çeşitleri sevk ediliyordu. Kuzeyden güneye bölgenin ihtiyacı olan ticari mallar taşınmaktaydı.⁴⁰

İslâmiyet'te Müslüman veya Zimmilerin köleleştirilmeleri yasak olduğundan İslâm hukukuna göre iki tür köle elde etme yolu bulunmaktaydı: İlki ganimet olarak değerlendirilen savaş esirleri, ikincisi köle olarak doğmak. Nûbeliler, Hristiyan olduklarından bunların çalınarak veya yakalanarak köleleştirilmeleri hukuki olarak yasaktı. Ancak bunların kendi kralları veya kabileleri tarafından yakalanıp köle olarak satılmaları hâlinde Müslüman tüccarlar tarafından satın alınmalarında herhangi bir engelleyici kural bulunmuyordu. Ancak sınırlı da olsa birkaç kaynakta bunun aksi örnekler bulunmaktadır. 747-8 (Hicri 130) tarihli bir Hristiyan tarafından yazılı kaynakta Müslümanların Nûbelileri

40 W. B. K. Shaw, "Darbu el Erba'in - The Forty Days Road", *Sudan Notes and Records*, v.12, no. 1, 1929, s. 64-65.

kaçırıp Mısır'da sattıkları ifade edilmiştir. Bir başka kaynakta Nasır-ı Hüsrev'in beyanına göre Kızıldeniz kenarında yaşayan Beja kabilesinin çocukları, Müslümanlar veya Gayrimüslimler tarafından kaçırılarak İslâm beldelerinde satılmaktaydı.⁴¹ Diğer bir köle elde etme ve satma yöntemi de *gaza* (Gazve) olarak Nûbe ve Beja topraklarına askerlerin şahsî olarak gitmeleri, buradan kişisel güvenliklerine saldırı bahanesiyle esir getirmeleri ve bunları satmalarıdır. Mısırlı yöneticilerin güneydeki komşularıyla barış içinde olmaları ve cizye almaları sebebiyle bu durum münferit girişim olarak değerlendirilmiştir.⁴²

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Arapların Nûbe ve Alva Sultanlığı (Darfur bölgesi hariç yaklaşık günümüz Sudan'ı) topraklarına Mısır ve Arap Yarımadası'ndan gelişlerinin temel sebebi ticaretti.⁴³ Arap tüccarlar tahul, boncuk, kolye, tarak satıp karşılığında fil dişi, deve kuşu tüyü, sığır ve köle alıyordu. Orta Doğu coğrafyasının yoğun talebi sebebiyle köle ticareti bu girişimin temel unsurunu da oluşturmaktaydı.⁴⁴ Tüccarların Sudan (veya geniş manasıyla Habeşistan) bölgesine girmeleri, bu coğrafyada Araplaşma ve İslâmiyet'in yayılması sürecini başlatmış oldu. Bölge halkı (Nûbeliler) Bekt Anlaşması'yla cizye yükümlüğü altına girmelerine rağmen Müslüman Arap tüccarlar sayesinde İslâmiyet'e geçerek bölgenin Araplaşması ve İslâmlaşmasının ana unsuru hâline geldiler.

Nûbeliler kendi bölgelerindeki nispeten az olan nüfus sebebiyle daha çok Nil Vadisi'nin güneyinden elde ettikleri köleleri mezkûr Arap (veya Arapça konuşan) tüccarlara satarak bölgede yapılan köle ticaretinin destekçisi ve tedarikçisi hâline geldiler. Bunun esas sebebi Müslüman tüccarların köle avcılığı yapmamlarıydı. Nûbeliler, tüccarların talep ettiği yüklü miktarda köleyi ancak daha güney bölgelerdeki Zenci halkları kaçırarak veya satın alarak elde edebiliyorlardı. Alva krallarının kendi tebaasını köleleştirme hakkı vardı. Ayrıca bölgedeki kabile şefleri komşu Habeş topraklarına saldırarak elde edilen esirler veya kaçırılan çocuklar, yerel tüccarlar vasıtasıyla Mısır ve Kızıldeniz limanlarına sevk

41 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 45.

42 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 45.

43 Soghayroun, *Trade and Wadis Systems in Muslim Sudan*, s. 51.

44 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 42.

ediliyordu.⁴⁵ Mısır'da veya bazı İslâm beldelerinde satılan Nûbeli, Beja, Habeş veya Zenci kölelerden daha koyu tenli ve farklı ırka sahip siyahi köleler de bulunmaktaydı. Bunların Bilâdü'n-Nûba'nın dışında Afrika'nın iç bölgelerinden ve hatta Atlas Okyanusu kıyılarındaki bölgelere kadar uzanan geniş bir coğrafyadan toplandığı İstahrî'nin beyanlarında görülmektedir. Yakûfî ise Fâtımîlerin ordusunda Nûbe'nin güneyinde yaşayan kabile mensubu köle askerlerin olduğu ve bunların bir kısmının da kabileler arası savaşta esir düşmeleri veya kendi halkları tarafından zorla köleleştirme sonucu İslâm beldelerinde satıldığını ifade etmiştir.⁴⁶

Mısır'daki Türk varlığının ilk temsilcisi Tolunoğulları'nın (868-905) ilk hükümdarı Ahmed bin Tolun'un ordusunda 40.000 Sudanlı Zenci kölesinin bulunduğu; Akşitlerin üst düzey devlet ve ordu yönetiminde hadım köle kullandıkları; Fâtımîlerin (969-1171) büyük miktarda Zenci köle talebinde bulundukları, Eyyûbîlerin (1171-1254) Zenci kölelerden ordu birlikleri teşekkül ettikleri bilinmektedir.⁴⁷ Ahmed bin Tolun'un ordusunda muhtemelen Arap kökenli 7.000 hür savaşçı, 24.000 Türk köle (memlûk) ve 40.000 Sudanlı bulunmaktaydı. Buradaki sayıdan ziyade oran önem arz etmektedir. Hür savaşçıların sayısı yaklaşık olarak Memlûkların üçte biri, Sudanlıların (Nûbeli) altıda biri kadar görülmektedir. Buradaki Sudanlı askerlerin çokluğunun sebebi Bekt Anlaşması'yla gelen köle ve Nûbelilerin, Memlûklara göre daha ucuz ve nispeten daha yakın coğrafyadan kolaylıkla elde edilebilmelerinden kaynaklanmaktaydı. Fâtımîler ise uzun süre Berberi, Türk ve Sudanlılardan oluşan birliklere sahiptiler. Ancak Sudanlı birlikler ile Türk ve Berberi birlikleri arasında gerilim uzun süre devam etti. Ancak Fâtımî sultanlarının Sudanlı askerlere desteklerinden dolayı Sudanlı köle birlikleri Eyyûbîlere kadar varlıklarını ve önemlerini korudular.⁴⁸

45 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 47.

46 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 45-47.

47 Yusuf Fadl Hasan, "Some Aspects of the Arab Slave Trade from the Sudan (700-1900)", *Studies in Sudanese History*, Sudatek Khartum, 2003, s. 64-65; Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 44-49; Emad Ahmed Helal, "Muhammad Ali's First Army: The Experiment in Building an Entirely Slave Army", ed. Terence Walz, Kenneth M. Cuno, *Race and Slavery in the Middle East*, The American University in Cairo Press, Cairo, New York, 2010, s. 17-18.

48 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 44, 47-48.

XVI. yüzyılın başlarında Sinnar (Sudan) merkezli olarak kurulan Func Sultanlığı döneminde Nûbe (Kuzey Sudan ve Güney Mısır), Mavi Nil bölgesi (Sudan-Etiyopya sınırı) ve Darfur önemli köle toplama ve ihraç bölgeleri olarak öne çıktı.⁴⁹ Mezkûr bölgelerden elde edilen köleler Nil Nehri boyunca kuzeye (Mısır) veya Kuseyr, Sevakin, Masavva gibi Kızıldeniz limanlarından Arap Yarımadası ile Hindistan taraflarına gönderiliyordu. Köleler, söz konusu liman ve köle pazarlarında Maria Theresa doları, Hindistan pamuğu, baharat, parfüm, altın karşılığı satılıyor veya bu malların satışından elde edilen kârla satın alınarak Hindistan'a gönderiliyordu.⁵⁰ El-Ya'kûbî'nin ifadesine göre günümüz Hartum şehrinin yakınlarındaki Soba beldesinde; Salihî'nin ifadesinde ve Dımaşkî'nin tespitlerine göre Alva⁵¹ topraklarında (günümüz Sudan) tüccarların bölgede üretilmeyen mallar karşılığında köle ve sığır takas ettikleri ve bunları Mısır pazarlarında yüksek kârlarla sattıkları ifade edilmektedir.⁵² Siyasi ve iktisadi duruma göre bölgedeki köle ticareti az ya da çok miktarlarda sürekli yapılmaya devam etti.

Sahra Çölü-Akdeniz Rotası

Afrika'nın orta ve batı kesimlerinde Nil Havzası'ndaki kadar olmasa da köle ticareti önemli bir faaliyet oluşturmaktaydı. Sahra Çölü'nün güneyindeki bölgelerden hareket eden kervanlar zorlu çöl şartlarını aşarak Akdeniz'e ulaşmak zorundaydılar. Kuzey-güney doğrultusunda Kuzey Afrika'dan çölleri aşan beş ana güzergâh bulunmaktadır. Bunlardan ilki Cezayir-Tuat-Timbuktu rotasıdır. İkincisi Tunus-Gat-Ayir Dağları-Kanu rotasıdır. Üçüncüsü Trablus-Murzuk-Çad Gölü rotasıdır. Dördüncüsü Bingazi-Kufra-Vaday rotasıdır. Ancak bu rota Senusilerin Kufra'yı merkez edinmelerinden sonraki süreç olup XIX. yüzyılda işlevsel hâle geldiğinden bu yazının konusu değildir. Beşincisi Darbu'l-Erbain rotasıdır.⁵³ Fakat bu, daha çok Nil Vadisi rotasıyla ilgilidir.

49 Collins, "The Nilotic Slave Trade: Past and Present", s. 140.

50 Collins, "The Nilotic Slave Trade: Past and Present", s. 140.

51 Modern Sudan'ın orta ve güney bölgelerinde yaklaşık 569-1500 yılları arasında hüküm sürmüş ve başkenti Hartum yakınlarındaki Soba olan kozmopolit yapıya sahip Hristiyan krallık.

52 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, s. 46-47.

53 Shaw, "Darb el Erba'in-The Forty Days Road", s. 63.

Sahra Çölü'nün güneyinden hareket eden kervanların en önemli ve değerli emtiası köleydi. Çok uzun süreden beri Batı Afrika'da Volta Nehri Havzası önemli bir köle kaynağı olarak değerlendirildi. Gine Körfezi'nin kuzeyini oluşturan bölge günümüzde Burkina Faso olarak varlığını sürdürmekte olup Nijer ve Nijerya'yla birlikte köle ihrac bölgesi olarak uzun yıllar adından söz ettirdi. Köleler buradan merkez pazar konumundaki Mısır'a, Kuzey Afrika'nın Berberi sultanlıklarına ve Anadolu'ya gönderildiler. Çad Gölü'nün doğu-batı ekseninde uzanan Bornu Sultanlığı, Afrika'nın en eski imparatorluklarından biri olup güneyden kuzeye yapılan köle ticaretinin merkezi konumundaydı. İslâmiyet'in Kuzey Afrika'da hızla yayılmasından sonraki dönemde bölgeden yapılan köle ihracında kayda değer artış meydana geldi. Özellikle 900'lü yılların başından itibaren İslâm coğrafyasından ve bu coğrafyanın dışında kalan Avrupa ve Asya'dan gelen yoğun talep sebebiyle bölge köle ihracında Sudan'la rakip konumuna geldi. Bölgeden yapılan köle ihracındaki mezkûr artış kayda değerdi. Ancak çok daha fazlasına, Atlantik köle ticaretinin başlamasından sonraki dönemde rastlanılacaktır.⁵⁴

Bölgeden yapılan köle ihracındaki talep artışının sebepleri arasında İslâm ordularının teşekkülünde daha fazla sayıda köle askere ihtiyaç duyulmasıdır. İslâm İmparatorluğu'nun genişlemesi ve bunun sonucunda yeni merkezlerin kurulması (Kayrevan gibi) veya Bağdat ve Şam gibi büyük idari merkezlerde garnizonların oluşturulması neticesinde köleye olan talepte artış meydana geldi. Arz ve talepteki artış büyük köle pazarlarının açılmasını gerekli kıldı. XIV. yüzyılda Batı Afrika'daki en geniş sultanlık olan Mali ile Yukarı Nijer bölgelerini ziyaret eden el-Ömerî, putperest topraklarda yapılan köle avcılığıyla buradan elde edilen büyük kârlardan söz etmektedir. Bölgeden toplanan erkek köleler işçi ve asker olarak talep görüyordu. Ancak bu pazarlarda XIX. yüzyıla kadar satılan genç köle kadınların oranı erkeklerin yaklaşık iki katı kadardı. El-Bekrî, bölgeye yaptığı seyahatte Yukarı Nijer bölgesindeki kadınların yemek yapma konusunda mahir olduklarını ve bu sebepten köle pazarlarında yüksek fiyata satıldıklarını ifade etmektedir.⁵⁵

54 Junne, *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire*, s. 8.

55 Junne, *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire*, s. 10-11.

Orta Çağ'ın son dönemlerinde Akdeniz kıyıları, ticari faaliyetler konusunda hâlâ canlıydı. Bu dönemde köleler, Akdeniz Havzası'na Sahra Altı Afrika'nın yanı sıra Karadeniz, Endülüs, Sardunya, Balkanlar ve Ege Adalarından getirilmekteydi.⁵⁶ Bölgede ticareti yapılan köleler, liman şehirlerindeki pazarlarda el değiştiriyordu. Magripli korsanlar, esirleri ya fidye karşılığı bırakıyor ya da bu pazarlarda köle olarak satarak gelir elde ediyordu.⁵⁷ Abbâsî döneminde Müslüman tüccarlardan başka Yahudi, Viking, Rus, Harizmli, Soğdlu, İtalyan tüccarlar da köle ticaretinin parçasıydılar.⁵⁸

Orta Çağ'ın sonlarına doğru Kuzey Afrika'daki köle pazarlarında Afrika'dan toplanan kölelerin yanı sıra İtalyan, İspanyol denizciler ve köylüler de esir olarak satılmaktaydı. Bunların yanında Alman tüccarlar Doğu Avrupa'dan yakalanmış Slav kökenli esirleri Ren ve Sen Nehirlerinden teknelerle daha güneye naklederek Akdeniz'in kuzeyindeki limanlardan gemilere yükledikten sonra Kuzey Afrika limanlarına getirip satılmaktaydılar.⁵⁹ Bunun temel sebebi İslâm dünyasındaki köle talebinin sürekliliği ve hâlâ canlı olmasından dolayı fiyatların yüksek olmasıydı. VIII. ve X. yüzyıllar arasında Kuzey Afrika'daki köle fiyatları Avrupa'daki köle fiyatlarının üç ilâ beş katı daha fazlaydı. Bu sebepten dolayı Avrupa'daki köle pazarları bu dönemde ortadan kaybolmaya başladı.⁶⁰

1300'lü yılların başlarında Kuzeybatı Afrika bölgesini gezen İbn Battuta'nın aktardığına göre Mandinga bölgesinde (günümüzde Mali, Gine, Fildişi Sahili, Burkina Faso, Gambiya, Senegal, Sierre Leone, Liberya, Gine-Bissau) köle kullanımı bütün toplumsal katmanlara yayılmış olarak sultanın sarayından sıradan insanlara kadar yaygındı. Erkek, kadın ve çocuk kölelerin ticari mal olarak satılmakta, hediye olarak verilmekte veya

56 Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade 1260-1500*, s. 2-3.

57 Maria Pia Pedani, "Erken Modern Dönemde Osmanlı İmparatorluğunda Venedikli Köleler", *Osmanlı Devletinde Kölelik*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Tezkire, İstanbul, 2017, s. 119.

58 Şan, "Abbasi Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (M.S. VIII-IX. Yüzyıllar)", s. 444.

59 Junne, *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire*, s. 9.

60 Fynn-Paul, "Empire, Momothism and Slavery in the Greater Mediterranean Region from Antiquity to the Early Modern Era", s. 29-30.

hizmetçi-hizmetkâr olarak sosyal hayatın içine katılmaktaydılar. Müslüman âlim ve tüccarların bölgeye gelmesiyle İslâmiyet toplumunda kabul görmeye başladı, doğu-batı ve kuzey-güney rotasında ticari faaliyetler hızlandı. Veleta ve Timbuktu gibi şehirler Müslümanlar tarafından inşa edildi. Bu şehirler ticareti canlandırırken buralara gelen tüccarlar sayesinde İslâmiyet geniş coğrafyalara yayılmaya başladı. Bilâdu's-Sûdân, Sahra Çölü ve Kuzey Afrika ekonomisinin ana güzergâhını oluşturan Sahra Çölü'nden geçen rota ve bu rota üzerindeki şehirler köle taşıyan kervanlar sayesinde hareketlendiler. Çad Gölü'nün batı bölgelerini kaplayan Bornu Sultanlığı, VIII. yüzyılın sonlarından beri köle kaynağı olarak Sahra geçişli köle ticaretinin merkezi konumuna geldi. Kavar Vadisi ise Libya'ya giden kervanların Fizan'dan geçişinde önemli bir rotayı oluştuyordu.⁶¹

XIV. yüzyılda Hevsâ (günümüzde Nijer ve Nijerya) bölgesi yerel tüccarların yanı sıra hem doğudan hem de batıdan gelen tüccarlar tarafından işlek bir ticari merkez olarak kullanıldı. Ticareti yapılan mallar arasında altın, kereste, tuz ve özellikle köle bulunmaktaydı. Sahra Çölü'ne veya dışına yapılan tuz ticareti köle ticareti kadar önemli ve hassas bir konuydu. Ancak köle ticareti tuz ticaretine oranla daha kapsamlı bir ticari faaliyeti ifade etmekteydi ve daha karmaşık sonuçları içermesi bakımından önem ve değeri bir hayli yüksekti. İbn Battuta, Fas'a dönmek için bölgeden (Takedda şehri) ayrılırken kervanında çeşitli yerlerden getirilmiş 600 kadın köle bulunduğunu kaydetmiştir. VIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar bölgeden ihraç edilen köle miktarı Sahra Çölü geçişi olarak 3.500.000'di. Bu rakama Nil rotası olarak Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na doğru yapılan 2.500.000 kişilik ihracat da eklenmelidir. Orta Çağ'ın sonlarına kadar tropikal Afrika'dan geniş bir dünya coğrafyasına ihraç edilen altın ve fil dışından çok daha fazla miktarda insanın (köle) nakledildiği görülmektedir.⁶²

Doğu Afrika Rotası

Hint Okyanusu bölgesinde ticari faaliyetlerin Antik Çağlar'dan beri yapılageldiğini elimizde bulunan bazı kaynaklardan

61 Michael Brett, *Approaching African History*, Boydell-Brewer Ltd, NY, 2013, s. 186.

62 Brett, *Approaching African History*, s. 186-187.

görmekteyiz. Bu kaynaklardan MS I-X. yüzyıllar arasına ışık tutan Periplus'ın Eritre Denizi, Potlemaus'un Coğrafyası ve el-Mesûdî'nin *Seyahatnamesi* bulunmaktadır. Doğu Afrika'da köleliğin yaygınlaşması ve uluslararası ticarete konu olması, genel itibarıyla Müslüman tüccarların bölgeye gelmesinin ardından artmıştır. Bölgede bu dönemden önce de köle ticareti mevcuttu ancak sınırlıydı. Sevahili sahillerinden Arap Yarımadası ve Basra Körfezi'ne yönelik köle ticaretine IX. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır.⁶³ Müslüman tüccarların kıyı ve liman kentlerine yerleşmeleriyle bölgenin Müslümanlaşma ve kısmen Araplaşma süreci de başlamış oldu. Bölgeye yerleşen Arap tüccarların yanı sıra İranlı ve Hintli tüccarlar da bulunmaktaydı. Bu tüccarlar iç bölgelerden getirilen çoğunluğu kölelerden oluşan ticari malları deniz aşırı bölgelere yollayarak bölgenin dış dünyayla bağlantısını sağladılar. Önceleri Kenya, Tanzanya ve Somali kıyılarıyla yapılan ticaret ilerleyen zamanlarda Mozambik kıyılarına kadar uzandı. Buralardan elde edilen ticarete konu mallar Basra Körfezi'nden başka Hint Okyanusu çevresiyle daha uzaklardaki Çin'e kadar taşınıyordu. XII-XIII. yüzyıllarda köle ticareti önem kazandı ve köleler Arabistan, İran ve Irak'ta yoğun bir taleple karşılandı. Bölgeden altın ve demir de ihraç ediliyordu ancak köle ticaretiyle karşılaştırıldığında bu ürünler Hint Okyanusu ticaretinde önemsiz kalmaktaydı.⁶⁴

Bölgeden yapılan ticaretteki hacimsel artış köle ihracını da olumlu yönde etkiliyordu. XIII. yüzyılda Hindistan'ı ziyaret eden İbn Battuta, Afrika'dan yapılan köle ticaretinin çok canlı olduğunu belirtmiştir. Hatta Ganj Nehri Vadisi'nin Müslümanlar tarafından XI. ve XII. yüzyıllarda fethedildiğinde burada köle-soylu bir hanedanın hüküm sürdüğünü ifade etmiştir. XIII. yüzyılda Habeşî köleler, Hindistan'da asker ve denizci olarak görev yapıyordu. XVI. yüzyılın başlarında Hindistan'a gelen Portekizli işgalcilere karşı koyan yöneticilerin ordularında hatırı sayılır miktarda Habeşî köle askerler bulunmaktaydı. XV. yüzyılın ikinci yarısında Bengal sultanının hizmetinde 8.000 Afrikalı

63 Vernet, "East Africa: Slave Migrations", s.2.

64 Aparajita Biswas, "European Slave Routes in the Indian Ocean", *Working Paper* no.10, Center for African Studies, University of Mumbai, s.4.

köle askerin bulunduğu kayıtlarda görülmektedir.⁶⁵ 1498 yılında Portekizlilerin Ümit Burnu'nu dolanarak Hint Okyanusu'na açılmalarından sonraki dönemde ticari üstünlük, çoğunluğu Araplardan oluşan tüccarların elinden kayarak Portekizlilere geçmeye başladı. Bu tarihten sonra Hint Okyanusu'ndaki hâkimiyetlerinin sürdüğü dönem boyunca köle ticaretinde Portekizliler esas aktör hâline geldiler. Güneydoğu Afrika kıyıları ile Mozambik'in işgali, Hindistan'a yapılan köle ticaretinde Portekizlilere geniş imkânlar sundu.⁶⁶

Sonuç

Kölelik, tarih boyunca siyasi, sosyal, hukuki (dinî), iktisadi ve kültürel anlamlar ifade eden bir olgudur. İktisadi açıdan bakıldığında insan bedeni, diğer emtiaya göre çok daha fazla ve çok daha uzun süreli olarak dünyanın her köşesinde alım satımı yapılan bir ticari mal olarak karşımıza çıkmaktadır. Köle ticareti, belirli zaman ve bölgelerde nitelik ve nicelik açısından diğer emtiaya göre büyük önem arz etmiştir. Bu dönemlerden biri de erken dönem İslâm fetihlerinin ardından gelen süreçtir. IX. yüzyıldan itibaren Bağdat, Şam ve Mısır merkezli oluşan talep patlamasıyla Akdeniz ticareti oldukça canlı bir hâl aldı. Başta Afrika olmak üzere Avrupa ve Karadeniz Havzası'ndan getirilen köleler Akdeniz'in kıyısındaki limanlardan geniş bir coğrafyaya dağıtıldılar. Afrika, bu köle ticaretinin kaynağını oluşturdu. Talepteki artış veya nitelikli köle ihtiyacı da diğer bölgelerden köle getirmeyi zorunlu kıldı.

Akdeniz toplumlarında tek bir kölelik tanımı olmadığı gibi tek bir model kölelik de yoktu. Bu bağlamda kölelere veya köleliğe yüklenen anlam da toplumdan topluma, bölgeden bölgeye değişiklik göstermiştir. Köleleri, ucuz işçi veya savaşta ilk önce kaybedilebilecek askerler olarak gören toplumlar olduğu gibi hanesinin bir bireyi veya sosyal statüsünün ya da zenginliğinin göstergesi olarak değerlendiren toplumlar da bulunmaktaydı.

65 Biswas, "European Slave Routes in the Indian Ocean", s. 4-5.

66 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Pedro Machado, "A Forgotten Corner in the Indian Ocean: Gujarati Merchants, Portuguese India and the Mozambique Slave Trade, c.1730-1830", *Slavery & Abolition*, 24(2), 2003, s. 17-32.

Köle nispeten pahalı bir mâl olduğundan lüks tüketim olarak değerlendirildi.

Abbâsîler döneminde Akdeniz Havzası ve Orta Doğu merkezli olarak köle ticaretinde yaşanan talep patlaması, İslâm medeniyetinin önce Bağdat daha sonra Mısır'da inkişaf etmesinin neticesidir. Bu geniş coğrafyanın imarı, iskânı, güvenliği ve iâşesinin karşılanması yanında halifelerin veya sultanların ihtiyaç duyduğu insan kaynağının çeşitli sebeplerden dolayı yerel kaynaklardan karşılanamaması veya karşılanmak istenmemesi köle talebindeki artış ve sürekliliğin esas unsurlarını oluşturmuştur. İslâmiyet, Müslümanların köleleştirilmelerini yasakladığından İslâm coğrafyasındaki köleler (en azından teorik olarak) Gayrimüslim unsurlardan elde edilmeye çalışıldı. Bunun en kolay yolu pagan veya putperest olarak bilinen Zenci Afrikalılardı. Ehlikitap olanlar cizye ödeyerek İslâm toplumunda hür olarak yaşayabiliyordu. Bu bakımdan Afrika, en bol ve en kolay köle kaynağı olma özelliğini uzun süre muhafaza ettiğinden köle ticaretinin aslî ve vazgeçilmez merkezi olmuştur.

Kurumsal olarak kölelik ve köle ticareti siyasi, askerî, idari, ticari ve dinî alanlarda tarihî süreci belirleme, değiştirme ve dönüştürme gücüne sahiptir. Orta Çağ'da doğu-batı ekseninde yapılan köle ticaretinin sebep sonuç ilişkisi bakımından en temel etkileri Haçlı Seferleri ve bunun neticesinde gelişen Coğrafi Keşifler Çağı'dır. Köle ticareti, savaşlar ve siyasi olaylar kadar belirleyici olsa da geniş bir sürece yayıldığı için gözden kaçmakta, hak ettiği ilgiyi yeterince görememektedir.

Kaynakça

- Amitai, R., "Diplomacy and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the Late Thirteenth Century in Light of the Existing Early Correspondence", *Oriente Moderno*, LXXXVIII, 2008, 2, s. 349-368.
- Ayalon, D., *Eunuchs Caliphs and Sultans*, Jerusalem 1999.
- Barker, Hannah, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade 1260-1500*, Unpublished Dissertation, Columbia University 2014.
- Biswas, A., "European Slave Routes in the Indian Ocean", Working Paper No.10, *Center for African Studies*, University of Mumbai, s.1-26.
- Brett, M., *Approaching African History*, New York 2013.
- Collins, R. O., "The Nilotic Slave Trade: Past and Present", *Slavery and Abolition*, v. 13(1), s. 140-161.
- Fynn-Paul, J., "Empire, Momothism and Slavery in the Greater Mediterranean Region from Antiquity to the Early Modern Era", *Past & Present*, no 205, 2009, s. 3-40.
- Hasan, Y. F., "Some Aspects of the Arab Slave Trade from the Sudan (700-1900)", *Studies in Sudanese History*, Sudatek Khartoum, 2003, s. 57-81.
- Hasan, Y. F., *The Arabs and the Sudan*, Khartoum 2012.
- Jennings, R. C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1517-1640*, New York and London 1991.
- Junne, G., *The Black Eunuchs of the Ottoman Empire*, London-New York 2016.
- Lewis, B., *The Arabs in History*, London 2002.
- Machado, P., "A Forgotten Corner in the Indian Ocean: Gujarati Merchants, Portuguese India and the Mozambique Slave Trade, c.1730-1830", *Slavery & Abolition*, 24(2), 2003, s. 17-32.
- Mckee, S., "Domestic Slavery in Renaissance Italy", *Slavery and Abolition*, v.29, no.3, 2008, s. 305-326.
- Pedani, M. P., "Erken Modern Dönemde Osmanlı İmparatorluğunda Venedikli Köleler", ed. Zübeyde Güneş Yağcı ve Fırat Yaşa, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, (içinde), İstanbul, 2017, s. 117-135.
- Rawnsley, H., *Notes for the Nile*, London, 2013.
- Savage, E., "Berbers and Blacks: Ibadī Slave Traffic in Eighth-Century North Africa", *The Journal of African History* 33(3), 1992, s. 351-368.
- Sharkey, H. J., "Luxury, Status, and the Importance of Slavery in the Nineteenth and Early- Twentieth- Century Northern Sudan", *Northeast African Studies*, New Series, v.1, no.2/3, 1994, s. 187-206.
- Shaw, W. B. K., "Darb el Erba'in - The Forty Days Road", *Sudan Notes and Records*, vol. 12, no. 1, 1929, s. 63-71.
- Soghayroun, Intisar ve Soghayroun Elzein, *Trade and Wadis Systems in Muslim Sudan*, Fountain Publishers, Kampala 2010.

- Spaulding, J., "Medieval Christian Nubia and the Islamic World: A Reconsideration of the Baqt Treaty", *The International Journal of African Historical Studies*, v. 28, no.3, 1995, s. 577-594.
- Şan, E., "Abbasi Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (M.S. VIII-IX. Yüzyıllar)", *Mediterranean Journal of Humanities*, X, 2020, s. 437-447.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Dersaadet, 1317 (1901).
- Toledano, E. R., *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle-London, 1997.
- Vernet, T., "East Africa: Slave Migrations", ed. Immanuel Ness, *The Encyclopedia of Global Human Migration*, (içinde), London 2013, s. 1-8.
- Walz, T. ve Cuno, K. M., "The Study of Slavery in Nineteenth-Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean", ed. Terence Walz, Kenneth M. Cuno, *Race and Slavery in the Middle East*, (içinde), Cairo and New York 2010, s. 1-15.
- Walz, T., "Sudanese, Habasha, Takarna, and Barabira: Trans-Saharan Africans in Cairo as Shown in the 1848 Census", ed. Terence Walz, Kenneth M. Cuno, *Race and Slavery in the Middle East*, (içinde), Cairo and New York 2010, s. 43-76.
- Yağcı, Z. G., "İstanbul Esir Pazarı", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, (içinde), İstanbul 2017, s. 59-90.
- Yiğit, İ., "Mevâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara 2004, s. 424-426.

Savaş, dostluk, aşk, intikam ve hırs kadar eski bir mazisi olan ticaret, gündelik hayatın vazgeçilmez bir unsurudur. İnsanların karşılayamadıkları ihtiyaçlarını, ürettikleri nesnelerle değiştirmesi prensibi üzerine kurulan ticari ilişkiler, Orta Çağ devletlerinin de önem verdiği hususlardandır. Ticaret sayesinde elde edilen yalnızca mal, para ve prestij değildi. Sonu gelmez seyahatleriyle diyar diyar dolaşan tüccarlar yalnızca satılacak değerli eşyaları değil, kültürleri, dilleri, inançları ve yeni haberleri de taşıyorlardı. İnsanın maddi ve manevi birikimlerinin taşınmasında kritik rol oynadıkları ortada.

Arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen nümismatik veriler, ticaretin en canlı tanıkları olarak gözler önünde duruyor. Bizans İmparatorluğu, İslâm ve Avrupa devletleri arasında ticareti yapılan mallar arasında neler yoktu ki? Altın, gümüş, değerli taşlar, köleler, baharatlar, ipekler, parfümler, mücevherler, hayvan derileri, deri mamulleri, lüks tekstil ürünleri ve nice eksantrik eşya...

İlgili dönemi çalışsan birçok değerli akademisyenin birlikte kaleme aldığı *Orta Çağ'da Ticaret* başlıklı bu çalışmada; bölgeler, ülkeler ve diplomatik ilişkiler üzerinden ticarete geniş bir yelpazeden bakılmaktadır. Aynı zamanda Orta Çağ dünyasında çeyiz, mızrak, yeşim taşı ve köle ticareti gibi çok çeşitli sektörler üzerinden dönemin sosyoekonomik ve kültürel yapısına ışık tutulmaktadır. Devletlerin ticareti nasıl ve hangi amaçlarla yaptıkları bu kitabın büyük resmini oluşturmaktadır.

